

Fornstora dagar

**En antologi med texter om
Falun, Stora Kopparberget
och Sveriges stormaktstid**

RED Inga Lena Ångström Grandien & Bo G. Jansson

FORNSTORA DAGAR kallades det tvärvetenskapliga symposium som hölls i Falun 4–6 november 2009, på inbjudan av Världsarvets Världar, en forsknings- och utbildningsmiljö vid Högskolan Dalarna och med stöd av Länsstyrelsen i Dalarna, Gruvmuseum och Dalarnas museum. Antologins texter, varav flertalet bygger på föredrag som hölls vid symposiet, presenterar aktuell forskning kring Falun, Falu gruva, bergsmannakollektivet, Stora Kopparberget och Sveriges stormaktstid ur olika aspekter.

Författarna är Urban Claesson, Kerstin Hagland, Hans Helander, Andreas Hellerstedt, Hållbus Totte Mattsson, Daniels Sven Olsson, Iris Ridder, Kristiina Savin, Erland Sellberg, André Strömquist, Gisela Vilhelmsdotter och Inga Lena Ångström Grandien.

© Högskolan Dalarna och författarna

OMSLAGSBILD Försättsblad till Hans Ranies gruvkarta från 1683
GRAFISK FORM Eva Kvarnström

HÖGSKOLAN
Dalarna

Falun
Högskolan Dalarna

ISSN 1403-6878
ISBN 978-91-89020-80-1
Rapport 2012:1

Innehåll

- 5 Förord
- 6 INGA LENA ÅNGSTRÖM GRANDIEN
Inledning
- 10 URBAN CLAESSION
Gruvsamhället vid Stora Kopparberget
som kyrklig utmaning.
Faluprästen Olof Ekman (1639–1713)
som föregångare för svensk pietism
- 30 KERSTIN HAGLAND
Undersökning av
bergsmännens matematik
på 1600-talet i Falun
- 63 HANS HELANDER
Hermelins *Svenskarnas hundra städer*
(*Hecatompolis Suionum*)
- 84 ANDREAS HELLERSTEDT
Sin egen lyckas smed.
En dalastudent i Uppsala 1713
- 96 HÅLLBUS TOTTE MATTSSON
Ljufligt och grufligt – om musiklivet i Falun
i samband med Karl XI:s besök vintern 1673
- 133 DANIELS SVEN OLSSON
Kopparberget och Falun
under stormaktstiden
- 154 IRIS RIDDER
För alt det ondt är / så skal tu rädas
Och emot alt gott / så skal tu glädias
Emotionernas didaktiska funktion
i en moralisk tärningsspelbok
för bergsmän från början av 1600-talet

- 173 KRISTIINA SAVIN
En äventyrlig verksamhet
– upplevelser av risk vid svenska gruvor
under tidigmodern tid
- 209 ERLAND SELLBERG
Nyttan av utbildning.
Johan Skyttes donation
- 229 ANDRÉ STRÖMQVIST
Kopparbergets hängande trädgårdar
- 262 GISELA VILHELMSDOTTER
Till minne av en död,
till exempel för de levande.
Fem likpredikningar
från 1690-talets Falun
- 287 INGA LENA ÅNGSTRÖM GRANDIEN
Stora Kopparbergs kyrka i Falun
– bergsmännens kyrka
- 308 *Personregister*
- 324 *Ortregister*
- 326 *Förkortningar*
- 327 *Författare*

Förord

Innehållet i denna antologi är en beskrivning av den första större konferensen arrangerad av *Världsarvets Världar* (WHILD = *The World Heritages: Global Discourse and Local Implementations*), en forskningsmiljö vid Högskolan Dalarna samt ett nordiskt nätverk kring världsarvsrelaterade frågor med centrum vid Högskolan Dalarna i Falun. Miljön är uppbyggd med stöd av Riksbankens Jubileumsfond.

Titeln på nämnda första större konferens arrangerad av *Världsarvets Världar/WHILD* var *Fornstora dagar: Falun, Stora Kopparberget och Sverige under stormaktstiden*. Konferensen – som väckte stor uppmärksamhet i faluregionen liksom även långt utanför densamma – genomfördes i Falun den 4–6 november 2009 i regi av docent Inga Lena Ångström Grandien.

Föreliggande antologi och redovisning av konferensens innehåll är redigerad i samarbete mellan Inga Lena Ångström Grandien och undertecknad.

Falun i maj 2012
Bo G Jansson
Forskningsledare
Världsarvets Världar/WHILD

Inledning

AV INGA LENA ÅNGSTRÖM GRANDIEN

Det svenska 1600-talet – stormaktstiden – är sedan länge ett centralt fält för den humanistiska forskningen. En tydlig tendens under senare årtionden är att intresset har vidgats mot det kulturella fältet och de vittomfattande begreppen ”kulturbruk” och ”kulturbrukare”. Ett exempel på denna mer gränsöverskridande aspekt är texterna i antologin *1600-talets ansikte* som gavs ut 1997 efter ett symposium 1994 på Krapperups slott i Skåne. Med sitt varierande innehåll ger antologibidragen från bland andra historiker, idé-, konst-, litteratur- och musikhistoriker en ganska god bild av det svenska 1600-talet i stort, men måste ändå sägas ha en viss tonvikt på landets södra delar och Danmark.

Det har hittills saknats en motsvarande bred undersökning av trakten kring Stora Kopparberget, den plats varifrån Sveriges krigsföring under 30-åriga kriget till stora delar finansierades och som därför hade en viktig roll i skapandet av stormakten Sverige. Falun, ännu i början av 1600-talet en relativt obetydlig ort som i mångt och mycket fortfarande bar prägel av medeltiden, hade i slutet av århundradet vuxit till Sveriges näst största stad efter Stockholm. Utvecklingen skedde parallellt med framväxten av det svenska stormaktsväldet; 1600-talet kan därför också kallas Faluns storhetstid.

För att närmare belysa denna utveckling hölls i Falun den 4–6 november 2009, på inbjudan av forsknings- och utbildningsmiljön Världsarvets Världar vid Högskolan Dalarna, och med bidrag från Länsstyrelsen i Dalarna, Gruvmuseum och Dalarnas museum, en tvärvetenskaplig konferens med namnet Fornstora dagar, till vilken också Sällskapet för Renässans- och barockstudier (Stockholm) verksamt bidragit med idéer. Under tre dagar och inför en stor skara intresserad allmänhet presenterade specialister från skilda ämnesområden och en rad lärda institutioner i hela Sverige aktuell forskning kring stormaktstiden, Stora Kopparberget, Falun och bergsmännen och deras värld. För att ytterligare fördjupa kunskaperna om tiden och platsen, varvades föreläsningarna med studiebesök, musik och andra upplevelser.

Konferensen invigdes den 4 november på Dalarnas museum av professor Bo G. Jansson, forskningsledare vid Världsarvets Värld-

dar. Eftermiddagen föreläsningar inleddes verkningsfullt av professor Hans Helander med en hyllningsdikt till Falun, hämtad ur en diktcykel om hundra svenska städer skriven av Olof Hermelin, en person som mystiskt försvann – kanske avrättad för sina smädesdikter om tsar Peter – efter slaget vid Poltava 28 juni 1709, dagen som innebar slutet för den svenska stormaktsdrömmen.

Iris Ridder berättade därefter om en tärningsspelbok där bergsmännen kunde få svar på moraliska frågor, medan Hållbus Totte Mattssons föredrag ”Ljufligt och grufvligt” handlade om musiklivet i Falun, bråkande organister och om Karl XI:s besök med hela hovkapellet vintern 1673; titeln anspelar på att i folkmun kallades den sida om Faluån där det växte och var grönt den ljuvliga, gruvlig den där gruvan låg och där ingenting växte på den av roströken förgiftade marken.

Senare på eftermiddagen samlades föreläsare och åhörare i Kristine kyrka, uppförd i samband med att Falun fick stadsprivilegier 1641 och med bidrag från drottning Kristina, som den fått sitt namn efter. Undertecknad Inga Lena Ångström Grandien, som organiserat konferensen, visade den höga figurrika altartavlan som nästan nuddar taket, snidad på plats omkring 1644 av bildhuggaren Ewert Friis från Holstein. Margareta Ridderstedt, textilexpert vid Historiska museet i Stockholm, presenterade kyrkans samling märkliga liturgiska textilier, skänkta av stadens borgerskap, det vill säga samma personer som vi då och då skulle stöta på i föreläsningarna. Därefter vidtog en orgelkonsert med musik från 1600-talet, framförd av kyrkans tidigare organist Mats Åberg, som också berättade något om musiken och kompositörerna.

Nästa programpunkt var en generös mottagning på Länsresidenset i Falun, vilket också visades upp. Kvällen fortsatte sedan på Stadsbiblioteket, som välvilligt ställt upp med lokal, och i samarbete med Italienska kulturföreningen i Falun, där fil. dr Vera Nigrisoli Wärnhjelm, föreningens ordförande, talade om staden Fermo i Italien med många beröringspunkter till drottning Kristina och stormaktstiden.

Dagen därpå hölls föreläsningarna i Bergslagens hus vid Stora torget, bergsmännens huvudbyggnad sedan 1700-talet och i dag huvudkontor för Stora Enso, som upplåtit den praktfulla festsalen. Undertecknad inledde med ett föredrag om porträtt av präster, bergsmän och regenter från stormaktstiden i Dalarna.

Professor Erland Sellberg talade om ett ständigt aktuellt ämne, nyttan av utbildning i sitt föredrag om Johan Skyttes donation till

Uppsala universitet, den berömda skytteanska professuren, som inrättades 1622 i vältalighet och ”politica”, numera statskunskap. Ola Winberg lyfte i sitt föredrag fram Falu koppargruva som ett viktigt mål på de stora adliga bildningsresorna i Europa. Gisela Vilhelmsdotters föredrag handlade om en speciell litterär genre, tryckta likpredikningar, och hon presenterade fem sådana över personer från Falun, skrivna under 1690-talet av faluprästen Olof Ekman, samme Ekman som Urban Claesson behandlade i föredraget ”Om gruvsamhället som kyrklig utmaning” och som han uppfattar som en föregångare för pietismen i Sverige. Den rikliga tillgången på malm sågs som tecken på Guds godhet men då borde också Faluns befolkning, känd för sitt odisciplinerade leverne, sträva efter att leva ett helgat liv, enligt Ekman, som vurmade för bön och lovsång, men var kritisk mot orgelmusik.

Senare på dagen förevisades bergsmännens märkliga porträttssamling i Bergslagssalongerna. Därefter var det nedstigning i gruvan för att under sakkunnig ledning av Gruvmuseumets personal med Daniels Sven Olsson i spetsen vandra i de gångar och bergrum som mödosamt grävts fram genom seklerna. Under banketten på Geschwornergården vid gruvan samma kväll spelade Hållbus Totte Mattsson taffelmusik på luta. Festmåltiden avslutades som sig bör av Gustav Adolfsbakelser eftersom nästa dag, konferensens sista, råkade infalla den 6 november. En annan händelse som ser ut som en tanke är att den inleddes med ett föredrag av Marie-Louise Rodén, professor i historia vid Högskolan Kristianstad, som hette ”[A] new star, big with portents ...” och som handlade om Gustav II Adolf och den svenska stormaktens uppgång och fall ur ett europeiskt perspektiv.

Andreas Hellerstedts föredrag ”Sin egen lyckas smed. En dala-student i Uppsala 1713”, handlade om smedssonen Christian Grooths avhandling: ”ett mycket intressant försök att grunda den etablerade uppfattningen om dygd och lycka i den moderna tidens naturfilosofi”. Kristiina Savin talade om hur man beskrev upplevelsen av den skräckinjagande och fascinerande gruvmiljön innan orden ”risk” eller ”spänning” ännu inlemmats i språket. Vad motiverade tidigmoderna människor att riskera sina liv här och hur framställdes farorna i konst och litteratur?

André Strömqvist berättade om bergsmännens prunkande trädgårdar utanför Falun och nämnde den framstående arkitekten Jean de la Vallée som möjlig inspiratör till den kanske finaste, Källslätten. I föredraget framskymtade också tidens verkligt mörka

sida, skamfläcken i svensk 1600-talshistoria: häxprocesserna, där de för häxeri anklagade kvinnorna från Dalarna beskrev djävulen som en bergsman eller handelsman vid Kopparberget(!). – Tyvärr finns inte Marie-Louise Rodéns föredrag med i föreliggande antologi, inte heller Ola Winbergs. I övrigt ingår alla föredrag från konferensen i bearbetad form utom undertecknads, som fått ett helt nytt innehåll: Stora Kopparbergs kyrka som bergsmännens kyrka. Dessutom har ett par artiklar tillkommit, Kerstin Hagland har gjort en undersökning av bergsmännens matematik och bifogar räkneexempel för den hugade, Daniels Sven Olsson skriver om Falu gruva under den aktuella perioden och ger en bakgrund till utvecklingen.

Artiklarna är ordnade i bokstavsordning efter författarna, som presenteras sist i volymen. Till antologin hör också ett utförligt personregister och ett Ortsregister.

Gruvsamhället vid Stora Kopparberget som kyrklig utmaning. Faluprästen Olof Ekman (1639–1713) som föregångare för svensk pietism

AV URBAN CLAESSION

I mitten av 1600-talet bröts två tredjedelar av världens koppar i Stora Kopparberget. Vid denna tid var Falun med sina cirka 6 000 invånare en av svenska rikets största städer. Bergverket var mycket viktigt för den svenska statens finanser. En kung som Karl XI besökte ofta gruvan för att försäkra sig om gruvdriftens effektivitet.

Svenska rikets stora tillgångar på malm hade under denna tid stark betydelse i svensk officiell teologi. Uppsalaprofessorn Johannes Loccenius kunde exempelvis hävda att det var en Guds välsignelse att den svenska jordens inre verkade vara outtömlig på olika mineralier.¹ Till detta tänkande hörde en föreställning om det lutherska Sverige som ett nytt Israel. Gud visade omsorg om sitt nya rättrogna folk.²

År 1687 störtade dock en stor del av Falu gruva in. Detta skapade ett stort hål på cirka 100 meters djup. Denna öppning kallas för Stora stöten och präglar fortfarande starkt upplevelsen av gruvområdet. Otroligt nog skadades dock ingen arbetare vid raset; olyckan skedde nämligen just under midsommarhelgen, då alla var lediga.³

Under hösten 1693 föll ytterligare en del av gruvan samman. Återigen skedde det otroliga – ingen blev skadad. Denna gång störtade gruvan nämligen ihop sent på en lördagskväll, efter det att alla hade gått hem.⁴

Att berget började rasa samman var ett tecken på gruvdriftens nedgång vid Stora Kopparberget. Under andra hälften av 1600-talet hade kopparmalmen börjat sina. Bergsmännen, som var bergshanteringens huvudentreprenörer, hade därför börjat att alltmer desperat och planlöst bryta malm i berget med sina gruvdrängar. Till slut hade berget helt enkelt inte hållit, då det blivit ihåligt som en schweizerost. Sammanbrotten var oundvikliga. Gruvråsen innebar något av en vändpunkt i gruvhanteringen. Som följd centraliserades bergslagens produktion. Bergsmännens brytning kom att styras samlat på ett starkare sätt. Den så kallade bergmästaren fick en roll som allt mer liknande den moderna

tidens direktör. Bergsmännens delägande i berget kom i framtiden också att allt mer likna det moderna och mer abstrakta aktieägandet. I denna process kom bergsmännen successivt att tappa ansvar för sina gruvdrängar. Dessa arbetare skulle i sin nöd också snart vända sig till den centralt placerade bergmästaren, i stället för till sina egna bergsmän. Detta blev exempelvis tydligt redan i en stor strejk 1696. I stället för en äldre ordning där drängarna tillhörde bergsmannens hushåll och ansvar, kom dessa arbetare att alltmer uppfatta sig som ett eget kollektiv.⁵

Att uppfinnaren och mekanikern Christopher Polhem just under 1690-talet fick möjlighet att experimentera med tekniska lösningar vid gruvan utgjorde ett tidigt tecken på bergslagens centralisering. Förutsättningen för Polhem var viljan till samordning för en gemensamt brukad teknik. Många bergsmän var kritiska till Polhem, men hans verksamhet kunde effektueras centralt.⁶

Rasens konsekvenser tydliggjorde en mer generell historisk process av centralisering och abstrahering. Falun hade 1641 erhållit sina privilegier som stad. I staden hade exempelvis stadsdelen Elsborg blivit ett särskilt kvarter där gruvdrängar bodde med sina anhöriga. 1600-talets geometriskt konforma och överblickbara stadsplaner kan möjligen relateras till hur tidens sociala integration höll på att förändra sig. Översiktlighet gav nya kontrollmöjligheter. Under mitten av 1600-talet inrättades exempelvis uppsyningsmän i svenska städer för ökad kontroll av folkligt beteende. Denna övergripande process intresserar jag mig för i min pågående forskning. Den starka staten fick under 1600-talet nya möjligheter att påverka människornas vardagsliv.⁷ Den nya makten kunde kräva att den privata sfären skulle överensstämma med den offentliga. Här formulerades nya krav på skötsamhet.

Vid tiden för det första raset var Harald Lybecker bergmästare vid Stora Kopparberget. Han uppfattade rasen som tecken från Gud. Berget hade rasat samman två gånger och ingen hade skadats. Det såg ut som ett under. Lybeckers slutsats var att alla som levde av berget borde vända sig innerligare till sin Herre. Gud hade upprätthållit berget så det skulle falla vid rätt tidpunkt utan att skada. På detta sätt visade Gud vikten av att vara from och ständigt vara beredd att dö i en oförberedd stund. Harald Lybecker och Karl XI uppmanade det statliga bergskollegiet att vidta åtgärder för att uppnå bättre fromhet hos gruvfolket.⁸ Resultatet blev att biskop Carl Carlsson i Västerås fick författa en särskild gruvbön, som var tänkt att användas vid särskilda tillfällen i Fa-

lun. Biskopen fick även uppdraget att ta fram en förteckning över bibeltexter som skulle passa till predikningar vid berget. Han tog utslutande texter från Gamla testamentet, vilka oftast handlade om människans hårda lott i ”enorm mörkom dal”. Texter ur Jobs bok är återkommande. Förslaget till gruvbön och bibeltexter godkändes av Bergskollegiet 1698.⁹

Med bättre fromhet och innerligare tro borde produktionen säkras och förbättras. Gud skulle hålla sin del av förbundet om svenskarna höll sin del genom försök till bättring av sina liv. Falun var dock vid denna tid en stad känd för sin odisciplinerade befolkning. Här fanns stora problem med alkohol, misshandel och sexualitet utanför äktenskapet.¹⁰ En delförklaring till stadens problem kan just ligga i ovan nämnda centraliseringsprocess. Den yttre kontrollen över den enskilde i mindre hushållsgemenskaper löstes successivt upp, med moralisk osäkerhet som följd.

Den särskilda gruvbönen kom att användas i Falun efter det att den bearbetats av Faluns kyrkoherde Olof Ekman. Ekman lyfte i sin version starkare fram den enskilde gruvsdrängen. Denne borde som egen individ själv aktivt lita på Herrens beskydd nere i gruvan.¹¹

Olof Ekmans program

Olof Ekman levde mellan 1639 och 1713 och var en av de portalgestalter som förebådade en svensk pietism. Ekman härstammade från en bondefamilj och var född i Ekeby i Fellingsbro socken. Efter studier vid gymnasiet i Västerås och Uppsala universitet blev han magister år 1672. Efter prästvigning 1675 började han sin karriär som adjunkt i Storkyrkan i Stockholm. Under sent 1670-tal var han fältsuperintendent över den svenska armén i Livland. Återkommen till Sverige gifte han sig med Catharina Fabricia, med vilken han fick flera barn. Under en stor del av 1680-talet tjänstgjorde han som domprost i Strängnäs.

Pietismen var enkelt uttryckt en rörelse inom den lutherska kyrkan som betonade att den enskildes tro borde få praktiska konsekvenser. Det fanns här tidiga influenser från engelsk puritanism. Luther hade presenterat en föreställning om att ingen kunde göra något för sin egen frälsning. Endast Gud kunde frälsa, och denna frälsning erbjöd Gud genom tron. Inom pietismen betonades dock att tron borde få följdverkan i form av goda gärningar. Att handla gott var ett tecken på att man hade den rätta tron. Med detta synsätt blev det starkare fokus på individens beteenden och innerliga gudsförhållande. Philipp Jacob Spener (1635–1705) var

Olof Ekman. Porträtt i Stora Kopparbergs kyrka, Falun. Något beskuren. Foto förf.

portalgestalt för pietismen. Han publicerade 1675 i Frankfurt sitt reformprogram med namnet *Pia Desideria*. Pietismen efter Spener präglades av en ambition att samla aktivt troende i så kallade konventiklar, att läsa bibeln, och tro på bättre tider.¹³

Ekman hade rekryterats till Falun 1688, året efter det första stora gruvraset. Vid denna tid var han ganska känd, han hade nämligen 1680 publicerat ett stort program för kyrkoreform. Hans skrift har betraktats som något av en svensk motsvarighet till Speners *Pia Desideria*, och bar den besynnerliga titeln *Siönöd-Löffte*. Han hade författat den som löfte till Gud efter det han överlevt ett skeppsbrott på väg hem till Sverige från sin tjänstgöring som fältsuperintendent i Livland.¹⁴

Ekman dedicerade sin programskrift till Karl XI och hans drottning Ulrika Eleonora. Det finns uppgifter om att drottningen var med om att bekosta utgivningen av boken. Ulrika Eleonora var känd för sin fromhet. Spener korresponderade med henne under 1680-talet. Kring henne samlades också liten adlig krets som var präglad av innerlig fromhet.¹⁵

Ekman var i sin bok mycket kritisk till tillståndet i den lutherska kyrkan. Den första delen av boken handlar om det förfallna tillståndet i tidens kristna tro och liv. Det fanns enligt Ekman knappt några verkligt kristna i Sverige. Han menade dock att detta kunde ändras och hade hopp om bättre tider. Denna framtidstro innebar något nytt i tidsandan och var som nämnts typisk för den unga pietismen. Om alla invånare levde i dopets förbund, skulle Sverige enligt honom kunna bli ett helt nytt rike inom cirka tio till tjugo år. Ekman trodde att den Helige Ande kunde skapa denna förändring i människorna.¹⁶ Resultatet skulle då bland annat bli att inga fattiga mer borde finnas. De rika skulle dela med sig av sitt överflöd.¹⁷

I bokens andra del presenteras ett reformprogram om hur en förbättring av det allmänna fromhetslivet kunde komma till stånd. Huvudmedlet var utbildning för de breda folklagren. Enligt Ekman hade det i fornkyrkan funnits tre grupper inom prästerskapet. För att säkra viktig kunskap om kristendomens grundsanningar hade det för det första funnits lärare. För det andra hade det också funnits församlingsherdar med ansvar för gudstjänstlivet. Till sist hade det också funnits äldste med ansvar för kyrkodisciplinen.¹⁸

Lärare borde finnas i varje församling för att erbjuda barn kostnadsfri undervisning. För Ekman var det viktigt att det etablerades allmän läskunnighet. Han föreslog internatskolor för fattiga

barn där mat borde erbjudas gratis. Han kritiserade äga av barn och ville ha undervisningen präglad av mjukhet och dialog.¹⁹ Undervisningen skulle grundlägga förmågan att ta till sig det predikade ordet i gudstjänsten.

Vad gällde herdarnas ansvar för gudstjänster menade Ekman att bristen på ett rikt inre liv där var tydlig. I gudstjänstfirandet gavs för lite utrymme åt bön och lovsång. Bönen var vapnet som gjorde det möjligt att segra över världen, dess ägodelar och jakt efter prestige. Ekman tecknade upp en bild av fornkyrkans rika böneliv med nätter fyllda av lovsång, och anförde exempelvis texter av Tertullianus och Chrysostomos som vittnade om det levande bönelivet under fornkyrkans tid. Han uppskattade tidebönen och upplyste om att Sakarias och Marias lovsånger använts i fornkyrkan som afton, respektive morgonbön. Även Johann Arndt (1555–1621) lyftes fram som viktig böneinspiratör. Ekman vidareförmedlade vad Arndt skrivit om lovsång i sin andra bok *Den sanna kristendomen*. Han uppskattade dennes bönesamling *Paradis Lustgård* och såg gärna att bokens böner användes dagligen. Denna skrift, som var präglad av en innerlig medeltida fromhet som fokuserade på Kristus, var näst efter bibeln Ekmans käraste skrift.²⁰ I Uppsala universitetsbibliotek finns ett av Ekman handskrivet häfte med översatta tyska psalmer och tonsatta böner av Arndt. Ekman vurmade för församlingens bön och lovsång, men var samtidigt kritisk mot orgelmusik. Att passivt sitta och lyssna i stället för att med inlevelse sjunga var för honom förkastligt.²¹

Som en tredje del av prästämbetet ville Ekman återinföra fornkyrkans så kallade äldste. Dessa skulle väljas bland församlingarnas mer fromma lekmän för att hålla uppsikt över församlingarnas sedliga liv. En ålderman borde få ansvar för en by på landet eller några gränder i en stad, och skulle ha översikt över cirka 100 till 150 församlingsmedlemmar. Ekman beklagade att samtidens kyrkovärddar endast var bleka rester av fornkyrkans åldermän. Herdar, lärare och åldermän borde tillsammans bilda det kyrkoråd som skulle utgöra kyrkans främsta beslutande organ.²²

Ekman förespråkade också ett återupprättande av diakonens ämbete. Diakonerna borde distribuera mat och andra resurser till församlingarnas fattiga. Han argumenterade även för konfirmationen som bekräftelse på dopets förbund. Denna typ av konfirmation infördes långt senare med 1811 års kyrkohandbok. Han presenterade dessutom idéer om att skicka missionärer till folk som

fortfarande inte nåtts av evangeliet. Detta var ovanliga tankar i den lutherska kyrkan under denna tid.²³

Att Ekman rekryterades till Falun kan kopplas till stadens och rikets behov. Hans inställning för ökad fromhet och högre moralisk hållning kunde man anse behövas i en situation av kris. I mitt projekt utforskar jag hur Ekman försökte omsätta sitt program under den tid han var kyrkoherde i Faluns två församlingar, från det han tillsattes 1688 till sin död 1713.

Olof Ekmans verksamhet i Falun

Ekmans stora uppgift som kyrkoherde var alltså att verka för det heliga ordets verkan i människornas liv. Ovan visades hur Sveriges rikliga tillgång på malmer tolkats som tecken på Guds godhet. Människans svar på detta borde vara att sträva efter att leva ett helgat liv. Här hade Faluns nye kyrkoherde sin stora roll.

UNDERVISNING Ekman hade i sitt *Siönödz-Löffte* argumenterat för folkbildande lärare. Detta försökte han sedan omsätta i gruvstadens verklighet. I kyrkorådets protokoll för Faluns kyrkor finns en anteckning med underskrift av Ekman från 18 november 1696. Där anges att kungen beslutat låta stadens extraordinarie hjälplärare finansieras med två kollektor om året. Dessa extralärare hade enligt protokollet som uppgift att i skola bedriva katekesundervisning för de fattigas barn.²⁴ Ekman lät även bygga ut sakristian i Stora Kopparbergs kyrka för att där få plats att bedriva katekesundervisning. I slutet av 1700-talet var lokalen enligt en beskrivning inredd med väggfasta bänkar, åtta lösa bänkar och en biktstol. Kyrkan hade inte tidigare haft något särskilt rum för skriftermål och katekesundervisning. Bygget finansierades genom frivilliga bidrag. Ekman donerade själv mycket pengar för att inspirera andra att göra detsamma.²⁵

År 1686 genomdrev Karl XI en ny kyrkolag. Lagen stadgade om allmän läskunnighet. Ansvaret kom att läggas på de enskilda hushållen, där husfadern skulle se till att barnen och de underställda kunde läsa i katekesen. Församlingsprästen borde sedan kontrollera och notera denna kunskap i förhör. Kyrkolagen innebar alltså ett pedagogiskt program för allmän läskunnighet – utan skola.²⁶

För Ekman blev kyrkolagen 1686 något av en bekräftelse på det program han lanserat 1680. Det fanns exempelvis möjlighet för Ekman att notera att lagen föreskrev en begränsning av orgel-

musik till förmån för församlingens eget lovsjungande ”med egen röst”.²⁷ Ekman påminde om sitt *Siönödz-Löffte* i den likpredikan han höll i Stora Kopparbergs kyrka samma dag som Karl XI begravdes i november 1697. Till Ekmans stora glädje hade kungen stadgat om allmän läskunnighet. Han beklagade dock starkt dennes tidiga död.²⁸ Stora delar av Ekmans program var fortfarande skrivbordsprodukter år 1697.

Kung Karls kyrkolag ingick i en större statlig uniformitetssträvan på det kyrkliga området. År 1689 publicerades den katekes som skulle användas i satsningen på höjd folkbildning. Författare var ärkebiskop Olof Svebilus. En centralt utformad kyrkoordning publicerades 1693. För första gången erhöll Sverige år 1695 också en enda gemensam psalmbok. Tidigare hade det funnits olika psalmböcker i olika stift. Kungen hade också initierat en översyn av den svenska bibeltexten, vilket resulterade i en ny bibelutgåva några år efter hans död.²⁹

Det är intressant att notera att Olof Ekman utnyttjade ett undantag i dessa enhetssträvanden. Trots tidens starka statliga normerande av all kyrklig verksamhet dröjde det till 1773 innan det stadgades att Svebilus katekes var den enda tillåtna.³⁰ 1708 publicerades en bok där Ekman sammanfattade den undervisning han hade bedrivit i Falun sedan han påbörjat sin verksamhet där. Skriftens titel var *Christendoms öfning*, och den var särskilt skriven för församlingarna runt Kopparberget. Texten kom att användas i staden långt efter Ekmans död. Bergsrätten begärde exempelvis 1726 att få trycka en ny upplaga, då boken bedömdes vara uppbygglig för ungdomen och i övrigt mycket efterfrågad. Som titeln avslöjar är den väldigt praxisorienterad. Undervisningen i Stora Kopparbergs utbyggda sakristia stannade ej vid den ordinära katekesundervisningens förmedling av lärosatsernas innehåll. Syftet var att omsätta tron till praktiskt liv. Poängen med Ekmans tryckta bok var att församlingens medlemmar själva skulle kunna läsa texten hemma och reflektera över innehållet i hans katekesundervisning.³¹ Boken hör hemma i en tradition av att vilja aktivera luthersk kristenhet. Det kritiserades att det bland lutheraner ibland kunde anses räcka med att vara kristen genom att passivt höra ordet i predikan.³² Titeln på Ekmans bok påminner om Ludwig Dantes verk från 1630: *Wahre und rechtmäßige Übung des Christenthums / welche bestehet in Gottseligem Leben*. Dante var präst i S:t Olai kyrka i Reval. Titlarna på både Ekmans och Dantes verk på latin, *Praxis Pietatis*, påminner i sin tur om den

walesiske biskopen och puritanen Lewis Baylys skrift *Praxis Pietatis*, som med mycket stort genomslag utkom i tysk luthersk utgåva 1631. Även om Ekman inte lade fram ett lika detaljerat program som Dunte vad gäller fromhetens utövande varje stund på dygnet, hade han samma övergripande syften.³³ Ekman motiverade sin skrift med att påstå att alla var värda helvetet. Han visade dock på möjligheten att vända sig till Kristus. Denne erbjöd syndernas förlåtelse. Som konsekvens av denna nåd borde det hos den kristne följa ett fromt leverne. Detta levnadssätt utgjorde alltså målet för Ekmans bok.³⁴

Ekman följde i sin lärobok den lutherska katekesens fem huvudstycken om tio Guds bud, trosbekännelsen, Herrens bön, dopet och nattvarden. Han lyfte fram alla de praktiska konsekvenser dessa delar borde få för en sann kristen. För att nämna några exempel ansåg han att det tredje budet om att helga sabbaten borde innebära att man under söndagen fokuserade på Guds ord genom att vara nykter och vaken under gudstjänsten. Ekman kritiserade dyrbara kläders uppvisande, skvallrande, och att kvinnor och män flörtade med varandra. Kritiken kanske avslöjar något av vad han sett från predikstolarna i Faluns kyrkor. Det var enligt Ekman ej heller rätt att under söndagen hålla gästbud, dansa på krogar, supa eller spela kort.³⁵

När Ekman kom in på trosbekännelsen och dess artiklar om den helige ande och den allmänneliga kyrkan kunde han nämna att det fanns många skenheliga i kyrkan. Där fanns dock också medlemmar av de heligas sanna samfund, som var delaktiga med varandra i helgelse, tro och Kristi rättfärdighet. Ekman hävdar inte att dessa skulle samlas i enskilda konventiklar. Han manade däremot den läsande att tro sig vara del av detta heliga samfund.³⁶

Vad gällde dopet tydliggjorde Ekman att detta innebar en ny födelse, där arvssynden från Adam förläts och den kristne fick nytt liv i Kristus. Dopet innebar också ett förbund, där den döpte förband sig hålla det Gud fordrade genom att avsäga sig djävulen, samtidigt som Gud för evigt förband sig vara den trofaste. Att avsäga sig djävulen innebar exempelvis enligt katekesen att inte svära och bruka eder. Dopet skulle hållas vid liv genom att man som enskild gjorde ånger och bättring varje dag för att dränka den gamle Adam och uppkomma till en ny människa.³⁷

GUDSTJÄNST OCH PREDIKAN I gudstjänsterna skulle den av undervisning aktiverade kristne aktivt medverka och ta intryck. Organisterna hade det inte så lätt i Faluns kyrkor under Ekmans tid som kyrkoherde. Exempelvis ville kyrkorådet under 1690-talet helt avstå från organist på grund av församlingens fattigdom. Församlingens eget sjungande skulle i stället premieras.³⁸

I predikningar hade Ekman möjlighet att visa inspirerande exempel på helgade människor, detta särskilt i de så kallade likpredikningar som hölls vid begravningar och som sedan kunde tryckas upp för en bredare läsekrets. Huvudbudskapet i Ekmans bevarade likpredikningar är att de döda han predikade över dött en salig död. De hade alla sökt leva i ständig bättring. Detta budskap var givetvis tänkt som inspirerande för dem som lyssnade på predikan eller senare läste den tryckta versionen. Budskapet kunde anpassas till gruvsdriftens realiteter. Vid begravningen av en bergsman kunde han exempelvis formulera sig på följande sätt: ”Om man uthi en grufwa / såsom här på Orten / Arbetar sig itt stycke igenom men intet håller fort till thess man kommer på sielfwa Malmen / så hafwe man fåfängt Arbetat / så ock om man til en tijd arbetar uthi Trones öfning/ och wender åter förr än man är kommen till Trones Frucht / som är Saligheten / så är alt förgäfwes”. Några nyanser i Ekmans predikade budskap är intressanta att notera. Kvinnor hade inte samma möjligheter som män att delta i förvärvslivet. I predikningarna presenteras dock en annan värdeskala än den som baserades på tjänster och plikter i det offentliga. Den inre fromheten blev avgörande. På detta sätt kunde exempelvis en 24 årig fyrabarnsmor vid namn Catharina von Eussem vid sin begravning 1691 presenteras som en starkare etisk förebild än den medelålders högt meriterade bergmästaren Erik Eriksson, som fördes till sista vilan år 1694. Olof Ekman använde sig av apokryfernas Judit i sin positiva bild av Catharina von Eusses fromhet. I Judits bok nämns att ingen hade ett ont ord att säga om Judit på grund av hennes gudsfruktan. Judits fromhet hade givit henne auktoritet att kritisera stadens Betulias äldste när dessa ville styra Guds hjälp i en belägring. Ekman beskrev Judit som visare och klokare än alla de äldste och förnämsta i staden.⁴⁰

Det är intressant att här också nämna historikern Kekke Stadins forskningsresultat. Hon har studerat skillnaderna i mans- och kvinnoideal i 1600-talets likpredikan. I hennes undersökning visar det sig att det manliga idealet var det utåtriktade. Männerna hade handlat gott genom att verka för omgivning, överhet och

fädernesland, medan kvinnor uppskattades mest för sina gudstjänstbesök. Stadin nämner dock ett undantag i sin undersökning. Just ovan nämnda Catharina von Eussem hade på grund av sin begåvning i räkning och skrivning hjälpt sin far i dennes tjänst som kamrer vid bruket i Avesta. Hennes flit hade kunnat omsättas i ekonomisk verksamhet, vilket Ekman ovanligt nog lyft fram som förebildligt även för en kvinna.⁴¹

Ekman berömde alltså von Eussem för både kvinnlig fromhet och ”manlig” yrkesbegåvning. I relation till omdömet över Catharina von Eussem är det intressant notera att Erik Eriksson Häll prisades för den fromhet denne utvecklat *efter* det han blivit entledigad från bergmästartjänsten år 1691. Ekmans åhörare visste att Eriksson varit utsatt för kritik. Han hade tjänstgjort som bergmästare vid det stora raset år 1687, och hade pressats hårt av det statliga bergskollegiet. Han hade anklagats för bristande driftighet och hög alkoholkonsumtion.⁴² Ekman nämnde Erikssons meriter som bergmästare i positiva ordalag, hans talang hade kommit bergslaget till godo. Han lyfte dock framför allt fram hans läsande av andliga skrifter och meditation över ordet efter det han hade lämnat sin tjänst. Bergmästaren hade på detta sätt visat sig leva i den nya födelsen. Han hyllades för att ha utövat den fromhet kvinnor ofta berömdes för.⁴³

Att Ekman predikade förbundet innebar inte enbart krav på människans förpliktelse. Guds löften ingick i detta förbund. Följande bibelord kunde åskådliggöra förbundets löften för en församling präglad av bergsbruk: ”Bergen skule wijka och Högarna falla; Men min Nåd skal icke wijka ifrån tig / och mitt Fridz förbund skall icke falla /säger Herren tin Förbarmare”⁴⁴

Ekmans projekt gick ut på att genom undervisning förbereda människorna för ordets förkunnelse, så att ordet kunde få verkan i individernas liv. Men hur gjorde han när detta uppenbart misslyckades?

KYRKODISCIPLIN I boken *Siönödz-Löffte* förespråkades att församlingen genom de äldste själv borde ha hand om den sedliga ordningen. Efter det att Ekman tog tjänst i Falun dröjde det inte länge förrän ett kyrkoråd samlade sig. I den bevarade kyrkorådsboken *Album Ecclesiarum in Fahlun* gapar det tomt mellan åren 1666 och 1689.⁴⁵

I Västerås domkapitels arkiv finns under rubriken ”Kyrkorådsprotokoll” tre omfångsrika dokument bevarade. De tre texterna i

domkapitlets arkiv utgör diaries över rapporterade fall under åren 1689–1696. På vänstra sidan under rubriken ”Memoriale agendorum” rapporteras vad som bör göras. På textuppslagets högra sida finns rubriken ”Memoriale actorum”. Där finns nedtecknat hur man sökt åtgärda den bristande disciplinen. Materialet visar att Ekman strävade efter samförståndslösningar. I första hand handlade det om den enskildes inre övertygelse. Oftast slutade fallen med att båda parter erkände skuld till en tvist, varefter de lovade bättring och räckte varandra händerna. Som typexempel kan följande fall från 1689 med viss språklig modernisering återges: ”*Agendorum*: Soldaten Harald Kullborst anges att han slår sin hustru, och svärmodern hetsar sonen soldaten till att slå hustrun. Skall stämmas till den 8 februari. [De är] på Prästkäkten boende. *Actorum*: Soldaten med hustru och svärmodern kom tillstädes, och befanns att soldaten henne något slagit hade, hustrun fanns ock icke utan skuld, samt svärmodern, sådant oskick hölls dem före, varpå de förliktes, utlovade bättring, och räckte var annan händerna.” Det kunde också förekomma att en part kompenserade en annan. Exempelvis kunde en dräng som under berusning lovat gifta sig, och sedan ångrat sig, kompensera den svikna flickan med ett par tygskor eller liknande. Ärendena stannade ofta på denna nivå, utan att gå vidare till världslig rätt.⁴⁶

Ekman ville hellre fria än fälla och kunde i sin rapportering reflektera över vådan av att gå för hårt fram: ”och emedan för mig är svårt med hård stränghet umgås med mine åhörare, ty därav inkommer haat emot mig, Och blev således predikan fruktlös hos de hatsamma; varför lovade jag icke ange honom”.⁴⁷ Citatet kommer från ett fall då Ekman kunde ha angivit en församlingsmedlem på grund dennes olovliga bruk av nattvarden efter att ha dömts för utomäktenskaplig sexuell förbindelse. Denne unge man hade besökt prästgården tillsammans med sin mor och varit mycket ångerfull, vilket fått Ekman att beveka sig. I kyrkotukten gick Ekman varsamt fram för att kunna behålla en församling med positiv inställning till predikandet av Guds ord.

Hur kom den tidiga pietismen till Falun?

Jag nämnde ovan att Olof Ekman var stationerad i Livland före sin tid i Falun. Livland var en viktig provins för den tidiga spenerska pietismen i det svenska väldet. Generalsuperintendenten i Livland hette Johann Fischer och tillhörde Speners nära vänner. Spener trodde Fischer kunde förnya den evangeliska kyrkan och

kallade honom Livlands apostel. Johann Fischer var också starkt påverkad av den förpietistiske reformivraren Theophil Grossgebauer från Rostock. Den gamla Hansastaden Rostock utgjorde ett kraftfullt teologiskt centrum för kyrklig förnyelse under mitten av 1600-talet. Grossgebauers viktiga programskrift *Wächterstimme aus dem verwüsteten Zion* hade publicerats 1661. I likhet med Grossgebauer fann Fischer det mycket viktigt med en höjning av folkets kristna bildningsnivå. Enligt de båda skulle den allmänna fromhetsnivån kunna lyftas om församlingsmedlemmar fick högre eget ansvar i kyrkan. Båda trodde också att en stark kungamakt kunde bidra till ett bättre kristet liv. Johann Fischer är främst känd för sitt arbete med att stärka den folkliga bildningsnivån i Livland. Han erhöll också tidigt finansiellt stöd från Karl XI för detta arbete. Bondeskolor etablerades och ett tryckeri etablerades i Riga. Livland blev den enda provinsen i det svenskfinska riket som under 1600-talet fick en sorts folkskola. Spener hoppades att Sverige kunde bli ett riktigt kristet rike med fromma undersåtar. Landet skulle därmed bli en inspirerande förebild för den övriga världen. Utvecklingen i Livland var antagligen viktig för denna uppfattning.⁴⁸

I Sverige införde Karl XI envälde år 1680 med bland annat hjälp av bondeståndet i riksdagen. Bönder och kung skapade en koalition gentemot den svenska adeln. I samband härmed genomfördes även reduktionen. Staten återtog adlig jord för att förbättra statens finanser. För Spener var detta enligt den tyske pietismforskaren Johannes Wallmann goda nyheter. Spener betraktade nämligen adeln som ursprung till mycket av tidens världsliga och materialistiska liv, och därmed en viktig orsak till folkens bristande fromhet.⁴⁹

Upprättandet av bondeskolor i Livland var enligt historikern Alexander Loit en följd av reduktionen. Fram till denna hade provinsen nämligen präglats av livegenskap. Detta var inte fallet i det övriga Sverigefinska området, där det fanns jordägande bönder med politisk representation i riksdagen. Här låg den stora skillnaden mellan Livland och övriga delar av riket. När reduktionen genomfördes i Livland förklarades bönderna av den svenska staten vara fria. De nya skolorna skulle kunna förbereda bönderna på denna nya situation.⁵⁰

Det är mycket intressant notera att enligt Johannes Wallmann skickade Spener aldrig något exemplar av sin skrift *Pia Desideria* till Johann Fischer. Spener var annars mycket ivrig med att sprida sin skrift. Wallmanns slutsats är att Spener inte hade tänkt sitt

program för det svenska riket, utan för en kontinentaleuropeisk situation. Hans program gjorde kyrkan till subjekt i en mångkonfessionell situation, i hans program finns ingen tro på en stark statsmakt. I Sverige härskade dock en enda stor luthersk kyrka med en luthersk kung. För det svenskfinska området verkar Spener därför ha kunnat föreställa sig att en stark kung kunde understödja strävandet efter en högre fromhetsnivå. Rostockteologen Grossgebauers program för en hel folkkyrka var fortfarande giltigt i Sverige.⁵¹ *Pia Desideria* översattes inte heller till svenska.⁵²

Det är tankeväckande att Ekmans program publicerades samma år som beslutet togs om reduktionen. Ekmans program liknade Grossgebauers i det mesta. Han ville göra lekmän i församlingar mer aktiva, och trodde likt Grossgebauer att staten framgångsrikt kunde stödja kyrkliga reformer. I likhet med sin puritanskt influerade förebild kritiserade även Ekman orgelmusik i kyrkorna.⁵³

Superintendenterna Ekman och Fischer träffade säkerligen varandra i Riga. Med Ekman kom den tidiga pietismen till Sverige. En form av pietism av tidigt 1670-tal som ännu ej börjat med konventiklar, och fortfarande trodde på staten som medel till fromhetens förbättring.⁵⁴ Sverige blev dock aldrig det fromhetens rike som Spener, Ekman och Fischer hoppats på. 1694 och 1706 utgick kungliga edikt mot pietismen. Fischers reformsträvanden i Livland kom med tiden också att möta motstånd.⁵⁵

I Falun blev dock Ekmans tidiga form av pietism omsatt i praktiskt kyrkoliv. Denna skulle under 1700-talet få större betydelse i Sverige som helhet. Ekmans bok *Siönödz-Löffte* skulle exempelvis ofta användas av både ortodoxa och pietister i riksdagsdebatter efter enväldets fall under 1720-talet.⁵⁶ En av de mest berömda pietisterna i Sverige efter 1700 var Georg Lybecker (1656–1716). Han bodde i Stockholm och var brorson till ovan nämnde bergmästare Harald Lybecker i Falun. Georg Lybecker låg bakom den spridda pietistiska sångboken *Mose och lambsens visor*, som publicerades 1717. Litteraturhistorikern Martin Lamm har betraktat denna sångsamling som uttryck för subjektivismens genombrott i svensk litteratur.⁵⁷ Den skulle bli viktig för svenska pietister under en mycket lång tid. 1710 hade Georg Lybecker under ett halvt års tid tagit stora intryck av Ekmans predikningar, när han, sannolikt under flykt från pestens härjningar i Stockholm, vistades hos sina släktingar i Falun. Det är symptomatiskt att Georg Lybecker i en skrivelse anger Olof Ekman som en av sina stora inspiratörer.⁵⁸

Som avslutning kan vi konstatera att mer moderna förhållanden tidigt visade upp sig i de förindustriella bergsbruksmiljöer där Falun hörde hemma. I en centraliseringsprocess där arbetsrelationerna successivt blivit allt mer opersonliga och abstrakta, kom den enskilde individen att bli allt viktigare. I den ”förpietism” som etablerade sig i Falun skulle den enskilde inte längre styras av den lilla gruppens yttre kontroll, utan mer agera efter en ”inre kompass” – ett eget reflekterande samvete. Man skulle reflektera över sina felsteg och försöka bli en bättre människa. Detta innebar att individen fullgjorde sin del av förbundet mellan Gud och människa, Gud och sitt utvalda folk. Behovet av ökad fromhet hade aktualiserats när den för staten så viktiga koppargruvan hade rasat samman år 1687. Ekman hade snart därefter börjat verka i församlingarna vid Stora Kopparberget.

Under 1700-talet bekämpades pietismen av den svenska statsmakten. Det så kallade konventikelplakatet av år 1726 skulle länge försöka hindra rörelsens spridning. Trots detta skulle pietismens idéer om fromhet och skötsamhet med tiden komma att representera mer allmänt vedertagna uppfattningar i ett Sverige som allt mer präglades av kapitalism och industrialisering.⁵⁹ Ekmans liv och gärning utgjorde ett tidigt uttryck för denna förändring.

KÄLL- OCH LITTERATURLISTA

Otryckta källor

Stockholm

RIKSARKIVET

Bergskollegium. Huvudarkivet

E1 Vol. 4 Brev från Karl XI till Bergskollegium

E4 Vol. 91 Brev från Harald Lybecker till Bergskollegium

Skrivelser till Kongl. Maj:t.

Vol. 14 Skrivelse från Kanslikollegium till Kongl. Maj:t

Uppsala

UPPSALA LANDSARKIV

KIIIa:1 Kyrkorådsprotokoll. Falu Kristine.

UPPSALA UNIVERSITETSBIBLIOTEK

E505:32 Likpredikan öfver Tit: konung Carl XI hållen i Stora Kopparbergs gamla Kyrka af Oloff Ekman Probst i Fahlun

N 1783 Nogra psalmer somblige aff tyska psalmer verterade, somblige aff Johan Arndts böner med tillsatte melodier, på swenske rim afpasste aff Oloff Ekman

N 54:14 Brev från Georg Lybecker till Stockholms konsistorium

Västerås

VÄSTERÅS DOMKAPITELS ARKIV

E4A Vol.14a Kyrkoråds protokoll; Brev från Karl XI till Carl Carlsson

Tryckta källor och litteratur

- Ahlberg, N., 2005, *Stadsgrundningar och planförändringar. Svensk stadsplanering 1521 – 1721*. Acta Universitatis agriculturae Sueciae 94. Uppsala.
- Arnberg, M., 1947, *Musiken i Falun under trehundra år*. Uppsala.
- Aurelius, C.A., 1994, *Luther i Sverige. Svenska Lutherbilder under tre sekler*. Skellefteå.
- Boëthius, B., 1951, *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden. Den svenska arbetarklassens historia*. Stockholm.
- Ekman, O., 1680, *Siönödz-Löffte Aff två Deelar / i then Första/ Förestelles then Förfalna Christendomen/ I then andra/: Wijsas på Medel Aff Gudz ord/ Huru then förfalna Christendomen kan förbättras och uprättas/ Gudi giordt i långligh Siönöd/ och effter ringa Pund och Gåfwa betalt Aff Oluff Ekman/ Superintendent widh Lijfl Armeen. Med Hans Kongl Majest. allernådigste Privilegio*. Stockholm.
- Ekman, O., 1691, *The Trognas Saligheet och Starckhet / Förklarar uthi En Christelig Lijk-predikan/ Öfwer Den Fordom Ehreborne/ Gudfruchtige och mycket Dygdesammel/ nu mera hoos Gud Ewinnerligen Sahlige Matrona, Hu. Catharina von Eussem/ För detta Ehreborne/ och Wälbetrodde Herr Boohållarens [sic!] Johan Adam Nordenholms Kiärälskelige Maka och Huusähra Då hennes Sahlige Lekamen uthi Förnehmt och mycket Folcks Närwaro / med wederbörlig Heder uthi Fahlun Ny Kyrkia den 29 Sept. 1691 nedersattes i Jordan/ at hwijla till wårs Herres tillkommelses Dag. Fattat och hållen aff Olof Ekman Kyrkioheerde i Församblingarne wid stora Kopparberget*. Stockholm.
- Ekman, O., 1694a, *Een Christelig Lijkpredikan/ Om Then Nya Födelsen/ Öfwer Fordom Kongelige Majestets Troo tienare och Bergmästare här wid Stora Kopparberget/ den Ähreborne/ Högachtadt och Wälbetrodde nu mera hoos Gud Ewinnerligen Salige / Herren ERICK ERICKSON, Hwilken sitt Timmeliga Lijf / effter Guds Försyn och Nådige behaag / genom then Timmeliga Döden / förmedelst en mycket Gudelig och Christelig Beredelse / Ändade Ähr 1694 then 23 Aprilis, tå ock Gud hans Timmeliga Bedröfwelse förbytte i en Ewig Glädie: Hållen Tå hans Döde Lekamen / uthi Hög- och Förnämmt Folks närwaro/ med tillbörlig Heder / begrofs uthi Gambla Kopparbergs Kyrkia / den 17 Maij Samma Ähr. Af Oloff Ekman Kyrkioherde i Fahlun*. Uppsala.
- Ekman, O., 1694b, *En Christelig Lijk-Predikan/ Om Troones Krafft och Beständigheet. Öfwer Fordom Ähreborne/ Äbrachtadt och Wälförståndige nu mera hoos Gud ewinnerlig Salige H:n Jon Oloffson För detta/ förmähm Bergsman och Bisittare uti stora Kopparbers [sic!] Lofliga Grufwerätt/ samt wälbestält Kyrkiowärd i gamble Kyrkian. Då hans döde Lekamen med wederbörlige Ceremonier uthi Hög. och Förnämmt Folcks myckna Närwaro nedersattes i sin Hwijlokammar/ som skedde den 10 Junii 1694 uti stora Kopparbergs gamble Kyrkia. Fattat och hållen af Olof Ekman*. Stockholm.

- Ekman, O., 1708, *Christendoms öfning/ Af Gudz ord/Och Wåra fem Christendoms stycken sammanfattad; Och församlingarna wijd Stora Kopparberget uthi 18. åhrs tijd/ uthi Catechismi förbör/ underwisningar och repetition/ hwart åhr/ heel och hållen/ Rote efter Rote förestäld,/ ett stycke i sänder; Och efter theras begär och åstundan/ Til trycket befordrat/, At the sielfwa måge läsa/ hwad the tilförne blifwit underwiste uthi/ af Christi ringa tienare Och Theras enfaldiga herde Olof Ekman. Uppsala.*
- Ericsson, B., 1970, *Bergsstadens Falun 1720–1769*. Uppsala.
- Florén, A., 1987 "Nya roller, nya krav. Några drag i den svenska nationalstatens formering". *Historisk tidskrift* 107. Stockholm.
- Green, T., 2007, "Swedish Pietism (1700–1727) as Resistance and Popular Religion". *Lutheran Quarterly*. Volume XXI. Gettysburg.
- Hammarström, E., 1789, *Äldre och nyare märkvärdigheter wid Stora Kopparberget, samlade af Eric Hammarström. Första samlingen*. Falun.
- Hansson, G & Herzog, L 1990 *Västerås stifts herdaminne. Stiftshistoriskt och stiftsbiografiskt uppslagsverk II:2 1700-talet*. Västerås. Västerås stift.
- Hansson, S., 1991 *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650–1720*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet, 20. Göteborg.
- Helander, H., 2010, "Kommentar till dikterna". *Hecatompolis Suionum. Svenskarnas hundra städer*. Olof Hermelin. Stockholm.
- Hildebrand, K. G., 1946, *Falu stads historia till år 1687. Band 2*. Falun.
- Johansson, E., 1977, *The history of literacy in Sweden: in comparison with some other countries*. 2ed. Educational reports Umeå 12. Umeå.
- 1687 *Kyrkio-Lag och Ordning/ som then Stormächtigste Konung och Herrel Herr Carl then Eloftel Sweriges /Göthes och Wändes Konung/ Åhr 1696. hafwer låtit författa / och Åhr 1687. af Trycket utgå och publicera*. Stockholm.
- Källström, A., 1894, *Bidrag till den svenska pietismens historia* 1. Stockholm.
- Laasonen, P., 1991, "Die Wirkung Speners in Finnland während der schwedischen Zeit.". *Der Pietismus in seiner europäischen und außereuropäischen Ausstrahlung*. Esko Laine. Veröffentlichungen der Finnischen Gesellschaft für Kirchengesichte 157. Helsingfors.
- Lannermark, V., 1985, *Falu läroverk. Svensk skolhistoria under 350 år*. Stockholm.
- Lenhammar, H., 2000, *Sveriges kyrkohistoria. 5, Individualismens och upplysningens tid*. Stockholm.
- Leube, H., 1924, *Die Reformidee in der deutschen Lutherischen Kirche zur Zeit der Orthodoxie*. Leipzig.
- Linderholm, E., 1911, *Sven Rosén och hans insats i frihetstidens radikala pietism*. Uppsala.
- Lindroth, S., 1955, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början. 1, Gruvan och gruvbrytningen*. Uppsala.
- Loit, A., 2000 "Den politiska bakgrunden till bondeskolornas inrättande i Östersjöprovinserna under svenska väldets tid". *Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*. Utgiven av Jansson, T. & Eng, T. *Studia Baltica Stockholmensia*, 21. Stockholm.
- Montgomery, I., 2002, *Sveriges kyrkohistoria. 4, Enhetskyrkans tid*. Stockholm.
- Nordbäck, C., 2004, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*. Skrifter från institutionen för historiska studier 8, Umeå universitet. Umeå.

- Pleijel, H., 1935, *Der schwedische Pietismus in seinen Beziehungen zu Deutschland. Eine kirchengeschichtliche Untersuchung*. Lunds universitets årsskrift. Lund.
- Pöldvee, A., 2000, "Kyrklig folkundervisning i Estland och Livland 1675–1695. Centralmaktens politik och det lokala initiativet". *Stat – kyrka – samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna*. Utgiven av Jansson, T. & Eng.T., Studia Baltica Stockholmiensia, 21. Stockholm.
- Selander, S.Å., 1987, "Kyrkan och undervisningen". *Kyrkan – lagen – människan. Forskarsymposium kring 1686 års kyrkolag på Hässelby slott 2–3 september 1986*. Riksarkivets rapport Nr. 7 Stockholm
- Stadin, K., 1997, "Att vara god eller göra sin plikt". *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*. Uppsala.
- Strom, J., 1999, *Orthodoxy and Reform. The Clergy in seventeenth century Rostock*. Beiträge zur historischen Theologie, 111 Tübingen.
- Sträter, U., 1995, *Meditation und Kirchenreform in der lutherischen Kirche des 17. Jahrhunderts*. Beiträge zur historischen Theologie 91. Tübingen.
- Wieselgren, G., 1993 "Johann Fischer und die Kulturpolitik in Livland unter Karl XI. Einige Aspekte". *Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert*. Utgiven av Loit, A. & Piirimäe, H. Studia Baltica Stockholmiensia, 11. Stockholm.
- Wallmann, J., 1995a "Johann Arndt und die protestantische Frömmigkeit. Zur Rezeption der mittelalterlichen Mystik im Luthertum.". *Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock. Gesammelte Aufsätze*. Johannes Wallmann. Tübingen.
- Wallmann, J., 1995b "Beziehungen des frühen Pietismus zum Baltikum und zu Finnland.". *Theologie und Frömmigkeit im Zeitalter des Barock. Gesammelte Aufsätze*. Johannes Wallmann. Tübingen.
- Wallmann, J., 2005 *Der Pietismus*. Göttingen.
- Warne, A., 1929, *Till folkskolans förhistoria i Sverige*. Stockholm.

NOTER

- 1 Helander 2010, s. 178.
- 2 Aurelius 1994, s. 26–31; jämför Leube 1924, s. 148–152.
- 3 Lindroth 1955, s. 235–237.
- 4 Harald Lybecker till Bergskollegium 30.09.1693. E4 Vol. 91. Bergskollegium. Huvudarkivet Riksarkivet. Stockholm.
- 5 Boëthius 1951, s. 224–260.
- 6 Lindroth 1955, s. 331–349.
- 7 Jämför Ahlberg 2005, s. 338, 399 – 403; för mer övergripande om denna process, se Florén 1987, om uppsyningsmän, särskilt s. 523.
- 8 Harald Lybecker till Bergskollegium 30.09.1693. E4 Vol. 91. Bergskollegium. Huvudarkivet. Riksarkivet. Stockholm; Karl XI till Bergskollegium 15.11. 1693. E1 Vol. 4. Bergskollegium. Huvudarkivet. Riksarkivet. Stockholm.
- 9 Psaltaren 23:4; Karl XI till Carl Carlsson 15.11. 1693. E4A Vol.14a 16 Västerås domkapitels arkiv. Västerås; Carl Carlsson till Bergskollegium 16.12 1698. E4 Vol. 102. Bergskollegium. Huvudarkivet. Riksarkivet. Stockholm.
- 10 Hildebrand, 1946 s. 642f.
- 11 Hammarström 1789, s. 173–175.
- 12 Hansson-Herzog 1990, s. 268-269.
- 13 Wallmann 2005, s. 21–27.
- 14 Källström 1894, s. 25–27; Linderholm 1911, s. 75f; Pleijel 1935, s. 18–20.
- 15 Ekman 1680; Warne 1929, s. 51; Montgomery 2002, s.180; Lenhammar 2000, s. 21.
- 16 Ekman 1680, s. 1–31, 102–103, 315–318, 369, 377–394.
- 17 Ekman 1680, s. 62–71, 196, 321f.
- 18 Ekman 1680, s. 341–352, 434–438.
- 19 Ekman 1680, s. 358–371, 377–402.
- 20 Ekman 1680, s. 123–129, 134–140, 154–161, 341, 403, 414f., 538f.; Wallmann 1995a, s. 15–16.
- 21 Nogra psalmer somblige aff tyska psalmer verterade, somblige aff Johan Arndts böner med tillsatte melodier, på svenske rim afpasste aff Oloff Ekman. N 1783. Uppsala universitetsbibliotek. Uppsala; Ekman 1680, s. 116–117, 140, 164–180, 539.
- 22 Ekman 1680, s. 346–352, 434–438.
- 23 Ekman 1680, s. 333–334, 344–345, 514–515. Pleijel 1935, s.19f; Nordbäck 2004, s. 234–247.
- 24 s. 64 Kyrkorådsprotokoll. Falu Kristine. KIIIa:1. Uppsala landsarkiv. Uppsala.
- 25 s. 47 f. Kyrkorådsprotokoll. Falu Kristine. KIIIa:1. Uppsala landsarkiv. Uppsala; Hammarström 1789, s. 101f.
- 26 Johansson 1977; Selander 1987.
- 27 Kyrkio-Lag och Ordning/ som then Stormächtigste Konung och Herre/ Herr Carl then Elofte/ Sweriges /Göthes och Wändes Konung/ Åhr 1696. hafwer låtit författa / och Åhr 1687. af Trycket utgå och publicera. Stockholm 1687, Kap. XII § II.
- 28 Likpredikan öfver Tit: konung Carl XI hållen i Stora Kopparbergs gamla Kyrka af Oloff Ekman Probst i Fahlun. E505:32. Uppsala universitetsbibliotek, Uppsala.
- 29 Montgomery 2002, s. 156–166.
- 30 Lenhammar 2000, s. 128f.
- 31 Ekman 1708; Lannermark 1985, s. 191; Kanslikollegium till Kongl. Maj:t 02.10. 1726. Vol. 14. Skrivelser till Kongl. Maj:t. Riksarkivet, Stockholm.
- 32 Sträter 1995, s. 52f.
- 33 Leube 1924, s. 7; Wallmann 1995 b, s. 250; Sträter 1995, s. 52–60.
- 34 Ekman 1708, s. 23f.

- 35 Ekman 1708, s. 29–33.
- 36 Ekman 1708, s. 106f.
- 37 Ekman 1708, s. 137–145.
- 38 Arnberg 1947 s. 21, 29.
- 39 Ekman 1694b, s. 45.
- 40 Ekman 1691, s. 1, 7; Judit 8:7.
- 41 Stadin 1997, s. 231, not 48.
- 42 Lindroth 1955, s. 240–242.
- 43 Ekman 1694a.
- 44 Jesaja 54:10; Ekman 1691, s. 39.
- 45 s. 41 f. Kyrkorådsprotokoll. Falu Kristine. KIIIa:1. Uppsala landsarkiv, Uppsala.
- 46 Kyrkorådsprotokoll. E4A Vol.14a 11; Kyrkorådsprotokoll. E4A Vol.14a 17; Kyrkorådsprotokoll E4A Vol.14a 21. Västerås domkapitels arkiv. Västerås. Om fallet med svärmodern, se E4A Vol. 14a 11 Nr. 41. Västerås domkapitels arkiv. Västerås. Om fallet med tygskor, se E4A Vol. 14a 11 Nr. 61 Västerås domkapitels arkiv. Västerås.
- 47 Kyrkoråds protokoll, E4A Vol.14a 11 Nr.134. Västerås domkapitels arkiv. Västerås.
- 48 Wallmann 1995b, s. 251–279; Wallmann 2005, s. 94; Wieselgren 1993; Montgomery 2002, s. 227–229; Loit 2000. Orsaken till Rostocks teologiska styrkeposition har ansetts vara att kyrkan där hade möjligheter att väl hävda sin auktoritet på grund av att den lokala makten var oklart fördelad mellan furste och råd. Utan att driva parallellen för hårt är detta intressant då det påminner om kyrkans ställning i staden Falun, som präglades av spänningen mellan bergslag och stad. Strom 1999, s. 68–81; jämför Ericsson 1970, s. 1–6.
- 49 Wallmann 1995 b, s. 276f.
- 50 Loit 2000.
- 51 Wallmann ser här hur den äldre Speners tro på preussisk statsmakt förbättrades redan i 1670-talets förhoppningar om Sverige som det fromma riket. Wallmann 1995 b, s. 259–264, 275–278.
- 52 Laasonen 1992, s. 90f.
- 53 Warne 1929, s. 43, 60–62, Not 1; Pleijel 1935, s. 18–20; Strom 1999, s. 208f.
- 54 Wallmann 1995b, s. 280f; Pöldvee 2000, s. 201f.
- 55 Wieselgren 1993, Wallmann 1995b, s. 277f.
- 56 Nordbäck 2004, s. 23.
- 57 Även om denna slutsats kritiserats som alltför förenklad, är den fortfarande tillräckligt intressant att nämna i detta sammanhang. Hansson 1991 s. 36.
- 58 Georg Lybecker till Stockholms konsistorium. 20.4.1713. N 54:14. Uppsala universitetsbibliotek. Uppsala.
- 59 Green 2007, s. 73.

Undersökning av bergsmännens matematik på 1600-talet i Falun

AV KERSTIN HAGLAND

Under 1600-talet skedde en stark utveckling inom matematiken i Europa. Matematiker som Napier, Briggs, Kepler, Descartes, Fermat, Pascal, Huygens, Newton, Leibniz och Bernoulli verkade. I Sverige kallade drottning Kristina till sig den berömde franske matematikern Descartes för att skaffa sig själv och andra utbildning inom det matematiska området. Även den svenska skolan fick ett matematiskt uppsving. Sveriges första tryckta svenskspråkiga lärobok i matematik, *Aurelius' räknelära*, gavs ut 1614.

Syftet med undersökningen var att ta reda på om och i så fall hur den matematiska utvecklingen avspeglades i bergsmännens matematik.¹ Resultatet av undersökningen kan förhoppningsvis användas för att popularisera matematiken hos nutidens barn och vuxna samt inspirera till en varierad skolundervisning i matematik. Matematikens historia är ett skolämne som ingår i såväl grundskolans som gymnasieskolans kursplaner i matematik. Matematikens historia är ett internationellt kulturarv som borde beröra oss alla.

Fyra frågeställningar söktes svar på:

- Förekommer det uppgifter i Aurelius räknelära med anknytning till bergsmän, vilka i så fall och med vilka metoder ansåg Aurelius att man skulle lösa dessa uppgifter?
- Vilka möjligheter till utbildning i matematik fanns i Falun på 1600-talet?
- Vilka matematiska symboler och räkneoperationer användes under 1600-talet i samband med bokföring av bergshanteringen vid Stora Kopparberget?
- Hur växte konsten att kartlägga gruvan fram under 1600-talet och vilken matematik berördes i samband med det?

Metoden har varit litteraturundersökning inklusive studiebesök på Stora Enso AB:s arkiv, Arkivcentrum i Dalarna, inklusive Gruvrättens arkiv, beläget i Falun, där möjligheter gavs att undersöka originaldokument från 1600-talet.

Några uppgifter i Aurelius' räknelära 1614

I den svenska skolordningen från 1571 nämner man ännu inte något om undervisning i matematik.² Runt 1600 ökade dock intresset för matematik och då främst för aritmetik och geometri. Undervisning i matematik hade nu blivit allt vanligare ute i Europa. I den svenska skolordning som inrättades vid prästmötet i Örebro 1611 skrev man nu in att det blev tillåtet att undervisa i matematik men bara om det inte inkräktade på undervisningen i andra ämnen. Att man hade en sådan ljummen inställning till matematik berodde på att skolorna traditionellt var till för blivande präster och skolämnena hade med det yrket att göra.

I skolordningen 1611 föreslog man ett matematikläromedel skrivet på latin av den tyske filosofen Heizo Buscher, *Arithmetica vulgaris*. Det fanns även liknande böcker skrivna på svenska men de var alla handskrivna. Den allra första tryckta räkneläran på svenska gavs ut i Uppsala 1614. Den hette *Arithmetica Eller Een Kort och Eenfaldigh Räknebook uti heele och brutne Taal medh lustige och sköne Exempel the Eenfaldigom som til thenne Konst lust och behagh hafwe kortelighen och eenfaldelighen til Nytto och Gagn*.³ Den brukar lite kortare kallas *Aurelius' räknelära*. Denna bok kom sedan att användas i skolorna i över hundra år. Boken författades av Aegidius Matthiæ Aurelius, en man som hade studerat aritmetik och geometri i Uppsala 1599-1601 och därefter fortsatt sina studier utomlands, i Wittenberg, Rostock, Königsberg och Braunsberg. 1613 återkom han till Sverige och blev då rektor scholæ i Uppsala, senare blev han stadsskrivare i Stockholm, riksdagsman och rådman. Några år efter att boken börjat utges, 1619, skickade rikskanslern Axel Oxenstierna ut ett påbud om att man runt om i landet skulle inrätta goda räkneskolor, med inhemska eller utländska lärare.⁴ Även i Falun omnämns för första gången en skola år 1619.⁵ Förmodligen underlättade utgivningen av *Aurelius' räknelära* att denna reform genomfördes.

En hel del av Aurelius' uppgifter, t.ex. uppgifterna nedan, har prägel av en mer teoretisk matematik än en praktiskt tillämpbar. Många av uppgifterna är klassiska och hade använts i hundratals år innan Aurelius skrev sin bok. Boken är således en kulturbärare och inte enbart en handledning i hur man räknar. Det kan även nämnas att under 1600-talet fick nöjesmatematiken sitt stora genombrott och även detta återspeglas i Aurelius räknelära, där slutkapitlet ägnas åt ”Thet är/Siw Konstige/Lustige och Kortwillige fråghor/hwilke man ibland salskap bruka kan”.⁶

Man skrev på den här tiden ännu inte tecken för de fyra räknesätten i någon större utsträckning, inte heller likhetstecken. Att använda siffror vid olika beräkningar var långt ifrån någon självklarhet. Motståndet mot de hinduarabiska siffrorna och positionssystemet var stort och det skulle dröja mycket länge innan de kom i allmänt bruk. Det uppstod en skillnad mellan de människor som räknade konkret (med räknebräde) och de som använde talen mer abstrakt (siffror). Därför valde Aurelius att börja boken med att ingående förklara vad siffrorna stod för och hur man använde dem. Han tog hjälp av illustrationer av det mer välbekanta räknebrädet med sina räknestenar.

Mått och vikt räknades olika i olika landsändar och olika beroende på vilken typ av varor man mätte. När man behandlade våta varor som öl, smör eller fisk ansågs exempelvis en tunna rymma drygt 125 liter. När det gällde torra varor som spannmål räknade man däremot med drygt 146 liter per tunna. De tidigaste rymdmåtten för torra varor var oftast laggkärl eller svepta kärl. De var lätta att tillverka men det var svårt att veta om de innehöll rätt mängd. I mitten av 1600-talet introducerades därför kubiska rymdmått som ofta kallades kappar. De blev snabbt populära eftersom deras innehåll var lätt att kontrollera genom de kubiska måtten. Ett framsteg där man alltså hade hjälp av matematiken. Men när *Aurelius' räknelära* skrevs förekom de ännu inte. Exempel på rymdmått 1614 var åm, tunna och kanna. En åm innehöll 60 kannor medan en tunna innehöll 48 kannor.⁷

Även längdmåtten varierade mellan olika landsdelar. Från 1605 bestämdes dock att den aln som förvarades i vapenhuset i kyrkan i Rydaholm i Småland skulle vara rikslikare för hela Sverige. Längden var drygt 59 cm och detta mått gällde sedan ända fram till 1878 när metersystemet infördes. Vanliga längdmått var aln, fot, tum.

Besman, som är en hävstångsvåg med en rörlig upphängningspunkt och en motvikt, var den vanligaste typen av våg som man använde. Den var enkel att konstruera och krävde inte några lösa vikter. Sådana vågar hade man för övrigt använt ända sedan vikingatiden.⁸ Med besman vägdes framför allt hemmaproducerade varor som smör, kött och fisk. Även balansvågar användes, vilket enheten skålpund skvallrar om. Med dem vägde man framför allt importerade varor som socker och kaffe.⁹ Viktenheter 1614 var till exempel skålpund, lispund och lod. Det gick 32 lod på ett skålpund och 16 skålpund på ett lispund.¹⁰

Vanliga myntslag 1614 var daler, mark, öre, fyrkar och penningar. Det gick 4 mark eller 32 öre på en daler. På ett öre gick det 4 fyrkar eller 24 penningar.¹¹

Man använde samma tidsenheter som vi men inte sekunder. Man delade istället in en minut i 12 seierknep, 1 seierknep motsvarade alltså 5 sekunder.¹²

Man kan när man ser alla dessa enheter mycket väl förstå varför många av Aurelius' mer praktiskt tillämpbara uppgifter behandlade enhetsomvandlingar. Vikter, mått och mynt var inte indelade i tiondelar, hundradelar o.s.v. av större enheter så som vi är vana vid idag. Om man skulle gå från en mindre enhet till en större kunde man exempelvis få dividera med 32 istället för att som vi bara flytta decimalkommat. Matematiskt sett är det ju betydligt enklare att använda sig av det decimala systemet som passar så bra ihop med själva räkneoperationerna.

Nedan presenteras några räkneuppgifter ur *Aurelius' räknelära* samt de metoder han menade att man skulle använda för att lösa uppgifterna. De utvalda uppgifterna handlar om kopparhantering, bergsmän samt om skolmiljön på den här tiden.

Uppgift 1¹³

Såsom een Köpman hafwer widh Bergslaghen köpt 13 Skeppund Koppar/ then wil han låta föra up i Landet/ och gifwer för hwartere 32 Mijl uthi foorlön 7 ½ Daler/ huru myket kåsta 78 Skeppund til at föra 80 Mijl?

Förtydligande: En köpman har i Bergslagen köpt 13 skeppund koppar och vill föra det uppåt landet. Han betalar för 32 mil en fraktkostnad på 7 ½ daler. Huru mycket skulle det kosta honom att få 78 skeppund fraktat 80 mil?

Aurelius visar här hur man kan beräkna detta med hjälp av *regula dupli* (dubbelregeln). Den regeln brukade användas när man hade många kända fakta. Regeln gick ut på att man skulle reducera antalet kända fakta till tre och sedan använda sig av *regula de tri* (regeln om de tre, även kallad den gyllene regeln eftersom den ansågs så användbar). Uträkning:

		daler	
skeppund	13	7 ½	78 skeppund
mil	32		80 mil .
416	7 ½	6240	
		7½	
			46800 (112 ½)
			416

Man multiplicerade först 13 med 32 respektive 78 med 80. Man multiplicerade sedan 7 ½ med 6240 och dividerade därefter produkten med 416 och fick då 112 ½ daler eller om man så vill 112 daler och 16 öre.

Uppgift 2 ¹⁴

Fyre Köpmän hafwa borgat en Bergzman någhot godz. Then förste hafwer 50 Daler at kräfvia. Then andre 40. Then tridie 24. Then fierde 18 Daler. Nu är samma manuthi stoor armodh dödh blifwen/ Så at intet meer uthi löst och fast finnes efter honom än 96 Daler. Ther af kunne thesse Köpmän alle icke blifwe betaltel ty hwar then förste och then andre all sin betalning bekommal så skeer them andre två oförrätt. Huru skal nu en Domare sigh i thenne saak förhålla/ at ingom kunne orätt wedherfaras/ uthan efter hwar hafwer uthlånt och sitt godz borgat/ måste efter rätten lagheligen betalt blifwa?

Förtydligande: Fyra köpmän har gått i borgen för en bergsman som köpt ett gods. Den första köpmannen kunde därefter kräva 50 daler, den andre 40 daler, den tredje 24 daler och den fjärde 18 daler. Nu dog tyvärr bergsmannen så fattig att de vid hans död endast kunde få ut 96 daler totalt. Hur skulle domaren fördela dessa pengar rättvist mellan de fyra köpmännen?

Aurelius föreslår här att man beräknar detta med hjälp av *regula societatis* (sällskapsregeln), en regel som brukade användas när ett antal personer hade satsat en summa var i en gemensam pott och senare skulle fördela en annan summa, större eller mindre, efter vars och ens insats. Uträkning för var och en av de fyra köpmännen:

50			
40			
24			
<u>18</u>			
132	96	50	132
		<u>96</u>	
		4800	(36 $\frac{4}{11}$)
		132	
132	96	24	132
		<u>96</u>	
		2304	(17 $\frac{5}{11}$)
		132	
		40	132
		<u>96</u>	
		3840	(29 $\frac{1}{11}$)
		132	
		18	132
		<u>96</u>	
		1728	(13 $\frac{1}{11}$)
		132	

Man adderade först allt köpmännen satsat, summan blev 132 daler. Man multiplicerade sedan det var och en satsat med 96 och dividerade därefter respektive produkt med totalsumman 132 och fick då fram vad var och en skulle ha i ersättning.

Uppgift 3 ¹⁵

En Adelsman låter föra til Bergslagen 64 Tunnor Hwetel thet samma wil en Bergsman tilhopa behålla. Nu begärer thenne Adelsman för then första Tunnan 1 fyrck/ then andre ½ örel för den tridie 1 runstyckel och så dubbelt up/ och hafwa således eense waret om köpet. Nu spörs här huru myket han för the 64 Tunnor gifwa skal?

Förtydligande: En adelsman har skickat 64 tunnor vete till Bergslagen. En bergsman vill behålla allihop. Som ersättning begär då adelsmannen för den första tunnan 1 fyrk, för den andra ½ öre, för den tredje ett rundstycke och så vidare, alltid dubbelt upp betalt för nästa tunna. De blir överens om köpet. Hur mycket ska han betala för 64 tunnor?

Enligt Aurelius gällde följande om mynten på den här tiden:

1 svensk daler = 4 mark = 32 öre
 1 öre = 4 fyrkar = 24 penningar

Korrekt svar är $(2^{64} - 1)$ fyrkar = 2^{57} daler - 1 fyrk =
 = 144115188075855872 daler - 1 fyrk.

Aurelius upplyser läsaren om att bergsmannen inte kommer att klara av att få ihop dessa pengar med mindre än att alla köpmän i hela Europa säljer allt de äger och har och skänker honom pengarna.¹⁶

Uppgift 4¹⁷

En Skolmestare blef på en tijdh til frågat huru månghe discipler han hadhe uthi sin Schole/ Han swarar altså: Om iagh ännu så månghe hadhe/ som iagh hafwer och ther til en halffpart/ och $\frac{1}{3}$. Item $\frac{1}{4}$ och allenast en öfwer/ tå wore the efwen 112/ huru månghe Läriungar hafwe the waret.

Förtydligande: En lärare blev en gång tillfrågad om hur många elever han hade. Han svarade då: Om jag lägger till lika många elever som jag har och dessutom hälften, en tredjedel och en fjärdedel så många och till sist lägger till en extra elev så har jag 112. Hur många elever hade han?

Aurelius föreslår här att man beräknar detta med hjälp av regula falsi (falskregeln). Det var en standardmetod som användes redan av egypterna 1700 år f.Kr. Där kallades den aha-metoden, där ”aha” var det egyptiska ordet för kvantitet eller tal. Man tog i metoden hjälp av ett falskt svar som var lätt att räkna med. Sedan utnyttjade man proportionalitet för att hitta det korrekta svaret. Uträkning:

Eftersom både 2, 3 och 4 är delbara med 12 valde man talet 12 elever som ett falskt svar.

$$\begin{array}{r} 12 \\ 12 \\ 6 \\ 4 \\ \hline 3 \\ 37 \end{array}$$

Men det skulle ha varit 111. Nu använde man *regula de tri* för att få fram det korrekta svaret:

$$\begin{array}{r} 37 \quad 12 \quad 111 \\ \quad \quad \quad 12 \\ \quad \quad \quad 1332 \quad (36 \\ \quad \quad \quad 37 \end{array}$$

Man multiplicerade 111 med 12 och fick produkten 1332. Därefter dividerade man 1332 med 37 och fick då 36. Läraren hade alltså 36 elever.

Uppgift 5¹⁸

En Scholemästare wil låta byggia ett hws/ bedher sijne Discipler at the honom medh een lijten föräring til samma bygning wille bijstå: När hundrade gifwa honom 5 mk så feelar honom ännu 30 til hwsbygningen. Och när hwar there gifwer 6 marck/ så blifwe honom 40 mk öfwer/ meere än som huset kostar. Nu spörs här huru många Discipler han hadhe/ Item/ hury mycket samma hws kostadhe?

Förtydligande: En lärare vill bygga ett hus och ber sina elever om ett litet bidrag var. Om eleverna ger honom 5 mark var kommer det att fattas 30 mark. Om eleverna ger honom 6 mark var blir det 40 mark över. Hur många elever hade han? Hur mycket kostade huset?

Aurelius föreslår här att man beräknar detta med hjälp av *regula falsi med twenne taal* (falskregeln med två tal). Man valde två falska tal, lätta att räkna med, och gjorde beräkningar med dem. Så här kunde man räkna:

Man satte först antalet elever till exempelvis 30 (första falska talet).

Man multiplicerar 5 mark med 30 och fick då 150 mark.

Man adderade med 30 mark, fick då 180 mark. Så mycket skulle huset kosta om det var 30 elever.

Man multiplicerar 6 mark med 30 och fick då också 180 mark. Det var 40 mark för lite.

Man satte sedan antalet elever till exempelvis 100 (andra falska talet).

Man multiplicerar sedan 5 mark med 100 och fick då 500 mark.

Man adderade med 30 mark, fick 530 mark. Så mycket skulle huset kosta om det var 100 elever.

Man multiplicerar sedan 6 mark med 100 och får då 600 mark. Nu var 30 mark för mycket.

Sedan skrev och räknade man så här:

$$\begin{array}{cc}
 30 & 100 \\
 \diagdown & \diagup \\
 & 70 \text{ Divisor} \\
 \diagup & \diagdown \\
 40 & 30
 \end{array}$$

I detta fall, där det handlade om dels för lite, dels för mycket, skulle man addera felaktigheterna och skriva upp summan som divisor (delare):

$$40 + 30 = 70$$

Man multiplicerade sedan korsvis och adderade produkterna:

$$\begin{aligned}
 30 \cdot 30 &= 900 \\
 40 \cdot 100 &= 4000 \\
 900 + 4000 &= 4900
 \end{aligned}$$

Man dividerade därefter denna summa med divisorn:

$$4900/70 = 70$$

Läraren hade 70 elever. Husets kostnad var alltså $5 \cdot 70$ mark + 30 mark = 380 mark.

Man kan med hjälp av dagens algebra visa att man med denna metod kan få fram korrekt antal elever oavsett vilka falska elevantal man väljer.

Något om skolan och skolmatematiken i Falun på 1600-talet

På 1600-talet förekom flera beteckningar för olika skolformer i Falun: barnskola, pedagogi, skola (schola) och trivialskola. I *barnskolan* lärde man sig läsa nödtorftigt. Man utgick nämligen från att man kunde läsa när man började den egentliga skolan. Det var ofta klockarens uppgift att lära barnen i barnskolan att läsa. *Pedagogi* var en beteckning som användes mer i äldre tider, oftast stod det också för en lägre skola, motsvarande barnskolan. Faluskolan benämns dock i flera dokument för pedagogi även under 1600-talet. Skolan kallades även för *Schola fahlunensis* och den fick på 1620-talet allt fastare former, men det fanns då bara en rektor och en lärare, den senare arbetade dessutom bara tidvis. Det verkar ha varit svårt för rektorn att få tag på dugliga lärare med tillräckliga

kunskaper. Från och med 1646 hade man dock flera lärare och efter 1651 hade man tre–fyra lärare samtidigt förutom rektorn.¹⁹ I bevarade dokument från 1653 benämns skolan i Falun *trivialskola*, en beteckning som förekom i 1649 års skolordning. Man tror därför att Faluskolan blev en trivialskola redan 1650.²⁰ En trivialskola bestod av fyra klasser, och då ingick barnskolan som en av dessa. Klasserna var inte som idag kopplade till elevens ålder eller till en viss tidsperiod utan man gick i en och samma klass tills man ansågs ha inhämtat vissa kunskaper. I 1611 års skolordning står att lärarna nog bör räkna med att varje elev går två år i varje klass. Lägsta klassen kunde rymma allt från 5- till 17-åringar.²¹ 1649 års skolförordning förordade att det även skulle finnas en *skriv- och räkneklass*, som man var berättigad att gå i när man väl lärt sig läsa. Klassen var till för dem som ”vilja öva sig att skriva och räkna och som icke önska eller kunna fortsätta sina studier i andra ämnen”. Tidigare hade skolan framför allt haft syftet att vara en utbildning för blivande präster, men nu fanns behov även hos andra yrkeskategorier att lära sig läsa, skriva och räkna. I maj 1651 fanns i Faluskolan en sådan räkneklass. Laurentius Jonae Trollerus skötte tjänsten i räkneklassen mellan 1651 och 1653, då fick skolan en ordinarie *apologist*, det vill säga en räknemästare. Trollerus hade av biskopen dessförinnan ansetts oduglig som lärare men han fick på nåder behålla tjänsten. Det var landshövdingen och borgmästaren som hade vädjat för honom, ”emedan han hade hustru och barn och intet att försörja dem med”. Han hade en kollega, Laurentius Erici Harakerensis som också ansågs oduglig som lärare. Han förflyttades till *pigeskolan*, en klass för enbart flickor inom trivialskolan. En sådan klass omnämns även i skolans allra äldsta bevarade katalog från 1679 och år 1700 förekommer namnet *flickskola* för första gången. I Falun var det på 1600-talet således inte enbart pojkar som fick möjligheter att gå i skolan.²² Trollerus efterträddes 1653 av Nils Haquini Cuprimontanus.²³ Han var inte bara apologist utan även hospitalspredikant. Haquini kan betecknas som den förste egentliga apologisten i Falu Trivialskola. Han var sedan matematiklärare så länge (i 32 år!) att borgmästare och råd till sist hos biskopen begärde att få en ersättare ”efter att Apologisten i skolan är urgammal”.²⁴ 1685, när Haquini hade lämnat skolan efterträddes han av apologisten Petrus Israelis Nassenius och denne efterträddes 1699 av apologisten Johan Petri Elsius.²⁵ Skriv- och räkneklassen togs bort i och med Karl XI:s mer kyrkligt präglade skolordning 1693, men återkom i

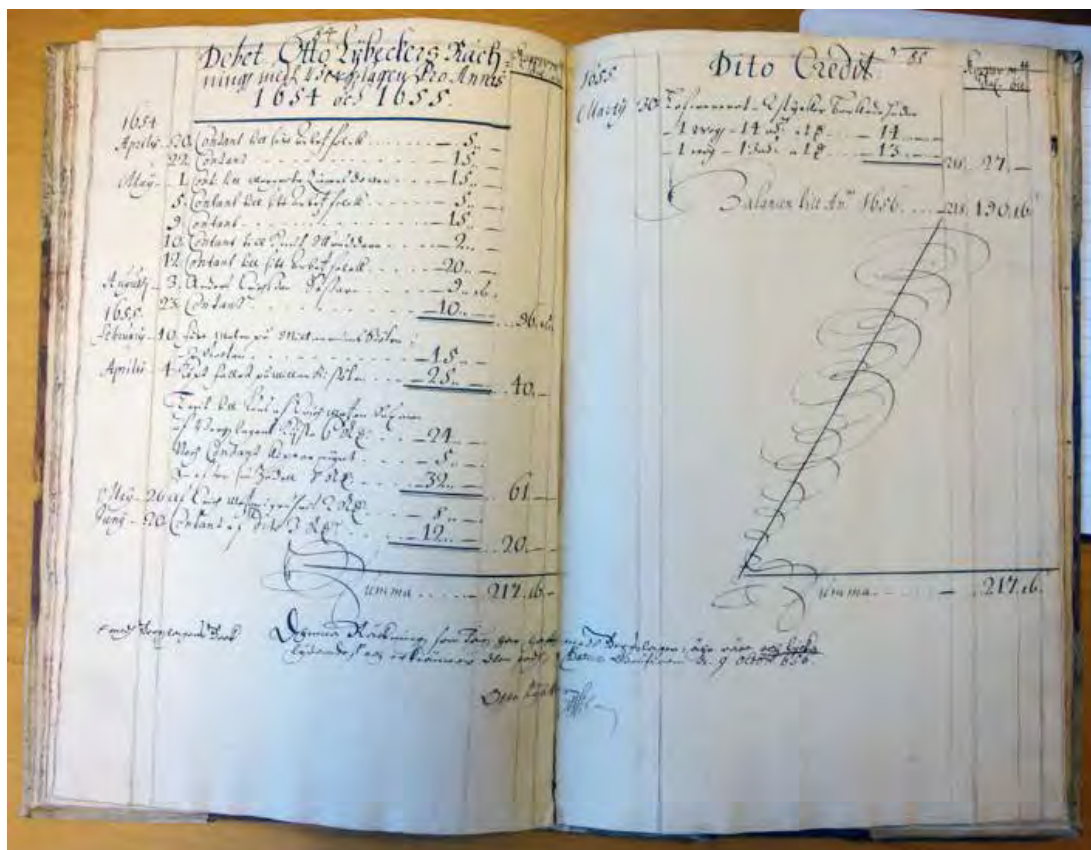
skolordningen 1724, då betecknad som ”Apologistens eller räkne­mästarens Classe”.²⁶

Vad gäller eleverna kan man i 1649 års skolordning bland annat läsa att ”flitiga och samvetsgranna lärjungar böra av lärarna framhållas och få plats i klassen före de försumliga och okunniga” och att de ”lata skola sättas på åsnepallen eller bära åsnebilden”. Skolschemat var så upplagt att varje dag hade samma upplägg utom onsdag, lördag när man repeterade och söndag när man gick i kyrkan.²⁷ Jesper Svedberg (1653–1735), som var en bergsmans­son uppvuxen på Svedens gård nära Falun, var en av de elever som gick på Falu Trivialskola under 1600-talet. Han var 6 år när han började i Falu Trivialskola och han gick där i tre år. Han har själv senare berättat att lärarna var våldsamma, de misshandlade eleverna och skrek hotfullt åt dem, de slog ofta sina elever med knytnävarna och de klöste sönder deras öron. Det handlade mer om tortyr än undervisning, enligt Svedberg.²⁸ Hans föräldrar skickade honom vid 9 års ålder till en släkting i Lund, där han fick fortsätta sin utbildning.

Det fanns även andra sätt att utbilda sig för de blivande bergs­männen i Falun. Det berättas om den blivande bergsmannen Hans Philip Lybecker att han var född i Tyskland, fick arbeta där som page hos en greve tills han hade fyllt 14 år 1622. Då fick han på egen hand resa till Sverige och Dalarna, där hans far Otto Henric Lybecker sedan tre år tillbaka var bergmästare i Stora Skedvi. Resan till fadern tog 3 månader! Hans Philip fick sedan arbeta som gruvdräng ett halvt år för att lära sig gruvhanteringen från grunden och skickades sedan till Tyska skolan i Stockholm för sin mer bokliga utbildning. Efter en tid som inspektor i Garpenberg blev han 1644 bergmästare vid Stora Kopparberget och tre år senare borgmästare i Falun. Han och hans familj bodde på gården Harmsarvet, nära gruvan. Hans Philip Lybeckers son Harald blev i sin tur vid 14 års ålder skickad till Uppsala för att studera och fick sedan, precis som sin far, lära sig gruvdrift och kopparhantering från grunden. Angående sin matematikutbildning berättar Harald själv: ”1669 lärde jag räkna af min broder Bergmästaren Otto Lybecker”. Harald var då fyllda 20 år. Vid 22 års ålder, när han nyligen blivit bergsman, dog båda hans föräldrar och han övertog gården.²⁹

Några nedskrivna matematiska beräkningar

Undersökningen av några handskrivna böcker från 1600-talet som har med Stora Kopparberget att göra gav vid handen att man på den här tiden var synnerligen bekväm med de hinduarabiska siffrorna, man använde dem flitigt både i olika uppställningar och vid beräkningar. En bok innehöll en förklaring av fiskalen Jakob Schnacks observationer om Stora Kopparbergslagens kassaräkningar åren 1653–1655.³⁰ Det var hans uppgift att åtala oordningar och lagöverträdelser vid bergverket, ha tillsyn över bergverkets skogar och bevaka kronans och bergslagets rätt vid olika mål.³¹ Nedan visas ett uppslag i boken. (Angående i boken nämnda Otto Lybecker, se ovan.)

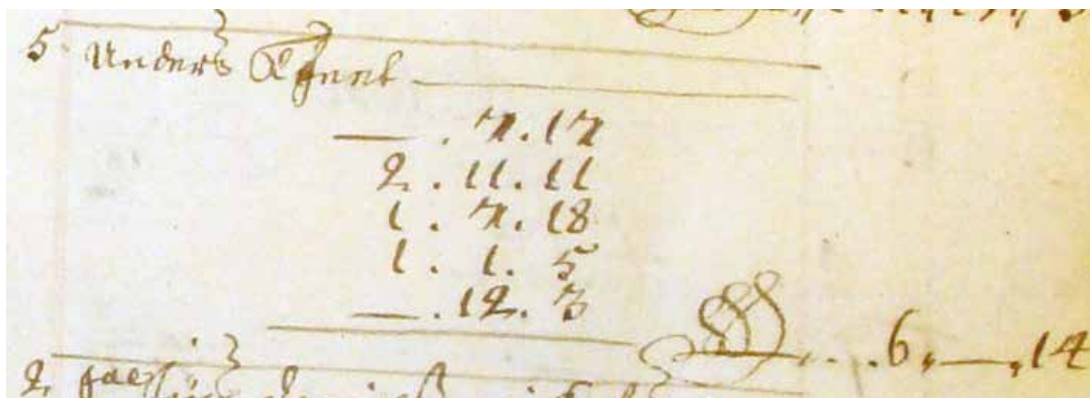
Schnack har på uppslaget använt sig av så kallad dubbel bokföring, en sida med *debit* och en sida med *credit*, alltså två konton som ska stämma överens om bokföringen ska vara i balans.

Här är en detalj, en addition av kostnader, summan blev 96 daler och 16 öre:

1654	
April	20. Contant her sijn in boef sje. d. 5..
	22. Contant 15..
May	1. Contant her sijn in boef sje. d. 15..
	5. Contant her sijn in boef sje. d. 5..
	9. Contant 15..
	10. Contant her sijn in boef sje. d. 2..
	19. Contant her sijn in boef sje. d. 20..
August	3. Contant her sijn in boef sje. d. 2.. 16.
1655	23. Contant 10..
26. 16.	

Vid gruvrättens sammanträde 21 februari 1666 beslutade man om inköp av allehanda proviantpersedlar till avlönade gruvdrängar. En av böckerna som hade samband med detta möte var en ”klad- da på Bergslagens viktualiepersedlar”³². Nedan ses ett uppslag i den boken.

En detalj:

Additionen ovan tyder på att det går 20 av de lägre enheterna på de högre. Om vi adderar varje enhet för sig får vi nämligen (överföringen till en större enhet markerad nedan med rött):

-	7	17
2	11	11
1	7	18
1	1	5
-	12	3
4	38	54
		14 + 2 · 20

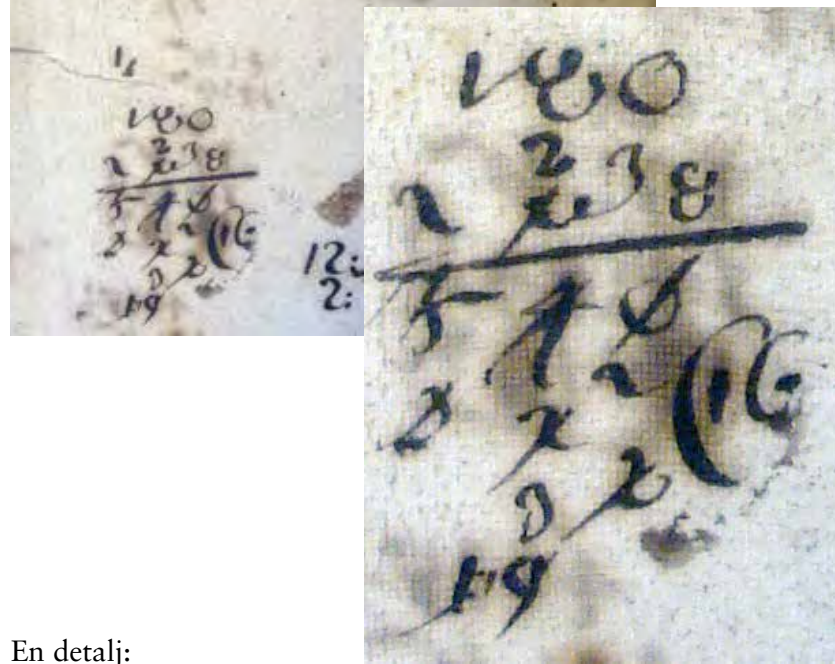
$$38 + 2 = 40$$

$$= 2 \cdot 20$$

$$4 + 2 = 6$$

6	-	14

Längst bak i denna "kladda" upptäcktes några andra nedklottrade beräkningar.

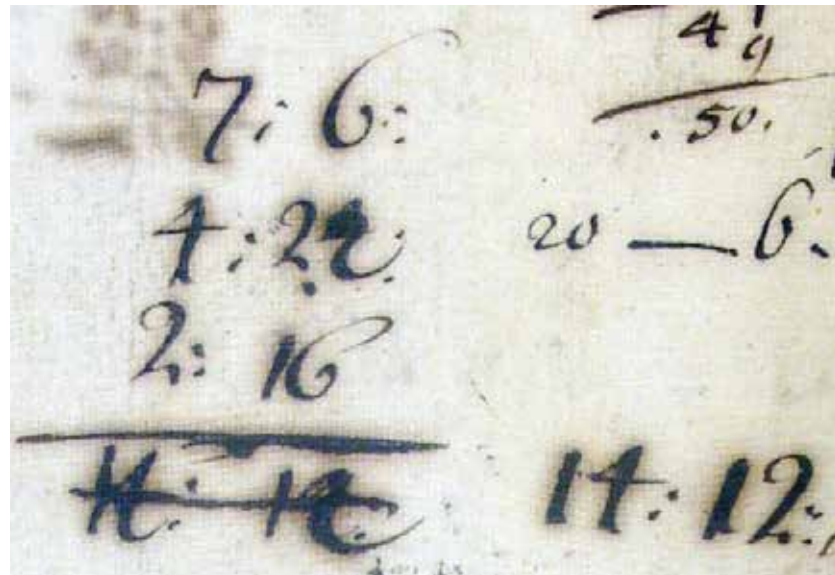

En detalj:

Tolkning: Skribenten har först multiplicerat $180 \cdot 3$, därefter har han dividerat produkten 540 med 32, allt i samma uppställning. Det gick 32 öre på 1 daler. Det gick även 32 lod på ett markpund och 32 lod på ett skålpund. Att dividera med 32 var därför antagligen något man gjorde ganska ofta. Så här gick förmodligen divisionen till. Blå text nedan visar vad han skrev i varje fas, röd text vad han strök i varje fas. Talen 180 och 3 har tagits bort för att förtydliga just divisionen.

Han räknade i huvudet	Han skrev
(Han ställde upp 540 dividerat med 32.)	540 32 (
3 går i 5 en gång $1 \cdot 3 = 3$ $5 - 3 = 2$	2 540 32 (1
$1 \cdot 2 = 2$ $24 - 2 = 22$	22 540 32 (1
(Han skrev om 32 i ny position.)	22 540 322 (1 3
32 går i 220 sex gånger $6 \cdot 32 = 192$ $220 - 192 = 28$	2 228 540 322 (16 32 19
	2 228 540 322 (16 32 19
(Svaret blev 16 rest 28. Resten utlästes högst upp, det var de siffror som inte hade strukits.)	2 228 540 322 (16 32 19

Detta sätt att dividera kallas *galärdivision*, en metod som fanns med redan i *L'arte dell'Abaco*, som också kallas *Trevisoaritmetiken*, som var den allra första tryckta matematikläroboken, från 1458³³. Denna metod blev i Sverige det allra första sättet att ställa upp en division. En annan detalj:

Tolkning: Skribenten har adderat tal som uttryckts med två olika enheter, där det gick 32 av den mindre enheten på den större enheten. Det kan exempelvis ha handlat om mynt (daler och öre) eller viktmått (skålpund och lod). Blå text nedan visar vad han förmodligen skrev i varje fas.

Han räknade i huvudet	Han skrev
(Han ställde upp allt.)	7 : 6 4 : 22 2 : 16
Han räknade $6 + 22 + 16 = 44$ Han växlade sedan till den större enheten och fick 1 : 12. Han räknade $7 + 4 + 2 + 1 = 14$ Summan blev 14 : 12	7 : 6 4 : 22 <u>2 : 16</u> 14 : 12

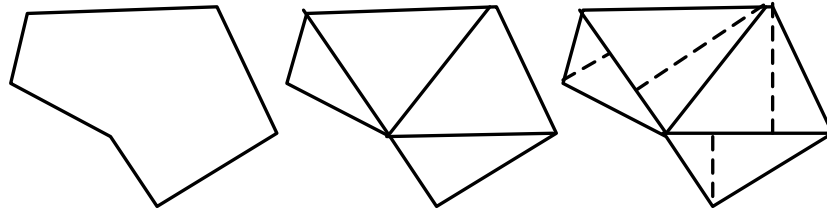
I denna beräkning kan man tydligt se hur komplicerat det kunde vara att använda enheter som inte var tiondelar eller hundradelar av en större enhet.

Något om kartläggningen av gruvan

På kontinenten växte konsten att mäta upp och kartlägga gruvor fram vid själva gruvorna, som en bergsmanskonst för bergsmän, men så blev inte fallet i Sverige. Ingenting tyder faktiskt på att man gjorde en enda svensk gruvkarta före 1600-talet. Det var istället en annan kedja av händelser som satte igång det hela.

Johannes Bureus hette en av Sveriges mest lärda män kring år 1600. Han innehade flera höga ämbeten, han var till exempel riksarkivarie och riksantikvarie och han blev Kungliga bibliotekets allra första chef. Han var även informator åt den unge Gustav II Adolf. Bureus gjorde en forskningsresa till Norrbotten år 1600 under vilken han bland annat samlade in en hel del geografiska data. Hans kusin Andreas Bureus blev 1602 även han anställd vid det kungliga kansliet. Han var bland annat diplomatiskt sändebud för Sverige och han fick order att upprätta Karl IX:s stamträd. 1603 fick Andreas Bureus även i uppdrag av kungen att rita en mer tillförlitlig karta över hela Norden. Behovet var en följd av gränstvissterna mellan Sverige och Danmark och hade även med Karl IX:s politiska ambitioner med Nordkalotten att göra. Första steget blev att han ritade en Lapplandskarta 1611 och en karta över Mälaren 1614 och därefter 1626 slutförde det omfattande uppdraget han fått och ritade *Orbis Arctoi et accurata delineato*, en karta över hela Norden, ritad i skala 1: 2000000. Denna karta var mycket mer tillförlitlig än de kartor man haft tillgång till tidigare.³⁴ Två år senare, 4 april 1628, fick Andreas Bureus ett nytt uppdrag, nu av kung Gustav II Adolf, som efterträtt sin far. Han skulle bygga upp, organisera och leda ett svenskt lantmäteri. Ett tiotal lantmätare utbildades därefter av Bureus för att kartlägga all beskattningsbar mark i Sverige och Finland. Mellan åren 1630 och 1655 framställde de över 12 000 kartor, vanligen i skala 1: 5000. Större delen av materialet blev inbundet i så kallade *geometriska jordeböcker*, men det förekom även en mängd lösa kartblad. Kartorna utfördes med stor noggrannhet. Hela ca 90 % av den areal som var bebodd på den tiden kartlades på detta sätt. Det betecknas som unikt i världen, ingen annanstans har man utfört ett sådant omfattande och noggrant kartläggningsarbete så tidigt i historien.

Kartorna beskrev i huvudsak åkermark. Man beräknade även den odlade markens area. Det gick till så att man delade in arean i enkla geometriska figurer som rektanglar och trianglar och sedan räknade man fram och adderade dessa figurers areor.³⁵ Här är ett exempel på hur en area kunde beräknas med hjälp av trianglar:

Man behövde bara mäta bas och höjd i varje triangel. Varje triangels area räknade man sedan fram genom att multiplicera bas och höjd och ta hälften av den produkten. Sedan adderade man alla triangelns areor. Metoden var känd sedan länge, den användes redan av de gamla egyptierna.

I instruktionen som Andreas Bureus fick av kungen 1628, när han skulle starta det svenska lantmäteriet, kan man ana att man nu även hade börjat inse att det var viktigt att göra ordentliga uppmätningar av gruvorna. I Bureus' uppdrag ingick nämligen, förutom att kartlägga brukad mark, även att göra avritningar av gruvor, "både på bredd, längd och djup". Andreas Bureus själv ritade dock såvitt man vet ingen gruvkarta. Men redan i februari 1629 skapade en av hans unga lantmäterielever, Olof Hansson Swart, fem kartblad som visar de båda huvudgruvorna som fanns vid Stora Kopparberget vid denna tid, Bondestöten och Blankstöten. Dessa blad anses tillsammans utgöra den allra äldsta svenska gruvkartan. Kartbladen är ritade på pergament (tunt skinn), i skala 1:500, bladens mått är ca 24 cm x 33 cm. Gruvan visas i planritningar, nivå för nivå, ungefär som man idag gör en skiktröntgen. Där det var hål i verkligheten skar Olof Swart för tydlighets skull även ut hål i kartbladet. Detta sätt att återge en gruva var nytt. Det blev sedan utmärkande för många svenska gruvkartor som ritades därefter. Olof Swart gjorde vad man vet inga fler egna gruvmätningar. Han ägnade sig istället åt arbete i Preussen medan 30-åriga kriget pågick där.

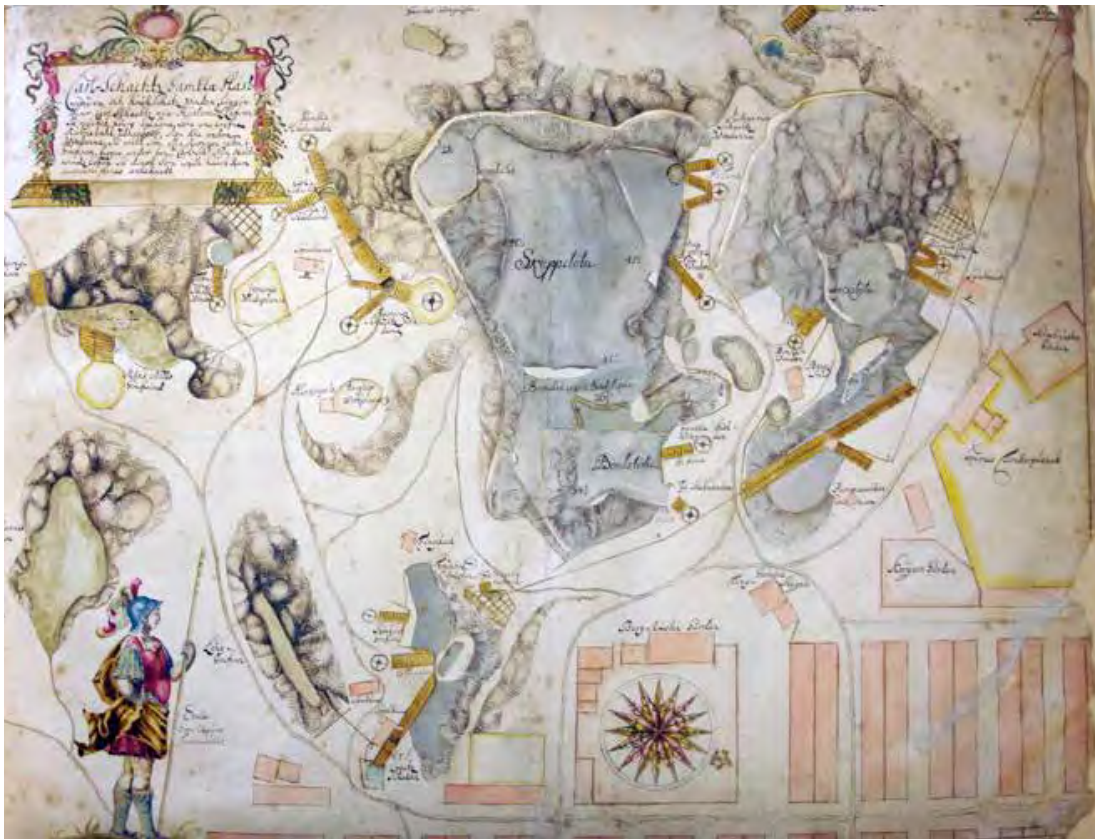
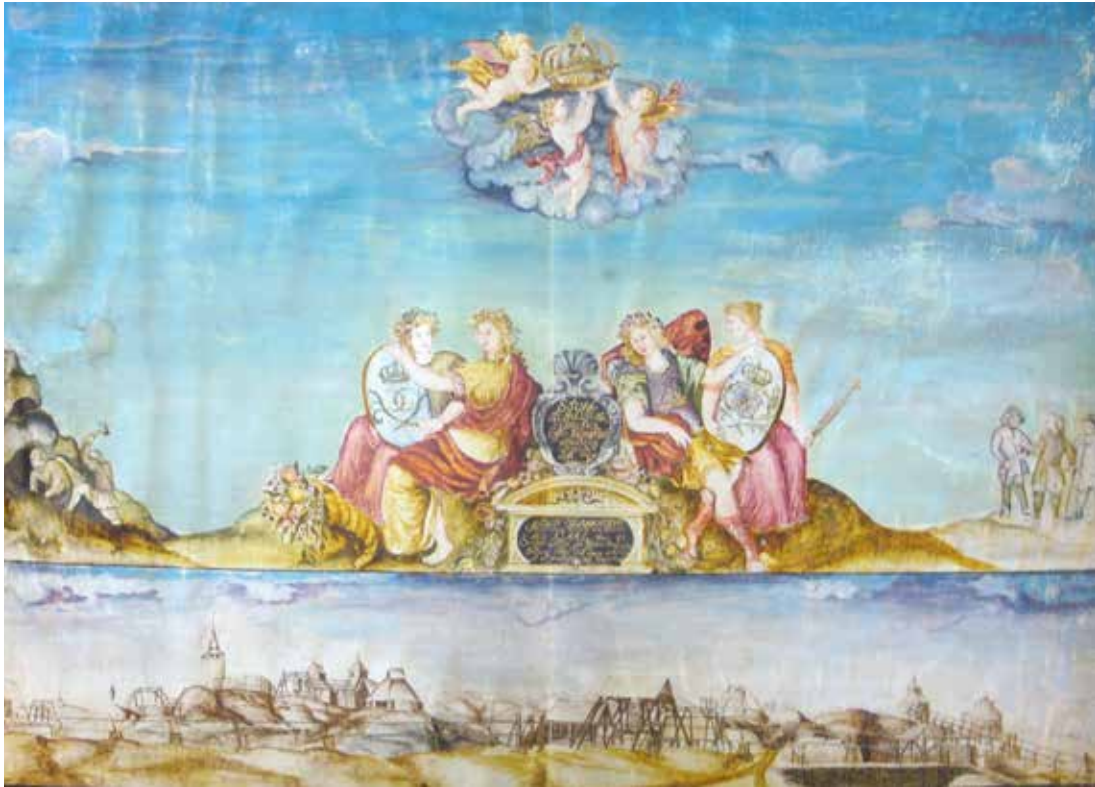
Det dröjde sedan flera år innan man organiserade den fortsatta uppmätningen av gruvan vid Stora Kopparberget. Gruvuppmätning benämndes *markscheideri*. Markscheidern var den som ledde uppmätningen och han hade hjälp av ett antal personer. Man mätte avstånd mellan vissa bestämda punkter i marknivå. Alla djup mättes från en sådan fast avvägningsspunkt i dagen. Förutom olika mått på längd, bredd och djup mätte man även vinklar. Sedan omvandlade man sina resultat till kartor, ritade enbart i fågelperspektiv till en början, men så småningom kom även gruvprofilkartor. Att vara markscheider var ett mycket viktigt och allvarligt arbete. Om det visade sig vid ett gruvras att man mätt fel kunde markscheidern i värsta fall dömas till döden. Han satte "lijf och godz" i pant på att schakten kom ner där han hade förutsagt.

Under 1630-talet kom frågan upp åtskilliga gånger om det viktiga markscheideriet vid Stora Kopparberget och flera personer skrev och påtalade sitt behov för rikets styrande. Man bad enträget om "en i Geometria förfarin man". Efter Gustav II Adolfs död 1632 i Lützen blev hans då 8-åriga dotter Kristina ny regent. Eftersom hon bara var ett barn utsågs Axel Oxenstierna till rikskansler, förmyndare och lärare för den unga drottningen. Våren 1633 skrev man från Stora Kopparberget till Axel Oxenstierna och berättade att man inte bara behövde konstmästare och slagruteman utan också en markscheider. 1634 gav Axel Oxenstierna bergsmannen Georg Grissbach i uppdrag att undervisa svenska bergsmän i markscheideri. Grissbach var född i Tyskland, kom i svensk tjänst 1624 och anställdes av Gustav II Adolf 1630 som bergmästare vid Sala silvergruva. Han var utbildad till bergsman i Tyskland där markscheideri ingick i sådan utbildning. Under hans tid dök också några nya gruvkartor över Stora Kopparberget upp, men de var primitiva och grovt missvisande. De hade förmodligen gjorts med hjälp av ögonmått eller ur minnet. Ingen skala var angiven. Man kan ana att bergsmännen inte var nöjda med Grissbachs insats. Hösten 1636 väntade man nämligen på att en "Ingenieur" skulle komma och avmäta var det nya schaktet skulle grävas. Denna yrkesbeteckning var på den tiden synonymt med lantmätare och man hade ju goda erfarenheter av en sådan, Olof Swart.

1637 upprättades Bergkollegiet, vars uppgift var att leda och kontrollera gruvnäringen och metallförädlingen i Sverige. I samband med det utnämndes Thomas Christersson Hedraeus till kollegiets markscheider. Liksom Olof Swart hade han en bakgrund som lantmätare, utbildad i Sverige. Det var därför naturligt för

honom att använda samma teknik när han mätte upp och ritade gruvkartor som när han hade framställt markkartor. Man vet att han ritade en gruvkarta över Stora Kopparberget redan 1640 men den har dessvärre förkommit. Hans tidigaste bevarade gruvkarta från Stora Kopparberget är från 1646. Skalan var 1:500. Det finns totalt fem bevarade gruvkartor gjorda av Thomas Christersson, från 1646–1658. Inom parentes kan nämnas att han 1646 även fick i uppdrag att göra en ny stadsplan för Falun. Det blev den så kallade ”rutnätsplanen” med långa raka gator genom hela staden. I och med den planen skapades även gruvarbetarnas egen stadsdel Elsborg, nära gruvan.³⁶

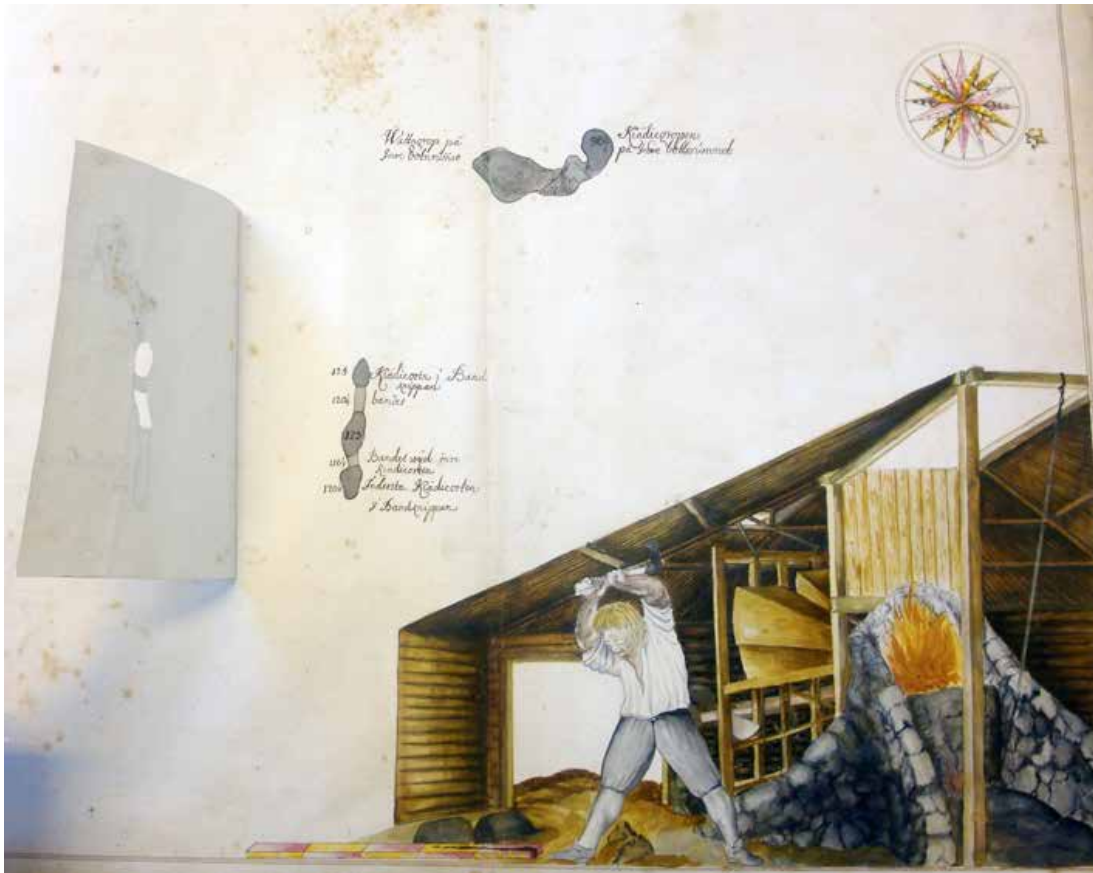
Thomas Christersson skaffade sig 1658 en markscheidergesäll, Olof Naucér, som 1665 utsågs till tillförordnad markscheider och övertog hela arbetsbördan från den åldrade Christersson mot halva lönen (!). Först 1671 efterträdde han Christersson som ordinarie markscheider. Av Olof Naucérs gruvkartor finns sju bevarade, gjorda 1662–1675. Det finns en karta gjord 1673 där gruvan har ritats i profil. Skalan är 1:800. Denna förminskade skala blev sedan den gängse, den som varje markscheider använde ända in på 1800-talet.³⁷ Naucér skaffade sig också markscheidergesäll, när han hade blivit ordinarie markscheider. En sådan var Hans Ranie som anställdes 1678. Han hade skotskt påbrå men var son till en av Faluns borgare. Ranie gjorde inte bara sex kompletta ritningar av gruvan i plan och profil utan tillverkade även en gipsmodell av hela bergverket. Den finns tyvärr inte bevarad. Det lär även ha funnits en ännu äldre modell av Stora Kopparberget, gjord innan Ranie gjorde sin. Metoden att återge gruvor som modeller i gips eller papper är således gammal. Typiskt för Ranie var att han ofta dekorerade sina kartor med vinjettbilder, ramornament och figurgrupper. Ibland var det bilder som skildrade gruvarbetet. Dessa bilder anses mycket värdefulla eftersom de är de enda bevarade bilderna som berättar om gruvarbetet på den tiden vid Stora Kopparberget. Ranies kartor tillverkades 1681–1690. Den mest kända kartan gjordes 1683, en riktig praktkarta, som tillägnades Karl XI. Kartan är en plankarta och redovisar flera nivåer och har utskärningar för gruvhålen. Nedan syns exempel på hans kartblad. Det vackra försättsbladet och första kartbladet:

Ett exempel på ett kartblad med en illustration av gruvarbetet, här inträffar ett dramatiskt ras samt illustrationen i nedre högra hörnet uppförstorad:

Tekniken att rita nivå för nivå och skära ut hål i kartorna gjorde att det ibland inte ritades så mycket gruva på nästa blad. Kanske var det de tomma vita partierna som inspirerade Ranie till en utfyllnad med berättande illustrationer? Istället för att alltid göra hål i ett helt stort kartpapper med få teckningar på varje ark kunde Ranie också lösa det så här, med ett litet papper som mellanskikt:

Till Ranies lärjunge och efterträdare utsågs Samuel Buschenfeldt. Han fick yrkestiteln *undermarkscheider*. Ranie själv blev nämligen aldrig annat än markscheidergesäll, kanske var det därför man skapade en ny titel åt hans lärjunge. Nedan är några bilder av den enda kompletta gruvkartan av Stora Kopparberget som Buschenfeldt framställde 1693. Här en detalj från det dekorativa försättsbladet.

På det här kartbladet kan man tydligt se Stora Stöten, det jättestora hålet som blev resultatet av det stora gruvraset midsommarhelgen 1687.

Även Buschenfeldt använde sig av tekniken med hål i papperet: Inom parentes kan nämnas att samme Samuel Buschenfeldt åren 1694-96 reste runt i Europa med Christopher Polhem för att de skulle lära sig mer om tekniken kring gruvhantering. Polhem fick många idéer, bland annat den om blankstötsmaskinen vid Stora Kopparberget. Han lät göra ett kopparstick av den i Amsterdam, efter en förlaga av Samuel Buschenfeldt. Maskinen, kallad *Machina Nova*, var ett uppfodringsverk, det vill säga en sorts gruvhiss. Efter denna inspirations- och utbildningsresa grundade Christopher Polhem *Laboratorium Mechanicum* 1697 i avsikt att forska och undervisa om allt som kunde göras inom teknik och mekanik. Som en del av hans pedagogik presenterade han *Det mekaniska alfabetet*, en samling trämodeller som visade enkla principer för rörelseomvandling. Så småningom flyttades hela samlingen till Falun. Polhem ägnade inte själv så mycket tid till laboratoriet utan hans reskamrat Buschenfeldt fick ta över den verksamheten och laboratoriet lades ner när Buschenfeldt dog år 1700. Buschenfeldt skapade flera nya instrument och redskap till hjälp vid markscheideriet. När han utnämndes till markscheider 1699 stod det att läsa i hans uppdrag bland annat att när något nytt schakt skulle inrät-

tas skulle han ”effter mathematisk grund” utvisa styrlinjen eller den punkt dit arbetet borde drivas.

Från och med 1695 infördes en möjlighet att bli examinerad som markscheider, förebild var den lantmätarexamen som införts 1687. I början utgjordes examinationen enbart av praktiska mättings- och ritningsuppgifter. Under 1600-talets gång hade synen på matematik förändrats. Från att ha varit ett mer praktiskt inriktat ämne så hade man börjat se mer teoretiskt på ämnet. Detta återspeglades även i yrket markscheider, där man krävde alltmer av teoretiskt kunnande i matematik. 1714 fick man lov att klara ett förhör med akademisk skärpa för att få sin examen. Man måste kunna visa att man kunde lösa teoretiska uppgifter i såväl plangeometri, mekanik, optik som astronomi.

När det gäller kartritandet så påverkade det i sin tur matematikens utveckling. De olika enheter man använde vid uppmätning av längd utgjordes på 1600-talet inte av tiondelar, hundradelar och tusendelar av större enheter som ju är det vanliga hos oss idag, så man såg inte nyttan med decimalsystemet. De enda som räknade med decimala tal var de som behandlade matematiken teoretiskt och de som ritade kartor. Simon Stevin, en flamländsk matematiker, ingenjör och finansman var den som först presenterade idén att skriva decimala symboler för rationella tal som inte var heltal. Det skedde i boken *De Thiende* som skrevs 1585. Simon Stevin såg inte dessa tal som en annan sorts bråk utan tyckte enbart att han hade kommit på ett bra sätt att *undvika* att räkna med bråk.³⁸ Han visade också hur man alternativt kunde skriva ett enstaka sådant tal i decimalform. Det vi idag skriver som exempelvis 8,946 skrev han så här:

8 ① 9 ① 4 ② 6 ③

Han kunde även placera talen i cirklar ovanför eller nedanför så här

① ① ② ③
8 9 4 6

eller så här

8 9 4 6
① ① ② ③

Talen i cirklarna anger alltså antalet positioner till höger i decimalsystemet räknat från entalspositionen.

Drygt 50 år senare, 1639, författade den mångkunnige Georg Stiernhielm ett matematikhäfte, *Algebra suethica*. Det var, förutom rubriken på latin, skrivet på svenska. I detta häfte syntes för första gången en svensk text med decimala symboler för rationella tal som inte var heltal. Stiernhielm betecknade också antalet decimaler med en siffra i en cirkel, ett system som påminde om Stevins. Men till skillnad från Stevin skrev Stiernhielm enbart en cirkel med *ett* tal inuti som då visade hur många decimaler det handlade om. Så här skrev han till exempel beräkningen $17,72 \cdot 5,64 = 99,9408$

$$\begin{array}{r} 1772 \text{ ②} \\ 546 \text{ ②} \\ \hline 999408 \text{ ④} \end{array}$$

De två första talen har fått en 2:a i sina cirklar, de har båda två decimaler, medan produkten fått en 4:a i sin cirkel, den har fyra decimaler.

Det kan vara av intresse att nämna att Georg Stiernhielm var född 1598 i Vika, inte långt från Stora Kopparberget. Hans far Olof Markvardsson var bergsman. Den unge Stiernhielm utbildades bland annat av den mångkunnige Johannes Bureus, se text ovan. Det kan även nämnas att Andreas Bureus, han som 1626 ritade den nya mer pålitliga Nordenkartan och som startade det svenska lantmäteriet, var en av de svenskar som tidigt använde tiondelar. Han gjorde 1637 olika tabeller med tioindelning av olika mått och vikter. Georg Stiernhielm genomförde 1665 en standardisering av det svenska måttsystemet, men trots att han föreslog en decimal indelning så lyckades varken han eller lantmätarna övertyga samtiden om decimalsystemets förträfflighet. Systemet slog inte igenom förrän på 1800-talet.

KÄLL- OCH LITTERATURLISTA

Otryckta källor

FALUN

Arkivcentrum i Dalarna.

Gruvrättens arkiv:

Huvudböcker: Schnack, J. *Observationer om Stora Kopparbergslagens kas-saräkningar åren 1653-1655.*

Provianträkenskaper: *Okänd författare Kladda på Bergslagens viktualiepersed-lar.* 1666.

Stora Enso AB:s arkiv:

Buschenfeldt, S. *Charta på Stora Kopparbärgs Grufwa hwilken geometrica afmättea effter som hon befans wara uthi Augusti, Septembris och Octobris Månad År 1693.*

Hansson Swart, O. *Karta över Stora Kopparberget.* 1629.

Ranie, H. *Karta över Stora Kopparberget.* 1683.

Tryckta källor och litteratur

Aurelius' räknelära från 1614. Nytryck av den första tryckta läroboken i matematik som skrivits på svenska. Inledning av Bengt Johansson. (1995) Föreningen för svensk undervisningshistoria. Årsbok 1995. <http://ncm.gu.se/node/1814>

Gambarotto, S. (1997) *The Art of Abbachus* <http://www.calion.com/cultu/ab-bacho/abbacen.htm>

Georg Stiernhielm http://sv.wikipedia.org/wiki/Georg_Stiernhielm

Hansson, A. (2006) *Matematik och räkning i 1600-talets Sverige: Från Euklides till Newton, från räknemästare till ingenjör.* Examensarbete. Stockholm: Matematiska institutionen, Stockholms universitet.

Hemström, E. (1978) *Runt Önsbacksdammen: En bergsmansbygd och dess forna invånare* Falu kulturnämnds skriftserie; 2. Falun: Kulturnämnden i Falun

Hofberg, H., Heurlin, F., m.fl. (1906) *Svenskt biografiskt handlexikon* <http://runeberg.org/sbh/bureusjo.html>

Lannermark, V. (1985) *Falu läroverk – svensk skolhistoria under 350 år; Kap 7 Kollegor och apologister under 1600-talet.* Malmö: Gidlunds.

Lindroth, S. (1951) *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början I och II.* Falun: Skrifter utgivna av Stora Kopparbergs bergslags AB

Lindroth, S. (1975) *Svensk lärdomshistoria, del I.* Stockholm.

Losman, B. (2005) *Förvaltningshistorik, 10. Bergsbruk.* Riksarkivet http://arqivariet.no-ip.info/BeataLosman/10_Bergsbruk.htm

Lundahl, C. (2004) *En läroplansteoretisk och läroplanshistorisk analys av kunskapsbedömning i Sveriges första läroverksstadgar 1561–1724.* Uppsala och Stockholm: Pedagogiska institutionen, Uppsala universitet och Arbetslivsinstitutet

Mankiewicz, R. (1995) *Matematiken genom tiderna.* Stockholm.

Mått och vikt Vänersborgs museum. http://www.vanersborgsmuseum.se/kultur-vast_templates/Kultur_ArticlePage.aspx?id=29235

O'Connor, J.J. & Robertson, E.F. (1999) *Abu Ja'far Muhammad ibn Musa Al-Khwarizmi* <http://www-groups.dcs.st-andrews.ac.uk/~history/Biographies/Al-Khwarizmi.html>

- Rodhe, S. (1999) *Matematikens utveckling i Sverige fram till början av 1700-talet med speciell granskning av hur det oändligt stora och det oändligt lilla uppfattades*. Uppsala: Lic. avh. Uppsala universitet.
- Sanford, V. (1930) *A Short History of Mathematics*: <http://www.pballew.net/arithme9.html>
- Smeur, A. J. E. M. (1965) *De Thiende Simon Stevin* (översättning till engelska). http://www.dbnl.org/tekst/stevoo1thieo1_o1/stevoo1thieo1_o1_0003.htm
- Svenska Familj-Journalen* (1869) Band VIII <http://runeberg.org/display.pl?mode=facsimile&work=famijour/1869&page=0362>
- Svenskt tryck före 1700*, Kungliga biblioteket http://www.kb.se/F1700/BuKa_start.htm
- The Math Forum: Roman Numerals*. Drexel University <http://mathforum.org/dr.math/faq/faq.roman.html>
- Thompson, J. (1996) *Matematiken i historien* Lund: Studentlitteratur
- Vaderlind, P. (2005) *Klassisk och modern nöjesmatematik*. Stockholm: Svenska förlaget
- Viktiga årtal i Faluns historia* <http://www.falun.se/www/falun/org/gamlafalun.nsf/doc/9815499A75CCE808C1256B4F005AF75>

NOTER

- 1 Tack till Längmanska kulturfonden som möjliggjort detta arbete. Artikeln är en förkortad version av en längre rapport.
- 2 Lindroth 1975, s. 322.
- 3 *Aurelius' räknelära*, s. 8–9.
- 4 Hansson 2006, s. 16.
- 5 *Viktiga årtal i Faluns historia*.
- 6 Vaderlind 2005, s. 7
- 7 *Aurelius' räknelära*, s. CLVII-CLIX.
- 8 *Mått och vikt* Vänersborgs museum.
- 9 Morell 1988, s. 5.
- 10 *Aurelius' räknelära*, s. CLVII-CLIX.
- 11 Ibid.
- 12 Ibid.
- 13 Ibid. s. LXXVI.
- 14 Ibid. s. LXXXV.
- 15 Ibid s. CVIII.
- 16 Anm. Den här uppgiften är en variant på en gammal klassisk berättelse. En man i Indien hade upfunnit schackspelet. Härskaren ville ge honom ersättning för spelet och uppfinnaren bad då om att få ett vetekorn på första schackrutan, två på det andra, fyra på det tredje osv. Härskaren gick enligt berättelsen villigt med på det i tron att det bara handlade om en liten mängd vete. Men antalet vetekorn ökade mycket snabbt och hela världens samlade veteskörd hade inte räckt till för att ersätta uppfinnaren.
- 17 *Aurelius' räknelära*, s. CXXII,
- 18 Ibid., s. CXXXV
- 19 Lannermark, 1985, s. 64.
- 20 Ibid., s. 64.
- 21 Lundahl, 2004.
- 22 Lannermark 1985, s. 69.
- 23 Cuprimontanus betyder Kopparberg.
- 24 Lannermark 1985, s. 170.
- 25 Ibid., s. 78–79.
- 26 Lundahl 2004.
- 27 Ibid.
- 28 Lannermark 1985, s. 71.
- 29 Hemström 1978.
- 30 Schnack Gruvrättens arkiv, Arkivcentrum i Dalarna.
- 31 Losman 2005. Jakob Schnack var tillförordnad notarie i Bergskollegium 1655, han blev där fiskal samma år, sedermera även revisionssekreterare och ränrmästare i ränrekammaren. 1673 adlades han Sneckenberg. Detta enligt denna källa: <http://www.lonaeus.se/genealogi/pero1066.htm#oh>
- 32 Okänd författare (1666) *Kladda på Bergslagens viktualiepersedlar*.
- 33 Gambarotto 1997.
- 34 Här kan man se kartan: Kungliga biblioteket, *Svenskt tryck före 1700* http://www.kb.se/F1700/BuKa_start.htm
- 35 Statens arkiv *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna*. Här kan man se exempel på sådana kartor. <http://www.statensarkiv.se/default.aspx?id=8285&refid=1170h>
- 36 *Viktiga årtal i Faluns historia*.

- 37 Lindroth, 1951.
- 38 Smeur, A. J. E. M. (1965). Här kan man se exempel ur Stevins bok, illustrationen sägs vara hämtad ur Sanford (1930) *A Short History of Mathematics*: <http://www.pballew.net/arithme9.html>

Hermelins Svenskarnas hundra städer (Hecatompolis Suionum)

AV HANS HELANDER

Olof Hermelins liv och verk

Olof Hermelin föddes år 1658 och dog troligen år 1709, drygt 50 år gammal. Det innebär att han kom att utföra sitt livsverk under den svenska stormaktstidens senare del. Man kan säga att hans levnad är av dubbelt intresse, dels därför att hans livsinsats *i sig* i högsta grad är värd att uppmärksammas, dels därför att hans liv och hans märkliga karriär på ett alldeles ovanligt tydligt sätt belyser och illustrerar det senkarolinska Sverige, dess levnadsbetingelser, dess sociala liv, dess mentalitet och bildningsliv.¹

Olof Hermelin var son till borgmästaren i Filipstad. Fadern hade råkat i finansiella svårigheter och lämnade vid sin död 1673 familjen i svår fattigdom. Olof började sin skolgång i Filipstad, och förflyttades därefter till den ansedda skolan i Karlstad,² där han fick de bästa tänkbara grunderna i latin och grekiska. 1677, vid 19 års ålder, skrevs han in vid Uppsala Universitet.

Tre år senare, 1680, fick den unge Hermelin, som han numera kallade sig³, anställning hos greve Gustaf Otto Stenbock, som privatlärare för grevens son, Magnus Stenbock, den blivande karolinske generalen. Anställningen hos Stenbockfamiljen kom efter ett par år att innebära ett mycket gott tillfälle att inhämta kunskap på vidare fält än Hermelin hitintills gjort: Den unge ädlingen skulle så småningom anträda sin stora bildningsresa i Europa, *le grand tour*. Det hade blivit vanligt i förmögna högadliga familjer att låta sönerna göra en grand tour, eller peregrination, som det också brukade kallas, på ett par år, under vilka huvudstäder och universitet på kontinenten skulle besökas. För många fattiga unga preceptorer i Olof Hermelins situation var det ett gyllene tillfälle att få följa med som lärare och själva få se Europa, möta den tidens lärda män och lära sig språken ordentligt. 1684 anträdde resan. Då var Olof Hermelin alltså 26 år och den unge greven Magnus 19. Färden gick över Nederländerna, delar av Tyskland, Frankrike och England (bl.a. Oxford).

Några år efter hemkomsten, 1688, fick Hermelin en professur i Dorpat i Estland, närmare bestämt ställningen som professor i latinsk värtalighet och poesi. Det rörde sig om en viktig tjänst: La-

Olof Hermelin. Porträtt (beskuret) av Ludvig Weyandt. Gripsholm. Efter Hermelin & Helander 1983-84.

tinnet var ännu det självklara lärdomsspråket, nästan all den lärda litteraturen var ännu vid 1600-talet slut på latin, precis alla föreläsningar hölls på latin vid svenska rikets alla universitet, i alla ämnen, inklusive medicinen och naturvetenskaperna. Nästan allt vad studenterna kunde, i alla ämnen och discipliner, hade de inhämtat i böcker skrivna på latin. Latinsk värtalighet och diktning blomstrade i själva verket som allra mest i Sverige just vid 1600-talets slut.⁴ På det området var Olof Hermelin redan välkänd. 1695 bytte han förresten professur, och blev professor i romersk och svensk rätt. Sådana byten var inte ovanliga vid den här tiden.

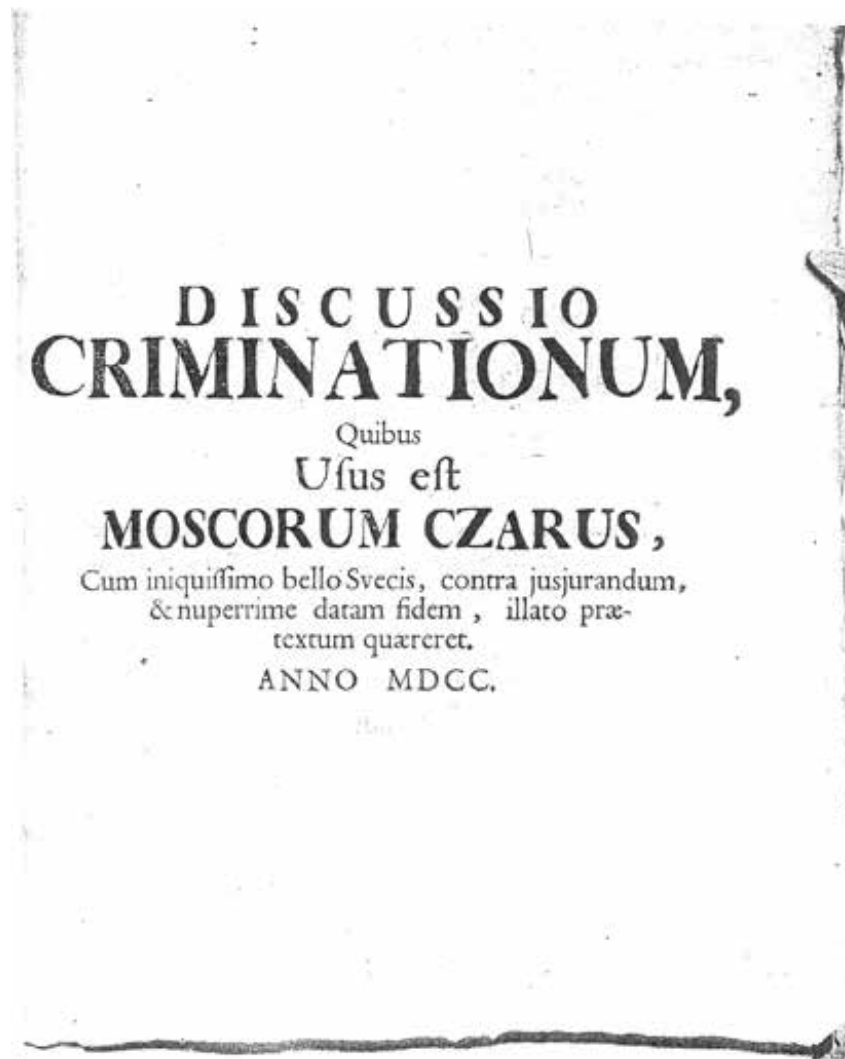
Efter åtta år i Dorpat återvände Hermelin till Sverige.⁵ Nya uppgifter väntade honom. Han blev rikshistoriograf och förvän-

tades som sådan bland annat skriva den latinska texten till Erik Dahlberghs monumentala verk *Svecia antiqua et hodierna*, ”Det gamla och nuvarande Sverige”, det storartade planschverk som skulle beskriva Sveriges städer, borgar och slott.⁶ Det blev efter en tid tydligt att Hermelin producerade mycket litet på det här området, det artade sig till något som kunde rubriceras som ett misslyckande, för första gången i Hermelins liv.

I själva verket hade Olof Hermelin den bästa av ursäkter. I sin egenskap av rikshistoriograf hade han strax efter Stora nordiska krigets utbrott, i april 1700, i all tysthet mottagit ett allvarligt och ansvarsfullt uppdrag från högsta ort. Hans uppgift var nu att författa stridsskrifter mot rikets fiender. De polemiska verken skulle avfattas på latin för att kunna spridas och läsas ute i Europa, och de skulle innehålla alla goda argument för den svenska saken och vederlägga de anspråk som fienden fört fram. Här krävdes alltså en god stilist, en synnerligen skicklig latinist och en juridiskt kunnig person. Den mannen var alldeles klart Olof Hermelin. Hans penna hade tagits ”i statsintressets omedelbara tjänst”.⁷

Hermelin producerade i rask följd flera stridsskrifter på latin, pamfletter kan vi kalla dem; de är rätt omfångsrika, ibland på mer än hundra sidor. I augusti 1701 var den första skriften mot tsar Peter klar, vars titel översatt till svenska lyder: ”En utredning av de anklagelser som den moskovitiska tsaren använde sig av då han sökte en förevändning för det krig mot Sverige som han börjat i trots mot fördrag och avgivna löften.”⁸ Pamfletten målar upp en bild av Ryssland som det stora hotet mot europeisk civilisation och den ger en nidbild av tsaren själv. Den lilla skriften spreds över hela Europa och den kom att följas av flera andra av Hermelins penna. Tsar Peter tog del av innehållet och gav befallning om att Hermelins pamfletter skulle brännas offentligt av bödeln i Moskva.

Det måste snart ha stått klart för den svenska stadsledningen vilken skicklig propagandist man valt. Nästa steg i karriären lät inte vänta på sig: I december 1701 lämnade Hermelin Sverige för att tillträda en sekreterartjänst vid kungliga fältkansliet hos Kungl. Svenska armén i Polen. År 1705 hade han avancerat till posten som *Secretarius Status*. När sedan Karl XII år 1707 bröt upp från kvarteren i Sachsen för att anträda det ryska fälttåget, följde Hermelin och kansliet konungen och armén på ödesmarschen mot öster. På nära håll fick han bevittna fälttågets alla fador, det blodiga

*Omslaget till Hermelins första stridskrift mot tsar Peter.
Uppsala Universitetsbibliotek.*

slaget vid Holowczin och arméns lidanden under den ohyggliga vintern 1708/1709.

Som vi vet infann sig den slutliga vändpunktens och ödets stund vid Poltava, den 28 juni, i ukrainsk högsommarvärme. Den dagen innebar slutet för den svenska stormaktsdrömmen och för en stor del av den karolinska armén, och den var förmodligen slutet för Olof Hermelin också. ”Inget senkarolinskt dödsfall,” skriver Sven Olsson (s. 595) ”givetvis med undantag av Karl XII:s eget, har som Olof Hermelins fängslat eftervärldens intresse och fantasi”. Vad som hände vet vi inte med absolut säkerhet.⁹ Vissa historiker

menar att Hermelin förmodligen blev träffad av fiendeeld och dog under själva slaget. Andra uppgifter ger vid handen att han blivit sedd, vid liv, i fängelse i Ryssland, flera år efter Poltava. Ytterligare andra menar att han togs till fånga tillsammans med andra av kansliets folk. Det sistnämnda alternativet får stöd i ett viktigt dokument som författades i direkt anslutning till slaget. Det är bara det att han sedan inte återfinns på listor över svenska bemärkta fångar som upprättades strax efter det svenska nederlaget.

I en berättelse får detta märkliga sakförhållande en förklaring: Hermelin skulle verkligen ha ingått i den skara av kanslifolk som togs av ryssarna under slaget. Tsaren skulle ha efterfrågat Olof Hermelin bland de fångna, och gripen av raseri vid tanken på allt det som den skicklige pamflettförfattaren hade skrivit om honom, hade han låtit "nedsabla och massakrera" honom under markisen till sitt eget fältherretält, kanske t.o.m. själv utfört dådet. Den här uppgiften kommer från en källa som inte utan vidare kan avvisas. Det är Daniel Tilas, friherre, bergsråd, historiker och samlare, som uppgav att han år 1758 hört detta av sin svärfar Samuel Åkerhielm, vilken var Hermelins svåger, som i sin tur under tysthetslöfte fått veta det av Josias Cederhielm, sekreterare vid kansliet, även han Hermelins svåger och tillfångatagen vid Poltava.¹⁰ Nu kan man fråga sig av vilken anledning Josias Cederhielm skulle ha varit tyst om saken. Det uppenbara svaret är att det gavs goda anledningar: Cederhielm hörde till de fångar som på hedersord och under löfte att återvända till Ryssland direkt efter slaget sändes till Sverige för underhandlingar av olika slag. Det är ju självklart att han i denna mycket svåra situation inte kunde berätta om tsarens vredesutbrott och brutala hämnd och sålunda riskera att själv råka mycket illa ut vid återkomsten till Ryssland. Under 1720-talet var sedan Cederhielm som en av de ledande i det holsteinska partiet engagerad i viktiga diplomatiska uppdrag i Ryssland, och i den rollen hade han all anledning att förtiga vad han visste.

Även om vi inte kan veta med säkerhet hur det egentligen gick till när Olof Hermelin mötte sitt öde, är det mycket som talar för att han verkligen befann sig bland de svenskar som togs tillfånga på själva Poltavadagen och att Daniel Tilas (och Cederhielms) berättelse även i övrigt återger vad som verkligen hände. Ett vittnesbörd om detta som faktiskt borde väga rätt tungt är de brev som tsar Peter själv skrev på kvällen den 28 juni, direkt efter segern. Det finns ett antal nästan likalydande, adresserade till högt uppsatta ämbetsmän.¹¹ Dessa skrivelser finns visserligen omnämnda

av ett par av de historiker som har försökt utreda frågan om Hermelins öde, men jag menar att de inte rönt tillräcklig uppmärksamhet. Jag väljer att citera det som är ställt till tsarens vice-regent Fedor Jurevitj Romodanovskij, som under fälttåget var chef för *Preobrazjenskij prikaz*, den högsta centralförvaltningen. Det är skrivet på ryska. De för vårt vidkommande väsentligaste delarna lyder som följer, i min översättning:

Sire

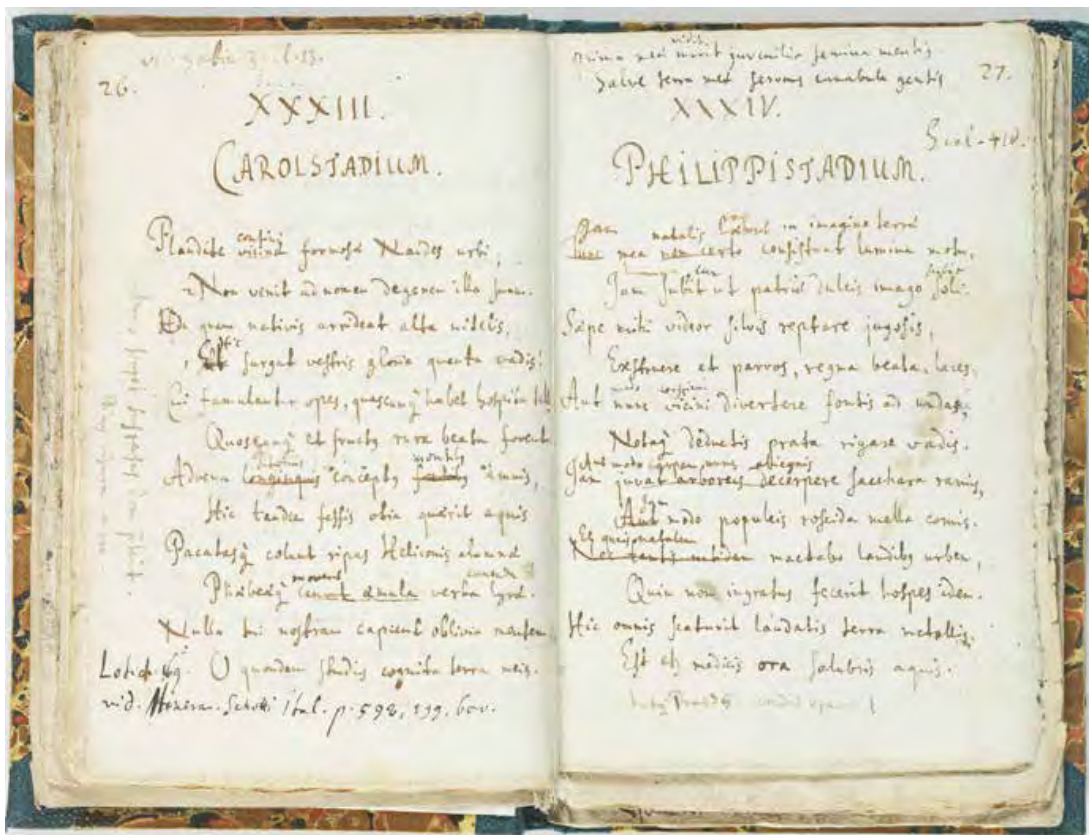
Jag kan rapportera om en synnerligen stor och oväntad victoria, som Herren Gud har givit oss genom våra soldaters obeskrivligt stora tapperhet, och det med små förluster för våra trupper. / - - / Vi har tagit ett stort antal fanor och kanoner, dessutom fältmarskalken herr Rehnsköld tillsammans med fyra generaler, nämligen Schlippenbach, Stackelberg, Hamilton och Roos, och dessutom har förste ministern greve Piper tillsammans med sekreterarna Hermelin och Cederhielm tillfångatagits och därjämte några tusen officerare och meniga ...

I uppräknningen av de förnämsta svenska fångarna står alltså här de främsta svenska generalerna noga namngivna, och där räknas upp ”förste ministern greve Piper med sekreterarna Hermelin och Cederhielm”, eller på ryska ”Первый министр граф Пипер с секретарями Гермелином и Цидергелмом” (”Pervyj ministr graf Piper с секретарями Germelinom i Tsidergelmom”). Man får rimligtvis räkna med att tsaren visste vad han talade om. Det höga svenska krigsbefälet var givetvis efter dessa nio år av krig för honom synnerligen välkända personer, och likaså kansliets toppar. Och han har säkerligen glatt sig att den förhatlige Hermelin inte hade sluppit undan.

Hecatompolis Suionum. Verkets tillblivelse

Ett märkligt verk av Olof Hermelin som aldrig kom i tryck är en samling dikter om Sveriges städer, författade i början av 1680-talet, under titeln *Hecatompolis Suionum*, vilket betyder ”Svenskarnas hundra städer”¹². Här har Hermelin på elegiska distika beskrivit och karakteriserat närmare bestämt 101 städer i Sverige och Finland, med elegans och humor.

Hermelin fick aldrig fullborda dessa sina stadsdikter på det sätt han hade önskat. En första version hade han sammanställt i februari 1684, strax före sin utrikes resa. Efter hemkomsten från den

Två av dikterna ur Hecatompolis i Hermelins autograf i Uppsala Universitetsbibliotek.

europiska bildningsresan arbetade han troligen återigen sporadiskt med tillägg och ändringar.¹³ Den lilla handskriften, skaldens egen autograf, finns idag bevarad på Uppsala Universitetsbibliotek.¹⁴ Den är numera mycket nött av tidens tand och rätt svårläst. Dessutom uppvisar den en lakun omfattande 10 städer (svarande mot ungefär ett ark).¹⁵

Det är alltså fråga om ett koncept med många ändringar, som på ett mycket konkret sätt bär vittnesbörd om författarens arbete och låter oss skåda direkt in i diktarens verkstad: Texten är full av varianter, ord och fraser som skrivits ovanför raden, ofta utan att de ursprungliga formuleringarna har strukits. I marginalen finner man i stor mängd notiser och hänvisningar av högst olika slag. Att tala om skaldemöda är emellertid missvisande: Det är alldeles uppenbart att Hermelin inte har behövt anstränga sig för att åstadkomma poetiska formuleringar som passar. Problemet har i stället varit att den unge begåvade latinskalden nästan samtidigt har kommit att tänka på så många likvärdiga, alternativa goda

poetiska fraser och att valet mellan dem varit svårt. Embarras de richesse, alltså. Den var snarast skaldens stora beläsenhet, hans litterära talang och kreativitet som var problemet.

På något sätt kom den lilla boken, någon gång i början av 1700-talet, att hamna hos Anton A. von Stiernman. Senare kom den i Olof Celsius d.y:s ägo.¹⁶ När handskriften hade hamnat hos Celsius, hade den med ens blivit tillgänglig för tidens samlare. Genast anmälde sig flera intresserade. Celsius fick förfrågningar först från lektorn och latinskalden Erland Fryxell och därefter från docenten i orientaliska språk Jonas Apelblad, som båda en tid kunde få disponera det märkliga lilla verket. Båda två tillverkade avskrifter,¹⁷ som de sände till lektorn Samuel Älf, som planerade att ge ut stora delar av den svenska latindiktningen.¹⁸

Ingen av dessa lärda herrar lyckades dock få till stånd en utgåva av verket. Nyligen har det emellertid publicerats, närmare 220 år efter dikternas tillblivelse, med översättning av professor Tore Wretö, textetablering av professor Bengt E. Thomasson och kommentar av undertecknad (*Hecatompolis Suionum. Svenskarnas hundra städer*. Atlantis förlag 2010).¹⁹

Stadsdiktningen som genre. Hermelins källor

Det ligger en lång litterär tradition bakom Hermelins latinska stadsdikter. Det hela kan sägas ta sin början med den senlatinske retorikläraren Ausonius (c. 310–c. 394). Denne kreativa poet förnyade och berikade den klassiska skaldekonsten på flera områden. Bland annat skrev han dikter (på hexameter) om 20 av Romarikets viktigaste städer. De är ganska korta, i regel ett tiotal rader; undantaget är hans egen hemstad Burdigala (Bordeaux), som ägnas hela 41 rader.

Renässansens humanister försummade inte att inkludera stadsdiktningen bland de genrer som odlades i de antika författarnas efterföljd.²⁰ Hyllningar till enskilda städer förekommer under 1400- och 1500-talen i stor mängd, på de mest varierande versmått.

Men om man söker efter Hermelins inspirationskällor, är samlingar med *många* stadsdikter av större intresse. Ett av de tidigaste och mest inflytelserika verken av detta slag skrevs av den store Julius Caesar Scaliger (1484–1558), italiensk lärd verksam i Frankrike. Hans verk heter *Urbes*, ”Städer”, helt enkelt. Det är avfattat på elegiska distika och omfattar 100 rubriker, vilket innebär något mer än 100 städer. Här har vi alltså att göra med en direkt förebild för Hermelins *Hecatompolis*. Vi möter här en egendomlig bland-

ning av städer, icke-alfabetiskt och nyckfullt ordnad, med städer från Italien, Balkan, Tyskland, Frankrike, Österrike, Polen, Nordafrika och Indien.²¹ Precis som hos Hermelin för städerna ibland sin egen talan, i första person, och vänder sig ibland direkt till en annan stad. Från Scaligers tid kom elegiska distika att framstå som det naturliga versmåtten för stadsdikter.

Det tidigmoderna Europa såg nationalstaterna träda fram och ta gestalt. Det är uppenbart att stadsdiktningen kom att få en ökad betydelse, när unga nationer ville söka sin identitet och göra sin röst hörd, och det är självklart att denna form av poesi kom att bli ett viktigt verktyg i rikens och furstars tjänst, vid sidan av den vid denna tid florerande propagandistiska historiografin.

Danmark fick en betydande stadsdiktare redan genom Hans Jörgensen Sadolin (1528–1600), som ger en katalog av jylländska städer, med korta beskrivningar, i *Silvae* (1581).²² Han fick en efterföljare i landsmannen Willich Westhof (1577–1647), författare till eleganta epigram om 15 större och mindre orter på Själland. Även i det tyska området producerades samlingar av stadsdikter, fastän utvecklingen under den tidigmoderna epoken aldrig ledde fram till någon tysk nationalstat. Nicolaus Reusner (1545–1602) sammanställde prosabeskrivningar av 65 tyska städer, vilka gavs ut åtföljda av hyllningsdikter på varierande versmått (oftast dock elegiskt distikon) av olika författare. Inte mindre än 24 av Skottlands städer besjöngs av skotten Arthur Johnston (1577–1641) i diktsviten *Celebriorum aliquot Scotiae urbium encomia* ("Hyllningar till några av Skottlands mer berömda städer")²³ och Hollands städer fann sin poet i Caspar Barlaeus (1584–1648), som skrev om ett dussintal blomstrande orter i diktsviten *Urbium praecipuarum Hollandiae encomia* ("Hyllningar till Hollands mer framträdande städer").²⁴

Ännu i början av 1680-talet saknade Sverige emellertid diktning inom denna genre.²⁵ Det var den bristen som Hermelin ville avhjälpa, när han påbörjade sin Hecatompolis Suionum.

Något om innehållet i *Hecatompolis*

Hur ser då Hermelins dikter om Sveriges städer ut? Jag skall nedan ge ett par representativa exempel. Vi börjar – självklart – med dikten om Falun, nummer 28 i samlingen, som lyder så här, i sin latinska språkdräkt och därefter i Tore Wretös översättning.

Orbem cum vincit praestantibus una metallis
Svedia, tantum uno vincitur ipsa loco.
His Faluna ferax unde aeris vena perennis
Impluit uberibus secula cuncta vadis.
 5 *Quando Dis sedes ima tellure locavit,*
Credo illum gazas hic posuisse suas

När med metallernas kraft hon ensam världen besegrat,
 Sverige, fanns blott en plats där hon besegrades själv,
 Falun, som riket förser med malm från kopparens åder
 rikligen nu som den gjort under månghundra år.
 5 När han till jordens djup beslöt att förlägga sin boning,
 var, som jag tror, det här Pluto lät gömma sin skatt.

Dikten är helt kort, men till sitt innehåll en kraftfull markering av Falu gruvas betydelse för den svenska stormakten. Det är intressant att notera att skildringar av Falu gruva från 1600- och 1700-talen regelmässigt mytologiseras, precis som här i Hermelins dikt. Hermelin säger ju att Pluto, som är ett annat namn på Dödsrikets gud Hades, har gömt sina skatter i Falun. När Charles Ogier i sin reserapport²⁶ beskriver sitt nedstigande i gruvan (det skedde på 1630-talet), kan han inte underlåta att jämföra gångarna och orter och schakten med den beskrivning av Hades som möter hos Vergilius i *Aeneiden*. Emanuel Swedenborg såg gruvan flera gånger och har i en latinsk dikt som han skrev 1716 jämfört miljön med Hades straffort.²⁷ Och när Linné 1734 besökte gruvan, menade även han, precis som Hermelin, att han var just i Plutos rike.²⁸ Man kan vid den här tiden helt enkelt inte skriva om gruvan utan att få de här associationerna till den klassiska latinska litteraturen.

Vi kan hålla oss kvar bland bergshanteringens städer och går till dikt nummer 30, den om Sala:

Ut sibi praeferrri vicinas senserat urbes
Saleberga, 'Meum dic ubi nomen?' ait:
An quia culta seges non pinguia degravat arva
Nec gemat [sic] in nostris hospita pinus aquis?
 5 *Quaeque sibi sumit tantae consortia laudis:*
Detur at argenteis integra palma jugis.

När hon förstått att grannskapets städer värderades högre,
 sporde Salberga så: Var finns väl då min förtjänst?
 Ej är det väl däri att markerna dignar av skördar,
 ej att med knarrande bog främmande skepp seglar här?
 5 Vilka än kraven är som andra må ställa på ära,
 ger mig mitt silverberg obestridd segrarens pris.

När Hermelin skrev sin dikt hade Sala silvergruva upplevt två storhetsperioder, den första under 1500-talets första hälft, den andra med början på 1630-talet, fram till 1600-talets mitt. Gruvan var känd i hela Europa. Den franske hugenotten Antoine Garissoles nämner den i *Adolphis*, det stora episka verk till Gustav II Adolfs ära, som han publicerade 1649. Där låter skalden gruvan öppna sina tillgångar för att stödja den svenska insatsen i det stora tyska kriget.²⁹ Lundaprofessorn Andreas Stobaeus besjög i sin dikt till Karl XI:s myndighetsförklaring Sala gruva: ”Kommer väl någon att kunna förtiga dina berg, du livgivande Salaberg, dessa dolda silverskatter, som kommer att flöda med evig rikedom ... ” (*Insuper, alma, tuos quis claustra argentea montes/ Fluxura aeternis opibus, Salbergha, tacebit?*).³⁰

Johannes Messenius nämner i sitt lilla verk *Specula* gruvdriften i landet rent allmänt: ”Väldiga rikedomar utvinnes ur Sveriges gruvor. Ty landet är så rikt på mineraler, bly, koppar, silver och även något guld att inget område i Europa kan överträffa vårt land” (*Ex mineris Sueciae thesauri eruuntur. Minerarum enim plumbi, aeris, argenti et aliquantum auri adeo dives est, ut nulla Europae regio illam superare aestimetur*).³¹

Att Sveriges mineraltillgångar verkligen är outtömliga och att svenskarna har Gud att tacka för detta speciella ynnestbevis betonar även Johannes Loccenius i sitt verk *Antiquitatum Sveo-Gothicarum libri tres*: ”Detta är verkligen en förunderlig Guds välgärning att jordens inre (”inälvor”), som under så många hundra år har hårt utnyttjats och grävts ut, ändå såsom outtömliga har sin fulla kapacitet” (*Illud vero mirandum est Dei beneficium, per tot saeculorum decursum fatigata et effossa telluris viscera, tamen inexhausta vigent*).³²

Några av de vackraste raderna ägnas barndomens och ungdomens städer i Värmland: Filipstad och Karlstad. Det är nummer 33 och 34. Filipstadsdikten (nr 34) börjar med orden

*Jam mea natalis haerent in imagine terrae
Lumina, cum patriae dulcis imago subit.*

Än kan i minnet jag se en bild av den bygd där jag föddes,
när jag i tankarna får fädernas härliga land.

Skalden uppehåller sig i de följande raderna vid barnårens oskuldsfulla och lyckliga lekar i berg och skogar, på ängar och vid vattendrag. I dikten till Karlstad prisar Hermelin naturens givmildhet, som givit orten allt vad den kan önska och nämner den väldiga Klarälven som efter sin långa forsande färd från den nordiska fjällkedjan vid denna stad äntligen får mynna i Vänern. Men framför allt besjunger han staden som lärdomscentrum, där muserna har slagit sig ned och där han själv fick inhämta kunskap och bildning, och han slutar med orden:

*Nulla tui nostram capient oblivia mentem,
O quondam studiis cognita terra meis.*

Aldrig skall glömska förmå att utplåna dig ur mitt minne,
stad, som så välkänd mig är sedan min studietid.

Den blomstrande gruvdriften är Guds gåva till sitt utvalda svenska folk, som vi har sett, och lärdomen blomstrar i 1600-talets läroanstalter, exempelvis i Karlstad, men också förstås i rikets universitetsstäder och i dess stiftsstäder, som är ett värn mot papistiska viloläror, där den sanna evangeliska läran förkunnas. Dikterna om Uppsala och Strängnäs, exempelvis, utgör storslagna vittnesbörd om den svenska stormaktens självkänsla.

Hermelin ägnar i sina stadsdikter också vederbörlig uppmärksamhet åt Rikets fästningsstäder, de gamla som alltid hört till riket (som Kalmar), men även dem som nyligen tillfallit Sverige genom Roskildefreden, och också dem som några år tidigare anlagts, eller börjat anläggas, på nyerövrade territorium. I det sammanhanget nämner han givetvis Karlskrona (dikt nummer 40), som ju var en alldeles nygrundad fästningsstad när Hermelin började skriva i sina Hecatopolisdikter. Det var i november 1679 som Karl XI hade fattat beslutet att på Trossö anlägga en stad som skulle bli huvudbas för svenska flottan. Arbetet på staden och befästningarna inleddes omedelbart. Karlskrona fick stadsprivilegier 1680, bara några år innan Hermelin formulerade de rader som beskriver

hur havsguden Nereus reagerar när han dyker upp ur böljorna och får se de nyanlagda fortifikationerna på öarna och skären:

*Conspicit ut subitis properatam moenibus urbem
Nereus, ex mediis adstupet altus aquis.
Hoc mortalis opus molitus, vel, nisi fallor,
Tanta decet nomen, Carole, fama tuum.
5 Hic prius impositas mirabor rupibus arces,
Celsa vel in liquidis castra natate vadis?
At non destituent nostram praesagia mentem
Haec dabit Arctoo jura vetusta mari.*

När han staden får se med murar så hastigt uppvuxen,
häpen blir Nereus då, kommen från havsdjupet upp:
”Är detta människors verk? Och dock, om jag inte tar miste,
tillför detta, kung Karl, ovansklig ära ditt namn.
5 Vad förundrar mig mest? Är det fästningar byggda på klippor
eller att höga fort simmar på klarblåa sjön?
Sannspädd blir jag förvisst om jag uttalar denna min spådom:
hon skall på Östersjön hävda dess urgamla lag.”

Från söder ända upp i de nordligaste provinserna är Sverige ett gudabenådat land. Det är Hermelins förkunnelse, och argumenten har han till en del alldeles tydligt hämtat från Olof Rudbecks *Atlantica*, det första bandet som trycktes 1679, bara några år innan Hermelin började skalda om Sveriges städer. Där berättar Rudbeck att det visserligen är kallt i på vintern i de nordligaste delarna av riket, men att den gudomliga försynen har sett till att en givmild natur under den korta sommaren rikligen kompenserar för den saken, med skördar som mognar osedvanligt snabbt och med rent allmänt förträffliga förhållanden. Norden är ursund och människor blir av det friska klimatet både kärnfriska och rättfärdiga. Ett gott exempel på den här tematiken är dikten om Torneå (som är nr 43):

*Parce meam gentem gelidis damnare tenebris
Cimmerio positam litore, fama, licet.
Nam si brumali Phoebum non adspicit hora,
Ire tamen nitidos tunc sine sole dies.
5 Qui postquam rediens aestivos vertit ad ortus,
Laetus inocciduo sidere lustrat humum.*

*Tunc velut hyberno veritus se credere ponto,
 Tunc summi pernox excubat arce poli.
 Tunc Zephyri mulcent placido spiramine terram,
 10 Hisque neges Borean ante habitasse jugis.
 Tunc natura parens humanos provida in usus,
 Effundit larga commoda cuncta manu.
 Corpora non morbi laedunt, non corda voluptas,
 Quaeque regat iudex, rara querela foro est.
 15 Has igitur terras quis non putet esse beatas,
 Quis non Cimmeria vivere nocte velit?*

Fama,³³ låt bli att se ned på de mina för kölden och mörkret;
 sant nog är dock att de bor liksom vid dödsrikets strand.
 Ej ser de vintertid ens skymten av strålande Febus;
 Dock får av glimmande snön sollösa dagar sitt ljus.
 5 Men när han återvänt och närmar sig sommarens höjdpunkt,
 lyser han glad på min mark; natt blir till ljusaste dag.
 Som om han skydde alltjämt att i iskalla havet sig sänka
 vistas han natten lång nu i sin himmelska borg.
 Västan då smeker min jord med sina livande fläktar.
 10 Vem kunde tänka sig att Bore här någonsin bott?
 Nu bjuder moder natur som ömmar om människors nödtorft
 ur sin givmilda hand håvor av alla de slag.
 Alla strålar av hälsa och lystenhet anfäktar ingen;
 få är de tvister som där föreläggs domarn vid ting.
 15 Vem kan förneka alltså att detta mitt land är välsignat?
 Vem vill ej leva här även i midvinternatt?

En av de längsta dikterna är den om Stockholm, som sig bör. Det är nummer 98:

*Holmia, quae populis dat jura colentibus Arcton,
 Maxima Parrhasii fama decusque soli,
 Cui nihil aequandum gelido prospectat ab axe,
 Septena late qua micat Ursa face;
 5 Ingenio securo loci non indiget arte,
 Tot numerans arces, quot juga montis habet.
 Urbs hominum numero, scopulis munitur et unda
 Qua subit aequareas dulcior amnis aquas.
 Heroum domibus, templis portuque superba,
 10 In se convectas suspicit orbis opes.*

*Privati census jactant: longinqua tropaea,
 Et lauros numerat Regia celsa suas.
 Regia marmoreis aularum molibus alta,
 Provocat Ausonias Hesperiasque domos.
 15 Legibus indomitos haec temperat una Triones:
 Inde graves terris incubuere minae.
 Ut Boreas Austrum bellis, ut robore vincit,
 Sic superat Boream Holmia culta suum.*

Stockholm som lagar och rätt beslutar för folken i Norden,
 glans och ära hon ger hela vårt nordliga land.
 Karlavagnen må kasta sitt ljus varthelst över jorden,
 maken till denna stad ingenstans finnes att se.
 5 Trygg genom platsens natur är hon rik på förnäma palatser;
 på varje bergig höjd reser sig mäktig en borg.
 Skyddad hon är av sitt talrika folk, av skären och vattnet,
 där en sötvattensström rinner i salthavet ut.
 Stolt över hjältars palats, över kyrkor, så ock över hamnen
 10 ser hon hur skepp långt ifrån lossar sin dyrbara last.
 Här finns förmöget folk och på kungliga slottet har samlats
 lagrar och byten från krig förda i främmande land.
 Kungliga slottet, förnämt som det är med salar av marmor,
 väl kan det mäta sig med slotten i syd och i väst.
 15 Ensam med lagarnas band behärskar hon trotsiga nordbor;
 hon har med stränghet och hot omvärlden ingett respekt.
 Liksom vårt nordliga land med sin slagkraft har södern
 besegrat,
 så har i bildning och vett Stockholm fått makten i nord.

Det är i sanning en vacker dikt över huvudstaden i det svenska Östersjöväldet, presenterad på ett sådant sätt att man tycker sig höra barockens pukor och trumpeter! Man möter för övrigt här på flera ställen viss tematik som blivit nästan självklar i all slags diktning om vår huvudstad. Se exempelvis på rad 8, där Hermelin skildrar mötet mellan Mälaren och Östersjön, ”en blandning av sött och salt” skulle vi idag vilja parafrasera raden. Och i rad 9 skådar staden stolt ut över det sjudande liv hon när i sin famn. ”Stolta stad ... ” utropar Hermelin, nästan.

Så blir *Hecatompolis Suionum* en storslagen hyllning till det svenska väldet genom sin skildring av Sverige, dess städer, dess

natur, dess landbygd, dess näringar och naturtillgångar. Det blir en *Suecia antiqua et hodierna* på elegiska distika, en bild av Karl XI:s Sverige, tecknad med kärlek, entusiasm och stolthet av en ung latinist i början av karriären, en karriär som i sin storslagna dramatik och tragedi kan stå som en symbol för det senkarolinska Sverige, för Stormaktstidens kulmination och dess fall.

LITTERATUR

1. Litteratur före 1800

- Barlaeus, Caspar, *Poematum pars II, Elegiarum et Miscellaneorum carminum*. Amstelodami/Amsterdam 1655.
- Bure, Andreas, *Orbis Arctoi nova et accurata delineatio* [1626]. Utg. av Herman Richter. Lund 1936.
- Garrissoles, Antoine, *Adolphidos, sive de bello Germanico, quod incomparabilis Heros GUSTAVUS ADOLPHUS MAGNUS, Suecorum, Gothorum Vandalorumque Rex pro Germaniae procerum et statuum libertate gessit libri duodecim ...* Montalbani/Montauban 1649.
- Gyldenstolpe, Michael Olai (Wexionius), *Epitome descriptionis Sueciae, Gothiae, Fenningiae et subjectarum provinciarum*. Aboae/Åbo 1650.
- Hermelin, Olof, *Ad Carolum XII, Suecorum regem, de continuando adversus foedifragos bello* [1703]. Se Helander, H. under 2 nedan.
- *Ad Maurum Horetensem Elegia de incommodis vitae castrensium* [1703]. Se Hermelin, I. & Helander, H. under 2 nedan.
- *Discussio criminationum, quibus usus est Moscorum czarus, cum bello Suecis, contra ius jurandum et nuperrime datam fidem, illato praetexteum quaereret*. Stockholm (1701).
- *Hecatompolis Suionum. Svenskarnas hundra städer*. Utg. med översättning av Tore Wretö, textetablering av Bengt E. Thomasson och kommentar av Hans Helander. Atlantis förlag 2010.
- Johannes Magnus, *Historia de omnibus Gothorum Sveonumque regibus*. Romae/Rom 1554.
- Johnston, Arthur, *Musa Latina Aberdonensis I – II*. Aberdeen 1892-1895.
- Krantzius, Albert, *Regnorum Aquilonarium, Daniae, Sueciae, Norvagiae chronica. Accessit ... Iacobi Ziegleri Schondia, id est regionum et populorum Septentrionalium, ad Krantzianam historiam perutilis descriptio*. Francofurti ad Moenum/Frankfurt am Main 1575.
- Laetus, Erasmus, *Colloquia moralia*. Basel 1573.
- Lagerlöf, Petrus, *Suecia antiqua et hodierna*. Provtryck, Holmiae/Stockholm [1698].
- Lotichius, Petrus Secundus, *Poemata*. Lipsiae/Leipzig 1561.
- Mercator, Gerardus, *Gerardi Mercatoris Atlas sive cosmographicae meditationes de fabrica mundi ... Denuo auctus a Gerardo Mercatore et Jodoco Hondio*. Amsterodami/Amsterdam 1611.
- Messenius, Johannes, *Specula ex qua inclutam Suecorum et Gothorum conditionem manifesto atque prolixo contemplari licet, justo patriae celebrandae zelo suscitata*. Holmiae/Stockholm 1612.

- Sveopentaprotopolis, seu exegesis de quinque primariis, et antiquissimis Suecorum Gothorumque emporiis, Ubsalia, Sigtonia, Scaria, Birca et Stocholmia.* Holmiae/Stockholm 1611.
- Olaus Magnus, *Historia de gentibus septentrionalibus ... Romae/Rom* 1555.
- Paulinus Gothus, Laurentius, *Historia Arctoa* I – III. Strengnesiae/Strängnäs 1636.
- (Peter den Store,) Писма и бумаги Петра великого (*Pisma i bumagi Petra velikogo*), IX, s. 226 f. Moskva i Leningrad 1950.
- Reusner, Nicolaus, *Germania sive Maiestas, Gloria et Potentia S. Imperii Romani, urbium imperialium liberalium variis variorum authorum elegiis et praeconiis decantata et illustrata; recensente Nicolao Reusnero* Ursellis/Ober-Ursel 1605.
- Rudbeck, Olaus, *Atlant eller Manheim*. I-IV. Uppsala 1679 ff. (med den latinska paralleltextern, översatt av A. Norcopensis [Nordenhielm] och P. Salan).
Rudbeck, Olof, *Atlant eller Manheim. Olaus Rudbecks Atlantica. Svenska originaltexten*. På uppdrag av Lärdomshistoriska Samfundet utgiven av Axel Nelson. Första delen. Uppsala 1937.
- Sabinus, Georgius Brandenburgensis, *Poemata*. S.l., s.a. [1559]
- Sadolinus, Hans Jörgensen, *Silvae*. 1581.
- Scaliger, Julius Caesar, *Poemata*. S.l., s.a. 1574.
- Stobaeus, Andreas, *Regum Augustissimo, Optimo, Maximo ... Carolo XI Regni Aviti Imperium Deo jubente, Hominibus plaudentibus, Coelo totaque rerum Natura faventibus ... Auspicianti Aurea saecula et Regna Saturnia ... de Tripode Fatidico vaticinatur Augur Apollo*. Holmiae/ Stockholm 1672. (Se Maria Berggrens edition 1994.)
- Westhovius (Westhof), Willichinus (Willich), *De regno Daniae et Norvegiae ... tractatus varii*. 1629.
- Ziegler, Jacob se ovan under Krantzius, Albert.

2. Senare litteratur

- Berggren, M., *Andreas Stobaeus. Two Panegyrics in Verse, edited with introduction, translation and commentary*. (*Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina Upsaliensia* 22), Uppsala 1994.
- Hallendorff, C., "Olof Hermelins öde vid Poltava" (I: *Historisk tidskrift* 1898, s. 350 ff.)
- Helander, H., "Olof Hermelin, *Ad Carolum XII, Svecorum regem, de continuando adversus foedifragos bello* [1703]" (I: *Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala Årsbok* 1989, s. 57-86).
- "Antoine Garissoles' *Adolphis*, en episk hyllning till Gustav II Adolf". (I: *Mimesis förvandlingar. Tradition och förnyelse i renässansens och barockens litteratur*. Atlantis förlag 2002, s. 301-314).
- *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620-1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*. (*Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina Upsaliensia* 29. Uppsala 2004).
- "Olof Hermelin. Latinist i konungens och rikets tjänst." (I: "Nödder att bo vid Fyris å. Värmlänningar i Uppsala under fyra århundraden. Nationen och hembygden. Skriftserie utgiven av Värmlands nation i Uppsala och Värmlands nations kamratförening. XVII. Uppsala 2006).
- Helander, H. & Hermelin, I., *Olof Hermelins Elegi om fältlivets vedermödor (Ad Maurum Horetensem Elegia de incommodis vitae castrensium* [1703] (I: *Kungliga Humanistiska Vetenskaps-Samfundets i Uppsala Årsbok* 1983-1984, s. 43-66).

- Ijsewin J. & Sacré D., *Companion to Neo-Latin Studies*. 2 ed. Part 1-2. Leuven 1990–1998. (*Supplementa Humanistica Lovaniensia* V och XIV).
- Jacobsson, B., *Den sjunde världsdelen. Västgötar och Västergötland 1646-1771. En identitetshistoria*. Stockholm 2008.
- Johannesson, K., *Gotisk renässans. Johannes och Olaus Magnus som politiker och historiker*. Uppsala 1982.
- I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*. Uppsala 1968.
- Lagerborg, R., "Ur *Hecatompolis Suionum*. Ett apropos till våra stadshistorier." (I: *Studier tillägnade Arvid Hultin på hans sextioårsdag*. Helsingfors 1915).
- Lindberg, B., *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*. (*Gothenburg studies in the history of science and ideas*. 5.) Göteborg 1984.
- Europa och Latinet*. Atlantis, Stockholm 1993.
- Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*. Natur och Kultur, Stockholm 2001.
- Lindroth, S., *Svensk lärdomshistoria I – IV*. 2. uppl. Stockholm 1989.
- Müller, G. Michael, *Die "Germania generalis" des Conrad Celtis*. Niemeyer. Tübingen 2001.
- Olsson, S., Olof Hermelin. *En karolinsk kulturpersonlighet och statsman*. Lund 1953.
- Tateo, F., "Urbanesimo e cultura umanistica nella latinità germanica (I: *Germania Latina – Latinitas teutonica. Politik, Wissenschaft, humanistische Kultur vom späten Mittelalter bis in unsere Zeit*. Ed. Eckhard Kessler & Heinrich C. Kuhn. München 2003, bd. I, s. 223–234.
- Waquet, F., *Le latin ou l'empire d'un signe*. Paris 1998.

NOTER

- 1 Den mest omfattande studien av Hermelins liv och verk är Sven Olssons *Olof Hermelin. En karolinsk kulturpersonlighet och statsman* (Lund 1953).
- 2 Karlstads skola åtnjöt namn av gymnasium först från 1675.
- 3 Familjenamnet var Skragge. Olof bytte namn redan 1678. Se Sven Olsson, sid. 24.
- 4 En god översiktlig framställning av latinets roller i Sverige finns i Tengström, *Latinet i Sverige. En kulturhistorisk översikt*, Lund 1973. Den latinska vetenskapliga diskursen behandlas i Margareta Benner & Emin Tengström, *On the Interpretation of Learned Neo-Latin*, Göteborg 1977 (*Acta Universitatis Gothoburgensis. Studia Graeca et Latina Gothoburgensia xxxix*). Latinlitteraturens historia i Sverige har också tecknats av Hans Aili i *A History of Nordic Neo-Latin Literature*. Ed by Minna Skaftes-Jensen, Odense University Press 1995, s. 129-158. Latinbruket och latindebatten under 1700-talet har med stor sakkunskap skildrats av Bo Lindberg i *De lärdes modersmål. Latin, humanism och vetenskap i 1700-talets Sverige*. Göteborg 1984 (*Acta Universitatis Gothoburgensis. Gothenburg Studies in the History of Science and Arts 5*). Stormaktstidens latinlitteratur behandlades på ett klagörande sätt av Kurt Johansson i *I Polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*, Uppsala 1968. Ett försök till en studie av karakteristiska drag i svensk latinlitteratur under epoken 1620-1720 gavs ut för några år sedan av undertecknad: *Neo-Latin Literature in Sweden in the Period 1620-1720. Stylistics, Vocabulary and Characteristic Ideas*. Uppsala 2004 (*Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina Upsaliensia 29*).
- 5 Hermelin hade 1691 gift sig med Helena Brehmsköld. Sju barn föddes under åren 1691-1698, då Helena Brehmsköld avled. År 1700 gifte sig Hermelin med Margareta Obrecht Åkerhielm.
- 6 Beträffande det mödosamma och till slut resultatlösa arbetet med inledning och kommentarer till *Suecia antiqua et hodierna* se S.E. Bring, ”Sueciaverket och dess text” (*Lychnos* 1937, pp. 1 ff.). Tidigare rikshistoriografer hade också ägnat sig åt denna krävande uppgift utan att nå resultat av betydelse: Johannes Loccenius (d. 1677), Klas Örnhielm (d. 1695) och Petrus Lagerlöf (d. 1699). Lagerlöf hade kommit så långt att han levererade ett provtryck av inledningen (drygt 100 sidor) (se Bring, s. 36).
- 7 Ibid.
- 8 *Discussio criminationum, quibus usus est Moscorum czarus, cum bello Svecis, contra jusjurandum et nuperrime datam fidem, illato praetextum quaereret*.
- 9 I Sven Olssons biografi finns en detaljerad redogörelse för den diskussion om Hermelins slutliga öde som har förts av historiker genom århundradena. (Kap. XIX. Poltava, s. 595-622). En grundlig och skarpsinnig genomgång av hela frågan hade tidigare gjorts av Carl Hallendorff i uppsatsen ”Olof Hermelins öde vid Poltava”, *Historisk tidskrift* 1898, s. 350 ff.
- 10 Sven Olsson, s. 615 f.
- 11 *Pisma i bumagi Petra velikogo*, IX, s. 226 f. (Moskva i Leningrad 1950.)
- 12 Titelns huvudord är sammansatt av grekiskans *hecaton*, ’hundra’ och *polis*, ’stad’. *Suionum* är genitiv pluralis av *Suiones*, ’svear’, ’svenskar’. Ordbildningen *Hecatompolis* är i analogi med namnet ett känt verk av Messenius, *Sveopentaprotópolis* (”Svearnas första fem städer” [(1611)]. Under den tidigmoderna epoken var liknande ordbildningar inte ovanliga, exempelvis *Hendecápolis VisiGóthica* (”visigotisk elvas-tad”) (1714), titeln på en opublicerad beskrivning av elva av Västergötlands städer (se Benny Jacobsson 2008, s. 300) och ännu en *Hecatompolis*, publicerad 1702 med den förklarande undertiteln ”eller hela jordens hundra mer förnämna städer samlade och beskrivna” [*sive totius orbis terrarum oppida nobiliora centum collecta atque depicta*]. Dubbeltitlar, med grekiskt ord i första ledet, följt av förklarande latinsk översättning, är tidstypiska och enligt min erfarenhet något av en modeföreteelse under 1600-talet. Den portugisiska läkare Ludovicus Nonnius skrev en bok om fiskätande under titeln *Ichthyophagia sive de piscium esu* (”Fiskätande eller om ätande av fiskar”) (1616), och ett berömt arbete om månen av den polske astronomen Jan Hevelius heter *Selenographia, sive lunae descriptio* (”Månbeskrivning eller beskrivning av månen”) (1647).

- 13 Se Hermelin, *Hectompolis Suonum* (2010), sid. 134.
- 14 Celsiska samlingen, R 386.
- 15 Totalt rör det sig om 54 blad. Formatet är 16 x 10 cm. En titelsida med anteckningar om annan stadsdiktning inleder. Därefter följer 31 nummerade blad (s. 1 – 54), fram till en första version av dikten om Kungälv. Siduppslagen 24 – 25 och 52 – 53 finns dock i två varianter, de tidigare innehållande de första utkasterna till dikterna om Enköping och Uppsala respektive Gränna och Hjo, de senare bearbetade varianter av dessa dikter. Mellan s. 18 och 19 har dessutom infogats ett blad med några utkast till Åbo-dikten och mellan s. 52 och 53 ett blad innehållande en avskrift av Hjo-dikten. Efter den sista nummerade sidan (54) följer så 23 onummerade blad, omfattande dikterna från Kungälv till Vimmerby. Mellan Kungsbacka och Borgå fattas dock 10 dikter, svarande mot ett ark. Sista sidan är tom.
- 16 Handskriften förvaras idag i Celsiska samlingen på Universitetsbiblioteket i Uppsala (R. 386).
- 17 Avskrifter finns bl.a. i Linköpings Stifts- och Landsbibliotek (W 24 och W 25:8). (Volymen W 25:8, som utgör en del av den Älfska samlingen, innehåller en nästan komplett samling av Hermelins latinska diktning, i småtryck, autografer och avskrifter.)
- 18 Samuel Älf kunde aldrig fullfölja sitt stora utgivningsprojekt. Hans storslagna samling, bestående av småtryck och avskrifter finns idag i Linköpings Stifts- och Landsbibliotek, inbunden i 38 stora volymer (*Carmina Suecorum poetarum Latina*). Den utgör en av de viktigaste källorna till den svenska latindiktningen.
- 19 En mer detaljerad redogörelse för handskriftens öden, avskrifterna och de tidiga utgivningsplanerna återfinns i denna utgåva av *Hecatompolis*, i kapitlet ”Hecatompolis i sitt sammanhang”, s. 123 ff. (Se där i synnerhet s. 135 ff.)
- 20 Genrens bakgrund skisseras i IJsewijn & Sacré, *Companion to Neo-Latin Studies II* (1998), s. 46-49.
- 21 Ungefär i mitten på diktsamlingen finner vi exempelvis *Buda*, *Neapolis*, *Calicut*, *Capua*, *Burdigala* (d.v.s. Budapest, Neapel, Calcutta, Capua och Bordeaux).
- 22 I *Silvae* (1581). Också hos den store latindiktaren Erasmus Laetus (1526-1582), en samtida till Sadolin, finner man en ansats till stadsdiktning i komprimerad form: I den sista dikten i *Colloquia Moralia* (1573) ger Laetus en bild av Jylland, med uppräkningsplanerna återfinns i denna utgåva av *Hecatompolis*, i kapitlet ”Hecatompolis i sitt sammanhang”, s. 123 ff. (Se där i synnerhet s. 135 ff.)
- 23 Johnstons stadsdikter är idag lätt åtkomliga, med översättning till engelska, i *Musa Latina Aberdonensis II* (1895), s. 255-287.
- 24 Barlaeus stadsdikter återfinns på s. 402-409 i del II av *Poemata*, Amsterdam 1655. Sidhänvisningarna i Hermelins marginalanteckningar visar att han använde just den editionen.
- 25 Dikter över enstaka städer förekommer givetvis här och där i litteraturen. Ett exempel är de tre korta stadsdikter som Johannes Widekindi publicerade i slutet av sin historia om Karl IX:s och Gustav II Adolfs svensk-ryska krig (*Historia belli Sveci-Moscovitici ...*), som trycktes 1672. De är skrivna på elegiska distika och vänder sig till Moskva, Tver och Narva. Den sistnämnda besjunger alltså en svensk stad, som saknas i Hermelins till oss bevarade verk. Den unga stormakten hade visserligen tidigare under 1600-talet i andra litteraturformer dokumenterat sina naturrikedomar, sina städer och borgar. Johannes Messenius hade i sin *Sveopentaprotopolis* (1611) på prosa skildrat Sverige fem första städer (som han ansåg vara Uppsala, Sigtuna, Skara, Birka och Stockholm) och behandlat landets folk och näringar i *Specula* (1612). Anders Bure hade i *Orbis Arctoi nova et accurata delineatio* (1626) givit en bild av det svenska rikets geografi, näringar och administrativa indelning. I Laurentius Paulinus Gothus’ magistrala verk *Historia Arctoa* (”Nordisk historia”) (1636) finner vi inledningsvis en ganska utförlig beskrivning av Sveriges rike, dess läge i världen, dess huvudsakliga regioner, dess förvaltning och dess näringar (I, s. 56-102), med en uppräkningsplanerna återfinns i denna utgåva av *Hecatompolis*, i kapitlet ”Hecatompolis i sitt sammanhang”, s. 123 ff. (Se där i synnerhet s. 135 ff.)

på prosa – beskrivit Sverige alla städer. Hela 99 stycken förtecknar han. Då har han förutom Sveriges och Finlands tagit med även de baltiska städerna samt de nyvunna tyska; däremot saknas i Gyldenstolpes arbete av begripliga skäl de många städer som kom till Sverige genom Roskildefreden åtta år efter bokens publicering. Vidare hade arbetet påbörjats på det väldiga verket *Suecia antiqua et hodierna*, med planscher av Erik Dahlbergh, som skulle förses med texter av rikshistoriograferna.

- 26 Ephemerides, sive iter Danicum, Svecicum, Polonicum (Paris 1656).
- 27 I *Ludus Heliconius*. Se Helander 1995, s. 219 f.
- 28 Ibid.
- 29 Se Helander 2002, s. 306 f.
- 30 Se Berggren 1994, s. 88.
- 31 1612, s. 11. Formuleringen om ”jordens inälvor” är ett eko från ett ofta citerat ställe i Ovidius’ *Metamorfoser* 1,138.
- 32 3 ed., 1670, s. 119 f.
- 33 Fama är det personifierade Ryktet.

Sin egen lyckas smed. En dalastudent i Uppsala 1713¹

AV ANDREAS HELLERSTEDT

Den 9 december 1713 försvarade studenten Christian Groot en magisteravhandling på latin med titeln *Faber suae fortunae* (*Sin egen lyckas smed*) vid Uppsala universitet. Titelbladet berättar att det hela ägde rum i det stora auditoriet i Gustavianum. Huset, som då var universitetets viktigaste byggnad, är numera ett museum. Salen används dock fortfarande för disputationer.

Vi vet inte mycket om Christian Groot. Han var dalkarl, han kallas som brukligt var ”dalekarlus” på avhandlingens titelblad. Han kan vara son till Johan Adamsson Groth från Säter, som var inspektor på Forsbacka bruk i Gästrikland. Christian är då ättling till en viss Bryngel Groth, kopparsmed (eventuellt invandrad från Brabant) och död i Säter 1674. Det hela är osäkert eftersom det finns flera personer och familjer med samma namn från denna tid. Men det förefaller alltså troligt att han tillhörde en smedsläkt. Detta kan mycket väl vara en grund för valet av ämne och titel för dissertationen. Familjen var som invandrade, framgångsrika ofrälse *sin egen lyckas smeder* i mer än en bemärkelse. Det finns flera exempel på sådana betydelsefulla ordlekar, ett exempel är dissertationen *De vallibus*, (*Om dalar*), av en viss Eric Dahl.²

Dissertationer av den här typen innehåller nästan alltid dedikationer till förnåmna personer, ofta från studentens hemort. Dessa kan då ha bidragit med pengar till tryckningen och som tack därför hedrats i texten, ibland också med hyllningsverser. Groots dedikationer säger oss att hans familj hade kontakter i södra Dalarna, vilket stämmer med de knapphändiga övriga uppgifter vi har. Texten tillägnas landshövdingen i Kopparbergs län, Jonas Cedercreutz, överstelöjtnanten vid Dalregementet, Rutger Fuchs och kyrkoherden i Säter, Samuel Terserus. Rutger Fuchs var en verklig krigshjälte. Han hade deltagit i slaget vid Gadebusch som ägt rum exakt ett år tidigare, den 9 december 1712. Han blev mycket svårt sårad, men överlevde och kom senare att bli känd för sin insats i slaget vid Stäket 1719, där en svag svensk styrka lyckades avstyra ett ryskt angrepp mot Stockholm. Vi kan också lägga märke till att Fuchs inte var adlig, trots att han var överstelöjtnant – han adlades först 1716.³

Kyrkoherden Samuel Terserus tillhörde en anrik prästsläkt med stark förankring i Dalarna. Enligt universitetets matrikel var Christian Groot också preceptor, privatlärare, för tre unga söner i familjen Terserus när de skrevs in i Uppsala våren 1713. Groot själv skrevs in 1701 och hade alltså varit vid universitetet under många år då han tog sin magistersgrad. Detta var inte ovanligt – det är snarare typiskt. Studenter som gick så långt siktade ofta på att bli kyrkoherdar och det blev man sällan innan man fyllt 30 år. Under tiden försörjde de sig med att hjälpa yngre studenter, som Groot också gjorde. Uppenbarligen uppskattades hans insatser, eftersom hans dissertation avslutas med en hyllningsdikt på svenska av en av de unga sönerna Terserus, Samuel Samuelsson.

Vid disputationen var professor Johan Upmarck ordförande (preses). Det är sedan länge en omdiskuterad fråga om dissertationstexterna skrevs av preses eller av studenten själv. Det finns inget enkelt svar på frågan. Det är istället troligt att båda alternativen förekom, och säkert skrev många studenter själva men med mycket hjälp från professorn, vilket ju förekommer än i dag. Två saker talar för att Christian Groot själv är författare till texten. För det första undertecknar han och avslutar dedikationerna med orden ”C. G. [...] auctor & respondens” (”Christian Groot [...] författare och försvarare [av texten]”). För det andra försvarade han avhandlingen för att vinna graden, som ett examensarbete. Dissertationer försvarades också i många fall som övningar och det är mer sannolikt att sådana övningsavhandlingar var författade av professorn.⁴

Johan Upmarck (1664–1743), adlad Rosenadler (1719) innehade den prestigefyllda skytteanska professuren åren 1698–1716. Han var den förste svensken som innehade denna lärostol. Utnämningen mötte en del motstånd. Under 1600-talet hade en rad framstående europeiska humanister anlitats på posten, främst av dem kanske Johannes Freinsheim och Johannes Schefferus, båda internationellt ryktbara filologer och historiker. Vissa menade att Upmarcks utnämning inte var tillräckligt ärofull för universitetet och riket, vilket säger mycket om professurens särskilda prestige. Professuren hade inrättats av Johan Skytte 1622 och professorns uppdrag var att undervisa i latinsk retorik och politik. Syftet var att göra universitetet nyttigare för staten, då behoven av utbildning för ämbetsmän blev allt större, i en tid då majoriteten av dem som studerade var prästsöner som avsåg att följa i sina fäders spår. Johan Upmarck är känd främst som en mycket framstående

vältalare. Betoningen låg på retoriken snarare än politiken, vilket kanske också var naturligt under det karolinska enväldets tid, då utrymmet för en öppen politisk debatt var mycket begränsat.⁵

Ämnet för dissertationen är ett citat ur Sallustius tal till Caesar *De republica ordinanda* (*Om ordnandet av staten*). Talet anses idag inte längre vara ett verk av den kände romerske historikern, men det är av mindre betydelse för oss. Det kända uttalandet att ”var och en är sin egen lyckas smed”, tillskrivs i talet Appius Claudius Caecus. Den romerske politikern ska ha uttalat orden i ett tal han höll till Roms försvar mot Pyrrhus diplomater år 280 f. Kr. Detta tal är långt ifrån en klassiker för moderna läsare. Det var däremot mer bekant för det tidiga 1700-talets svenskar. Talet finns exempelvis med i Andreas Norcopensis (Nordenhielm) studieanvisningar för Karl XII:s utbildning. Det ansågs vara en god introduktion till statskunskapen för den unge prinsen.⁶

Sallustius vill ge den åldrande diktatorn Julius Caesar råd i ordnandet av staten nu då han uppnått den högsta makten i Rom. Men talet är också en panegyrik över Caesar, där Appius-citatet har funktionen att framhäva Caesars duglighet och enastående framgångar. Hans motståndare Pompejus beskrivs i motsats till honom, som framstående ”mer på grund av fortuna än vishet”.⁷ Texten anknyter till ett klassiskt tema, nämligen förhållandet mellan dygden och lyckan eller turen, *virtus* och *fortuna*.

Talet är i kort sammanfattning en uppmaning till Caesar att styra milt men rättvist nu när inbördeskriget är över och folket lever i endräkt. Samtidigt finns en varning om överflödets och girighetens faror, som är fredens baksida. I detta kan vi naturligtvis också läsa in en hyllande anspelning på det rådande svenska statskicket. Det bästa argumentet för enväldet var förstås att kungen, som personifierade staten, förmådde ställa sig över partistrider och se till det allmännas bästa.

Men Groots dissertation är inte i första hand politisk. Den är istället ett mycket intressant försök att grunda den etablerade uppfattningen om dygd och lycka i den moderna tidens naturfilosofi. Som sådan kan den också ha varit kontroversiell. Under 1600-talets slut hade René Descartes filosofi vunnit många anhängare över hela Europa. Descartes såg världen som bestående av två ting: själ och kropp, eller som han beskrev dem, tänkande ting och utsträckt ting. Själen var fortfarande på många sätt lik den själ kyrkan och teologerna talade om. Men kropparna, det utsträckta, var den moderna naturvetenskapens värld, där alla fenomen kunde förklaras

som materia i rörelse. Andra filosofer lade fram snarlika system. Pierre Gassendi inspirerades av antikens materialister, epikuréerna, och hävdade att världen bara bestod av materia, närmare bestämt atomer, små odelbara partiklar. Såväl Descartes som Gassendis filosofiska system kallas ofta mekanistiska, eftersom världen, även människokroppen, ofta beskrevs som ett ur eller en maskin. Under 1600-talet kom deras idéer vidare att påverka filosofer som ägnade sig åt politik och moralfilosofi. Thomas Hobbes reducerade i sitt politiska tänkande människans beteende till naturvetenskapens materia i rörelse. Detta gjorde honom mycket kontroversiell, betydligt mer kontroversiell än Gassendi, med vilken han umgicks som landsflyktig i Paris. Hobbes beskylldes allmänt för att vara ateist. Men även en mer respekterad auktoritet som den i Lund verksamme tysken Samuel Pufendorf (1632-1694) kunde lätt förenas med Descartes filosofi. Johan Upmarck följde Pufendorf nära då han föreläste om politik.⁸

I Groots dissertation är det framför allt Descartes filosofi som inspirerat. Titeln kan ha upprört vissa. Henning Johann Gerdes, teolog och superintendent i svenska Wismar, menade i ett verk som publicerades några år senare att de moderna materialisterna, Epikuros ogudaktiga lärjungar, har tagit just ”var och en är sin egen lyckas smed” till sitt ”liv-språk”.⁹ För honom representerade den nya filosofin den moderna tidens ateism.

Men det tankegods Groot presenterar är snarare stoiskt än epikureiskt, fastän där finns hänvisningar till Pierre Gassendi.¹⁰ Dissertationen inleds med ett citat från den romerske dramatikern Terentius pjäs *Adelphi* (*Bröderna*). Citatet är mycket intressant, och det lyder som följer:

Sådant är människornas liv, som då man spelar tärning.
Om det utfall man helst behöver, inte kommer
Så måste man rätta det man fått med konstfärdighet.¹¹

Livet är alltså till synes ett slumpens spel, men människan kan samtidigt kompensera det som går fel med sin egen skicklighet. Författaren vill undersöka vilken förmåga människan har att agera och hur mycket hon styrs av sina omständigheter. I den filosofiska terminologi man ärvt från antiken representeras denna problematik av *virtus* och *fortuna*, där den förra står för handlingskraft och den senare för oberäkneliga omständigheter och yttre ting över vilka vi inte har någon kontroll. Groot vill i stoisk anda hävda att sann lycka uppnås genom vårt oberoende av yttre ting.¹²

Men han ansluter sig förstås också till den rådande lutherska teologin. Terentius "tärningsspel" är endast skenbart. Det finns en dold ordning bakom det kaos som framstår för våra sinnen. Det är bara för den okunnige, den som inte undersöker tingens väsen och de bakomliggande orsakerna, som *fortuna* tycks styra allt. För honom framträder den traditionella bilden av fru Fortuna, som är ostadig, oberäknelig och ibland till och med grym. Den som litat till henne bereder snart sin undergång. Människans tillstånd är som mest utsatt i framgången, som man därför måste lära sig att frukta. Ju starkare och skickligare en människa är, desto mer förstår hon, paradoxalt nog, att hon rör sig ute "på det hala" ("in lubrico"), säger Groot med Tacitus ord.¹³

Såväl bland enkelt folk som vid hoven hyllar man henne och förundras över lyckans växlingar, eftersom "beundran är okunskapens dotter". Men redan de visa bland antikens hedningar förstod att förakta detta väsen, och att protestera mot den populära kulturen av henne, hävdar Groot.¹⁴ I sann renässanshumanistisk anda anstränger han sig för att visa hur de klassiska författarna, i sina bästa stunder, med förnuftets hjälp hade kommit fram till samma sanningar som kristendomen försvarade. Det bör tilläggas att även Descartes (och Gassendi) uppfattade fortuna som det oförutsedda, och såg begreppet som ett annat ord för människans okunskap.¹⁵ På många sätt var Descartes idéer väl förenliga med de stoiska, som också upplevde en renässans i det tidigmoderna Europa.

Sallustius var, enligt Groot, inte ensam om att förstå att fortuna egentligen är en illusion: han räknar upp ett antal exempel på antika författare som uttryckt sig på liknande sätt: Plautus, Livius, Cornelius Nepos, Horatius, Juvenalis och sist men inte minst Seneca, som förstås ger det hela en tydlig stoisk färg. Denna har dissertationens författare till stor del också själv anammat, fastän det rör sig om en kristen stoicism som markerar viljans frihet och människans handlingsförmåga.¹⁶

Men det är inte viljan eller handlingarna som är människans bästa vapen mot fru Fortunas angrepp. Vårt bästa skydd är ju dygden, och den är här, som så ofta i det tidigmoderna Europa, i det närmaste liktydig med förnuftet. Även det kan man se som en stoisk tanke. De antika stoikerna såg ett liv i enlighet med världens och människans förnuftiga natur som sitt livsideal. Dels så att människan lät den förnuftiga själen styra över kroppen, dels så att vi förlikade oss med världens förnuftiga ordning, eller som både stoiker och kristna kunde kalla den, försynen.¹⁷

Den som hyllar Fortuna lämnar ingen plats åt visheten (*prudentia*), den främsta av dygderna, som kallas ”konsten att leva” och ”de mänskliga handlingarnas härskarinna”, skriver Groot.¹⁸ Fortuna kan inte ge oss våra goda egenskaper, hederlighet och ärlighet, flit eller andra färdigheter. Hon kan inte heller ta dem ifrån oss, som Sallustius lär. I människans liv regerar själen. ”Dygd och vishet följer på förnuftets ledning”, menar författaren: både det rätta och det nyttiga kommer av förnuftet. Men om vi avviker från förnuftets väg leder det till vår undergång.¹⁹ Författaren menar alltså att människan i den mån hon är sin egen lyckas smed, i första hand skapar den i sitt eget inre, där förnuftet ska styra henne. Viljan är visserligen fri, och vi är inte utlämnade åt Fortunans godtycke. Men förnuftets styrelse är mycket viktigare i vår själ än i världen omkring oss. Det tycks dessutom som om att det förra är en förutsättning för det senare. För att vi ska kunna uträtta någonting här i världen, måste vi först ta kontrollen över vårt inre.

Många filosofer har gjort en distinktion mellan lycka (*fortuna*) och slump (*casus*), fortsätter Groot, som menar att denna distinktion är adekvat. Han hänvisar till Gassendis definition, enligt vilken *fortuna* finns i de fritt agerande tingen, medan *casus* finns i de själlösa, materiella tingen. Bland människor *fortuna*, i naturen *casus*, med andra ord. Åtskillnaden var okontroversiell. Gerdes tillskriver Aristoteles samma distinktion. Händelser sker av en slump (Zufall) i naturliga ting utan vilja, men tur (Glück) är oförutsedda händelser orsakade av viljor.²⁰ Allt kroppsligt rör sig efter bestämda lagar, i en kedja eller ett nätverk av orsaker, fortsätter Groot. Detta gör det möjligt för människan att förutse vad som kommer att ske, och att agera därefter.²¹ Här finns en antydning om att det kan vara möjligt att förutsäga det slumpmässiga med vetenskapens hjälp.

Groot går vidare och förtydligar vad han menar. Det finns ju bara två typer av substans i världen, Descartes ”utsträckta” respektive ”tänkande ting”, *res extensa* och *res cogitans*, som motsvarar själ och kropp. Den andliga substansen kan handla helt fritt, eftersom den åstadkommer handling direkt ur sig själv. Därför undflyr dessa handlingar också människans försök att förutsäga dem. De kan inte analyseras i termer av orsak och verkan på samma sätt som föremål i naturen.²² Fortuna är därmed ett resultat av den fria viljan och en effekt av samspelet mellan en mängd människors viljestyrda handlingar. Detta resonemang överensstämmer mycket väl med en cartesiansk syn på världen. Helt uppenbart är det också

den moderna vetenskapens världsbild, som beskriver hela tillvaron som materia i rörelse, som utgör grunden för Groots etik. Problemet är dock att politik och etik, som ju i hög grad beror av människors viljor, inte kan beskrivas och förutsägas på samma sätt – för övrigt en sanning som många säkerligen skulle instämna med idag. I politiken finns betydligt större utrymme för oförutsedda händelser än vad naturvetenskapsmannen kanske behöver räkna med. Argumentet kan tyckas trivialt, men det är sannolikt riktat mot filosofer som Hobbes, som ju ville göra just en vetenskaplig analys av samhället och människan.

Människan består alltså av själ och kropp, upprepar Groot. Det materiella kan endast verka på det materiella. Endast indirekt kan själen påverkas av materien. Det viktiga är att människan finner ett sätt att förhålla sig till världen, som trots allt till stor del står utanför hennes kontroll. Yttre olyckor möts därför bäst med vishet och självkontroll, förnöjsamhet med sin egen lott här i livet och ett naturligt livssätt präglad av måttfullhet.²³ Detta resonemang påminner starkt om det Descartes presenterar i *Själels passioner* (fr. *Les passions de l'âme*, 1649, lat. *Passiones animae*, 1650). Det är frågan om ett försvar för en moderat stoicism, grundad i den moderna naturfilosofins beskrivning av människan och världen.

Stoikerna hade rätt då de beskrev ”den vise”, som är den ende som står över fortuna, menar Groot. Han är oberörd av allt, eftersom han redan i förväg har gått igenom allt som kan ske i sitt inre. Han gör som den skicklige skeppskaptenen, som då allt går väl och vinden är gynnsam, redan föreställer sig den kommande stormen, eller segraren, som fruktar den stund då han inte längre fruktar något. Han gör sig oberoende av allt genom att bära allt med sig, vänja sig vid att uthärda de ting som inte kan undvikas och genom att vara nöjd med sin lott. Därigenom tycks han också vara sin egen lyckas smed.²⁴

Alexander den store var sedan antiken exemplet framför andra som illustrerade problemet med dygdens förhållande till lyckan. Det blev än mer framträdande under enväldet, och Karl XII:s förkärlek för den romerske historikern Curtius Rufus verk *Alexander den stores historia*, är välkänd.²⁵ Även Groot utnyttjar detta exempel, men han är hård i sin dom över den makedonske kungen och fältherren. Han bar visserligen sin framgång med vishet och måttfullhet, men han besegrades till sist av sina laster, så att han dog i vanheder.²⁶ I krig och politik kan mycket åstadkommas un-

der förnuftets ledning, men ofta tycks det som om att goda råd inte räcker, fortsätter Groot, och citerar Curtius ord om att Fortuna är mäktigare än allt förnuft (bok III, 8:29). Groot säger det också vackert själv: ”eftersom hon brukar vara härskarinna i krigets tärningsspel och segrerns domare, så kan hon också förstöra de bästa av planer.”²⁷ Dessa resonemang leder slutligen till den stora frågan, huruvida fortuna är mäktigare än människans ”dygd” och ”flit” (virtus, industria). Svaret söker många i Alexanders historia; Groot nämner hans stora biografier Plutarchos och Curtius. Men själv vill författaren ta medelvägen. Han menar att ”dessa två [dvs fortuna och virtus] [...] krävs tillsammans för att grundlägga en verklig storhet [...]”.²⁸ Det är tydligt att Groots uppfattning i detta är traditionell. Fortuna är egentligen det oförutsedda resultatet av Guds försyns styrelse. Virtus måste åtföljas av fortuna, eller med andra ord, människans handlingar lyckas bara *med Guds hjälp*, som Karl XII:s valspråk löd. Framför allt framhåller Groot förnuftet som medlet med vilket fortuna kan bekämpas. Bara förnuftet kan motverka framgångens korrumpierande inverkan, den stora risken med alltför stor lycka.²⁹

Som en avslutning påminner författaren läsaren att det bästa sättet att vinna fortunas gunst är gudsfruktan. Framgången brukar tillfalla den, som är from.³⁰ Ett mer konkret rättesnöre får vi då Groot förklarar att människan leds till goda handlingar om själens ”fakulteter” var och en sköter sin uppgift rätt. Intelletet bedömer om handlingen är god eller inte; viljan söker, under förnuftets ledning, det verkligt goda. Detta motsvarar en allmän uppfattning i samtiden.³¹ Samtidigt, menar Groot, som här ger oss en ovanligt konkret fingervisning om innehållet i de luddiga begreppen dygd och vishet, bör vår smed, om han ska undvika felsteg, vara utrustad med såväl *eruditio* som *doctrina*.³² Han bör alltså besitta *lärdom* och vara skolad i den *rätta läran* – detta måste vara menat som en sammanfattning av den universitetsutbildning Groot själv avslutat i och med försvarandet av dissertationen.

Avslutningsvis kan man säga att vi i Groots framställning av dygden och lyckan ser för tidsperioden ovanligt tydliga uttryck för en stoisk filosofi. Dygden definieras som en inre egenskap och för att besegra lyckan måste man göra sig oberoende av henne. Det är lätt att se hur en sådan filosofi kunde få sin tillämpning i det krigshärjade tidiga 1700-talets Sverige. Man kan också ana en viss cynism. Här kunde man framställa den man som dog på sin post som sin egen lyckas smed, eftersom han genom själslig dygd ställde

sig över lyckans växlingar. Vidare har vi här sett prov på hur man ansåg sig kunna harmoniera kristendomens krav med filosofins lärdomar. Man fick *virtus* och *fortuna* att delvis beskriva samma förhållanden som teologerna förklarade med begreppen vilja och nåd.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

- Arrhenius, Claudius & Schroderus, Olaus S., *Imperator cautus [...] seu de fortuna belli*. Uppsala 1673.
- Brown, Deborah J., *Descartes and the Passionate Mind*. Cambridge 2006.
- Descartes, René, *Passiones animae*. Amsterdam 1692 [1650].
- Dunér, David, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*. Nora 2004.
- Gerdes, Henning Johann, *Theatrum Fati Svetici, Schauplatz Des Schwedischen Schicksals, Nebenst ausführlicher/Theologischer und Moralischer Abhandlung der ganzen Materie Vom Fato oder Verhängnitz Sammt Denen dahin gehörenden und vorkommenden Sachen [...]*. Wismar & Straalsund 1725.
- Hellerstedt, Andreas, *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*. Lund 2009.
- Hermansson, Johannes & Dalenius, Johannes, *De fato*. Uppsala 1719.
- Hägglund, Bengt, "Philipp Melanchthons Loci och hans förhållande till Martin Luther", i *Philipp Melanchthon 500 år 1497–1997*. Göteborg 1997.
- Jacobsson, Benny, *Den sjunde världsdelen. Västgötar och Västergötland 1646–1771. En identitetshistoria*. Stockholm 2008.
- Lindberg, Bo, *Naturrätten i Uppsala 1655–1720*. Uppsala 1976.
- Lindberg, Bo, *Stoicism och stat: Justus Lipsius och den politiska humansimen*. Stockholm 2001.
- Lolordo, Antonia, *Pierre Gassendi and the Birth of Early Modern Philosophy*. Cambridge 2007.
- Nordberg, Jöran, *Konung Carl XII:s historia*. 1–2. Stockholm 1740.
- Nordisk familjebok*, uggleupplagan [1904–1926]:
- Osler, Margaret J., "Fortune, fate and divination. Gassendi's voluntarist theology and the baptism of Epicureanism," i Margaret J. Osler (red.), *Atoms, Pneuma and Tranquillity. Epicurean and Stoic themes in European Thought*. Cambridge 1991.
- Osler, Margaret J., *Divine Will and the Mechanical Philosophy. Gassendi and Descartes on Contingency and Necessity in the Created World*. Cambridge 1994. <http://runeberg.org/nf/>
- Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egenmytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*. Stockholm 2005.
- Sallustius, (red. Jeffrey Henderson), *Sallust*. Cambridge 2005 [1921].
- Sarasohn, Lisa T., "Motion and morality. Pierre Gassendi, Thomas Hobbes and the Mechanical World-View", i *Journal of the History of Ideas*, Vol. 46:3 (1985).
- Sellberg, Erland, "Disputationsväsendet under stormaktstiden", i *Idé och lärdom*. Lund 1973.
- Stewart, D. J., "Sallust and *Fortuna*", i *History and Theory*, no. 7 (1968). *SBL, Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm 1918–.

Terentius, (red. John Sargeant), *Terence. In two volumes. II.* Cambridge 1920.
Upmarck, Johannes & Groot, Christianus, *Faber suae fortunae.* Uppsala 1713.
Uppsala universitets matrikel, band 2: 1700–1750 (red. A. B. Carlsson). Uppsala 1919–1923.
Västerås stifts herdaminne. Band 2:1. Västerås 1971.
Östlund, Krister, ”Några nedslag i disputationsväsendet under 1700-talet – exemplet Johan Ihre”, i *Sjuttonhundratals* 2006/2007.

NOTER

- 1 Denna text är en utökad och bearbetad version av ett avsnitt i min avhandling (Hellerstedt 2009, s. 149-153.)
- 2 SBL, band 17, uppslagsord Groth; *Västerås stifts herdaminne 2:1*, s. 634; *Uppsala universitets matrikel*, band 2, s. 4, 84. Dunér 2008, s. 106.
- 3 NF, band 9, s. 75-77.
- 4 Jacobsson 2008, kapitel 4, Östlund 2006/2007, s. 159, Sellberg 2002, s. 88-89.
- 5 SBL, band 30, uppslagsord Rosenadler.
- 6 Nordberg 1740, del I, s. 14.
- 7 Sallustius 2005, *Ad caesarem*, 2:2: "maiore fortuna quam sapientia".
- 8 Sarasohn 1985, s. 364, 368, Lindberg 1976, s. 159-162, 114-125.
- 9 "Leib Spruch", "Ein jeder ist eines Glückes Schmidt", Gerdes 1725, s. 459-460.
- 10 Pierre Gassendi (1592-1655) var den moderna epikureismens främste förkämpe. Den antika epikureismen var teologiskt problematisk. Det var i synnerhet idéerna om världens evighet, atomernas oändliga antal, materialismen, själens dödlighet och den s.k. *clinamen* (bokstavligen "lutning", "avvikelse") som Gassendi var tvungen att helt eller delvis avvisa. Epikurernas uppfattning om denna virvelrörelse gjorde att de såg slumpen som ett slags orsak (fastän Epikuros bestämt förnekade att *Tyche* var en gudom). Även detta stred uppenbart mot den kristna teologin. Gassendi ville därför "döpa" Epikuros och menade att han i själva verket var mer teologiskt acceptabel än Aristoteles, som ju kyrkan vid denna tid byggde sin lära på. Han försökte göra med epikureismen vad Lipsius redan hade försökt göra med stoicismen och Ficino med platonismen. Osler 1991, s. 155, 161, 164. Lolordo 2007, s. 22.
- 11 "ITA. VITA. EST. HOMINUM.
SI. ILLUD. QUOD. MAXIME. OPUS.
EST. JACTU. NON. CADIT.
ILLUD. QUOD. CECIDIT. FORTE.
ID. ARTE. UT. CORRIGAS." Upmarck/Groot 1713, s. [vi]. Terentius, *Adelphoe* IV, r. 739-741. Ordalydelsen är något annorlunda i den moderna utgåvan.
- 12 Upmarck/Groot 1713, s. 5-7.
- 13 Upmarck/Groot 1713, s. 1-2. Detta resonemang motsvarar helt uppenbart argumentationen hos Gassendi som i sin text rättade sin läromästare Epikuros, som beskrev livet som just ett tärningsspel – han förstod inte att försynen styr allt i naturen och människans liv. Osler 1991, s. 162.
- 14 Upmarck/Groot 1713, s. 3-4; "quia admiratio filia est ignorantiae" (cit. s. 3).
- 15 Osler 1994, s. 87.
- 16 Upmarck/Groot 1713, s. 9-10, 11-12. Jfr Lindberg 2001, s. 109.
- 17 Se t.ex. Lindberg 2001, s. 47.
- 18 "vivendi ars", "humanarum actionum gubernatrix", Upmarck/Groot 1713, s. 5-6.
- 19 Upmarck/Groot 1713, s. 7-8. "Virtus & prudentia sequuntur ductu rectae rationis"
- 20 Gerdes 1725, s. 493. Jfr. Brown 2006, s. 172-173.
- 21 Upmarck/Groot 1713, s. 13-14. Jfr. Osler 1991, s. 161.
- 22 Upmarck/Groot 1713, s. 14.
- 23 Upmarck/Groot 1713, s. 15-17.
- 24 Upmarck/Groot 1713, s. 22-24. Denna allmänt stoiska uppfattning uttrycks också i Hermansson/Dalénius 1719, s. 66-67. En vis och dygdig man kan inte skadas av lyckan, den vise är jämnmodig i med- och motgång och han skapar sin egen lycka, etc.
- 25 Se Hellerstedt 2009, kap. 4.
- 26 Upmarck/Groot 1713, s. 33.

- 27 Upmarck/Groot 1713, s. 33–35. Cit. s. 38: ”Quippe ea solet esse aleae bellicae moderatrix & victoriae arbitra; adeoque satis sufficiens ad destruenda consilia etiam saluberrima.” Att kriget beskrivs som ett tärningsspel är en vanlig metafor; jfr. Arrhenius/Schroderus 1673, s. 23.
- 28 Upmarck/Groot 1713, s. 40–42. Cit. s. 42: ”Ceterum, si mediam ingressus fuero viam, statuendo haec duo, fortunam scilicet & virtutem, ad veram imperii magnitudinem constituendam, atque ad rerum omnium successus optatos, conjunctim requiri, adeoque altera absente, nihil ex voto fore; non, ut arbitror, inepte fecero.”
- 29 Upmarck/Groot 1713, s. 37–39.
- 30 Upmarck/Groot 1713, s. 43.
- 31 Upmarck/Groot 1713, s. 45–46. Detta överensstämmer också i grova drag med Wolffs psykologi, men också med Aristoteles, uppdelningen förefaller ha varit mycket allmänt accepterad, se t. ex. Hägglund 1997, s.13. Psykologin var mer komplicerad när den beskrevs i detalj; man kunde dela in viljan i en förnuftig och en sinnlig del, och inom människan pågick en kamp där målet var att förnuftet skulle få herravälde över det sinnliga, menade man. Se Runefelt 2005, s. 21ff.
- 32 Upmarck/Groot 1713, s. 46.

Ljufligt och grufligt – om musiklivet i Falun i samband med Karl XI:s besök vintern 1673

AV HÅLLBUS TOTTE MATTSSON

Inkomsterna från gruvdriften vid Stora Kopparberget var under flera sekler en betydande inkomstkälla för kungamakten. De flesta regenter gjorde därför resor till Falun för att inspektera ”skattkammaren”. Vid dessa besök var musik ett viktigt inslag för att hylla och ge glans åt kungamakten och ofta följde också musiker med vid resorna. Vintern 1673 besökte Karl XI för första gången Dalarna. I resan, som kommit att kallas Kopparbergsresan, deltog änkedrottningen Hedvig Eleonora, prinsessorna Magdalena, Sibylla och Juliana och några höga riksråd. Med var också större delen av hovkapellet samt hela hovtrumpetarkåren. Detta besök av Karl XI med följe i Falun 1673 utgör utgångspunkten för denna artikel.

Vilka musiker fanns med i det kungliga följet? Vad vet vi om deras tillvaro? Vilken musik spelades vid kungabesöket? Vilka instrument användes? Vad för musiker kunde staden Falun uppstå? Vilka olika musikmiljöer fanns vid denna tid i och kring staden? Dessa frågeställningar kommer jag att behandla i följande text med utgångspunkt främst i Matts Arnbergs pionjärbete *Musiken i Falun under trehundra år* (1945, i nytryck 2008) och Erik Kjellbergs innehållsrika doktorsavhandling i musikvetenskap *Kungliga musiker i Sverige under stormaktstiden* (1979).

Hur såg Faluns musikliv ut?

Det offentliga musicerandet i 1600-talets Falun var i stort sett begränsat till stadens kyrkor. Å andra sidan vet vi att staden vid denna tid var fylld med krogar och utskänkningsställen och säkerligen hördes sång och musik i skrålen från kroggästerna. En historia som belyser detta hämtad ur Karl-Gustaf Hildebrands *Falu stads historia* (1946) berättar följande om några gäster hos gästgivaren Johannes Ladovius den f.d. sångläraren vid trivialskolan:

Gästgivarna hade rätt att skänka ut vin, och med en sångkunnig värd i huset bör det ha blivit muntert vid bågarna. Med en kväll hos Ladovius inledde fyra olycksfåglar en händelserik höstnatt 1657. Från honom blevo de visserligen fördrivna redan vid tillbörlig stängningstid, klockan nio; de hade till dess druckit öl och spanskt vin. Sedan hade de emellertid länge ”med spel

och pipor [...] gått grassatim, skrikandes och ropandes den ena gatan upp, den andra nederföre”. Goda borgare hade fått nattsömnen störd, ett plank hade rivits ner för Fredrik Wodhe, och apotekaren Peter Wildes bodtrappa hade hamnat i ”lortpussen”.¹

Förmodligen är det säckpipa och skalmejor som menas med ”spel och pipor” (se nedan). Likaså bör det ha förekommit danstillställningar, men hur öppna de var vet man inte. En jämförelse med andra städer, vilkas musikliv undersökts, kan dock ge en viss vägledning. Ett amatörmusicerande bland bergsmansadeln förekom säkert, men i så fall förlagt till hemmen. Bland gruvdrängarna praktiserades säkerligen något som med en senare beteckning kan kallas folkmusik. Vidare var sång och musikundervisning en del av schemat för djäknarna vid Falu skola, och sång och musik var också en viktig del i djäknegången som hördes runt omkring i bygden. I kyrkorna var musiken en självklar och viktig del i liturgin, inte minst liksången som utfördes av organisten med hjälp av skoldjäknarna. Slutligen krävdes musik vid gästabud, bröllop och andra festligheter, vilket sköttes av stadsmusikanterna som hade privilegiebrev för detta. Dessa var oftast stadens organister och deras assistenter som benämndes ”ordinarie musicanter”.

Musiken i Faluns båda kyrkor

Stora Kopparbergs kyrka byggdes någon gång efter 1400-talets mitt i en stil som tyder på starka förbindelser med de tyska kustlanderna.² Efter att Nya kyrkan, Kristine kyrka, byggts på 1640-talet kallades den allmänt Gamla kyrkan. Klockaren ledde församlingssången tillsammans med prästen fram till dess att kyrkan fick sin första orgel, då ansvaret för församlingssången togs över av organisten. Exakt när det skedde är inte känt, men senast i slutet av 1500-talet eller i början av 1600-talet eftersom en orgel enligt kyrkoräkenskaperna från 1605 skulle målas om det året.³ 1611 fick kyrkan en ny orgel, införskaffad i Tyskland.⁴ Att Falun så tidigt fick en orgel är ett tecken på ortens rikedom och stora betydelse. I övriga kyrkor i Dalarna dröjde man med orgelanskaffningen, dock inte bara på grund av ekonomiska orsaker. Av tradition ville dalfolket helst sköta sången själva utan att bindas av något yttre tvång. Att det var annorlunda i Falun är ett tydligt tecken på stadens internationella prägel. En stor del av stadens befolkning var av tysk härkomst och hade från kontinenten fört med sig en helt annan inställning till församlingssången, och kanske kan man i dessa influenser även söka en av orsakerna till Faluns i många

avseenden rika musikliv. Orgeln förde in instrumental konstmusik (inom gudstjänstens ram) till Falun och organisten blev den förste och under långa tider den ende skolade musikern i staden, och den självskrivne ledaren för stadens musikliv. Tyvärr finns inget notmaterial från 1600-talet bevarat i kyrkoarkiven, vilket till stor del beror på att notmaterialet var organistens personliga egendom som följde med när han (som var vanligt) flyttade vidare till nya verksamhetsorter. Vid sidan av organistämbetet skymtar i källorna också titlarna kantor och klockare, vilka enligt tidens praxis bör ha varit representerade i församlingarna vid de båda kyrkorna, åtminstone fram till depressionen i slutet av århundradet.⁵

Intill 1686 års nya kyrkolag tillsattes organisttjänsten av landshövdingen eller borgmästaren och rådet. Under 1670- och 1680-talen var Gustaf Duval landshövding och han ansträngde sig speciellt för att duktiga organister anställdes. Han utnyttjade hovkapellmästaren Gustaf Düben i Stockholm som rådgivare och förde en vidlyftig korrespondens med honom angående tillsättandet av musikertjänster i staden. I Dübens rekommendationer används uttrycket ”compecent i omgenge medh upwachtning”⁶, vilket visar att festmusicerandet var en självklar och viktig del i bedömningen av en god organist. Detta sätter fingret på en viktig sidoinkomst för organisterna vid denna tid. Då organist- och musikerlönerna i allmänhet var usla och betalades ut både sporadiskt och godtyckligt, blev sidoinkomsterna från dansspelningar och gästbud viktiga. I Falun avlönades organisten fram till 1692 helt av kyrkan och under den starkt musikfientlige Olof Ekman tid som prost (1688–1713) var situationen för organisten och musiklivet i staden mycket svår. För Ekman var orgelspelet ett påfund av ”Antichristus” och den kyrkliga instrumentalmusiken påbjuden av påven för att få församlingen att tuga.⁷

Ibland var dessutom all musik förbjuden, t.ex. vid landsorg och under fastetider. Sorgetiderna kunde bli mycket långa, ibland upp emot tre år. Vid Karl X Gustafs död 1660 blev Hindrich Crumbein, organisten i Nya kyrkan, tvungen att ansöka om ett bidrag från magistraten p.g.a. inkomstbortfallet från dansspelningarna. Detta beviljades och det blev även tillåtet för honom att bedriva fritt gästgiveri.⁸ Att en organist hade en annan sysselsättning, ibland till och med krogverksamhet, var inget ovanligt.

Det stora raset i gruvan 1687 gav upphov till en kännbar depression som allvarligt hotade Faluns materiella och kulturella uppgång som pågått sedan mitten av 1600-talet. Tillsammans med

Olof Ekmans musikförföljelser blev det slutet för en blomstrande musikepok och ledde till att statusen som organist i Falun föll så lågt att ingen längre ens ville söka tjänsten.

Didrik Schreij och Hindrich Crumbein

I följande avsnitt presenteras de båda organisterna i Falun vid tiden för Kopparbergsresan, Didrik Schreij d. y. och Hindrich Crumbein. Uppgifterna är hämtade ur Arnberg (citerad efter 2008 års utgåva).

Didrik Schreij d. y. var son till tyskfödde Didrik Schreij d. ä., och tog från och med 1660 mer och mer över organistsysslan i Gamla kyrkan från sin far. Han var en begåvad organist och 1656 hade det från de båda kyrkorna genom faderns försorg anslagits en större pengarsumma för hans vidareutbildning utomlands, för att han på ”andre och främmande orter” skulle ”informerar uthi musicaliske saker”.⁹ Tyvärr verkar inte resan ha blivit av och vi kan då bara spekulera i vilka främmande orter det kan ha handlat om, förmodligen någon av de större nordeuropeiska städerna Hamburg eller Amsterdam, eller vem vet kanske även den ”nya” kulturmetropolen Paris.

Att unge Didrik måste ha varit en skicklig organist visar sig också i att faluborna föredrog hans spel framför organistens i den nya kyrkan, Hindrich Crumbein. Att menigheten på detta sätt favoriserade den biträdande organisten i Bergslagskyrkan framför ämbetsbrodern i stadskyrkan, gick, med Arnbergs formulering Crumbein ”djupt till sinnes”.¹⁰ Rivaliteten mellan de båda musikerna utvecklades småningom till full fiendskap och lösandet av deras tvister fick till slut hänskjutas till kyrkorådet. 1664 upprättades en förlikningsskrift mellan dem, men redan 1666 syns fejden åter ha blossat upp och mästern Hindrich hänsköt på nytt frågan till kyrkorådet, som dock inte kunde göra annat än att förmana parterna att hålla sig till den tidigare upprättade förlikningsskriften.

För att i möjligaste mån undvika ytterligare stridigheter beslöt emellertid rådet ”att åhörarna skulle förmanas att hulla sigh hwar och en till sin kyrkia och des organist, som han lyder til, efter giordh afdelning emillan stadhen och bergslaghen”,¹¹ men redan året därpå anklagades mästern Didrik på nytt av Crumbein. Denna gång fick han inför rådhusrätten svara för att han inte hållit det ingångna avtalet.

Det är i och för sig rätt märkligt att stadens borgare skulle ha föredragit att bevista gudstjänsten i Bergslagskyrkan, därför att de

tyckte bättre om musiken där än om den som organisten i den nya stadskyrkan spelade, men det vittnar om, som Arnberg påpekar, vilken stor roll musiken spelade i gudstjänsten och vilken betydelse den tillmättes av menigheten.

Den främsta anledningen till de båda organisternas långvariga fejd låg dock knappast i musikaliska skillnader. Organisterna i Falun var även stadsmusikanter (se nedan) vilket innebar att de utförde musik vid begravningar, bröllop och gästabud i staden och dess omnejd. Vid sidan av befattningen i kyrkan var denna syssla organisternas förnämsta inkomstkälla och det är därför högst förklarligt, att den rätte innehavaren av stadsmusikantämbetet ”med all makt sökte hävda sin rätt och skydda sig mot intrång av andra musiker”.¹² Som organist i stadskyrkan var mäster Hindrich även ordinarie musikanter i den del av Falun som i kyrkligt avseende hörde till denna. Mäster Didrik hade motsvarande befattning där befolkningen hörde till Gamla kyrkan. Arnberg förmodar att faluborna, vilka föredrog Didriks musik i kyrkan, även favoriserat denne då det gällde valet av musikanter vid bröllop och gästabud. Det vållade mäster Hindrich ett kännbart ekonomiskt avbräck, något som förklarar varför han anförde sina upprepade klagomål.¹³

Hindrich Crumbein (född i Lübeck, okänt när) var kantor i Norrköping från 1645 till 1655, då en stadsbrand ödelade staden. 1656 fick han tjänsten som organist i Nya kyrkan i Falun. I sin ansökan erbjöd han sig att jämte sin tjänst i kyrkan även ”informera ungdomen i Scholan med siungande”.¹⁴ Vid den här tiden saknade skolan en kompetent sånglärare (se nedan om Henrik Abrahamson). Att Crumbein lovade att undervisa i sång bidrog till att han ansågs särskilt lämplig och då han dessutom fick landshövdingens förord ansågs vidare diskussion överflödigt. Eftersom orgelverket i Nya kyrkan inte var färdigbyggt förrän tidigast 1658 blev hans tjänstgöring i kyrkan förmodligen obetydlig de första åren. I stället var han huvudsakligen verksam som stadsmusikant och musiklärare vid trivialskolan, men tycks av det som berättas nedan ha misskött den tjänsten ganska grovt.

Av ovanstående förstår man att han inte var särskilt populär hos allmänheten, varken som orgelspelare eller musikanter. Att hans anseende knappast varit bättre bland ämbetsbröderna i Falun framgår av ett kyrkorådsprotokoll från 1666, som innehåller en skildring av ett gräl på orgelläktaren mellan den tidigare organisten i Gamla kyrkan, Didrik Schreij d. ä. och ”kyrkans (nuvarande) ”musikanter och biträdande organister” Asmus Witt. Det heter där:

”Ibland alt annat skulle Asmus hafwa förkastat m. Didrik såsom en idiot i Konsten den icke ens vore att likna medh m. Hindrich Crumbein.”¹⁵ Didrik blev vid detta tal så förgrymmad, att endast hans onda ben kunde avhålla honom ifrån att mitt under pågående gudstjänst med handgripligheter betala tillbaka musikantens oförskämtheter. Arnberg konstaterar att protokollet inte förmäler om det var att bli kallad idiot eller att bli jämförd med mästern Hindrich som retade honom mest.

Skolan

Kyrkan behövde skolade sångare för den liturgiska sången och för att leda församlingssången, men även för figuralmusiken, d.v.s. den flerstämmiga körsången. Allt detta ombesörjdes av skoldjåkarna som om söndagarna under tillsyn av sina lärare avtågade till de båda kyrkorna. Antalet skolpojkar var betydande: i ett brev från 1643 anges 130 stycken och 1688 uppger rektorn antalet skolpiltar till 178. Vi kan föreställa oss en mäktig gosskörklang i de båda kyrkorna. Dessutom tillkom ett antal flickor samt elever som läste privat.¹⁶ Skolan, å andra sidan, behövde musiken främst av ekonomiska orsaker. En stor del av lärarnas löner samt medel till lärjungarnas uppehälle insamlades genom djäknegång.

Musikundervisningen var organiserad enligt tyskt mönster såsom den uppställdes i 1571 års kyrkoordning. En timme om dagen ägnades åt sång och musikundervisning. I 1611 års skolordning indelas skolorna i gymnasier och trivialskolor. Från och med 1652 räknas Falun in bland rikets läroverk som en fullständig trivialskola med rektor och fem anställda lärare.¹⁷ Något gymnasium fanns dock inte i Falun under 1600-talet. I musikundervisningen ingick förmodligen också undervisning på instrument bland annat för att det under djäknarnas sockenvandringar betalade sig betydligt bättre med instrumentalmusik än med sång. Instrumentalmusikens popularitet ökade oavbrutet under 1600-talet. 1649 inköptes till kyrkan i Falun ”discantböcker”, vilka säkerligen innehöll den figuralmusik som djäknarna framförde i kyrkan. – En annan viktig inkomstkälla för djäknarna och deras lärare var likgången. Ersättningen från denna blev från och med 1664 reglerad i en speciell taxa av Falu kyrkoråd.

Musiklärare vid Falu skola

Den förste kände musikläraren (rector cantus) var Johannes Ludovici Ladovius – Johan Ludvigsson, troligen född i Tyskland eftersom han kallas ”Germanus” i Falu stads borgarmatrikel, men det kan också syfta på att han sedan 1635 studerade vid Rostocks universitet; han skrevs in som ”Cuprimontanus” i Rostock, vilket tyder på att han härstammade från Kopparberget i Falun. När han 1645 blev rector cantus i Falu skola med uppgift att undervisa i sång och musik, kallas han ännu student.¹⁸ Han lämnade tjänsten 1655 och blev därefter musicus vid Nya kyrkan, men var därtill som framgått (jfr ovan) både gästgivare och vinhandlare i staden. Vid sitt frånfalle fick han fri gravöppning ”för gjord tjänst i kyrkan och för åtta stycken discantsböcker, som äro givna till kyrkan”,¹⁹ möjligen enligt Arnberg samma discantböcker som köptes in 1649.

Efterträdare till Johannes Ladovius blev under en kort period Henrik Abrahamsson, som 1648 anställdes som sångare i Gamla kyrkan, där han troligen 1649 blev kantor. 4/10 1655 fick han fullmakt att vara rector cantus vid trivialskolan med tillträde 1/1 1656, men försvinner ur handlingarna och har förmodligen hastigt dött.²⁰ Man kan ana att turbulensen kring musiklärartjänsten som uppstod när Johannes Ladovius lämnade den och efterträdaren hastigt föll ifrån ledde till att Hindrich Crumbeins ovan citerade erbjudande att ”informera ungdomen i Scholan med siungande” var ett starkt vägande skäl till att han så snabbt fick anställningen som organist.

Allt tyder emellertid på att musiken inom skolan förföll under hans tid. Först när Samuel Benedicti, även kallad Salemannus eller Salamontanus efter sin födelsestad Sala, blev conrector i Falun 1667 förbättrades förhållande. Denne åtog sig samtidigt sångläraretjänsten, en uppgift som med all sannolikhet inte hörde till de lättaste eftersom han måste börja helt från grunden, men den nye conrectorn var en mycket dugande man som skötte sin syssla utomordentligt bra. Arnberg sammanfattar: ”Det goda resultat han på kort tid uppnådde med sin undervisning skaffade honom också beröm och erkännande från skilda håll. Ryktet om hans förtjänster trängde långt utanför stadens gränser. Både biskop och landshövding ordar omständigt om hans ’höga flijt’ och att han ’märkeligit uträttat för att komma musiken på föttren igen’”.²¹

Trots att det således slösades med beröm över Salemannus, blev hans lön för all möda mycket liten. Eftersom han i likhet med

många andra av trivialskolans sånglärare var anställd i kyrkan som sångare, avlönades han inte av skolan och det enda han fick som rector cantus var en obetydlig del av djäknepenningarna.²² Om hans obetydliga inkomst vittnar det faktum att han 1669 tvingades begära hjälp till hyran från rådet, som gav honom tillstånd att ta upp sommarmusiken i bygderna omkring staden och på så sätt få hjälp till sin hushyra.²³ Någon ekonomisk vinning i övrigt fick han emellertid inte; 1671 klagade han hos rådet över att rektorn tog allt som insamlades under sommarmusiken, trots att han ”med största besvär och omak den förfallna Musicken inrättat” och ”fägnat bygd församlingarna med Music utan ett öres wedergällning”.²⁴ Så småningom lyckades man få en ändring till stånd så att han kunde få sin del av djäknepenningarna, men bara för ett tag. Genom ett kungligt förbud sattes snart stopp för sommarsjungandet, och Salemannus gick miste om sin lön.

Men då ingrep biskopen i Västerås, Nicolaus Rudbeckius. I februari 1674 skrev Rudbeckius till landshövdingen Duval i Falun och framhöll för denne att Samuel Benedicti inte längre kunde fortsätta att öva ungdomen i musik eftersom han inte fick någon lön för sin möda.²⁵ Han anhöll därför om att landshövdingen skulle återinrätta sommarmusiken, då ”fordom har varit brukligt at de som ungdomen in Musicas hafwa öfwat hafwa niutit til löns något af det som har fullit för Sommar musicen, den Dieknarna hafwa an-stält på gårdarna, hwilken nu en tijd efter H. Kongl M:ts förbod uphördt. Ett så Gudi behagiligit Exercitium må, inte aldeles nere liggia, som tilförne är skiedt utan efter möjelijhet idkas och wid magt hollas”.²⁶

Om sommarmusiken, vilket biskopen livligt hoppades, åter kunde återupptas, skulle ”Musici, när the för sig icke arbeta, således mehr och mehr upwäckia och flitigare musicam öfwas och Scholan sedhan så som Kyrkione en stor heder och prydnad ther af hafwa”.²⁷

Med anledning av biskopens begäran sände landshövdingen i sin tur i maj 1674 en skrivelse till borgmästare och råd i Falun, i vilken han helt och hållet gjort biskopens synpunkter till sina och befallde rådet att upphäva förbudet mot sommarmusiken.

1676 lämnade Benedicti skolan i Falun för ett lektorat i grekiska vid gymnasiet i Västerås.²⁸ Tyvärr blev hans efterträdare återigen Hindrich Crumbein som denna gång försummade musikundervisningen så grundligt att det i praktiken inte fanns någon sådan alls. Ett försök att få till stånd en ändring gjordes 1687, då

Abrahamus Petri Lexander (bördig från Leksand) anställdes som sånglärare. Denne hade 1676 skrivits in vid Uppsala universitet. 1685 återfinns vi honom i tjänst hos Magnus Gabriel de la Gardie, innan han 1687 prästvigdes och kommer till Falun. 1689 ifrågasattes om han ska lämna tjänsten på grund av "huvudsvaghet" och han dör 1691.²⁹

Som ny musiklärare anställs Johan Lundberg, verksam till 1696 då tjänsten återigen blev vakant till 1703 då Petrus Johannes Sundius blir musiklärare under tre år innan han efterträds av Petrus Gissler, verksam till 1719.

Stadsmusikanter

Under medeltiden växte i kontinentens städer fram en profan yrkesmusikerkår vid sidan av församlingarnas organister som länge var den enda gruppen erkända yrkesmusiker utanför hovet och adelshuset. Den nya gruppen musiker organiserades i det medeltida skråväsendets anda med mästare, gesäller och lärlingar och gick under namnet stadspiperier eller stadsmusikanter. De fungerade som tornblåsare, nattväktare och signalblåsare, men även som musiker vid olika gästabud. I Sverige förekom stadsmusikanter först på 1600-talet och då med uppgift att främst framföra profan musik och dansmusik bland borgarna.³⁰

I Falun gav det ökande välståndet mot mitten av 1600-talet bergsmännen en alltmer växande rikedom och makt, som manifesterades i praktfulla och dyrbara gästabud, där stadsmusikanterna fick en viktig uppgift. Speciellt vid Thomasmässomarknaden i november samt vid de olika kungliga besöken anordnades storartade festligheter.

Stadsmusikantprivilegiet i Falun var redan från början knutet till organisttjänsten, och musiken till gillen och gästabud var en viktig sidoinkomst för innehavaren av tjänsten. När Falun från och med 1656 hade två organister börjar denna profana del av yrkesrollen att synas i källorna på grund av konkurrens och trötter om förtjänster från dansspelningar mellan de båda organisterna. Genom en jämförelse med stadsmusikantväsendet i Danmark som Jens Henrik Koudal beskriver i sin doktorsavhandling (2000) kan vi få en inblick i både den repertoar och det instrumentarium som en organist vid denna tid använde sig av. Även om det hörde till undantaget i Danmark att organisten också fungerade som stadsmusikant förekom det ibland, exempelvis hade organisten Gotfred Bøhm i Århus en sådan funktion. I bouppteckningen efter honom

1677 finner vi "e 1 stoer viol de Gamb, 1 liden Descant violin, 1 bander (bandora?), 1 Cythrinchen, 1 Trompet Marin, 1 Elfenbeens flöyte med Huus til, 2 Smaa bossboms fløyter, 2 quart fløyter, 1 possito med 4 stemmer och 1 lidet guul beslagen shrin". Vidare fanns i boet en stor notsamling bestående av 40 böcker. Bland dessa fanns sex böcker med sånger och arior för bruk i kyrkan³¹ samt ett antal med för stadsmusikanten typiska verk, däribland tornsonater³² samt profan musik att utföras som taffelmusik eller till dans.³³ Samtliga verk är av tyska komponister, vilket säkerligen också gällde för repertoaren hos organisterna i Falun, där samtliga hade tyskt påbrå. Förmodligen hade de även ett liknande rikt instrumentarium. Det är dock inget som kan utläsas av bevarade källor.

Från början ansvarade de kombinerade organisterna-stadsmusikanterna för musiken åt medlemmarna i respektive församling, men så småningom anlätades den musikanter som ansågs vara den främste oavsett vilken församling han tillhörde. Detta drabbade som redan framgått mäster Hindrich. Även kringdragande spelmän, så kallade "bönhasar" eller "fuskare", anlätades, vilket föranledde Hindrich att klaga hos landshövdingen som då (1662) utfärdade ett ganska enastående privilegiebrev åt honom. Den så kallade "bannmilen" (den omkrets kring staden som stadsmusikanten hade monopol på, vanligen fyra mil) utsträcktes till hela länet.³⁴ Även de rikaste bergsmännen bröt mot detta monopol, bland annat anlätade familjen Trotzig hovkapellisten Carl Hintz (jfr nedan) till dotterns bröllop.

1660 infördes en tjänst som assistent till organisten i Nya kyrkan. Den kallades "oordinarie musicant", vilket i det närmaste motsvarar stadsmusikantbegreppet. Tjänsteinnehavarens uppgift var att tillsammans med organisten pryda gudstjänsterna med instrumentalmusik och även hjälpa till vid borgarnas alltmer stegrande krav på musik vid gillen och gästabud. Innehavaren fick en fjärdedel av inkomsterna, resterande summa tillföll organisten.

Asmus Witt

År 1661 blev Asmus Witt stadsmusikant med en lön av 200 dlr kmt/år,³⁵ men han hann knappt börja sin anställning innan han lämnade den, förmodligen på grund av den usla lönen. Man anar en stark självkänsla och en insikt om sin begåvning hos Asmus som inte stack under stol med att han spelat både för "förstar och grefwar".³⁶ Han ersattes av Johan Christopher Stölzer som också

var postmästare i staden, något som förmodligen passade honom bättre; han blev i alla fall avskedad 1663. Som ny oordinarie musicant återanställdes Asmus Witt nu med den exceptionellt höga lönen 500 dlr kmt/år. Witt var violinist, men av en stadsmusikant krävdes också att han trakterade ett flertal blåsinstrument. Sådana behärskade han dock inte, varför han förband sig att avlöna en ”snell annan Musicant, så att een godh Musick derigenom skulle kunna inrättas”.³⁷

Även i Gamla kyrkan fanns funderingar på att anställa en extra musikant. 1663–64 tjänstgjorde ibland en viss Paul Bruun som extra hjälp med att spela på orgeln. Att det var fråga om en provanställning antyds i följande förbud utfärdat av domstolen: ”att någonstädes spela till dess man förnimmer om han blifwer i Gamla Kyrkian antagen”.³⁸ Det blev dock Asmus Witt som 1665 anställdes som musikant i båda kyrkorna med skyldighet att var tredje söndag assistera i Gamla kyrkan. Asmus Witts egensinnighet samt hans alltför moderna och avancerade repertoar gjorde att han hamnade i gräl med Didrick Schreij d.ä. och de konservativa församlingsborna. Med kännedom om repertoaren för organisten Gotfred Bøhm i Århus kan man gissa att Asmus Witt försökte föra in en mer virtuos repertoar förmodligen med italienska och franska förtecken, vilket kolliderade med det tyska ideal som härskade i kyrkan. Detta ledde till ett försök från Bergslaget att avsätta honom 1666, vilket dock misslyckades. Kyrkorådet svarade bland annat att det ”skulle hela Bergslaget räknas för en stor nesa att så hastigt förskiuta en främling, den en lång wägh hafwer rest och transporterat sin familian hitt” och vidare skall Asmus Witt lova ”att spela tänliga stycken och psalmer efter theras behag, och i samqwemer sikh således comportera, som förswarligt woro”.³⁹

1674 avled Asmus Witt och Stölzer sökte efterträda honom, vilket på alla sätt och vis motarbetades av mästern Hindrich (bl.a. utestängdes Stölzer från orgelläktaren i kyrkan och hade ingen möjlighet att öva sig i orgelspelning). Andra sökande till tjänsten dök också upp, bland dem violinisten Daniel Sivert med rekommendationsbrev från Gustaf Düben. Landshövdingen Duval gick dock emot Düben och rekommenderade i stället Stölzer, delvis på grund av hans sex fattiga barns uppehälle, men också för att Sivert enbart trakterade violin – han hade visserligen lovat avlöna en extra musikant för att få tjänsten.⁴⁰ Stölzer, som å sin sida ”icke exellerar på Fiolhstrykandet”, skall ”förskaffe Een godh Fiolist och draga försorgh att Musiken wederböhrligen skall underhållen

blifwa”.⁴¹ Rådet gick emellertid i sin tur emot Duval på grund av att i Falun:

”... decideras icke allenast een sådan person som vore een färdibh fiolist, uthan deriempte een capabel Musicant, hwilken Gudz namn till ähra och församlingen till Heeder kundhe oprätta så vocal som Instrumental Musik.”⁴²

Ovanstående citat visar hur stark uppfattningen att en musiker bör ha en bred kompetens och kunna traktera flera instrument var under 1600-talet. Den som rådet förde fram som sin kandidat var Ludert Dijkman⁴³, vilken lyfts fram som förstklassig musikanter och infödd falubo.⁴⁴ Han behärskade vid sidan av det vokala både orgel, fiol, zinka samt flöjt. En ytterligare kandidat föreslogs av landshövdingen, Carl Hintz (”vocalist och violist” i hovkapellet) med rekommendationer från Düben.⁴⁵ Som framgått hade han redan varit i Falun och spelat vid ett bröllop hos familjen Trotzig (jfr s.). Dröjsmål med besked och den dåliga lönen samt att han inte kunde ”komma till retts medh Sinkan” gjorde att Hintz tröttnade. Düben rekommenderade då istället Adam N., ”principalste musicanten uthi Halmstad”⁴⁶, en idealisk stadsmusikant som ”blåser på allehanda instrumenter perfekt efter musiken och serdeles på Trommetan, Zinkan, Bassunen, Flöten item Schalmeien och spelar en godh Viol och Bas viol” och dessutom ”nogot på harpan”. Musikantplatsen tillsattes slutligen i slutet av 1675 av en annan musikanter, David Schröder, som det tyvärr inte finns några kända uppgifter om. Han efterträddes 1685 av Hans Fahlberg.

I diskussionerna kring besättningen av den oordinarie musikantertjänsten anas en motsättning mellan två musikerideal, dels ett äldre med rötterna i den medeltida lekaren där man skall behärska en mångfald olika instrument och kunna framträda i ”alla” sammanhang, dels ett nytt ideal som växer fram under 1600-talet, där den virtuosa behärskningen av ett instrument favoriseras. Intressant är att notera hur landshövdingen själv i sin brevväxling med Gustaf Düben⁴⁷ vacklar mellan de båda synsätten och där hans under resor, i fält och vid hovet framodlade ”moderna och kultiverade” smak krockar med ”realpolitikerns” samt kyrkorådets mer konservativa uppfattningar.

Vi ser hur det nyare idealet manifesteras hos de violinister som söker tjänsten som oordinarie musicant, men där specialiseringen ligger dem till last. Asmus Witt förband sig att avlöna en extra musikanter för att få tjänsten, men troligen uppföljde han inte löf-

tet till belåtenhet, vilket troligen låg Daniel Sivert i fatet då han kom med samma löften. Varken Daniel Sivert eller Carl Hintz fick tjänsten, trots rekommendationsbrev från hovkapellmästaren själv på grund av att de ”bara” behärskade fiolen. Det bör noteras hur Stölzer använder en omvänd argumentation och utfäster sig att avlöna en fiolist om han får tjänsten.

Vi kan också utläsa hur starkt det äldre idealet fortfarande var genom att man lade stor vikt vid att sökanden skulle kunna behärska flera instrument. Vilka dessa instrument var kan till en del utläsas ur korrespondensen. Rådet lyfte fram Ludert Dijkman som vid sidan av det vokala behärskade orgel, fiol, zinka samt flöjt. Den av Gustaf Düben rekommenderade Adam N., stadsmusikanten från Halmstad kunde traktera ännu fler instrument (jfr ovan): trumpet, zinka, basun, blockflöjt, fiol, basfiol och dessutom och dessutom ”nogot på harpan”. Det kan jämföras med två danska källor från 1660 och 1663 som nämner i stort sett samma instrument nämligen basun, zink, trumpet, dulcian, basdulcian, blockflöjt, fiol och violone.⁴⁸ Fokuseringen på blåsinstrument är stark och zinkan var ett av de viktigaste instrumenten för en stadsmusikant under hela 1600-talet.⁴⁹ Att hanterandet av zinka var ett önskemål för tjänsten som oordinarie musicant i Falun framgår också av Carl Hintz svar, där han ärligen meddelar att han inte kunde komma tillrätta med zinkan. Hans bekännelse antyder också att altererandet mellan zinka och fiol inte var en helt ovanlig praxis, vilket vi ser hos flera av hans kolleger i hovkapellet (se nedan).

Under 1600-talets båda sista årtiondena försämras kyrkornas ekonomi och gästabuden blir allt sällsyntare, vilket gör det svårare för organister och stadsmusikanter att försörja sig.

Övriga musikanter i staden med omnejd

I källorna framskymtar även ett antal mer eller mindre anonyma musikanter som varit verksamma i Falun. När Asmus Witt blev anställd 1663 förband han sig att med egna medel avlöna annan musikanter på grund av att han själv enbart behärskade fiolen.⁵⁰ Vem denna extra musikanter var eller om det ens blev någon extra-musikant anställd är inte känt. Det antyder dock att det i staden fanns en kompetens att tillgå. En ”främmande” musikanter, Paul Bruun, var ett tag provanställd vid Gamla kyrkan, säkerligen en av många ”tillfälliga gäster” som med mer eller mindre framgång sökte sin bärning i staden. Vi har även stött på titlarna ”musicus” (när Johannes Ladovius anställdes vid Nya kyrkan 1655)

samt kantor (Henrik Abrahamsson, Gamla kyrkan) i materialet. Uppgifterna tyder på att det vid sidan av dessa båda förmodligen också funnits ytterligare ett antal okända musiker knutna till kyrkorna under perioden.

Bergsregementets och Dalregementets musiker

Vid drottning Kristinas något oväntade besök i Falun i september 1648 betalades det ut fyra daler silvermynt till ”trumslagare och pipelekare [...] som följde borgerskapet då H. Kungl. Maj:t inkom och bortreste”.⁵¹ Detta ger ju vid handen att det ganska lätt gick att uppbåda musiker lokalt för att ge glans åt staden.

Trumslagare (pukslagare) återkommer också i källorna i samband med bildandet av Bergsregementet som ”godewilligt” sattes upp år 1656 av de mäktiga och förmögna bergsmännen, i viss mån som en arvtagare till Sancte Örjens gille.⁵² Det bestod av sju kompanier till fots samt ett kompani kavalleri på vardera 100 man med pukor och standarer⁵³, d.v.s. totalt 800 man.⁵⁴ Detta är en imponerande siffra jämfört med Dalregementet som från 1621 bestod av 1400 man.⁵⁵ Bergsregementet var dock aldrig tänkt att användas i strid, utan fungerade enbart från och till som en ”bevaknings-, parad- och salutkår” vilken upplöstes och återbildades flera gånger fram till dess definitiva upplösning 1767/68.⁵⁶

Arnberg förmodar att en del musiker vid Dalregementet under den tid de inte tjänstgjorde vid regementet bodde i Falun och där vid sidan av musikeryrket drev ett borgerligt näringsfång.⁵⁷ I källorna finns även namn på skalmejblåsare och oboister som inte haft någon anställning, varken i stadens eller i kyrkans tjänst, bland andra skalmejblåsarna Lars Tuller omnämnd år 1700 och Samuel Råbock död 1705.⁵⁸ Att Dalregementet eller åtminstone delar av det fanns med vid Karl XI:s besök i Falun 1673 anges i Loenbom 1766 (se nedan). Där berättas att Dalregementet sköt salut med kanoner och musköter både vid festen den 6 februari samt vid uttåget ur staden den 8 februari. Vi kan förmoda att åtminstone en del av regementets musiker av skalmejblåsare och trumslagare fanns med vid dessa tillfällen. Varje regemente var under 1600-talet indelat i åtta kompanier och vid varje kompani tjänstgjorde en pipare och två trumslagare, d.v.s. totalt 24 musiker.⁵⁹

Musicerandet bland allmogen

När det gäller musicerandet bland allmogen i trakten är källorna ytterst knapphändiga och vi får göra jämförelser med studier av liknande miljöer från andra platser för att skapa oss en mer utförlig bild. Musik och dans var en viktig del i de större festligheterna som bröllop, dop och midsommarfirande. Musiken framfördes till stor del av lokala och kringdragande spelmän och var en blandning av ceremoni- och dansmusik framförd på olika borduninstrument.⁶⁰

Koudal förtecknar musikinstrumenten hos bönderna i Danmark vid 1600-talets mitt.⁶¹ Han tar sin utgångspunkt i följande citat ur en mycket intressant samtida källa, nämligen musikläreboken *Heptachordum danicum* från 1646, författad av rektorn vid Slagelse latinskole Hans Mikkelsen Ravn.

”Thi endnu anvender bønderne et aflangt instrument, som de kalder Langleg på dansk, d.v.s. et instrument ikke uligt et Monochord, man har kaldt det Longochordum. Da det er af simpel form og indretning, må man antage, at det har vaeret i brug meget laenge og bestaet helt frem til vor tid. Jeg skal ikke her tale videre om de forskellige andre gamle instrumenter... Derimod skal her naevnes et almue-instrument, som endnu ikke går af brug, det kaldes hos os Lire eller Nøglefeile. Hertil kommer foskellige fløjter och sivfløjter, som børnene laver af udmarvet hyld. De laver dem også af pilebark, ligesom den slags skalmejer, som hyrdedrengene bruger. Hvor laenge saekpiben og den slags violiner, der i folkemund kaldes Gige, har vaeret brugt her til lands, er usikkert”.⁶²

Vi kan på goda grunder anta att det instrumentariet till stora delar också gällde för allmogen i Sverige vid denna tid:

<i>langeleg/humle</i>	hummel eller långspäll, ett instrument med en avlång instrumentlåda, ovanpåliggande greppbräda och resonanssträngar spelat med plektrum (jfr langeleik i Norge)
<i>lire</i>	vevlira
<i>nøgleharpe, nøglefeil</i>	nyckelgigg, en tidigare form av nyckelharpa med en spelsträng och ett fåtal bordunsträngar
<i>saekkepippe</i>	säckspel, säckpipa
<i>gigel, fedell, fejle</i>	fiddla, namn på olika äldre former av stråkinstrument
<i>fløjter, sivfløjter</i>	fløjter, sälgfløjter
<i>skalmeje</i>	skalmeja, dulcian eller pommer, olika former av rörbladsinstrument
<i>tromme</i>	trumma

Flera av instrumentnamnen återkommer i följande båda dikter. Först ett utdrag ur en bröllopsdikt med herdeidyllsmotiv författad 1672 till faluborgaren Nils Nilsson Dahlmans och Anna Jönsdotters bröllop – vi möter här en säckpipa placerad i herden Coridons händer: ”hem om en sommarekväll och trygger blåser i säckspel”.⁶³

Vidare ett utdrag ur ett tal av J. Wollimhaus-Leyonstedt vid Karl XI:s myndighetsförklaring 1672:

Menige Allmogen
Vår konung, som nu träder
Till Svea Regement,
Skee lycka / ähra / beeder
Här effter alt framgent.
Hey! Warom froo å glaa lä see ey nån geer svig
Säckpipor liuder opp / långspäll å nyckelgigg /
Att wij såå glamas wedder
Og kuttra wäl ihoop /
Den lycka oss å tedder
Moot-ta med glädie-roop.⁶⁴

Under senare hälften av 1600-talet sker en stor förändring i musicerandet hos allmogen, då violinen kommer in och allt mer tränger undan de äldre borduninstrumenten. Skickliga spelmän som Asmus Witt spelade i sin tjänst som stadsmusikant också säkerligen på välbärgade bönders bröllop och fester runtom i bygden och gav både med sin repertoar och med sina instrument bygdens spelmän nya impulser.

Musicerandet bland gruvdrängar, bergsgesäller, bergsmän och bergsmansadel

Att det också förekom musicerande bland gruvdrängarna både i och utanför gruvan kan vi utgå ifrån. Förmodligen rörde det sig mest om sång, då gruvarbetarna knappast kan tänkas haft råd och tid för instrumentinköp och -spel, utom möjligen enklare instrument som mungigor och flöjter. Däremot vet vi att psalmsång förekom i samband med upp- och nedstigningen i gruvan. En student Anders Rhyzelius berättar från sin vistelse vid Sala gruva 1702 att det vid nedfärden i bergtunnan sjöngs psalmen *På tig hoppas jag, o Herre kär* (nya Psalmboken nr 226) samt vid uppfärden Lutherpsalmen *Wår Gud är oss en Wäldig borg*.⁶⁵

På krogarna och i hemmen hördes visor, varav en del nått trakten via det slags enkla tryck som numera kallas skillingtryck. Ett

fåtal texter finns bevarade, texter som ger uttryck för drömmar om en mindre torftig vardag än vad som erbjöds en gruvdräng med familj. Den så kallade hammarsmedsvisan diktades någon gång på den för bergshanteringen lyckliga tiden under senare delen av 1600-talet. Dess text placeras oss definitivt i en mer kultiverad bergsmansmiljö, där couranter spelas och god mat serveras.⁶⁶

I Smedian spelas en Courant/
Och hörs en skiön Musik/
Watnet liuder som en Discant/
Smedsbälgen en Baas är lik;
Der rökes Toback och höres godt snack/
Hamaren declinerar ab hoc och ab hac
Pick pack

När jag mitt Järn utan all brist/
Har wäl tilredt och smidt/
Utan falskhet och motgångs list/
Thet förs i orter widt;
God mat jag får uti min Bod/
Samt öhl/ som frögdar sinn`och mod/
Ja blod.

Dessvärre finns inga melodier – eller melodihänvisningar – bevarade till dessa fåtaliga texter från tiden. Vi kan emellertid föreställa oss en viss musikalisk närhet till psalmernas koraler. Psalmer sjöngs regelbundet, dessutom både i och utanför kyrkan, varför deras musikspråk också färgade annan sång.

Då många av bergsmännen och bergsgesällerna var av tysk härkomst var det säkert också tyska bergsvisor (sjungna på ”tyska”) som hördes i hemmen och på gillena; staden var tvåspråkig med tonvikt på det tyska språket. Detta antagande gör också Dencker, då han pekar på att det var just tyska bergsvisor som sjöngs för kungen vid festmåltiden hos landshövdingen under Kopparbergsresan.⁶⁷

Sönerna till bergsmännen fick bland annat sin skolning i bergshantering genom långa utlandsresor, i första hand i det tyska kulturområdet. Ett exempel är Daniel Drefling, som en kort tid var bergmästare vid Kopparberget. Han har från en lång studieresa skildrat tyska bergverk och holländsk kopparhandel som han 1662 studerade i Amsterdam.⁶⁸ Säkert hade man inte bara kunskaper om bergshanteringen med sig hem, utan även många nya kulturella intryck alltifrån studier i dans och musik till fäktkonst. Det kanske viktigaste målet för bildningsresorna var dock Paris, dit den svenska adeln sände sina söner för att få en bildad upp-

fostran, inte minst i konsten att spela luta. Antagligen ville inte den framväxande "bergsmansadeln" i Falun vara sämre. Så var exempelvis Gustaf Düben d y (som senare adlades von Düben) i början av 1680-talet i Paris "umb sich in nutzlichen exercitiis und sonderlich dem Studio auff der Lauten dermassen zu perfectionieren, damit Er Capable werden möge, Seiner gnädigsten obrigkeit unterthänig aufzuwarten..."⁶⁹.

Tidens mest hyllade lutenist och kompositör var Denis Gaultier och hans musik kopierades och spreds över hela Europa. Gör man en "tio i topp-lista" över de mest förekommande styckena i tabulaturböcker med svenskt ursprung under perioden 1620–1720 hamnar *Courante La Belle homicide* av Denis Gaultier på första plats och säkert klingade den även i många bergsmansgårdar i Falun med omnejd.⁷⁰ För de mindre förmögna bergsmanssönerna (och adelssönerna) var studier vid gymnasiet i Västerås och Uppsala universitet en vanlig karriärväg. Och en kontinental världsvana odlades även där. Till exempel fanns det 1666 hos exercitiemästaren Johan Duvall, dansmästare vid Uppsala universitet under perioden 1663–1679, 18 adliga elever som dansade och spelade luta. Ett viktigt tecken på bildning och världsvana var att på ett korrekt sätt kunna föra sig och göra reverenser, vilket övades i dansen.⁷¹

Hovkapellets medlemmar vid Kungabesöket

Av medlemmarna i hovkapellet hade de två lutenisterna samt några av de äldre musikerna stannat kvar i Stockholm för att sköta den ordinarie tjänstgöringen. De som var med på resan var hovkapellmästaren Gustaf Düben d.ä., Friedrich Scherle, Hans H. Tauscher, Bogislaus Kühnell, Christian Geist, Carl Hintz och Joachim Rose. Två drängar deltog som diskantister, nämligen Conrad Bohn d.y., son till hovkapellisten Conrad Bohn d.ä., samt Nicolaus Düben, son till Gustaf Düben d. ä. Vidare deltog David Duncker från Carl Gustaf Wrangels hov som vikarie för en diskantist.⁷²

Hovkapellmästaren Gustaf Düben d.ä. var sedan 1648 medlem som organist, musikanter och kompositör.⁷³ Han efterträdde 1662 sin far Andreas Düben d.ä. som hovkapellmästare. Av de åtta barnen var sönerna Nicolaus, Gustaf, Joachim och Andreas tidigt verksamma i hovkapellet och en av dem följde således med, Nicolaus Düben, sedan 1665 medlem som diskantist; 1675 som musikanter. 1677 lämnade han sin tjänst och omkom samma år som volontär i slaget vid Landskrona.

Friedrich Scherle var först medlem (tillsammans med sin bror) som diskantist 1639, från och med 1644 som musikanter och violist. Han och brodern Ambrosius d. y., två systrar samt fadern Ambrosius d.ä. – medlem i hovkapellet från 1639 fram till sin död 1655 – kom till Sverige från det brandenburgska hovkapellet, där fadern varit violist.

Hans Heinrich Tauscher, medlem i hovkapellet från 1650 som musikanter och viola da gamba-spelare. Hans fru Märta var amma åt kronprinsen, den blivande Karl XI, vilket kan ha bidragit till hans höga placering på hovkapellets lönelistor, han stod närmast efter hovkapellmästaren. Paret fick sex barn. Äldste sonen Johan Martin Tauscher blev vid nio års ålder diskantist i hovkapellet.

Bogislaus Kühnell, från 1663 medlem av orkestern som musikanter och violist (Kühnell altererade även på zinka).⁷⁴ Han kom från musikersläkt i Nordtyskland, hans äldre bror var den berömde gambisten och kompositören August Kühnel. Bogislaus Kühnell gifte sig 1667 med amiralitetsmålararen och konterfejaren Carl thor Höghs⁷⁵ dotter Wendela Magdalena. Paret fick sex barn. Uppsala universitets rektor Olof Rudbeck d.ä köpte Kühnells ”viol” efter hans död.

Carl Hintz, anställd 1666 som musikanter, violist, sångare (altist) och sånglärare för diskantisterna. I ett brev till landshövding Gustaf Duval från augusti 1674 rekommenderar Gustaf Düben Carl Hintz till tjänsten som Oordinarie musicant⁷⁶ vid Nya kyrkan i Falun efter den samma år avlidne Asmus Witt. Han skriver ”haffuer tient hehr i Kongl: Capellet för En vocalist och violist, han är perfect i sina Stycker, spehlar En godh viol, haffuer godh perfection in vocal Musicken, allenast stemman är intet aldeles so angenehm som bör wara, men haffuer Ett godh maneer, till att informera ungdomen uthi musicken, Ederss Nåde kenner honom, han haffuer warit wedh herr Trozigess dotters Bröllop i Fahlun [...] han kan wara aff 30 åhrs ålder, och ogifter”.⁷⁷ Ännu i maj 1675 var falutjänsten dock obesatt och Düben meddelade nu att Hintz tvekade inför den låga lönen och han har dessutom inte kunnat ”komma till retta med Zinkan”.

Joachim Rose var medlem i hovkapellet sedan 1663 som musikanter och violist. Han hade dessförinnan varit anställd vid Magnus Gabriel De la Gardies hov. Roses ”viol” köptes efter dennes död av Olaus Rudbeck till Uppsala universitet (jfr ovan Bogislaus Kühnell).

Bild 1. Turkarna. Trumpetare och pukslagare. Certamen Equestre, Nr 26. Gravyr efter teckning av Ehrenstrahl. Efter Nordin 2005.

Conrad Bohn d. y. medlem i hovkapellet som musikanter och viola da gamba-spelare från 1680, ingick som diskantist på Kopparbergsresan.⁷⁸ Som extrainkallad diskantist deltog även han vid Karl XI:s kröningsceremoni i Uppsala 1675. Han var son till gambisten Conrad Bohn d. ä., som var med i hovkapellet som musiker från 1667. Förmodligen hade han medverkat som violist vid den berömda fredsbanketten i Nürnberg 1649.

Christian Geist var anställd i hovkapellet 1670–79 som musikanter, bassångare, kompositör och organist, men slutade förmodligen på grund av meningsskiljaktigheter med hovkapellmästaren Gustaf Düben.⁷⁹ Efter en kort tid som organist i Göteborg blev han 1680 organist i Köpenhamn. Han var gift tre gånger. Hans sista hustru, Christina Grönbeck, försökte på grund av den grymma och råa behandling hon utsattes för att fly med barnen till Stettin. Flykten misslyckades och de återfördes till Köpenhamn, där hela familjen så småningom avled i pesten den 27 september 1711.⁸⁰ Under tiden i hovkapellet komponerade Geist en rad konstnärligt betydande vokalverk.⁸¹

Hovtrumpetarkåren

I Kopparbergsresan deltog som nämnts hela hovtrumpetarkåren, som i december 1672 omfattade 14 personer.⁸² Några av dessa trumpetare återfinns på hovmålaren David Klöcker Ehrenstrahls teckningar av processionen till en ringränning som ägde rum dagen efter Karl XI:s trontillträde i december 1672.⁸³

Enligt klädkammarräkenskaperna för 1672 kvitterade hovtrumpetarna Johan Pettersson, Heinrich von der Lühe, Reinholdt Waldow och Heinrich Friedrich Haudreng samt två icke namngivna kolleger ut kläder för processionen. Dessa sex trumpetare bör vara de av Ehrenstrahl avbildade trumpetarna i bild 1. Jag gör antagandet att de båda icke namngivna trumpetarna är ”nykomlingarna” Jurg Ulrich Boy och Gert Ericks, vilka samma år (1672) börjat sin anställning. Här följer korta biografier över dessa sex hov- och fälttrumpetare. Uppgifterna är liksom tidigare hämtade ur Kjellbergs avhandling.

Johan Pettersson, dotterson till hovkapellmästare Ludvick Bille, anställdes 1658 och gifte sig 1662 med Maria Waldow, dotter till hovtrumpetaren Wilhelm Waldow. Paret fick fem barn. Sönerna Johan Wilhelm och Gabriel blev båda hovtrumpetare, dottern Margareta gifte sig 1681 med hovtrumpetaren Christoffer Heinrich von der Lühe (se nedan). Äldste sonen Johan Wilhelm Pettersson var medlem i hovtrumpetarkåren från 1691 till 1709, då han hamnade i rysk fångenskap efter slaget vid Poltava men från vilken han så småningom återvände och var tillbaka i tjänst från 1725 till sin död 1750. Han var gift med Anna Regina Mültner (Mildner), styvdotter till hovtrumpetaren Hindrick Busch. Yngste sonen Gabriel blev medlem 1689, men avskedades 1699 ”för dess otienliga förhållande afstraffat med gatulåpp, och förwyst Kongl. Håfwet”. Han hade innan dess gift sig med Adelheit Angelmann, änka efter rådmusikanten i Kiel Johann Caspar Angelmann och syster till hovtrumpetaren Herman Pfeffer.

Heinrich von der Lühe var medlem i hovtrumpetarkåren från 1659. Sonen Christoph (Christoffer) Heinrich och styvsonen Jurg Ulrich Boy (se nedan) blev båda medlemmar i hovtrumpetarkåren. Christoph var gift med Margareta, dotter till hovtrumpetaren Johan Petterson (se ovan). De fick sex barn. Christoph stupade i slaget vid Poltava och änkan bodde 1711 med två döttrar ”uthfattiga” i likbjudares Harald Fries gård på Södermalm.

Heinrich Friedrich Haudreng anställdes 1657 vid Magnus Gabriel De la Gardies hov och var från 1663 medlem i hovtrumpetarkåren. Han var gift med en dotter till hovtrumpetaren Bartoldt Ladewich. Dottern Anna Maria var gift med hovtrumpetaren Johan Waldow. Detta par fick sex barn, men drog inte jämnt. 1668 anklagade Anna Maria sin man för att hos sig haft båtsmansdottern Kirstin Pedersdotter från Gotland, vilket han inte nekade till. 1671 anhöll paret om skilsmässa och Johan lämnade sin familj och sin hovtjänst den 30 juni 1672.

Reinholdt Waldow, son till hovtrumpetaren i Stettin Caspar Waldow (och inte släkt med ovan nämnda Johan Waldow), var medlem av hovtrumpetarkåren från 1664 och gift med konterfejaren Carl von der Höghs styvdotter Theodora Christina Momma. I och med giftermålet blev han svåger med hovkapellisten Bogislaus Kühnell (se ovan). Äldsta dottern Sophia Elisabeth gifte sig med hovtrumpetaren Anthonius Hennicke, medlem i hovtrumpetarkåren 1677.

Jurg Ulrich Boy var styvson till Heinrich von der Lühe (se ovan) och först anställd vid Carl Gustaf Wrangels hov innan han blev medlem i hovtrumpetarkåren 1672. Han gifte sig 1673 med den finska kyrkoherdedottern Anna Wansania. 1709 tillfångatogs han vid Poltava och avfördes från hovstaten, men återvände hem 1722 och återinsattes på sin tidigare tjänst, vilken han upprätthöll till sin död 1736.

Gert Ericks var också anställd tre och ett halvt år vid Wrangels hov innan han 1672 blev medlem i hovtrumpetarkåren. Ericks gjorde tillsammans med ovan nämnde Boy en resa till Karl XI på Strömsholm 1672.

”Dreyen sogenannten Polacken”

1671 anställdes samtidigt tre trumpetare, vilka hov- och fälttrumpetaren Fridrich Greitz⁸⁴ kallar ”dreyen sogenannten Polacken” i en supplik från 1675. Han försöker i den få tillbaka de pengar han lånat ut till dem under sin tid i hovtrumpetarkåren. Dessa musikers polska anknytning kan diskuteras. I varje fall avser Greitz inte med självklarhet musiker av polsk börd, snarare handlar det om tre musiker som varit i polsk tjänst. Musiker av detta slag rörde sig ofta mellan hov och furstehus över dåtida nationsgränser.

Friedrich Weiss lånade tre dukater den 12 oktober 1672 och vidare fem dukater den 5 november samma år av Greitz, som kallar honom ”dem polnischen Fritz”. Johann Wilhelm Heissig lånade i januari 1672 sex dukater av Fridrich Greitz under en gemensam resa till Kopparberget.⁸⁵ Den 26 november samma år lånade han ytterligare 22 dukater av Greitz. Anders Krähner-Fallenitz lånade 12 rdr i december 1672 av Fridrich Greitz.

1671 anställdes också Petter Sauels-Hollender. Vid sin bortgång 1676 efterlämnade han hustru, fyra barn, dräng och piga. Han begravdes i pukslagaren Gottfridt Lewerins grav.⁸⁶ Vidare har Då hov- och fälttrumpetaren Oloff Bergman, medlem i hovtrumpetarkåren 1669. Slutligen fanns tre lärdrängar som troligen

Bild 2. Banerföraren herr Hastfer med Hans Kungl. Maj:ts pukslagare och trumpetare. Certamen Equestre, Nr 14. Gravyr efter teckning av Ehrenstrahl. Efter Nordin 2005.

gick i lära hos en av de äldsta medlemmarna i hovtrumpetarkåren, Heinrich Fr. Haudreng.⁸⁷

Pukslagare

Till hovtrumpetarkåren hörde också två pukslagare och en pukslagarlärdräng. Andreas Falck, som senast 1667 hade anställts som pukslagare vid Carl Gustaf Wrangels hov, tillhörde hovtrumpetarkåren åren 1670–1676.

Matias Wilman (Wildeman) (d. 1676) var medlem i hovtrumpetarkåren från 1672.⁸⁸ Han var morian, vilket var vad man kallade mörkhyade i allmänhet på den tiden, och en av flera svarta musiker vid hovet under 1600-talet. Några kan ha kommit från de svenska kolonierna i Västindien (Nya Sverige) eller på Guldkusten (Cabo Corso).⁸⁹ Som lärdräng under Andreas Falck medföljde han hovet på Östgötaresan 1670, och bör vara den mörkhyade pukslagare som avbildas i Bild 2. Även hans dräng som leder hästen avbildas som mörkhyad. Att personer som deltog i sådana festtåg svärtade ansiktet var inte ovanligt, men drängen på bilden ser naturligt mörkhyad ut och att fler svarta musiker var anställda vid hovkapellet finns det flera uppgifter om. Tåget innehåller totalt 13 mörkhyade deltagare och att från kungliga och privata hov i Stockholm sammankalla så många var enligt Nordin inte otänkbart.⁹⁰ Han påpekar att det vid slottet Tre Kronor fanns en mörkhyad djurskötare som Ehrenstrahl porträtterade 1670 tillsammans med papegojor och markattor. Något drygt decennium senare fick

Ehrenstrahl i uppdrag av drottning Ulrika Eleonora att avmåla 'ein kleines Mohren-kind' som fötts i Stockholm". En något långsökt tanke är att det är den blivande hovpukslagaren Carl Fredric Adolph som avbildas och att det var på grund av att han var favorit hos kungafamiljen han senare i vuxen ålder så lindrigt klarade sig från ett straff för dråp.⁹¹

Ett annat belägg för så kallade moriska innevånare i huvudstaden finns hos prästen Jonas Petri som skriver att Hans Wachtmeisters upptåg vid slutet av 1650 års riksdag innehöll 'tvenne natturlige Morianer, ridandes på hwar sin Cameel'.⁹²

Hovtrumpetarkåren - en sluten krets

Hovtrumpetarkårens medlemmar betraktade sig själva som ett kollektiv med en gemensam gruppkänsla baserad på de yrkestraditioner som medlemmarna förvaltade och som framgått knöts det inom kåren många familjeband; t.ex. skapade släktbanden kring Johan Petterson en obruten förbindelse mellan den nordtyska musiker- och trumpetarsläkten Waldow från 1500-talet fram till Christoph von der Lühe som omkom vid Poltava år 1709.⁹³

När hovtrumpetarkåren 1619 byggs upp med nyanställningar av tyska trumpetare handlar deras arbetsuppgifter i beställningsbrevet enbart om fälttjänsten.⁹⁴ Det är också i samband med ordergivningen i krig som hovtrumpetarkåren får en central roll under hela stormaktstiden. En av hovtrumpetarkårens viktigaste uppgifter som ett signalförband i fält var att genom sina ljudstarka instrument förmedla order över ett vidsträckt område. Den kungliga ordergivningen och förmedlandet av meddelanden från och till den svenska krigsledningen skedde också genom att trumpetare red som kurirer med nedskrivna eller muntligt förmedlade order. Ordergivningen under strid gavs med hjälp av olika signaler vilka kom att betraktas som krigshemligheter. Signalerna traderades gehörmässigt under generationer från lärare till elev, och däri låg en väsentlig orsak till att trumpetarkonsten betraktades som ett skrå med väl bevarade yrkeshemligheter. Det torde i Europa ha utbildats en rad olika traditionsområden för signalgivning alltefter de politiska och geografiska gränsdragningarna. Vilka signaler som under stormaktstiden praktiserades i Sverige av hovtrumpetare och andra saknas det ännu uppgifter om.⁹⁵

Hovtrumpetarkårens starka sammanhållning och skråliknande organisation avspeglas också i lönenivåerna. Inom hovtrumpetarkåren förkom inga lönemässiga differentieringar mellan kårens

ordinarie medlemmar. Samtliga hade lika stor årslön⁹⁶ detta kan jämföras med hovkapellets lönenivåer som varierade stort mellan de olika medlemmarna.⁹⁷

Kopparbergsresan

Med på Karl XI:s resa till Dalarna vintern 1673, Kopparbergsresan, var änkedrottningen Hedvig Eleonora tillsammans med prinsessorna Magdalena, Sibylla och Juliana samt en del höga riksråd. I resan deltog som redan nämnts hela hovtrumpetarkåren om 14 personer, förstärkt med tre lärdrängar på trumpet och en på pukor. Av dem red sju hovtrumpetare och pukslagaren Andreas Wildman med sin lärdräng i drottningens följe. Totalt rörde det sig om 28 personer som under resan förfogade över 18 hästar, två dubbelslädar och 14 enkelslädar. Hovkapellets bagage ”såsom ett Clavesymbol och Instrumentkistan” drogs av fyra hästar, medan musikerna ur hovkapellet fördelades på åtta hästar. För trumpetarna och pukslagarna ingick egna hästar som en del i den ordinarie utrustningen.⁹⁸

Den franske musikern Jean l'anis som under tiden 27/11 1671–23/3 1673 fungerade som gitarrlärare åt de tre prinsessorna och förmodligen även åt drottningen var dock inte med. Men vi kan däremot förmoda att kungligheternas gitarrer och gitarrböcker fanns med i bagaget – det nämns visserligen bara ett instrument i källorna, men troligen hade prinsessorna varsin.⁹⁹

Kanske medfördes även den tabulaturbok som idag förvaras i Skara stifts- och landsbibliotek. Boken som har Gustaf Dübens piktur innehåller ca 40 danssatser för klaver samt fyra stycken för gitarr förmodligen nedtecknade av Jean l'anis.¹⁰⁰ Vi vet att en clavesymbol fanns med i hovkapellets bagage, men vilka de övriga instrumenten var är mera osäkert. Säkerligen medfördes Hans Tauschers viola da gamba och Scherles, Kühnells, Hintz och Roses violiner samt förmodligen några altfioler att alterera med. Om även skalmeljorna och krumhornen från karusellprocessionen samt zinkorna som användes vid banketten vid Karl XI:s myndighetsförklaring fanns med kan vi bara spekulera i. Prinsessornas och förmodligen också drottningens lärare på klaver var Gustaf Düben och kanske var även drottningens klavikord nedpackat i instrumentkistan, ett instrument som genom Dübens försorg reparerats den 23/2 1671.¹⁰¹

Resan gick över Gävle. Landshövding Gustaf Duval ledde de stora förberedelserna inför det viktiga besöket. Mat, öl och vin

lagrades¹⁰², äreportar restes, hästar och folk uppbådades och vägar skottades och breddades. Att vägen måste skottas, jämnas och breddas framhölls från hovets sida i januari då ”vägen åt kopparberget hel smal och obekvämlig är för de stora hästar och breda slädar som under denna resa för Hans Kungl. Maj:t och dess medfölje brukas”.¹⁰³

Torsdagen den 30 januari¹⁰⁴ skedde avfärden från Svärdsjö för intåget i Falun. Utanför Falun möttes det kungliga sällskapet av honoratiores med landshövding, borgmästare och råd i spetsen och vid ankomsten till staden var gatukorsningarna dekorerade med 200 lyktor. Sällskapet tog in hos Anton Trotzig i Lundstakten.
105

Dagen efter företog kungen med följe en ”turistfärd” till Ornäs och på kvällen tog man in på Tuna prästgård. Änkedrottningen och den övriga sviten stannade i Falun. Lördagen den 1 februari bar det iväg mot Leksand och sent på kvällen anlände man slutligen efter en färd över Siljans is till Mora. I Mora hann kungen med att själv ”dansat dale-dantsen med Dale-kullorne, hwilket af Allmogen med särdeles hugnad ihogkommes”.¹⁰⁶ Natten tillbringades i prästgården – prästgårdarna tillhandahöll vid denna tid den enda ståndsmässiga övernattningsmöjligheten på landsbygden.¹⁰⁷ Vilket instrument som dansmusiken framfördes på nämns inte, men i en beskrivning av kungens tredje besök i Dalarna 1686 berättas hur han gästade ett bondbrylllop och där lagt 20 dukater i brudskålen samt dansat med bruden till musik framförd på nyckelharpa. Nyckelharpan trakterades av komministeränkan fru Stobaea (dotter till Daniel Buskovius), varför en möjlighet är att det var en nyckelharpa som också klingade i Mora.¹⁰⁸

Under söndagen kan vi anta att änkedrottningen med följe närvarade vid gudstjänsten i någon av stadens kyrkor, förmodligen Nya Kyrkan. En gudstjänst som säkerligen var förgylld med åtskillig musik framförd av både hovkapellet, stadens egna musikanter samt sångare. Säkerligen fick faluborna uppleva en sällan hörd klang av pukor och trumpeter. Trumpeter och pukor, kungamaktens främsta symboler, var under 1600-talet förknippade med stora restriktioner i samband med deras medverkan i gudstjänsten. Deras närvaro var förbehållen de tillfällen där kungligheter var närvarande. I ett kyrkoordningsförslag från 1655 står ”eij må någor wigh music i Kyrkian bruka trummor eller pukor, som otienlige äro, och förargeligt buller medh sig hafwa”. I ett kyrkoordningsförslag från 1685 står vidare: ”Vid höga Verdslige Högtider,

såsom Klg. Kröningar, Klg. Bröllop, Tacksägelse för Segervinningar, måge Bibliske texter siungas på Latin uti Coral Music, ther vid kunne ock Pukor, Trummeter ock Pipor brukas, aldeles effter som Vi thet förordne”.¹⁰⁹

Måndagen den 3 februari var kungen tillbaka i Falun. Man in-kvarterade sig förmodligen åter hos Anton Trotzig (eller möjligen hos landshövdingen på kungsgården) för att sedan ägna tisdagen åt det obligatoriska besöket i gruvan. Vi kan leka med tanken att borgarna i staden under dagen fick uppleva en äldre tradition från kontinenten som Hovkapellet under 1670-talet introducerat i Tyska kyrkan, nämligen tornmusik.¹¹⁰ Kanske klingade någon av den sydtyske komponisten Christopher Pezels tornsonater från 1670, i så fall framförda spelade på skalmejor, krumhorn och zinkor (se vidare kap. om stadsmusikanter).

Under onsdagen hölls dobbel på gruvstugan i närvaro av både gruvrätt och magistrat, varvid konungen fick åhöra ett hyllningstal av ”borgmästaraspiranten” syndicus Jöns Klasson Wall-wijk.¹¹¹

Som en pampig final på besöket anordnades torsdagen den 6 februari efter att kungen besett hyttorna en stor festmåltid på kungsgården.¹¹² Säkerligen framförde Hovkapellet taffelmusik under middagen och man sköt dessutom salut vid varje skål både med kanoner och dalregementets musköter. ”Kongl. Majt:s Puker och Trompeter” som var uppställda i salen spelade dessemellan, varvid ”ock Kongl. Maj:t sjelf ofta sig med Puk-släende förlustade”.¹¹³

Att Hovtrumpetarkåren var vana vid detta förfarande kan vi se i flera belägg. I en skildring av den franske ambassadörens besök på slottet Tre kronor i Stockholm 1662 kan vi läsa att ”i ett gemak som var tillredt att traktera honom uti, hwilket skedde med en väl-tillredd måltid med musik, pukor och trumpeter, blef också med stycken (=kanoner) skutit lösen till alla skålar, till hvilken ände en hop stycken inunder slottet förde blefve...” . Vid en middag på Tre kronor med en rysk kommission 1662 förekom det ”Music och wydh skålars drickande Pukor och Trumpeter, såsom och 10 stycken som nedan för 3 Chronor wydh Skiieppzbron satte woro, hwar af 2 wydh hwar skåal löstes.”¹¹⁴ Festandet fortsatte in på kvällen ”med dantsande och annat sådant mera, som lust kunde förorsaka, in på natten klockan 12 [...], då deras Kongl. Maj:ter med särdeles nöje togo sitt afträde”.

I dansglädjen deltog också delar av allmogen, medan tre styck- en tyska bergsgesäller ”läto höra sina Tyska Berge-Wisor [...], så att uti hwart rum var en särdeles Musique. Åskådarna trängdes vid fönstren och en nyfiken person klämdes igenom och ”stupade midt uti et kylfat, wid skänken”. Denna kväll var säkert i många stycken ett välregisserat ”propagandanummer” med avsikt att imponera och visa upp den redan då framväxande romantiska och idealiserade bilden av Dalkarlen och Bergsmannen. Denna bild innehöll dock under ytan djupa motsättningar och stor misstänksamhet.¹¹⁵ De tre bergsgesällerna samt dalkarlarna och kullorna som framträdde inför konungen var säkerligen noggsamt utvalda och kostymerade inför framträdandet. Vi vet dessvärre inte vilka instrument och vilken musik som hördes, men vi kan anta att dansmusiken i form av ringdanser, långdanser och polskor framfördes på ett eller flera borduninstrument, t.ex. säckpipa, nyckelharpa eller lira.¹¹⁶

Dagen efter, den 7 februari, vilade konungen (förmodligen en smula duven efter festen), innan sällskapet lördagen den 8 februari gjorde sitt högtidliga uttåg ur Falun med Dalregementet uppställt på sjön. Från kungsgården sköts salut. Den 11 februari lämnade det kungliga sällskapet Dalarna och alla kunde andas ut, särskilt som ”till Kongl. Maj:ts förtäring hwad som uppgick, betalte Bergslagen och Landet”.

Vilken musik framförde hovkapellet vid kungabesöket?

Man kan anta att både hovkapellets och hovtrumpetarkårens ”vardagsrutiner” följdes även under denna resa, dvs. musikerna stod för musik under gudstjänsten, olika former av uppvaktningsmusik som taffelmusik, festmusik och eventuellt dansmusik samt processionsmusik och fanfarer. De senare utfördes i första hand av hovtrumpetarkåren, men ibland även av hovkapellets medlemmar.

Värdskap (ty. Wirtschaft) var en typ av hovfest som oftast arrangerades under trettondagshelgen och var mycket uppskattad även vid det svenska hovet under perioden 1662–1675. Den innebar ett slags maskerad, där man imiterade livet på ett värdshus eller en krog. Charaden beledsagades av musik. Att beskriva festmåltiden hos landshövdingen som en sådan fest är nog att dra det hela för långt, men beskrivningen av kalaset innehåller dock pikanta detaljer som passar in på en bykrog, t.ex. gäster som stupar i kylfaten vid skänken.¹¹⁷

På hösten från augusti till oktober 1670 gjorde den unge prinsen en jaktresa till Östergötland i sällskap med sin moder änkedrottningen. Hela hovtrumpetarkåren samt omkring hälften av hovkapellet medföljde (jfr Kopparbergsresan). Vilka medlemmar förutom hovkapellmästaren som deltog är osäkert. Från vistelsen i Vadstena finns en tabulaturutskrift av Düben med Johan Philip Kriegers *Perfunde me gratia* för 3 solöröster, 2 violiner och generalbas. Utskriften är daterad den 30 augusti 1670. Detta verk som kräver sju musiker uppfördes säkert under denna resa och kan mycket väl också ha framförts under Faluvistelsen. Om Christian Geist var en av musikanterna under Östgötaresan vet man inte med säkerhet, Kjellberg håller det för troligt.¹¹⁸ En möjlighet är i så fall att man då också framförde hans verk *Veni, salus pauperum Motetto a 4 Voci 2 Soprani e 2 Violini con Basso Continuo* som bär dateringen *Holmiae Svencionum/ms. Junio 1670*.¹¹⁹ Ett verk som han bör ha skrivit precis när han anlät till Sverige kanske som ett arbetsprov för en anställning vid hovkapellet. Även detta verk kan mycket väl ha klingat under Kopparbergsresan. Ett annat verk som tillkom under denna tid är en tidig tonsättning av *Domine qui das salutem Regibus* för 2 sopraner, alt, tenor och bas samt 2 violiner, viola, viola da gamba och basso continuo daterat 2 oktober vilket förmodligen enligt Berglund¹²⁰ framfördes vid en högtidlig gudstjänst som hölls som en tacksägelse för att kungen lyckligt återvänt från Östgötaresan.

Christian Geist blev mycket snart en viktig hovkompositör. Hans fyra stort anlagda kompositioner för 5 sångstämmor, trumpet, femstämmig stråkensemble och generalbas *Quis hostis in coelis, Domine in virtute, Domine qui das salutem Regibus II och Exaudi Deus orationem meam* framfördes under firandet av Karl XI:s myndighetsförklaring och trontillträde i december 1672. Om någon av dessa kompositioner som ju ”stod på repertoaren” och fanns i färskt minne också framfördes i Falun vet vi inget om, men tanken är kittlande. Platsen skulle i sådana fall förmodligen varit Nya kyrkan. En förstärkning med musikanter från orten skulle då ha varit nödvändig. Då hela hovtrumpetarkåren var med i Falun innebar besättningen av trumpetstämmorna inget problem. Den femstämmiga stråksektionen skulle behövt en komplettering, då gamban antagligen får räknas till generalbasgruppen. Denna stråkvakans kunde säkerligen Faluns stadsmusikant Asmus Witt lätt fylla ut. Om sångstämmorna skulle dubbelbesättas som ibland var brukligt, behövdes det som mest en komplettering med sex

sångare, något som sångläraren Samuel Benedicti tillsammans med några av de duktigaste skolgossarna säkert skulle klarat av.

Ett annat verk av Christian Geist med en viss faluanknytning är *Dixit Dominus Domino meo a 6 C.A.T.B. 2 Violin con Basson Continuo*. Stycket är daterat i mars 1673. Det kungliga sällskapet lämnade som nämnts Falun den 8 februari, varför verket knappast kan ha framförts i staden. Däremot kan en del av verket mycket väl ha komponerats under vistelsen i staden, eventuellt kan dessa delar även ha framförts vid besöket. Det är däremot sannolikt att verket – precis som *Domine qui das salutem Regibus* vid återkomsten från Östgötaresan – framfördes vid en tacksägelsegudstjänst för att fira kungens lyckliga hemkomst till huvudstaden den 4 mars.¹²¹

Som taffelmusik fanns en mängd möjlig musik på repertoaren att välja mellan.

Musikerna hade tillgång till allt från solistisk musik på klavikord eller cembalo över triosonater och sånger till större verk med upp till fyra eller fem sångare (en bassångare, tre diskantister och Carl Hintz som en möjlig extra sångare) samt en stråkensemble på upp till fem instrument. Slutligen fanns en generalbasgrupp bestående av Gustaf Düben själv vid orgeln eller cembalon och som möjlig basförstärkning Hans Tauscher på viola da gamba. Vi kan anta att både besättning och musikval styrdes av graden av feststämning under resan. Högst troligt hördes vid middagarna hos familjen Trotzig en mer lågmäld taffelmusik, kanske med hovkapellmästaren själv vid klavikordet eller cembalon spelandes klaverversjoner av Denis Gaultiers och Germain Pinels lutstycken eller engelsk virginalmusik av William Byrd, eventuellt kompletterade med egna improvisationer.

Förmodligen kunde deltagarna också höra dansmusik framförd av hovkapellet under festligheterna hos landshövdingen. Vi vet att medlemmarna i hovkapellet vid sidan av sina kungliga uppdrag tog mer eller mindre tillåtna spelningar vid borgerliga bröllop i Stockholm.¹²² Att detta skedde vid Carl Hintz gästspel vid bröllopet hos familjen Trotzig har vi redan berört. Musiken som spelades i dessa sammanhang var säkerligen en till stora delar gemensam repertoar av dansmelodier till största delen bestående av couranter och så småningom även polonäser. Melodierna framfördes mer eller mindre på gehör, kanske var en del av dem

bekanta för de bygdespelmän och eventuella övriga musikanter som deltog under kvällen.¹²³ Utöver sådan dansmusik för mindre besättningar kunde man givetvis också framföra större, orkestralt arrangerad dansmusik.

Slutord

Ur ovanstående undersökta källor kan man skymta ett rikt musikliv i Falun under perioden där Faluns koppling till det tyska (protestantiska) kulturområdet är starkt. Vi ser det i den stora delen av innevånare med tyskt påbrå och hur tidens bildningsresor i första hand handlar om förkovring i bergskonst på tyska gruvorter men framförallt i den konservativa attityden både hos församling och kyrkoråd angående kyrkomusiken. Stadens kantorer och framförallt dynastin i Gamla kyrkan förespråkade en äldre kyrkomusiktradition som till och med hamnade i rättslig konflikt med de modernare musikaliska (franska och italienska?) strömningarna. Huvudstadens musikmode attraherade både den framväxande bergsmansadeln och landshövdingen. Statusen i att ha en hovkapellist spelande på sin dotters bröllop var så stark så man bröt mot stadsmusikantprivilegiet; i korrespondensen mellan landshövding och hovkapellmästare ser vi hur besluten styrdes av ”realpolitiska” överväganden mellan gamla och nya synsätt. Vi kan också föreställa oss att Faluns rörliga befolkning och proletariat i mångt och mycket fungerat som en kulturell injektion och där nya strömningar lätt kunde spridas alltifrån bergsmansvisor, skillingtryck till nya instrument och danser.

KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING

Källor

Tryckta källor

Loenbom 1766. *Handlingar till Carl XI:s Historia 8. saml. (Om Karl XI:s resa till Dalarna 1673)*. Stockholm.

Nya handlingar rörande Skandinaviens historia. Tofte delen. Stockholm 1837.

Elektroniska källor

<http://www.tabulatura.com/NIEWERTH.htm> (2010-06-08)

<http://www.kopparberget.com/sv/Kopparberget/Gruvan/Historik-Falu-Gruva/>
(2010-12-01)

Litteratur

Allmo, Per-Ulf, 1990. *Säckpipan i Norden*. Stockholm & Uppsala.

Arnberg, Matts, 2008 (1945). *Musiken i Falun under trehundra år*. Falun.

- Berglund, Lars, 2002. *Studier i Christian Geists vokalmusik*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Berglund, Lars, 2005. "Christian Geist och hans musik för Karl XI:s hov." *Årsbok / Kungl. Humanistiska vetenskaps-samfundet i Uppsala*, 2003, s. [121]–128.
- Boëthius, Gerda, 1941, *Falu stads kyrkor*, Stockholm (Sveriges kyrkor, 52).
- Dencker, Nils 1930. "Gamla bergsmansvisor." *Med hammare och fackla*. 1930(2).
- Ekström, Gunnar, 1971. *Västerås stifts herdaminne. II. 1600-talet*. Västerås.
- Forsslund, Karl-Erik, 1936. *Med Dalälven från källorna till havet. Del 3, Söder Dalälven, Bok 5, Falu gruva och Stora Kopparbergs bergslag*. Stockholm.
- Hildebrand, Karl-Gustaf, 1946. *Falu stadshistoria till år 1687: Senare bandet*. Falun.
- Hov, Eva, 1994. *Om notsamlingen efter Anders Törne, Stora Tuna, från 1690-talet*. Hovedoppgave. Trondheim. Norges tekniske og naturvitenskapelige universitet.
- Jonsson, Leif et al. (red.), 1994. *Musiken i Sverige från forntid till stormaktstidens slut*. Stockholm.
- Kjellberg, Erik, 1979. *Kungliga musiker i Sverige under stormaktstiden: studier kring deras organisation, verksamheter och status ca 1620- ca 1720*. Diss. Uppsala: Uppsala universitet.
- Kjellberg, Erik, 1985 *Svensk jazzhistoria: en översikt*. Stockholm.
- Kjellberg, Erik, 1995. "Hovkapellmästare Gustav Düben och hans musikaliska värld i 1600-talets Sverige." *Från stormakt till smånation*. Dahlgren, Stellan, m fl (red.). Uppsala: Historiska institutionen, Uppsala universitet.
- Koudal, Jens Henrik, 2000. *For borgere og bønder. Stadsmusikantvæsenet i Danmark ca. 1660-1800*. København..
- Lagerqvist, Lars O. & Åberg, Nils, 1986. *Kungliga besök i Dalarna, både välkomna och mindre välkomna resor i landskapet alltifrån Olav den Helige till Carl XVI Gustaf*. Stockholm.
- Lundberg, Dan & Ternhag, Gunnar, 1996. *Folkmusik i Sverige*. Hedemora.
- Lundgren, Bo, 1945. "Tre brev från Gustav Düben till landshövding Gustaf Duwall i Falun." *Svensk tidskrift för musikforskning* 1945, s. 132.
- Lyberg, Harald, 1949, *Från Järntorget till Kopparberget*, Falun.
- Muncktell, Joh. Fr., 1843, *Westerås Stifts Herdaminne, I*, Uppsala.
- Nordin, Jonas, 2005. *Certamen Equestre. Karl XI:s karusell inför samtid och eftervärld*. Stockholm.
- Norlind, Tobias, 1944. *Från Tyska kyrkans glansdagar. Bilder ur den svenska musikens historia från Vasaregenterna till Karolinska tidens slut. Del II: Stormaktstidevarvets begynnelse 1600-1660*. Stockholm.
- Redelius, Gunnar, 1981. *Stora Kopparbergs kyrka*, Västerås 1981.
- Rudén, Jan Olof, 1981. *Music in tablature: a thematic index with source descriptions of music in tablature notation in Sweden*. Svenskt musikhistoriskt arkiv, Stockholm.
- Schildt, Maria, 2005. *Karl XI:s kröning 1675. Musiken, musikerna och två anonyma festkompositioner ur Dübensamlingen*. C-D-uppsats. Uppsala: Institutionen för musikvetenskap, Uppsala universitet.

NOTER

- 1 Hildebrand 1946, s. 395f.
- 2 Det får numera anses fastslaget, att Stora Kopparbergs kyrka är från 1400-talets andra hälft, jfr Redelius 1981. Arnbergs uppgift att tegelkyrkan började uppföras redan på 1200-talet kommer troligen från Gerda Boëthius, som i sin inventering av kyrkan för *Sveriges kyrkor*, för fram den teorin. Boëthius 1941, s. 26.
- 3 Redelius 1981, s. 16. Arnberg inte kände till detta. Att en organist 1608 fick 20 dlr på sin lön förklarar han med att denne troligen har sysslat med uppbyggandet av orgeln, och att orgelbyggare på den här tiden kunde kallas organister. Arnberg 2008, s. 12.
- 4 Lyberg 1949, s. 65. Se även Hammarström 1789, s. 65.
- 5 Kjellberg 1979, s. 220.
- 6 Arnberg 2008, s. 9.
- 7 Arnberg 2008, s. 8
- 8 Arnberg 2008, s. 10.
- 9 Arnberg 2008, s. 13.
- 10 Arnberg 2008, s. 13.
- 11 Arnberg 2008, s. 13.
- 12 Arnberg 2008, s. 14.
- 13 Arnberg 2008, s. 14.
- 14 Ekström 1971, s. 350.
- 15 Arnberg 2008, s. 14. Även benämnd ”oordinarie musicant”, se avsnittet om stadsmusikanterna. Att Asmus Witt kallas biträdande organist är intressant. Det kan vara fråga om bara en titel eller också innebär det att han även kunde hantera orgeln. Det senare innebär att den färdigheten inte är något som gör honom mer lämpad till stadsmusikant, utan det är hanterandet av blåsinstrument som är det centrala.
- 16 Hildebrand 1946, s. 654f.
- 17 Trivialskolan var belägen på samma tomt som kyrkan i korsningen Kristinegatan/Trotzgatan.
- 18 Enligt Arnberg (s. 23) var Ladovius son till Nicl. Johannes Ladovius (d. 1619), hovpredikant på Strömsholm, omnämnd i Munktells *Herdaminne*, men uppmärksammade inte att denne hette Latovius. Se Munktell 1843, s. 221; jfr Ekström 1971, s. 674.
- 19 Ekström 1971, s. 480.
- 20 Ekström 1971, s. 351.
- 21 Arnberg 2008, s. 25.
- 22 Arnberg 2008, s. 25.
- 23 Arnberg 2008, s. 22.
- 24 Arnberg 2008, s. 22.
- 25 Arnberg 2008, s. 23.
- 26 Arnberg 2008, s. 23.
- 27 Arnberg 2008, s. 23.
- 28 Hildebrand 1946, s. 657 anger detta som dödsåret. Enligt Arnberg 2008, s. 25 (efter Hammarström, 1792) avled han i Falun 1677.
- 29 Ekström 1971, s. 53.
- 30 För en ingående beskrivning av stadsmusikantväsendet på kontinenten, se Koudal 2000.
- 31 Bland annat kompositioner av Gabriel Voigtländer, Johann Friedrich Zuber och Heinrich Albert.
- 32 Den sydtyske komponisten Christopher Pezels *Hora decima musicorum Lipsiensium*, tryckt i Leipzig 1670.

- 33 Bland annat Dietrich Beckers tre- till femstämmiga kammarsonater och Johan Rosenmüllers elva sviter för femstämmig stråkensemble med B.C. samt Johann Caspar Horns samlingar med danssatser.
- 34 Arnberg 2008, s. 28.
- 35 Tyvärr finns det inga uppgifter om vem hans företrädare kunde ha varit.
- 36 Arnberg 2008, s. 32.
- 37 Arnberg 2008, s. 30.
- 38 Arnberg 2008, s. 30.
- 39 Arnberg 2008, s. 33.
- 40 Arnberg 2008, s. 99.
- 41 Arnberg 2008, s. 35, s. 99.
- 42 Arnberg 2008, s. 99 f.
- 43 Schildt 2005, s. 26 f. Ludert Dijkman kallas i skrivelsen "Organisten i Westeråhs", men var troligen enligt Arnberg vid den här tiden endast "studiosus musicus" och elev till domkyrkoorganisten eller möjligen biträdande organist. Arnberg 2008, s. 35. Han är tillsammans med sin yngre bror Ingelbrekt Dickman (student i Uppsala) med i Gustaf Dübens specifikation över extra inkallade musikanter till Karl XI:s kröningsceremoni 1675.
- 44 Schildt 2005, s. 48. Av Ludert Dijkman finns ett stycke bevarat, till begravningen av Karl XI:s och Ulrikas två söner Gustaf och Ulrik 1685. Verket är för SATB, 4 violer och bc. Texten är en anonym svensk text. Föreligger i tryck från 1685. Bland annat finns trycket i UUB Palmskiöld 14. En nyutgåva av verket gjordes 1968, *Drei Vokalwerke der schwedischen Grossmachtepoche*, Musica Svecica Saeculi XVII:2-4 (intr. Moberg och Rudén). En närmare studie av verket återfinns också hos Norlind 1944, s. 141 f.
- 45 Arnberg 2008, s. 36.
- 46 Arnberg 2008, s. 36. Düben anger bara initialen för efternamnet.
- 47 Bilaga 2-4 i Arnberg 2008 innehåller brevväxlingen i sin helhet. Jfr Lundgren 1945.
- 48 Koudal 2000, s. 356. Bouppteckning efter stadsmusikant Claus Grøthers, Ålborg 1660 samt en instrumentbeställning till stadsmusikant Conrad Steffen 1663.
- 49 Enligt en telefonintervju 2010-05-11 med experten på zinka Sven Berger användes zinkan bland stadspipare ända in på 1800-talet. Vidare nämner han att en zinkenist tillsammans med en fiolspelman skall finnas avbildad på en dalmålning i privat ägo.
- 50 Arnberg 2008, s. 30.
- 51 Hildebrand 1946, s. 574.
- 52 Bergsmännens gille fick sitt namn efter Sankt Örjan (Sankt Göran, eg. Sankt Georg). Inget annat gille i Sverige har haft en liknande prägel av krigisk sammanslutning som kunde fullfölja även politiska syften. <http://www.kopparberget.com/sv/Kopparberget/Gruvan/Historik-Falu-Gruva/> (2010-12-01)
- 53 Eventuellt menas här med "pukor" helt enkelt någon form av trumma. Pukor (och trumpeter) var förbehållet kavalleriet, fotfolket fick nöja sig med trumma och skalmeja. En koppartrumma samt standarer som tillhört bergsregementet finns bevarade i Bergslagens museum.
- 54 Forsslund 1936, s.74.
- 55 Dalregementet härstammar från de dalafänikor som uppsattes 1542. År 1612 åtog sig provinsen Dalarna att, mot att slippa utskrivning, årligen hålla 900 man till kungens tjänst. Dessa sammanslogs 1617 med andra förband till landsregementet i Uppland, Västmanland och Dalarna. När kungen på grund av truppens dåliga tillstånd ville göra ny utskrivning, åtog sig dalkarlarna 1621 att ständigt hålla 1 400 man utom befäl.
- 56 Forsslund 1936, s.75 f.
- 57 Arnberg 2008, s. 51.
- 58 Arnberg 2008, s. 51.
- 59 Jonsson, et al. 1994, s. 387.

- 60 Se Lundberg & Ternhag 1996, s.115 ff, om bordun och borduninstrument.
- 61 Koudal 2000, s. 440.
- 62 Koudal 2000, s. 439-440, översatt från latin av Koudal.
- 63 Hildebrand 1946, s. 697, 835.
- 64 Allmo 1990, s. 514.
- 65 Dencker 1930, s.155 f.
- 66 Dencker 1930, s. 157 f. Hela texten (14 strofer) återges här.
- 67 Dencker 1930, s. 155.
- 68 Hildebrand 1946, s. 692.
- 69 Kjellberg 1979 s. 406.
- 70 Rudén 1981.
- 71 Jonsson, et al. 1994, s. 301.
- 72 Ordinarie medlem i hovkapellet som musikanter och sångare från 1679.
- 73 Om Gustaf Düben, se Kjellberg 1995.
- 74 Kjellberg 1979, s. 327.
- 75 Carl thor Höghs namn skrivs i Kjellberg 1979, s. 451 som Carl von der Högde. I *Svenskt Konstnärslexikon III* finns varianterna Carl zur Högh, Höger, Höyer, Höije, Carol (Carl) Thor. Han är mest känd för sin delaktighet i utsmyckningen av Tyska kyrkan i Stockholm med läktarmålningar.
- 76 Ordinarie musicant var en assistenttjänst till stadens organister som inrättades i första hand för att bistå med instrumentalmusik i kyrkan samt dansmusik vid gästbud, bröllop och andra festligheter något som nogsamt reglerades i speciella privilegiebrev.
- 77 Arnberg 2008, s. 96. Düben kallar Asmus Witt Erasmus i förnamn, troligen var Asmus en förkortning.
- 78 Kjellberg 1979, s. 385.
- 79 Se Berglund 2002 för Geists biografi.
- 80 Berglund 2002, s. 43.
- 81 Om Geists komponerande och hans tid i hovkapellet, se Berglund 2002, 2005.
- 82 Kjellberg 1979, s. 190 och bilaga 1.1 s. 711 Det är osäkert vem den fjortonde personen var, eventuellt räknar Kjellberg in pukslagarlärdrängen eller också är det Fridrich Greitz (se fotnot 84) som är jokern.
- 83 Originalteckningarna finns i Rysslands Nationalbibliotek, S:t Petersburg (RNB). Kopparsticken och deras tillkomst är ingående beskrivna och återgivna i faksimil av Jonas Nordin i *Certamen Equestre. Karl XI:s karusell inför samtid och eftervärld* (2005).
- 84 Fridrich Greitz betecknar i ett brev till svenske guvernören i Estland Bengt Horn sig själv som "musicalishes Trompeter", utbildad "auf der Trompette, wozu ich sonderlich inclination trage" med ett brett musikaliskt kunnande "etliche jahr lang vor einen Gesellen unter den Musicanten zu Königsberg, Berlin und Reval aufgewarten". Greitz anställdes vid hovet i Darmstadt och 1680 var han den högst betalde bland sju hovtrumpetare.
- 85 Enligt denna intressanta uppgift var de båda således på ett besök i Falun ett år innan Karl XI:s Kopparbergsresa, eventuellt som del i en planeringstrupp. Det kan mycket väl också vara ett skrivfel och det riktiga årtalet skall i så fall vara 1673. Det senare antagandet skulle innebära att Fridrich Greitz är den tolfte oidentifierade hovtrumpetaren som var med på Kopparbergsresan. En ytterligare möjlighet är att Fridrich Greitz och Johan Wilhelm Heissig utgjorde en förtrupp och var de som begärde en breddning av vägarna från Svärdsjö till Falun för kungens följe.
- 86 Lewerin, medlem i hovtrumpetarkåren från 1661 till sin död 1669, undervisade den unge Karl XI i pukspel. Denna uppgift ger en extra tyngd åt skrönan om den pukspelande kungen vid avskedskalaset hos Gustaf Duwall.
- 87 Kjellberg 1979, s. 154.
- 88 Kjellberg 1979 bilaga 4.4, vilken är en avskrift av en supplik från 1672 undertecknad av samtliga medlemmar i hovtrumpetarkåren, där han själv stavar sitt namn Wilde-man.

- 89 Kjellberg 1985, s. 16.
- 90 Nordin 2005, s. 123.
- 91 Kjellberg 1979, s. 372. Carl Fredric Adolph döptes 1700 i Tyska kyrkan, antogs som pukslagare vid HM "militie", tillfångatogs vid Poltava, och var därefter i rysk tjänst. 1714 åter till Stockholm, där han bland annat vände sig till Hedvig Eleonora för att få sin anställning som hovpukslagare beviljad. 1715 dömd till straffarbete för dråp, tillbaka i tjänst redan 1716 och sedan i fält med hovtrumpetarna 1717.
- 92 *Nya handlingar rörande Skandinaviens historia*, s. 245.
- 93 Kjellberg 1979, s. 335 ff.
- 94 Kjellberg 1979, s. 25.
- 95 Kjellberg 1979, s. 163.
- 96 Kjellberg 1979, s. 44.
- 97 Kjellberg 1979, s. 81.
- 98 Kjellberg 1979, s. 154f.
- 99 Prinsessorna ägde var sin "chitarbok (å 8 daler silvermynt) samt 2 böcker med gitar-repertoar inköpta 1671. Drottning Hedvig Eleonora ägde en tabulaturbok, inbunden senast 1670 eventuellt identisk med Skara-manuskriptet. – Kanske var också en luta som tillhörde drottningen med. I räkenskaperna finns ett utlägg för lutsträngar daterat 1/12 1671. Kjellberg 1979, s. 274.
- 100 Kjellberg 1979, s.274 ff. Boken innehåller övervägande franska danser och sviter av bland andra lutenisterna Denis Gaultier och Germain Pinel (1600-1661) i klaverarrangemang av Düben själv. Tabulaturboken kom på något sätt via dalaorganisten Anders Törn till Skara. Jfr Hov 1994.
- 101 Kjellberg 1979, s. 274.
- 102 Speciellt spanskt vin åt kungens musikanter, enligt Hildebrand 1946, s. 575. Det var ont om rhenvin, vilket annars verkar ha varit vad hovkapellisterna helst ville dricka. Jfr Kjellberg 1979, s.140.
- 103 Hildebrand 1946, s. 575. Detta citat antyder ju att det funnits en förtrupp som kontrollerat färdvägarna. En möjlig tanke är att hovtrumpetarna Greitz och Heissig varit en del av denna trupp (se vidare deras biografi).
- 104 Man bodde inte i Svärdsjö, utan i Sundborn, i en bergsmansgård (Silverströms) som låg ungefär där Stora Hyttnäs gård ligger idag. Uppgift från samtal med förste antikvarie vid Dalarnas Museum Örjan Hamrin.
- 105 Familjen Trotzigs gård var belägen vid Trotzgatan, alldeles vid dagens Östra skolan (Lundstakten).
- 106 Samtliga citat rörande dalaresan 1673 som återfinns i olika källor är förmodligen hämtade ur Loenbom 1766, *Handlingar till Carl XI:s Historia 8. saml. (Om Karl XI:s resa till Dalarna 1673)*. Stockholm, en källa som nog bör hanteras med en viss försiktighet då vi kan anta att den är färgad av en stor portion rojalism och nationalism.
- 107 Muntlig uppgift från förste antikvarie Örjan Hamrin.
- 108 Hämtat från en minnestavla i Älvdalens kyrka skriven på latin av kyrkoherde Daniel Svedelins.
- 109 Kjellberg 1979, s. 235. 1676 utförde hovkapellet tornmusik från Tyska kyrkan med hjälp av fyra zinkenister och sex basunister(?), vid ett annat tillfälle samma år med hela åtta skalmjblåsare.
- 110 Schildt 2005, s. 30.
- 111 Hildebrand 1946, s. 576.
- 112 Gården låg vid Noret (i dag vid lokstallarna och Norslunds kyrkogård) och var en vanlig bergsmansgård under 1500-talet, som i början av 1600-talet köptes av Kristofer Olsson. Den slogs sedan ihop med flera gårdar och blev säte för landshövdingen, så kallad kungsgård. Huvudbyggnaden hade en stor gästbudssal. Ägorna sträckte sig över hela dagens regementsområde. Vid dagens köpcentrum på regementsområdet fanns en hälsobrunn som sägs ha botat både gikt och idioti. Muntliga uppgifter från förste antikvarie Örjan Hamrin.

- 113 Denna "skröna" finns med i bl.a. Kjellberg 1979, s.151 som refererar till Nordlind 1944, Band 3, s. 5, som i sin tur stöder sig på en notis i Loenbom II, s.10.
- 114 Kjellberg 1979, s.142
- 115 Hildebrand 1946, s.690 ff
- 116 Lundberg & Ternhag 1996, s.101f
- 117 Kjellberg 1979, s. 143
- 118 Kjellberg 1979, s. 155
- 119 Berglund 2002, s. 32.
- 120 Berglund 2002, s. 98.
- 121 Berglund 2002, s.98, fotnot 148. Petter Hassels dagbok, KB 1 h8, anteckningar för januari 1673: "den 15 reste hans Maj:tt och drottningen till upsala och sedan til Kopparberget"; för mars samma år : "den 4 martij kom Maijsteterne hem ifrån Kopparbärgsresan, och borgerskapet woro alla igewähr och barhuss barnen stodo i ordning och sungo {...} sköts och lustigt".
- 122 Kjellberg 1979, s. 215.
- 123 Jag har svårt att tänka mig att t.ex. Asmus Witt inte deltog oavsett om han var bjuden eller inte. Man missar inte en sådan chans att höra bra musik, kanske också samspela och eventuellt själv få briljera.

Kopparberget och Falun under stormaktstiden

AV DANIELS SVEN OLSSON

Vid slutet av Gustav Vasas regeringstid hade Kopparberget inlett sin storhetstid. Det av kungen inrättade kronobruket vid Borns hyttegård i Falun hade visat vägen med en tydligare organisation och ny teknik. Vattenkraften hade introducerats och länshållningen av gruvan förbättrats. Bergsmännen hade fått den hjälp och det stöd de så länge saknat. Inom en mansålder skulle Falu Gruva bli ett av de viktigaste bergverken i Europa.

Erik XIV uttryckte år 1567 en förhoppning om att ”åtminstone 1000 skeppund årligen borde kunna presteras”¹ jämfört med de ca 700 skeppund som dittills producerats per år. Från 1566 underhöll Kronan vattenverk, konster och spel mot att Bergslaget betalade avrad för konsterna med vart tjugonde skeppund tillverkad koppar.

Sedan Johan III tagit makten från sin bror framförde han önskemål om att rensa den gamla storgruvan, sannolikt Blankstöten. I ett brev till fogden Hans Garp i Hälsingland 1572 gav kungen order om att dagsverksfolk, vindhästar, timmer och bräder skulle skickas till Kopparberget. Året därpå försökte man återuppta arbetet i det sedan länge ödelagda Tolvmansrummet i västra delen av Blankstöten. Två nya vindar uppfördes där.²

Bergsmännen drev sitt gruvbruk i andra delar av gruvan. Men de var missnöjda med kronobrukets intrång och klagade på att de inte hade någon viss gruva utan letade malm i gamla gruvor och i jorden, vilket föga förslog. De bad att få del av brytningen i Blankstöten, den ”store gamble gruffuen”.

Snart skulle bättre tider komma. 1574 återöppnades den gamla Bondestöten sedan en ny vattenkonst installerats 1571–1572. På hösten 1574 började även kronan att bryta malm i Bondestöten. Bergmästaren Olof Knutsson hade befallt att där skulle tas en eld var vecka för Kungl. Maj:t. Mängder av ved tillmakades var dag och hela 139 halvtunnor kopparmalm utvanns i varje eld jämfört med bara 55 i Skänkeborshalsen i Blankstöten. Bondestöten gav ungefär tre gånger så mycket malm som Blankstöten, trots att man hade långt fler brytningar i den senare. Malmen var dessutom betydligt rikare i Bondestöten. Man behövde bara halva mängden malm för att få fram samma kvantitet råkoppar som tidigare.³

Bornbruket överträffade snart bergsmännens. Från att tidigare ha svarat för ungefär en tiondel av den totala tillverkningen omfattade kronobruket på 1580-talet ca 60 % av den. Kopparberget var under dessa år mer än någonsin kungens gruva. Bergsmännen gick också mot ljusare tider. De hade funnit rikare malm och många nya bergsmän skaffade sig andelar i hyttorna och därmed rätt att bryta i gruvan. I början av 1570-talet var bergsmännen 178 stycken. Tio år senare hade deras antal ökat till 239. Gruvandelarna ökade samtidigt från ca 75 till 108 och produktionen i bergsmanshyttorna från ca 620 skeppund (105 ton) till 1370 skeppund (233 ton). En lycklig slump hade samtidigt begåvat både kronan och bergsmännen med ny rik malm huvudsakligen i Bondestöten men även i delar av Blankstöten.⁴

En bidragande orsak till Falu gruvas ökande betydelse kan ha varit det faktum att koppargruvorna i tyska Mansfeld och Tyrolen vid samma tid hade en nedgångsperiod. I Falun fortsatte framgångssagan. På 1590-talet infördes nya reformer, målmedveten ledning och en sträng kontroll från staten. Hertig Karl var intresserad av och kunnig i bergsbruket.

Han gjorde en programförklaring angående gruvorna för kung Sigismund och krävde sakkunnig ledning och krafttag. Hertigen anslöt sig konsekvent till tyska mönster och försökte senare att göra Falun till en bergsstad. År 1594 inkallade hertig Karl en sakkunnig ingenjör, konstmästaren Christoffer Klem, från Tyskland till Falun. Samtidigt ålades fogden Håkan Joensson vid Born att vakta över arbetsfolket och se till att Klems befallningar åtlyddes.⁵

Gruvan omorganiserar

I takt med att Falu Gruva blev allt viktigare både för riket och omvärlden vidtogs olika åtgärder för att få en bättre överblick över verksamheten och området. Vid nyåret 1600 anställdes den förste gruvskrivaren Bengt Larsson, men efterträddes snart av Peder Jonsson och Gisle Jakobsson. Den förstnämnde svarade för gruvräkenskaperna och den sistnämnde skrev år 1606 den första relationen eller beskrivningen över Kopparbergets gruvor. Två år dessförinnan utnämndes fogden på Born, Peter von Benningen, till förste gruvföreståndare eller gruvfogde. Karl IX hade även planer på att göra Falun till stad och att överlämna all skötsel i gruvan till bergsmännen men avstod sedan dessa protesterat mot förslaget.⁶

von Benningen tycks ha varit en tämligen maktfullkomlig och opålitlig ämbetsman. Han anklagades för att sammanställa orik-

tiga eller tveksamma räkenskaper och för våldsdåd av olika slag. Flera rannsakingar skedde med den självvådige fogden och han hotades med galgen av Karl IX. Vid utgången av året 1607 lämnade han sin befattning och efterträddes av Erik Rus, även han en omstridd personlighet.

I december samma år hade den unge Carl Bonde utnämnts till ståthållare över Dalarna och Bergslagen. Han titulerades bergöverste eller bergsbefallningsman och var i praktiken bergmästare över alla gruvor ovan Långheden. Bonde hade redan som fjortonåring blivit kammardräng hos hertig Karl och delade dennes intresse för bergverken.⁷

En nyhet som infördes vid denna tid var att tillåta nya bergsmän tillträde till gruvan. Kungen menade att ju fler som brukade gruvan, desto större nytta hade kronan. De nya bergsmännen fick inte bruka de ordinarie bergsmansrummen och göra intrång i de gamlas hävdvunna rättigheter. Deras uppgift blev att på fri hand, utanför gruvskiftet söka upp bortglömda malmstreck i ödegruvorna och därmed öppna dittills okända malmskatter. På så vis kom hela Kopparberget att brukas samtidigt och blev ett totalt utnyttjat komplex.

År 1616 fastställdes en indelning av gruvarendet i 75 par eller 300 fjärdingar d.v.s. 1 200 fjärdeparter totalt. Denna indelning ägde sedan bestånd till 1888. Kronans eget drivna bergsbruk upphörde 1620 och alla paren överläts på bergsmännen. Delägarna i paren kallades parlagare. Den upptagna malmen tippades i 11–12 högar och delades genom lottning. Denna skedde var dag kl. 9 efter avslutad bön genom att man kastade sin handske på den hög man var intresserad av. Lottningen avskaffades först 1862.

Bergsfogden Peter von Benningen hade ålagts att från och med 1606 årligen göra en beskrivning om gruvornas djup och malmstreckens bredd. Den 6 november 1606 besiktigades Falu Gruva av sexmännen, gruvskrivaren och gruvfogden. Redogörelsen, författad av Gisle Jakobsson, infördes senare i Bornräkenskaperna. Den relativt kortfattade texten är den första kända berättelsen om Kopparberget före 1629 års karta ritad av Olof Hansson Swart. Bondestöten var nu 59 famnar (106 m) djup från laven till botten i kronodelen. Därifrån var det 48 famnar (86,5 m) in till bergsmännens stöt. Därinne var det ett stort rum med ett mäktigt malmstreck om 8 x 12 famnar (14 x 21 m) mot söder. Strax intill låg ett blötmalmsrum åt väster. Därifrån 24 famnar in till Herrtaket eller Mårdskinnstaket, ett 20 famnar långt och 10 famnar brett

Olof Hansson Swarts karta över Kopparberget 1629, är den äldsta bevarade kartan över gruvan. Den är ritad i fem blad över Bondestöten och två blad över Blankstöten. Varje blad redovisar en viss nivå i gruvan. Genomgående öppningar och schakt markeras med utskurna hål i varje blad. På så vis skapas en tredimensionell bild av gruvan. Det här bladet visar Bondestöten och delar av Blankstöten. Stora Ensos arkiv i Arkivcentrum Dalarna.

rum. Uppgifterna om Blankstöten är knapphändigare. Djupet från dagen ned till korgstadsbotten var 52 famnar (93,5 m).⁸

Karl IX föreslog att det rum som kallades ”det stora rummet” hädanefter skulle benämnas ”Guds gåvas rum”, Knektstöten för ”Guds välsignelse” och Bondestöten för ”Sveriges lycka”. Blankstöten föreslogs få namnet ”Ädla Guds förmering”. Namnförslagen visar kungens intresse av att orientera sig mot tysk namngivningstradition och protestantisk teologisk iver, där kungen sågs som Guds ställföreträdare på jorden. Kungen bestämde också att en särskild gruvbön skulle hållas vid alla kungliga gruvor och bergsbruk: ”Ge oss lycka och välsignelse, Herre, och välsigna rikligen detta bergsbruk...”

Kungens försök att ändra namnsättningen i gruvan misslyckades totalt. Det gick inte att med ett kungligt brev utplåna namn som skapats i en lång bergsmanstradition.⁹

Kopparberget och världen

Samtidigt som Falu gruva gick allt bättre mötte koppargruvorna i Ungern, Tyrolen och Tyskland ökade svårigheter och minskad produktion. Priserna steg och den svenska kopparen blev allt mera betydelsefull. För Sverige var detta räddningen ur ekonomisk kris och utmattning efter de långa och dyrbara nordiska krigen. Freden på 1570-talet innebar bl.a. att Sverige skulle betala en särskild lösen till Danmark för att friköpa Älvsborgs fästning och landets enda hamn mot havet i väster samtidigt som nya krig inleddes mot Ryssland.

Ett sätt att lösa finanskrisen var att än hårdare reglera handeln med koppar för att få större andelar i det allt mer vinstgivande företaget. Johan III tillämpade än en gång regalrätten genom att kräva ökad beskattning av den brutna malmen i Kopparberget men också genom att monopolisera brytningen och handeln med kopparn. År 1580 genomfördes det första kopparmonopolet som varade fram till 1589. Det andra varade åren 1619–1639. All koppar måste säljas genom kungens egen köpman, Anders Larsson, vilket gav goda vinster till kronan men höll priserna nere för bergsmännen. Detta ledde å andra sidan till en omfattande smuggling av koppar från Falun. Framförallt tycks handelsmän och borgare i Hälsingland och Gästrikland ha ägnat sig åt detta. Hälsingarna bytte gärna sina varor mot koppar vid handelsresor till gruvstaden. De hade dubbla bottnar i sina slädar, där koppar kunde gömmas och smugglas ut. Flera fall av beslagtagna koppar och domar i smugglingsaffärer finns belagda från 1580-talet och 1620-talet.¹⁰

Thomas Christerssons karta över Stora Kopparberget 1650, är en praktfull skildring av gruvan före de stora rasen på 1670- och 1680-talet. Stora Ensos arkiv i Arkivcentrum Dalarna.

Efter nya krig i början på 1600-talet måste Älvsborgs fästning lösas ännu en gång. Under åren 1613–1619 betalades en million daler till Danmark. Den för sin tid väldiga summan motsvarade fem års samlad jordbruksproduktion i bondelandet Sverige och betalades med guld, som i sin tur till 80 procent betalades med koppar från Falu gruva. Trots detta stora uttag räckte kopparn för att finansiera Gustav II Adolfs expansiva utrikespolitik, nya krigsföretag och en modernisering av riket.

I Europa fick koppar en allt viktigare roll som myntmetall. Spanien började från och med sekelskiftet 1600 att endast tillverka kopparmynt. Likaså gjorde Portugal, England, Holland och Hessen och 1619 följde även Sverige med. Det första stora svenska garverket uppfördes i Säter 4 mil sydväst om Falun. Några år in på 1620-talet kompletterades detta med ett myntverk och Sverige övergick till kopparmyntfot. Följden av detta blev en våldsam prisstegring på koppar i Europa och behoven av den eftertraktade

metallen växte. När vattenfallen i Ljusterån i Säter gav för lite vattenkraft, flyttades hela verksamheten 1636 till Avesta vid nedre Dalälvens stora forsar. Där uppfördes nya garverk och myntverk, de största i Europa. Verken leddes av skickliga tekniker från Tyskland och Holland, sådana som myntmästaren Markus Kock och garmakaren Govert Silentz. I Säter och i Avesta växte två nya städer upp, privilegierade samtidigt som Falun blev stad.¹¹

Nästan all myntning i Sverige ägde därefter rum i Avesta. Kopparverket inköptes av Stora Kopparberg 1641 och drevs fram till 1831. De stora plåtmynt som började tillverkas på 1640-talet skulle på ett bättre sätt reglera metallvärdet och hålla priserna uppe. Valörbeteckningen på de rektangulära eller kvadratiska mynten skulle svara mot metallvärdet. Så länge man höll sig till mindre myntslag, som fyrkar och ören, fungerade principen. Men det uppstod problem när man från och med 1644 framställde mynt av högre valörer, såsom tiodalern som vägde nära 20 kg. Mynten kallades ”portabla” därför att de var lätta att lasta i lådor och frakta på större skepp. Att använda dem i vanlig handel innebar att man fick köra dem i särskilda myntslädar s.k. plåtdrögar eller bära dem på ryggen. De största mynten blev i stor utsträckning en internationell handelsvara. Ofta exporterades plåtmynten vida över världen och stämplarna garanterade storlek, vikt och värde på metallen.¹² Det största samlade fyndet av kopparplåtmynt gjordes på 1980-talet i ett sjunket danskt skepp som gick i kvav utanför Godahoppsudden i Sydafrika 1786 på väg mot Indien och Kina.

Falukoppar producerades även i form av kopparplåt för takläggning, ett både hållbart och vackert material. Den från början rödglänsande koppars oxideras av luften och blir först svart och sedan grönärgad. Plåttak av koppar exporterades över hela världen och sattes på slott och katedraler. Många av taken på Louis XIV:s Versailles utanför Paris var täckta med falukoppar fram till andra världskriget. Idag finns falukoppar på minst åtta andra världsarv vid sidan av Världsarvet Falun. Bland dessa kan nämnas Roskilde domkyrka i Danmark och Drottningholms slott i Sverige.¹³

Under hela stormaktstiden på 1600- och början av 1700-talet var koppar från Falu Gruva helt avgörande för Sveriges ekonomi. Omkring 70 procent av all koppar i Europa producerades i Falun. Riksrådet i Sverige yttrade de berömda orden: ”Riket står och faller med Kopparberget!”, och kungen kallade gruvan för ”Rikets skattkammare och kassakista”. Utan Kopparberget skulle inte Sverige ha måktat att föra sin expansiva utrikespolitik och göra landet till en stormakt i Europa.

Att leda och fördela

Kopparbergets betydelse för landet krävde en fastare organisation i början på 1600-talet. Gustav II Adolf utfärdade år 1612 de första gruvartiklarna för bergverket som snart följdes av nya. Ett nytt centralt ämbetsverk, Bergskollegium, bildades i Stockholm. Där samlades den yppersta sakkunskapen på bergsvetenskap i landet. Kungens lokala förtroendeman vid Kopparberget var bergmästaren, som bestämde hur gruvan skulle drivas. Vid sin sida hade han ett antal ämbetsmän med specialkunskaper. Konstmästaren eller överingenjören var den viktigaste och hade hand om mekaniken och andra tekniska anordningar vid gruvan. Markscheidern eller gruvmättningsingenjören svarade för kartering och uppmätning av gruvan ovan och under jord. Geschwornern fungerade som vice bergmästare och ställföreträdare för denne. Till sin hjälp hade de högre ämbetsmännen medhjälpare i form av gruvskrivare, en eller flera gruvfogdar och ett antal stigare, vilka fungerade som arbetsledare.

Bergmästaren presiderade i gruvrätten, där alla ärenden avhandlades som rörde bergshantering, ekonomiska och tekniska spörsmål men också rena brottmål. Gruvrätten var sammansatt av 24 betrodda bergsmän. Kopparbergets förste bergmästare hette Peder Hansson Bergman och tillträdde sitt ämbete 1637. Han hade även tidigare haft ledande befattningar vid gruvan och kom även att ha detsamma i staden. I sin ungdom karakteriserades Peder Hansson som ”en drivande karl”, men redan efter ett par år som bergmästare klagade han själv över att han blivit ”för tung att gå ner i gruvan”. Han sa sig dessutom lida av svaghet i huvudet, vari bergsmännen instämde och skilde Peder från tjänsten 1641.¹⁴

Peder Hansson efterträddes av Gert Lårman som bergmästare och 1644 av den driftige Hans Philip Lybecker. Denne var född i Greifswald i Tyskland år 1608 och kom som 14-åring till Sverige, där hans far verkade som inspektor vid Lövåsens bergverk. Hans Philip sattes i lära som gruv- och hyttdräng men skickades även till Tyska skolan i Stockholm, för att utveckla teoretiska kunskaper. Efter att ha skaffat gedigna kunskaper om bergsvetenskap utnämndes Lybecker år 1630 till inspektor vid Garpenbergs gruvor, blev bergsskrivare vid Salberget 1633 och bergmästare i Västerbotten 1637. Sju år senare, 1644, blev han bergmästare vid Kopparberget i Falun och 1647 utnämndes han även till borgmästare i Falu stad.¹⁵

Olof Nauclers karta över Stora Kopparberget 1671, Stora Ensos arkiv i Arkivcentrum Dalarna.

Lybecker drev gruvan hårdhänt och framgångsrikt under en lång period åren 1644–1668. Produktionen ökade stadigt och vid seklets mitt nåddes den största mängden råkoppar någonsin. År 1650 invägdes hela 3 455 ton råkoppar vid Koppurvågen i Falun, nära tio gånger så mycket som vid seklets början. Genom den intensiva brytningen hade gruvan vidgats betydligt både på bredden och på djupet. Ras i gruvan inträffade då och då, flera stycken på 1630- och 1640-talet. Lybeckers sätt att hantera gruvan och hans egna vidlyftiga affärer började kritiserats och han fick många fiender. När gruvan år 1655 råkade ut för ett omfattande ras anklagades Lybecker för att ha drivit på arbetet alltför planlöst. Bergmästaren hotades till livet av uppretade bergsmän och gruvdrängar och måste fly till häst. Inte förrän han kommit utanför

Dalarna, vid Nya Korskrogen på Långheden i Västmanland, vågade Lybecker stanna, ta sig ett stop öl och skriva ett vädjobrev till landshövdingen om att få återvända till Falun och Kopparberget för att försvara sin sak. Detta skedde också och Lybecker friades från misstankarna och fortsatte sin syssla till 1668. De sista åren var han orkeslös och sjuklig sedan han gjort en ansträngande ridtur till de lappländska bergverken sommaren 1664, skadat foten illa och fick hasa sig fram på kryckor i fortsättningen fram till sin död 1671.

Det stora gruvraset 1687

”Stora Kopparbergs Grufwa torde näppeligen hafwa varit närmare sin undergång än då detta timade”, skrev kyrkoherden Eric Hammarström i sin bok *Äldre och Nyare Märkvärdigheter wid Stora Kopparberget*, 1789.¹⁶ Då hade drygt 100 år passerat sedan det stora gruvraset inträffat. Hammarström hade lyssnat till och trott på de rykten som utgick från huvudstaden efter gruvraset att nu var Falu Gruvas öde beseglat. Rikets kassakista hade fallit ihop. Nöd och elände väntade.

I själva verket satt nog bergsmännen i Falun och gnuggade händerna av förtjusning. Raset hade inträffat mitt i en långhelg. Inga gruvdrängar hade dödats eller skadats. Den eftertraktade malmen i skiljeväggarna mellan Blankstöten, Skeppsstöten och Bondestöten hade äntligen blivit tillgänglig. Nu låg den rika malmen där nere i gropan, krossad i småstycken och färdig att hiva upp. Faktum är att produktionssiffrorna ett par år efter raset var lika höga som strax före. Produktionen vid Kopparberget var året före raset, 1686, 12 500 skeppund råkoppar. Under det stora rasets år 1687 tillverkades 10 537 skeppund och 1688 endast 9 835 skeppund. Därefter steg produktionen avsevärt till 11 332 skeppund 1689 och ännu något mera 1690. Raset innebar en tillfällig svacka i produktionen men gav desto mera strax efteråt. Bergsmännens fjärdeparter steg i värde och gruvan blev mer lönsam än den varit på länge. Men vad var det som hade hänt och hur gick raset till – och sist men inte minst – när hände det?¹⁷

Uppgifterna om det stora raset är många och motstridiga. Hammarström skrev att det hände om aftonen den 24 juni, d.v.s. på midsommardagen. Detta datum nämns första gången av Naucclér 1702 och av Hülphers 1757 men är felaktigt. I bergmästare Erik Erssons första rapport om raset, skrivet den 25 juni 1687, står det ”... i dag kl. 4 e.m. brast taket ...” Samma uppgift finns

också i landshövding Duwalls brev till Kungl. Maj:t om händelsen och i Peter Cronströms brev en månad senare. I Bergskollegiets berättelse om de svenska bergverkens tillstånd 1697 tidsfästs det stora gruvraset i Falun till den 25 juni.¹⁸

Gruvraset inträffade alltså den 25 juni kl 16 år 1687 och började med att det s.k. Lusenborgstaket brast. Därefter föll hela bandet mellan Blankstöten och Bondestöten över ända, från Kistevinden i öster till Mellanrumsschaktet i väster. De tre hästvindar som stod därovanpå följde med i fallet. Dagen därpå följde en stor del av Bockbacken i söder efter liksom de återstående, redan delvis nedfallna banden mellan Bondestöten och Skeppsstöten. Ett enda stort hål hade bildats. Det kallades hädanefter Stora Stöten.

Raset hade inte kommit helt oväntat. Redan 1680 hade en stor del av skiljeväggen mellan Skeppsstöten och Bondestöten fallit. Hela Pumpegropstaket med vindlavar och andra anordningar liksom en stor del av Bockbacken föll ned med ”stort knall och dun-der som ske plägar”.¹⁹ De två dagbrotten var nu förenade till ett enda gemensamt hål ned till 26 famnars djup (46,8 m). Tio dagar senare skedde ett nytt mindre ras på Blötväggen, som gav en utomordentligt god malm. Vintern 1684 inträffade ett nytt gråbergstras i Övre Bandknippan och ytterligare ett i samma område sommaren 1685. I mitten av maj 1686 skedde flera mindre ras. Pingstdagen den 23 maj stjalpte en bit av bandet mellan de tre stora stötarna och en hästvind och en smedja föll till botten av Blankstöten. Dessutom förstördes en stor vattenkonst. Situationen ansågs vansklig och en kommission från Bergskollegium inspekterade gruvan i augusti 1686. De insåg att nya ras var att vänta och föreslog åtgärder för att säkra malmstrecken i gruvan och hindra malmen från att övertäckas av jordras och gråberg, reformera konst- och spelanordningar och att ändra gruvans organisation. Kungl. Maj:t beviljade dessutom ett anslag på 10 000 daler kopparmynt för nya försöksarbeten i fält.²⁰

År 1687 inträffade de flesta stora rasen. I slutet av januari skedde ett ras i Blötväggen, varvid tre gruvdrängar dödades. Den 25 april föll båda hästvindarna vid Mellanrumsschaktet ned och slog sönder korgstaden. Olyckan skedde efter ymnigt regn i förening med tjällossning. Assessor Peter Cronström skickades till Falun några veckor senare och kunde rapportera att större fall med oro motsågs. Cronström stannade en tid för att driva på verksamheten och hålla ett öga på bergmästare Erik Ersson, som ansågs ha försummat gruvan. Man arbetade intensivt med att få gruvan i

bästa skick och att få vattenkonsten, spelen och vindarna effektiva och på säkra platser inför det stora ras som alla visste var oundvikligt.²¹

Enligt Naucvér förebådades raset även av andra händelser. Det berättades att en varg, som jagades av en hund, fallit ned i Bondestöten och därmed givit upphov till namnet Varggropen. Det var ett tecken på att ”vargar”, d.v.s. rovgiriga människor genom att tränga in i gruvans heliga rum skulle bereda alla efterkommande olycka. Det sades också att en ung, illa omtyckt förman förutsåg raset och förbjöd allt arbete i gruvan. Arbetarna blev upprörda och klagade, varpå han ställde till med fest för gruvfolket och mitt under denna skedde raset. Dessa och liknande berättelser är säkerligen efterhandskonstruktioner.

Det stora gruvraset skedde, enligt Naucvér, med ett väldigt brak som väckte och jagade upp många i staden. Somliga trodde att det var en hiskelig jordbävning. Dånet hördes vida omkring. Stenar kastades upp i luften och krossade fönster i närbelägna hus och kunde även ses i väggar långt efter raset.²² Tidpunkten för raset var oerhört lycklig. Den 25 juni var Sankt Davids dag och inträffade på en lördag detta år. Dagen innan hade man firat midsommar på Johannes Döparens dag. Tredje dagen var en vanlig kyrksöndag. Alla böndagar, helgdagar och söndagar var arbetsfria. Av den anledningen befann sig ingen i gruvan när raset inträffade. Ingen dog och ingen skadades.

Gruvraset var ingen katastrof

De omedelbara rapporterna om det stora raset är få och tämligen kortfattade. Bergsmännen och gruvledningen tycks ha tagit det hela med fattning. Raset var inte oväntat. Ingen modlöshet förekom, inga anklagelser om misskötsel av gruvan antyddes, inga våldsamma scener utspelades. Bergmästare Erik Ersson försökte framställa det i så ljus dager som möjligt. Geschwornern, vice bergmästaren, Daniel Svedberg tonade ned allvaret i det hela. Assessor Cronström underströk visserligen att det var stor risk för att de båda viktiga schakten, Karls- och Regeringsschakten, kunde rasa i framtiden eftersom de nu omgavs av alltför lite fast berg men medgav samtidigt att ”i fallen torde ligga en härlig välsignelse av malm”.²³

Fjärdeparterna i Kopparberget var begärligare efter raset än före. Vid mitten av juni hade ett antal lediga fjärdeparter funnits men i juli var efterfrågan så stor, att flera sökande blivit utan. I sep-

tember klagade två bergsmän på att de blivit utan andelar. Det var till en början oviss hur de enorma rasmassorna skulle angripas. Lösbruten malm hade överlagrats av jord och gråberg. Man beräknade värdet av den nedrasade malmen till 100 000 daler kopparmynt och många var intresserade av att fodra upp den som sin. För att undvika kaos och oordning beslöts att endast de ordinarie pargångarna fick hämta upp malmen. Varje par skulle ta upp 120 korgar malm och 60 korgar jord och gråberg. All gruvbrytning skedde nu i rasmassorna. Man brände på skutor, sovrade, rymde och körde i vindarna. I stället för de nedstjälpta spelen hade tio nya vindar, varav fyra i Blankstöten, uppförts omedelbart efter raset. Arbetet med att få bort onyttigt berg och jord var kostsamt och krävde stora insatser.²⁴

Den 10 aug 1687 kom Karl XI till Falun för att bli underrättad om läget. Från besöket berättas att just då han stod i begrepp att stiga ned i gruvan, föll gångvägen igen och dödade sju gruvdrängar. Kungen ska själv ha åsett hur resterna av dem uppsamlades i korgar och bortfördes. Hade han varit där nere hade även hans liv kunnat gå till spillo. Av hans almanacksanteckningar framgår emellertid att han ”war intet dher nedher”.²⁵

Dagen därpå, den 11 augusti 1687, utfärdades ett kungligt brev från Falun med beslut om att 10 000 daler silvermynt skulle anslås för åren 1687 och 1688 till bortforsling av jord- och gråberg. Dessutom beviljades Bergslaget rätten till 10 000 daler kopparmynt av de medel som tidigare anslagits för Avesta pension. Raset var ingen katastrof men får ses som början till slutet på gruvans storhetstid. Den nedgången skulle ha inträffat oavsett ras eller inte. Arbetet i rasmassorna innebar emellertid en ökande fara för gruvdrängarna. Under de 15 åren före raset dödades 47 personer. Under de femton åren 1686–1700 dödades 115. Antalet skadade är okänt men rimligen var de många under arbetet i rasmassorna.²⁶

En lycklig slump?

Att det största raset i gruvans historia skulle inträffa mitt i en långhelg när allt arbete låg nere är nästan för bra för att vara sant. Var det verkligen en ödets nyck att raset skedde mitt i en av de största helgerna på året? Midsommarfirandet har gamla traditioner i Norden och var även på 1600-talet en av de festligaste. Firandet inleddes säkerligen redan på midsommaraftonen, torsdagen den 23 juni och fortsatte med dubbelhelgondagen. Både Johannes Dö-

paren och Sankt David skulle firas två dagar i rad, den 24 och 25 juni, innan det var dags att vila ut, sova ruset av sig och gå till kyrkan för bön och eftertanke på söndagen. På lördag eftermiddag, på Sankt Davids dag den 25 juni, när klockan slog fyra hördes det väldiga dånet från gruvan. Det stora raset hade inträffat när det garanterat inte fanns något arbetsfolk i den.

Redan i samtiden fördes olika konspirationsteorier på tal. Gruvledning och bergsmän, gruvsdrängar och annat arbetsfolk visste att raset snart skulle komma. Varför då inte se till att det hände vid en lämplig tid. Krutsprängning hade demonstrerats i Falu Gruva redan på 1670-talet av två tyska bröder på besök. Sex år senare gav Bergskollegium tillstånd till sprängning i gruvan. Bergmästare Drefling, som hade begärt tillståndet, menade att metoden var ofarlig på avskilda block och att gruvans fundament inte kunde skadas. På Bergskollegiets president, Eric Flemings ängsliga fråga, om berget inte rördes ”af dönen”, gavs lugnande svar. Från 1678 betraktades krutsprängning som naturlig i vissa situationer. Efter raset 1687 arbetade man medvetet med sprängning på de stora bergpartier som fallit ned i Stöten.²⁷

Om man velat få de allt bräckligare skiljeväggarna att falla på en bestämd tidpunkt hade det varit fullt möjligt att åstadkomma detta. Kunskapen och krutet fanns liksom oron för den verkan sprängningarna kunde ha på gruvans stabilitet. Något bevis för denna hypotes finns dock inte.

Staden vid gruvan

Redan på 1300-talet var Falun en betydande plats. Bergsmännen hade rätt att hålla marknad två dagar i veckan och fick besöka vilka köpstäder de ville, för att handla. Vid sekelskiftet 1400 nämns namnet Falun första gången ”... tha thing ware oppa falene medh Kopperbergs mannom ...”. Ortnamnet kommer troligen av dels det gamla å-namnet Falan, ”den gråbleka ån” och ”faal” i betydelsen ”falka”, bedriva handel.²⁸

Vid det nedre åloppet hade en marknadsplats anlagts. Dit gick det lätt att komma med båt eller via landvägar som följde vattendragen eller överkorsade Faluån. ”Faala broo” omtalas år 1406 och hade säkerligen byggts för att underlätta kommunikationerna. Ett äldre, mer ursprungligt brolägg fanns sedan gammalt vid Faluåns forsar vid nuvarande Hanröbron. Där hade det varit lätt att anlägga bro och spång över tämligen smala vattenfårar, men dit var det besvärligt att ta sig med större transporter. Att Hanrövä-

gen-Södra Mariegatan-Kyrkbacken varit en viktig färdled i äldre tid visas av att såväl Stora Kopparbergs kyrka som Gustav Vasas kungsgård och den gamla prästgården låg i anslutning till denna väg.²⁹ Handelsvägar till och från Falun etablerades i olika riktningar. Längs Sundbornsån och vattendragen i Svärdsjö-Enviken gick en led från Hälsingland till Falun. Rullstensåsen genom Falun mot söder användes för tyngre transporter till och från Västerås, Stockholm, Uppsala och närliggande jordbruksområden i Stora Skedvi, Hedemora och Vika. Varuförsörjningen ökade till det allt större Kopparberget och vägarna måste vara i gott skick. Ved- och träkol kom från Öster- och Västerdalarna, vilket ledde till väl upparbetade vintervägar längs älvar och sjöar och så småningom även väl upparbetade sommarvägar.³⁰

När en handelsplats etablerades var det lämpligare att lägga den vid Faluåns utlopp i Tisken. Då Falubron byggdes var det tämligen brett, ca 175 m, mellan stränderna där Falun etablerades. Till marknadstorget fick ambulerande handelsmän komma med sina varor för att handla med bergsmännen. Inga fasta salubodar fick uppföras. De köpmän som kom till Falun från Gävle, Västerås eller Stockholm fick arrendera sådana av bergsmännen. Den välkände bergsfogden Måns Nilsson Svinhufvud var en av dem som ägde salubod vid Falun i början på 1500-talet.

I takt med gruvans allt större betydelse växte även bebyggelsen i dalgången längs Faluån. Längs rullstensåsen öster om ån låg bebyggelsen på Åsen som en slags radby, kring Falun uppstod ett flertal oregelbundet formade kvarter med gator som strålförmigt delade kvarteren och riktades mot brännpunkter vid ån, bl.a. Falan. Uppe i Born, Hanrö och Kyrkbacken hade små ansatser till byar uppstått. Väster om ån var det sankmarker som vid vårfloed och höstflod svämmade över och omöjliggjorde bebyggelse i det närmaste stråket. Uppe vid gruvan hade många gruvarbetare slagit sig ned liksom i Ingarvet, Gruvbacken och Gamla Berget uppe i den västra sluttningen. Runt om fanns ett flertal bergsmansbyar och ännu längre ut ett stort antal bergsmansgårdar omgivna av ängar, hagar och åkrar.³¹

Falun blir stad

I slutet av medeltiden och under Gustav Vasas nyordningar vid gruvan växte bebyggelsen i Falun än mer. Gruvbebyggelsen började allt mer likna en stad till storlek och omfång. Kung Karl IX var den förste som försökte göra stad av Falun 1608 och utfärdade

Thomas Christerssons stadsplan för Falun 1646 (återgiven på 1664 års karta), Suecia iconographica, Kungl. Bibl. Stockholm.

ett förslag till privilegier. Något tycks även ha hänt i samband med detta. En mindre kyrkklocka lånades just detta år från Stora Kopparbergs kyrka för att sättas upp i en rådstuga. Men bergsmännen var missnöjda med tanken på en borgerlig köpstad och värnade sina gamla fri- och rättigheter. Förnyade försök att göra Falun till stad kom därför vid flera tillfällen, av Gustav II Adolf 1624 och av drottning Christinas förmyndarregering 1641. De senare räknas som stadens födelseår och bekräftades av drottningen själv vid ett besök 1646. Samma år utförde gruvans markscheider Thomas Christersson den första stadsplanen för Falu stad.

Den spontant framväxta och tämligen oregelbundna bebyggelsen i tätorten Falun reglerades i barockens anda. I ett strikt rutmönster med linjeräta långgator i nord-sydlig riktning med rullstensåsen öster om ån som ryggrad. Tvärgående gränder delade upp bebyggelsen i ett stort antal rektangulära kvarter. Endast i den södra delen, där åsen kröktes och sjön Tisken utvidgade sig, tilläts en avvikelse i rutmönstret. Den storslagna planen tog föga hänsyn till topografin men undantog mark för kopparhyttorna i Hyttgården och Faluån.³²

Falun blev en segregerad stad, där olika delar av staden fick olika tomtstorlekar och karaktär beroende på vilka människor som förväntades bo i dem. Gruvarbetarna hänvisades till Elsborg, ett tidigare i stort sett obebyggt område på slaggvarpen nära gruvan. Hyttarbetarna kom att bo huvudsakligen i Gamla Herrgården och delar av Östanfors, nära de stora stadshyttorna i Faluåns forsar. Hantverkarna befolkade kvarteren längs med och nära Faluån, handelsmännen hade sina speciella gatustråk vid Slaggatan-Holmgatan och Falugatan-Stigaregatan. Ämbetsmän, bergsmän och borgare uppläts tomter vid och kring Åsen. Det officiella Falun koncentrerades till Stora Torget och till nuvarande Hälsingtorget, den gamla Falan. Kungsgården flyttade från Born i Gamla Herrgården till en tomt strax norr om Stora Torget.

Tomtstorlekar och hus blev styrande för stadens utformning och hus. På Elsborg och delvis i Gamla Herrgården och Östanfors, byggdes hundratals små, gavelställda stugor med ett eller två rum. Dessa gruvebetar- och hyttarbetarstugor blev ett signum för gruvstaden Falun och finns kvar i ett stort antal än idag. Vid Stora Torget uppfördes åren 1642–1660 en ståtlig kyrka i vacker renässans och döptes till Kristine kyrka efter den givmilda drottningen. Vid torgets norra sida byggdes ett ståtligt rådhus i samma stil och till det gamla marknadstorget Falan flyttades kronans kopparväg, där all råkoppar i fortsättningen skulle vägas in, bokföras och beskattas.

Gruvarbetarnas stadsdel Elsborg tillkom genom en kungörelse i april 1646. I den förbjöds alla som inte var anställda av kronan att ha sina bostäder vid gruvan. Gruvarbetare och gruvdrängar fick fjorton dagar på sig att flytta till ”Rödbacksmyren”, det som senare kom att kallas Övre Elsborg. Dit flyttade de sina stugor eller byggde nya med gavlarna mot gatan, så som direktiven var för de många och små tomter som utlagts. Så bebyggdes och befolkades Elsborg med huvudsakligen gruvebetare och deras familjer. Bakom idéerna hur man skulle bygga låg sannolikt nordtyska ideal. Bergmästare Lybecker var född i Tyskland liksom två av fyra borgmästare i staden. Men stugorna ägdes av gruvebetarna själva och Elsborg kallas ofta, och inte utan anledning, Sveriges första egnahemsområde.³³

Falun var en genuin trästad. Det var bara Rådhuset och Kristine kyrka samt den gamla sockenkyrkan i Stora Kopparberg som var byggda av murtegel. Ämbetsmannagårdar och handelsgårdar kunde vara uppförda i två våningar men flertalet hus var låga. I en

reseskildring beskrevs husen i Falun som så små och låga ”att man kunde vila armbågen mot taken”. Den svaveldioxidfyllda luften, all rök från gruvan, hyttorna, kallrostar och vändrostar, färgade byggnaderna svartbruna och förkvävde växtligheten. ”Dess yttre utseende är dystert!”, konstaterade Ernst Moritz Arndt 1804. Fredrika Bremer var än mer drastisk och skrev att ”något mera fult och ödsligt kan ej tänkas”.³⁴

Falun var på 1600-talet det nuvarande Sveriges näst största stad med mellan 6000 och 7000 innevånare. Industristaden Falun var betydligt större än Uppsala, Norrköping och Göteborg, även om den senare snart skulle växa ikapp och förbi Falun. Någon storstadsmässig bebyggelse fanns dock inte. Redan från början drömde de styrande om att göra Falun till en bergsstad, där gruvan och bergsmännen hade det avgörande inflytandet. Så var det också i praktiken även om staden styrdes av ett råd av bergsmän, handelsmän och hantverkare och var uppdelad i flera olika rätter, varav gruvrätten var en. År 1720 fastställdes en ny organisation och en ny författning, där staden och gruvan förenades under en gemensam förvaltning. Borgerskapet i Falun skulle upptas bland bergsmännen och bergverkets intressen skulle gå i första hand. Företrädarna för gruvan och kopparhanteringen dominerade bergsrätten, där alla viktiga beslut fattades. Efter ett stormigt äktenskap mellan de ”två societeterna” upplöstes föreningen efter 50 år. Gruvan och staden återgick till att vara två skilda organisationer.³⁵

Staden skulle också drabbas av bränder. Sommaren 1761 inträffade två eldsvådor med tio dagars mellanrum. Två tredjedelar av all bebyggelse eldhärjades och tusentals människor stod utan bostad. Det var bara Elsborg, Gamla Herrgården och de norra delarna av Östanfors som klarade sig från bränderna. Rådhuset brandskadades svårt men kunde restaureras. Kristine kyrka stod lite för sig själv och kunde räddas genom en intensiv vattenbegjutning av taken.³⁶

Bränderna 1761 var den största katastrofen i stadens historia. Utvecklingen stannade av och gruvan gav sämre avkastning, vilket ledde till tillbakagång och att befolkningen vid mitten av 1800-talet hade halverats. Falun och Kopparberget hade definitivt mist sin ställning som en av de viktigaste orterna i landet. Storhetstiden var förbi några decennier efter det att Sveriges stormaktstid upphörde i och med freden i Nystad 1721.

KÄLLOR

Otryckta källor

Stora Ensos arkiv, Arkivcentrum i Dalarna, Falun:

Brev från Erik Ersson och Peter Cronström 25/6–23/7 1687.

Excerpter ur Gruvrättens protokoll

Kartor över Stora Kopparbergs Gruva

Äldre Relationer om Stora Kopparbergs Grufvor 1630–1703, Berghauptman Anders Pihls samling, nr 48.

Manuskript- och avskriftssamlingen:

Nr 126 Karta över Stora Kopparbergs Grufva af Johan Tobias Geisler 1718

Nr 1046 Landshövding Eric Flemings relation om Stora Kopparbergs Gruva år 1651 m.fl.

Arrhén, Erik, *Rysstunneln*, gymnasieuppsats, Falun 1993.

Dingsjö-Åsberg, Gudrun, *Kvinnorna vid Kopparberget*, B-uppsats i historia vid Högskolan Dalarna, ht 2003.

Tryckta källor

Bergsman, E. Börje, 1985, "Fahlu Bergsskola 1819–1868". I: *Dalarnas fornminnes- och hembygdsförbunds skrifter*, 29, Malung.

Boëthius, Bertil, 1965, *Kopparbergslagen fram till 1570-talets genombrott*, Uppsala.

Ericsson, B., 1970, *Bergsstadens Falun 1720–1769*, Stockholm.

Forslund, Karl-Erik, Stockholm, "Falu Gruva och Stora Kopparbergs Bergslag. En krönika". I: *Med Dalälven från källorna till havet*, del III, bok 5, 1936.

Friberg, Nils, 1956 "Bidrag till Faluns äldre topografi", *Dalarnas hembygdsbok* 1956.

Granbom, Margareta, 2005, *Bergmästare Clas Andreas Wallman 1774–1851*, Falun.

Hammarström, Eric, 1789, *Äldre och Nyare Märkvärdigheter vid Stora Kopparberget*, Falun.

Hemström, Elisabet, 1988, "Runt Önsbacksdammen – en bergsmansbygd och dess forna invånare", *Falu kulturnämnds skriftserie*, 11.

Hildebrand, Karl-Gustaf, 1946, *Falu stads historia till år 1687*, Falun.

Isacson, Maths, 1999, "Människans villkor i gruvornas värld", *Daedalus* (Tekniska museets årsbok), Stockholm.

Jansson, Bo G., 2009, *Fet-Matts. Den förstenade gruvdrängen i sakprosa och som inspirationskälla till dikt och konst från 1700-talet till idag*, Riga.

Karl XI:s almanacksanteckningar. 1918. Från originalen ånyo utgivna av Sune Hildebrand, Stockholm.

Koark, H. m.fl., 1986, *Falu gruvas geologi*, Sveriges Geologiska Undersökning, Uppsala.

Kristiansson, Sture, 1997, *Strömningar till och från Stora Kopparberget*. En studie i påverkansfaktorer, Filipstad.

Kristiansson, Sture, 2003, *Glimtar ur Stora Kopparbergets historia*, Filipstad.

Lindström, Lennart, 2003, *Falu gruvas miljöhistoria*, Uppsala.

Lindroth, Sten, 1951, *Christopher Polhem och Stora Kopparberget*, Uppsala.

Lindroth, Sten, 1955, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*, del I–II, Uppsala.

- Lundqvist, Gösta, Nordahl, Else, 1963, *Falu gruvas ålder i geologisk och arkeologisk belysning*, två undersökningar utg. av Stora Kopparbergs bergslags AB, Uppsala.
- Montelius, Sigvard, 1968, "Falu gruva – ett dödens väntrum", I: *Ymer*, Stockholm.
- Naucler, Olof, 1941, *Stora Kopparbergs gruva och kopparverk*. Akad. avh. 1702–1703, Uppsala.
- Olsson, Daniels Sven, 1977, Geislerska huset, kv. Vedkompaniet 2, Falun, Dokumentationsrapport, Dalarnas museum.
- Olsson, Daniels Sven, 1990, Antikvarisk kartläggning av Falu gruva och Falu stad för Dalälvsdelegationens gruvavfallsprojekt, rapport, Falun.
- Olsson, Daniels Sven, 2001, "Dessa dimensioner får jag äran öfverlämna", I: Arkitektur i Dalarna, *Dalarnas hembygdsbok*, Falun.
- Olsson, Daniels Sven, 2010, *Falu Gruva*, Stiftelsen Stora Kopparberget, Falun.
- Olsson, Daniels Sven, Sundström, Kjell, 1988, *Husen berättar – bevarandeplan för Falu innerstad* (Dalarnas museums rapporter: 16), Falun.
- Pontén, Johan, 1973, *Från kronobarberare till företagsläkare. Bergslagsfolk och gruvläkare i Falun genom fyra sekler*, Örebro.
- Rentzhog, Sten, 1971, *Falu rödfärg*, Falun.
- Rydberg, Sven, 1979, *1000 år vid Stora Kopparberget*, Västerås.
- Rydberg, Sven, 1982, *Stora Kopparbergs skogar genom tiderna*, Falun.
- Sahlin, Carl, 1897, *Stora Kopparberget och Falu stad i reseskildringar. Utdrag ur äldre och nyare tryckta källor, sammanställda af C. S.*, Falun.
- Sahlström, Nils, 1961, *Stadsplaner och stadsbild i Falun 1628–1850*, Falun.
- Stenklo, Aina, 1958, "Silversmältningen i Falun", *Med hammare och fackla XXI*, Stockholm.
- Ståhl, Harry, 1957, "Ortnamn och bebyggelse i Kopparbergslagen", I: *Kungl. Gustav Adolfs akademiens årsbok*, Uppsala.
- Söderberg, Tom, 1932, *Stora Kopparberget under medeltiden och Gustav Vasa*, Stockholm.
- Tingström, Bertel, 1986, *Plate Money*, Stockholm.
- Tunberg, Sven, 1922, *Stora Kopparbergets historia*, Uppsala.
- Wessén, Elias, 1947, *Medeltida urkunder rörande Stora Kopparberget*, Stockholm.
- Östberg, Axel, 1978, *Det gamla Falun i ord och bild*, 2:a uppl., Falun.

NOTER

- 1 Lindroth 1955, s. 54.
- 2 Ibid., s. 55 ff.
- 3 Ibid., s. 55 ff.
- 4 Ibid., s. 64 ff.
- 5 Ibid., s. 66 ff.
- 6 Ibid., s. 69 ff.
- 7 Ibid., s. 75 ff..
- 8 Ibid., s. 75 ff.
- 9 Rydberg 1979, s. 24 ff.
- 10 Ibid., s. 28 ff.
- 11 Lindroth 1955, s. 338 ff.
- 12 Tingström 1986, s. 73 ff.
- 13 Rydberg 1979, s. 29 ff.
- 14 Lindroth 1955, s. 152.
- 15 Ibid., s. 206 ff.
- 16 Hammarström 1789, s. 185.
- 17 Lindroth 1955, s. 235–236.
- 18 Ibid., s. 237 ff.
- 19 Brev från Erik Ersson och Peter Cronström 25/6–23/7 1687, Stora Kopparbergs arkiv, Arkivcentrum i Dalarna.
- 20 Lindroth 1955, s. 234 ff.
- 21 Ibid., s. 235.
- 22 Naucler 1948 (1702–1703), s. 92 ff.
- 23 Brev från Peter Cronström 7/7 och 23/7 1687, Stora Kopparbergs arkiv, Arkivcentrum i Dalarna.
- 24 Lindroth 1955, s. 236–237.
- 25 Karl XI:s almanacksanteckningar, s. 132.
- 26 Lindroth 1955, s. 237.
- 27 Ibid., s. 498 ff.
- 28 Ståhl, 1957.
- 29 Friberg, 1956, s. 8 ff.
- 30 Ibid., s. 8 ff.
- 31 Sahlström, 1961, s. 7 ff.
- 32 Ibid., s. 19 ff.
- 33 Ibid., s. 19 ff.
- 34 Sahlin, 1897, s. 47.
- 35 Ericsson, 1970.
- 36 Sahlström, 1961, s. 48 f.

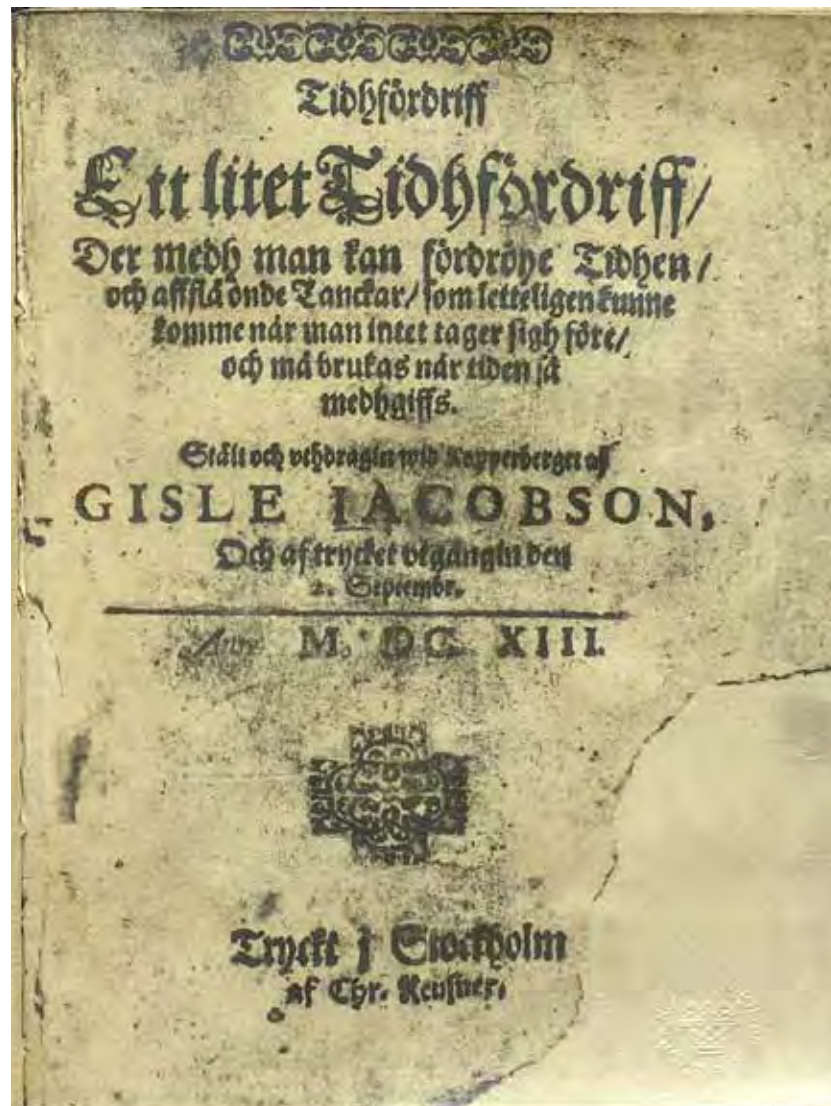
För alt det ondt är / så skal tu rädas Och emot alt gott / så skal tu glädias Emotionernas didaktiska funktion i en moralisk tärningsspelbok för bergsmän från början av 1600-talet

AV IRIS RIDDER

Karl IX betraktade koppargruvan i Falun som en viktig angelägenhet som direkt påverkade rikets möjligheter. På hans personliga initiativ kallades framförallt tyska specialister till landet, varav en var Christoffer Klem. I sin egenskap som kopparsmältare bidrog Klem kring sekelskiftet 1600 inte bara med tekniska förbättringar av gruvan, han införde även organisatoriska förändringar. Under hans tid som konstmästare inrättades till exempel två nya tjänster, en som gruvföreståndare och en som gruvskrivare. Den första gruvskrivaren, Bengt Larsson, utnämndes vid nyår 1600 och efterträddes några år senare av två skrivare som möjligtvis tjänstgjorde samtidigt, Peder Jonsson och Gisle Jacobson.¹

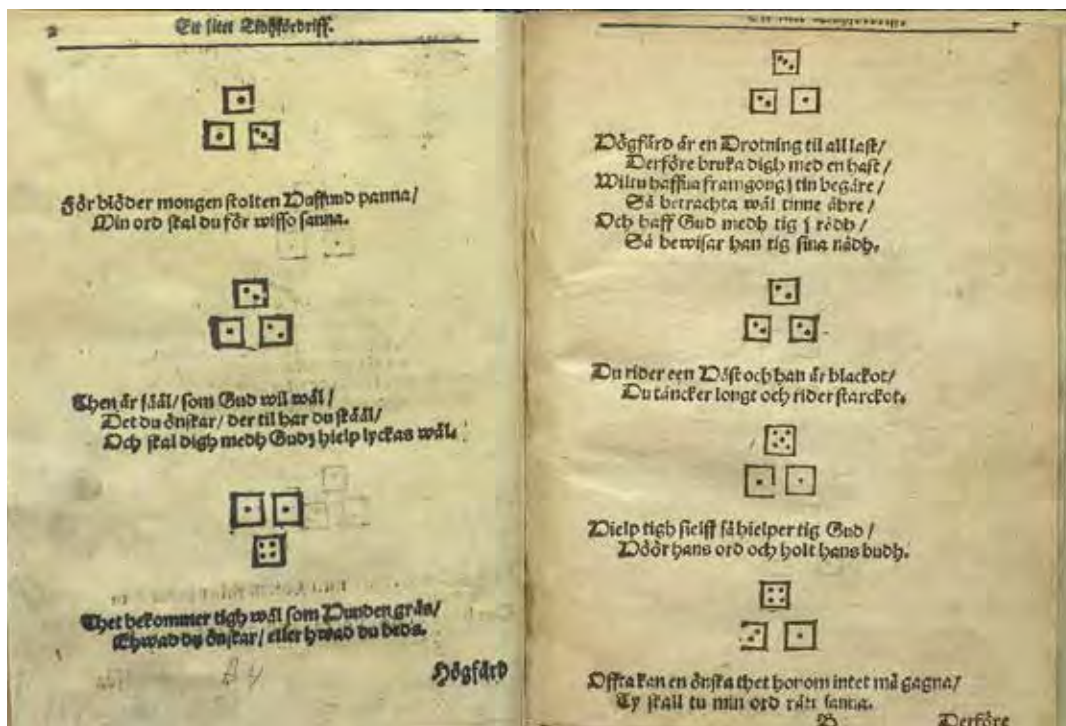
Man kan hitta denna Gisle Jacobson i några samtida källor, av vilka framgår, att han var verksam som kanslist i Stockholm innan han kom till Falun.² Vi vet att han har författat åtminstone två skrifter. Den ena heter *Ett litet Tidhfördriff/ Der medh man kan fördröye Tidhen/ och affslå onde Tanckar/ som letteligen kunne komme när man intet tager sigh före/ och må brukas när tiden så medhgiffs* och är en moralisk-didaktisk tärningsspelbok, utgiven 1613 i Stockholm.³

Med utgångspunkt i det så kallade *dobblet i gruvstugan*, ett tärningsspel som bergsmännen brukade spela till nyår för att avgöra brytningsordning och malmfördelning, ges här olika livsregler och moraliska råd. Boken avslutas med två kortare texter, den ena handlar om bergsmännens speciella sätt att använda dobblet och den andra är en from förmaning till bergsdrängarna.⁴ Vid sidan om denna tärningsspelbok författade Gisle Jacobson även Falugruvans första officiella gruvbeskrivning, flera år innan den första kartan över gruvan framställdes 1629.⁵ Tillkomsten av gruvbeskrivningen hänger samman med bergsfogdens åläggande att från och med 1606 årligen genomföra en exakt beskrivning av gruvornas djup och malmstreckets omfång. Följaktligen gjordes 1606 en besiktning vid Stora Kopparberget, där Gisle Jacobson i egenskap

av gruvskrivare förde protokoll. Beskrivningen börjar med orden: ”Anno 1606 denn 6 Nouembris Ransackades gruwanns legenhet af Sex man gruff skrifwaren, och grufue Fogden.”

Ett litet Tidhfördriff är något så sällsynt som en moraliserande underhållningsbok för vanliga människor från början av 1600-talet. Den är inte, som de flesta böcker från denna tid, skriven för landets ledande och förmögna skikt, utan vänder sig till bergsmän, kanske till och med vanliga gruvarbetare, vilket bokens sista text, förmaningen till bergsdrängarna låter förmoda.⁶ Texten är inte heller någon översättning eller kompilation av andra skrifter i samma genre.⁷ Detta innebär att denna tärningslottbok ger oss unik information om dåtida människors, speciellt bergsmännens

sätt att tänka och känna. Efter att ha satt in boken i dess kontext undersöker jag därför vilka dygder som anbefalls läsaren och vilka affekter som är förknippade med textens moraliska anspråk.⁸ För att hantera bokens spelkontext och de emotioner som är knutna till den, använder jag mig sedan av en förklaringsansats som är hämtat från de så kallade "Cognitive Poetics".⁹

I *Ett litet Tidhfördriff* följer på den tidstypiska titeln läsarens "Underwizning" (Aii^r), som tydliggör hur boken ska användas, samt ett avsnitt "Til Läsaren" (Aiii^r), som förklarar bokens intention.¹⁰ För att "affslå onde Tanckar/ som lettelligen kunne komme när man intet tager sigh före", ska den tilltänkte recipienten fördriva tiden med ett tärningsspel. Då ska bergsmannen hämta denna lilla bok, för att med hjälp av den och tre tärningar önska sig någonting som "helst kan lända til ähra". Berättaren är mycket noga med att påpeka i avsnitt "Til Läsaren", att man ska slå tärningarna för att i "hwart stycke" få "någon lärdom" (Aiii^r). Det spelar uppenbarligen ingen roll, i vilken ordning bergsmännen kastar med tärningarna, utan den som har en önskan eller en fråga kan börja: "Ähre j flere än två eller trij/ Skal hwar kasta sitt kast frij." (Aii^r) Önskan ska därefter prövas genom tärningskast, och det nummer man får, kan sedan letas upp i texten. Där finns schematiska avbildningar av tre tärningar, följt av moralisk-didaktiska strofer.

Boken är alltså ett sällskapsspel i form av en tärningsspelbok, närmare bestämt en svensk lottbok från början av 1600-talet. Ville en bergsman till exempel veta, om han kommer att hitta malm i en viss gruva, kunde han vända sig till denna lottbok. Varje lott består av en schematisk framställning av ett tärningskast samt en rimmad strof i divergerande längd. Först visas kombination 1 1 1, följd av sex versrader, sedan kombinationerna 1 1 2, 1 1 3 och så vidare, fram till det högsta kastet 6 6 6. Som kortast förekommer parrim, till exempel vid kombinationen 1 1 3: ”För blöder mongen stoltten Huffuud panna/ Min ord skal du för wisso sanna” (Aiv^v), och som längst en strof med 18 versrader i samband med kombinationen 4 3 2, som innehåller en längre moraliserande utläggning om girighet och börjar med orden:

Lenge leffua är en girigh mans plåga/
Ty han wandar ey hwad han skall wåga/
Ja/ Siäl och Lijff haffuer han ey så käärt/
Som sins nestes godz/ ehwad thet är wärdt/ (Biii^t)

När man slår med tre tärningar kan man få 56 olika tärningskombinationer, vilket betyder att vi kan räkna med 56 olika lotter. Jag kunde inte hitta något samband mellan den under medeltiden så gängse siffersymboliken och strofernas innehåll. Ett sådant samband finns till exempel i medeltidens mest berömda spelbok, den spanska spelsamlingen *Libros de los juegos*, som är från slutet av 1200-talet och som bygger på en numerologisk kompositionsprincip.¹¹

Ett litet Tidhfördriff tar sin utgångspunkt i bergsmännens lottkastning, det så kallade *dobblet i gruvstugan*, som vid nyår bestämde brytningsordning och malmfördelning.¹² Bergsmännens arbete i koppargruvan i Falun präglades åtminstone sedan 1300-talet av den så kallade omgången, vilken i princip innebar att gruvbrytningen skedde i en viss turordning och att den fastställdes via tärningsspel. Till skillnad från Tyskland, där bergsmännen ägde gruvan eller åtminstone en del i en och således arbetade där efter eget önskemål, uppfattades Tiskasjöberget, som Stora Kopparberget kallades under medeltiden, som en slags allmänning. Där hämtade bönderna malm efter behov för att sedan bearbeta den i enkla smältugnar. Eftersom äganderätten av brytplatser inte var brukligt vid Stora Kopparberget, var inte heller benämningen bergsman knutet till det. Rätten till malmfångst var i stället kopp-

lat till en större driftsenhet, och till den hörde framförallt en mera avancerad kopparhytta, som byggdes vid en vattenled. För att den skulle kunna drivas, krävdes ett innehav av jordbruk och således en bergsmansgård. Bergsman kallades alltså den som förfogade över jordbruk och hyttägandet och med det var även rätten till att delta i gruvbrytningen förknippad. Under tidig medeltid var brytningsrätten kopplad till andelskapet i den association som tillsammans ägde gruvan. Men som 1360 års brytningsstadga illustrerar, knöts brytningsrätten under senare delen av medeltiden till hyttägandet, för att därigenom förse driftsenheten med den mängd koppar den hade kapacitet till att bearbeta.¹³ Bergsmännen själva eller deras familjemedlemmar medverkade i regel inte i brytnings- eller smältarbete vid hyttan. Till bergsmannagårdar hörde fast anställda pigor och drängar samt tillfälliga dagsverksarbetare, som utförde detta grova arbete. De smältugnar som använde sig av vattendrivna blästrar var så stora att flera bergsmän utnyttjade dess kapacitet. Man bildade ett större arbetslag som kallades för par, en benämning som hänger samman med att hyttan drevs med ett par bälgar. Under 1500-talet senare del och framåt splittrades andelsägandet i mindre brukningsdelar och det förekom helfjärdingar, halvfjärdingar, fjärdedels fjärdingar och så vidare.

De olika arbetslagen turades alltså om med att bryta malm i gruvrummen, vilket kallas för skiftesbrytningen. I vilken ordning paren fick tillfälle att bruka gruvan avgjordes varje nyår genom tärningskastning. Det finns uppgifter som tyder på att det så kallade *dobblen i gruvstugan* förekom vid gruvan alltsedan medeltiden.¹⁴ Genom notisen i "Biographia Cuprimontana" vet vi, att Gisle själv ägde en halv fjärdepart i Stora Kopparbergs gruva, vilket betyder att han har varit inblandat i denna sed.¹⁵ Han har beskrivit den närmare i en kort text som följer i boken efter bergsmännens orakelspel och som heter "Än ett annat Sätt med try Terningar til att kasta/ som brukas hos Berkmännerne widh Kupperbergeth" (Dii^v–Diii^r):

WJd kopperbergz Gruffua plågar wara wijs/
 Der af Berkmännerne bäre både äre och prijs/
 Nyårs tidh medh try Terningar att kasta/
 Det til hwar Berksman moste sigh hasta/
 Den högste ögon på try Terningar kan få/
 Han får fremst j par gongen gå/
 Och haffuer en fördel/ fram för andra/
 Som änger åther j gongen monde wandra/
 Men den som j rumpan kommer/ han sitter der fast/

Det waller hans ringa och arma kast/
Try es fyra eller sex ögon kunne det göra/
När det skeer skal man glädie höra/
Hwar man skratt och lee der ååt/
Då är lust och glädie och ingen grååt/
Den fremst kommer får för kopper än den eftrest malm/
Derföre gör det mongen stor ångest och harm/
Den vidare her om wil wetta och fråga/
Han må sikh hijt til kopperberget wåga/
Nyårs tidh som förre är sacht/
Så får han der på giffua acht/
Och sielf see det som här är om talat/
Och wil här medh haffue läsaren Gud befatat.

En annan tidstrogen skildring finns i Olof Nauclers avhandling *Beskrivning öfver Stora Kopparbergs gruwa* från 1702, där denna lottdragning beskrivs på följande sätt:

Denna brukar försiggå i gruvstugan efter årsskiftet vid en sammankomst av hela Kopparbergslaget, vilken hålles efter offentlig pålysning. Denna sammankomst kallar man dobbel. Sedan gruvrätten i bergsmännens närvaro in-tagit sin plats vid bordet, uppläser notarien ur partals boken varje par enligt föregående års ordning, t.ex. första paret i första gången. Därefter framträder rotmästaren eller en annan av parlagarne och kastar tre tärningar, varpå det tal, som han fått, antecknas. [...] Efter aktens slut uppföras paren i en ny ordning enligt det tal de erhållit vid lottningen, och det par får sig första rummet anvisat, som slumpen givit högsta talet. Den, som fått 3 eller 4, får det sista rummet.¹⁶

Att ha lyckan på sin sida vid nyårets lottkastning var alltså avgörande för den enskilde bergsmannens framgångsrika brytning, och med tanke på att Gisle Jacobson själv var bergsman, visste han om dess betydelse när han formulerade *Ett litet Tidbfördriff*. Boken är en orakelbok och ska vara underhållande, men den har också tydliga moraliska ambitioner, fastän den ska användas tillsammans med tre tärningar. Textens moraliska anspråk kan upplevas stå i kontrast till tärningsspelets tveksamma rykte under äldre tider. Då skiljde man i moraliskt hänseende tydligt mellan lyckospel (*ludus fortunæ*) och strategiska spel, där det sistnämnda inte var lika förkastligt som det förra.¹⁷ Lägst i hierarkin, även i social bemärkelse, stod utan tvekan tärningsspelet.¹⁸ När kortspelet (*ludus chartarum*) bredde ut sig i Europa under 1500-talet, hamnade även det socialt och moraliskt bland de förkastliga spelen, eftersom slumpen spelar en avgörande roll för dess utgång. Högst i rang stod rena taktikspel som schack (*ludus scaccorum*), medan spel som vilade både på slump och på strategi, olika typer av brädspel, som

även inkluderade tärningskastandet, till exempel backgammon, befann sig i ett moraliskt och socialt mellanläge.

Under medeltiden skiljde man alltså tydligt mellan spel, som tog människans förstånd i anspråk och spel, som vilar på slumpen, en inställning som spred sig via humanismen vidare till 1600-talet. Detta hänger i sin tur samman med människornas inställning eller närmare problem med sambandet mellan *fortuna* och *providentia*, det vill säga vanlig godtycklighet (kontingens) och gudomligt förutseende (*providentia*).¹⁹ Det är som Walter Haug formulerar, att *fortuna* eller ren godtycklighet ”borde inte ha funnits under medeltiden. Den hade ingenting att göra i den värld där det gäller att ingen sparv faller utan Guds vilja från himlen.”²⁰ Problemet löstes genom att ställa *fortuna* helt i *providentias* tjänst.²¹ Hur denna relation fungerade blir förstås särskilt tydligt i samband med aleatoriska spel, det vill säga spel som är beroende av slumpen. När det gäller relationen mellan spelets absoluta slumpaktighet och världens principiella sanningsanspråk i förhållande till Guds allmakt, tolkas varje händelse, även det tillsynes slumpmässiga tärningskastet, som ett viljeyttrande av Gud. Således tyds otur i spelsammanhang som *vanitas*-hänvisning, spelaren ska via spelförlust bli medveten om livet förgänglighet och därmed vikten av ett fromt liv.

Ett litet Tidhfördriff är en spelanvisning för ett spådomsspel och hör till den medeltida genren som kallas för lottbok.²² Dessa texter räknas till spådomslitteraturen, också kallas för onomantisk eller kort mantisk litteratur och som är mycket populära under senmedeltiden. De går tillbaka på gamla orakelseder, som brukar kretsa kring kärlek och äktenskap.²³ Med hjälp av tillämpningarna såsom de beskrivs i dessa texter och som gärna genomfördes vid jul eller nyår, kunde varje person, utan att vara specialist, få svar på frågor som rörde framtiden. Mest känt inom litteraturhistorien är Augustinus användning av denna mantiska praxis i samband med sin väckelseupplevelse, den berömda ”tole, lege” passagen i självbiografen *Bekännelser* (*Confessiones*) från år 397/98 efter Kristus. Han befinner sig i sin trädgård, i djup andlig förtvivlan, när han hör lekande barn i närheten sjunga de latinska orden ”tole, lege”, alltså ta och läs. Detta föranleder honom att hämta Bibeln och slå upp en textpassage ur den på måfå. Citatet han råkar hamna på, ett stycke ur Romarbrevet (13.13), uppfattar han som en direkt till honom riktad uppenbarelse, som blir hans livsprogram. Augustinus sätt att hjälpa sig själv i denna situation, är ett under äldre

tider vedertaget förfarande, som brukar kallas för bibliomanti, på tyska för Bibelstechen, eller med Thomas av Aquino för *sors consultatoria*, alltså rådgivande lott.²⁴ I detta hermeneutiska förfarande används den heliga skriften som någonting magiskt representativt, vilket indirekt rättfärdigar spådomen mot varje tvivel.

När Gisle Jacobson koncipierade en lottbok för bergsmän vid Stora Kopparberget, ser denna orakelpraxis lite annorlunda ut. Spådomen bygger på tanken att bergsmannen har en frågeställning eller ett önskemål, där han kan få antingen ett ja eller ett nej. Hur ser då svaren ut och hur passar de till bergsmannens önsknings? Lotterna ger inga direkta besked utan verser som kan tolkas, vilket är ganska vanligt i denna genre. De är så pass allmänt hållna, att man med ett visst mått av tolkningsvana lätt utläser ett svar ur dem. Ganska ofta är beskeden ambivalenta eller svåra att tyda, fast några lotter kan dock förstås som ett direkt ja eller nej. Just i samband med sådana typer av spådomar blir det uppenbart, hur i denna andemening *providentia* bryter den radikala kontingensen som slumpen utgör. Betraktat ur ett 1600-talsperspektiv, blir det hela till en paradoxal situation. Lotten väljs genom slumpen, det vill säga genom tärningskastet. Denna till synes totala meningslöshet som styr urvalet av svaret på bergsmannens önskan eller fråga, blir genom tro på en högre mening, som är mantiskt tillgänglig, sann och relevant. En slumpmässig textselektion blir så till en hermeneutisk bindande praxis och den utvalda orakelversen det enda som här och nu angår bergsmannen i samband med hans frågeställning.

Denna orakelbok är först och främst tänkt som tidsfördriv, men kan även tjäna som moralisk vägledning i svåra situationer, som exemplet med Augustinus Bibelstechen illustrerar. Orakelfunktionen ger boken ett flerfaldigt användningssammanhang. Den kan antingen läsas som en sammanhängande text, där de olika lottverserna följer efter varandra som i en diktsamling. Eller så följer man spelplaneringen och använder boken som en lottorakel. I så fall vet man inte, vilken textdel som kommer att läsas i vilken ordning, eftersom det bestäms av tärningskastet och därmed avgörs av slumpen. Texten reagerar på läsarens interaktion genom att svara med en viss text, beroende på vilket nummer läsaren slår med tärningarna. Berättaren tilltalar bergsmannen på flera ställen med ”du” och talar om boken som ”jag”. I bokens situativa kontext, kommunicerar den direkt med den tärningsspelande bergsmannen: ”Eet litet Tidhfordriff må jagh heta/ Om någon wil

efter migh leta/ Och der hoos wil migh rätt förstå/ Skal han lata efter try Terningar gå.” Och några rader senare tilltalas han vidare: ”Merck wäl min gode Wän/ Hwad swar du får/ af eller til/ Fast det icke är som du haffua wil/ Skal du digh der medh late ååtnöija/” (Aii^r). Genom användningen av dessa personliga pronomen blir förhållandet mellan avsändaren och adressaten till en nära och förtroendefull relation. Att berättaren dessutom omtalar boken som ”småsak” betyder inte att han saknar självförtroende, utan formuleringen bör betraktas som konvention. Boken ska användas som tidsfördriv och i detta sammanhang är dess didaktiska intention en konsekvent följd av att boken inte har någon annan ”nytta” än att vara didaktiskt underhållande.

Under medeltiden och tidigmodern tid var litteraturens främsta funktion att vara lärorik och exemplariskt underhållande, vilket även *Ett litet Tidhfördriff* illustrerar. Vid analys av dess emotiva tilltal kan konstateras, att den förutsätter ett känslomässigt deltagande i receptions- och därmed inlärningsprocessen.²⁵ För att förstå hur texten funktionaliserar emotioner i didaktiskt hänseende, måste man utgå från den medeltida synen på emotioner, som med bakgrund i den antika traditionen definieras som affekter.²⁶ Därmed betecknas en kategori av krafter, som innebär en häftig upprörd stämning med oftast negativ konnotation. Den viktigaste medeltida emotionsteorin var Augustinus själs- och syndlära, där han sysslar med frågan om själens (*anima*) relation till kroppen. Vid sidan om detta har det även funnits avancerade skolastiska diskussioner om emotioner, som till exempel hos Thomas av Aquino, men i de medeltida populära religiösa skrifterna möter vi mest Augustinus inflytande. Hans sexualfientliga och kroppsfientliga hållning präglar även hans uppfattning om känslor, och leder därför till en negativ inställning mot affekter rent allmänt. I Platons andemening uppfattade han kroppen som själens fångelse. Människans emotioner, häftiga känslor och affekter, påverkar som *perturbatio mentis* själen negativt och förstör människans goda vilja. Så är många känslor överhuvudtaget negativt konnoterade. Detta gäller förstås mest för begäret (*cupiditas*), som sedan arvsyn-den gäller som alla syndernas ursprung, eller känslor som högmod (*superbia*), måttlöshet eller snålhet. Positivt värderat är först och främst kärleken till Gud, som värdesatts högre än den mellan hustru och make eller förälder och barn.

För att få en uppfattning om känslornas normkontext och tolkningsschema under tidigmodern tid, ger en blick i dåtidens

synd- och dygdekatalog samt uppförande- och spegellitteratur en bra översikt.²⁷ Sedan Prudentius (348–413?) inflytelserika skrift *Psychomachia*, en allegorisk dikt om personifierade dygder och laster, kämpar i den medeltida föreställningsvärlden framförallt de sju dygderna kyskhets (*virt*), öppenhet (*liberalis*), avhållsamhet (*frenum*), flit (*industria*), tålmod (*patientia*), medmänsklighet (*humanitas*), ödmjukhet (*humilitas*) med de gudomliga dygderna tro, hopp och kärlek, emot de sju dödssynderna högmod (*superbia*), girighet (*avaritia*), vållust (*luxuria*), avund (*invidia*), frosseri (*gula*), vrede (*ira*), lättja/likgiltighet (*acedia*). Som denna katalog illustrerar uppfattar vi många dygder och laster idag som beskrivningar av känslotillstånd eller åtminstone grundvalen för en emotion. Hur dygderna kopplades ihop med spel, förströelse och inlärning i klerikal miljö under medeltiden belyser olika klosterspels, som skulle underlätta inläringen. Principiellt gällde sedan det 4. Laterankonciliet 1215 ett allmänt förbud mot alla slags spel. Man uttalade sig då speciellt mot tärningsspel, även om det tjänade som avkoppling, och förbud mot spelandet, speciellt tärningsspelandet upprepades under hela medeltiden och tidigmodern tid.²⁸ För att kringgå denna inställning, försökte en biskop från Nordfrankrike med namnet Wibold av Cambrai kring 970 att rättfärdiga tärningsspelet genom att uppfinna ett speciellt inläringsspel för munkar.²⁹ I spelet som kallas *alea regularis* eller *ludus clericalis* kopplar han ihop de olika tärningskast, som är möjliga med tre sexsidiga tärningar, med olika dygder, så att munkarna kunde slå tärningarna och ändå förbli fromma. Detta innebär i princip samma ansats som Gisle Jacobson hittar i *Ett litet Tidhfördriff* från 1613 för bergsmännen vid Stora Kopparberget. I Wibolds *ludus clericalis* motsvarar till exempel tärningskastet 1 1 1 dygden kärlek, kastet 1 1 2 tro, 1 1 3 hopp och så vidare, för att på det viset lista 56 olika dygder, en till varje möjligt tärningskast. Spelet fungerade så, att munkarna turades om att slå tärningarna och den som först slog numret till en dygd, fick den. När alla dygder var fördelade segrade den munk som hade lyckats få flest dygder. Att lika systematiskt koppla ihop ett tärningskast till en speciell dygd är inte möjligt i *Ett litet Tidhfördriff*, så jag ser inte några direkta innehållsmässiga paralleller mellan Wibolds tärningsspel och Gisles orakelspel, även om likheten i konceptionen är tydlig. På vilket sätt Gisle Jacobson kände till spelet är naturligtvis svårt att säga. I en publikation av Arno Borst hittade jag upplysningen att man ännu under 1700-talet kände till Wibolds spel, som även

kallades för *Rhythmomacia* eller sifferkampspel. Detta var dock ett annat klerikalt spel som konstruerats för att träna munkarna i matematik, vilket var ganska populärt under äldre tid och som har blandats ihop med Wibolds *ludus clericalis*.³⁰

Bergsmännen vid Stora Kopparberget ska däremot via detta orakelspel påverkas att leva ett dygdesamt liv. Bokens ändamål är tydligt angett i titeln, där textens funktion syftar på ett känslotillstånd, nämligen att ”affslå onde Tanckar” som ”letteligen kunne komme när man intet tager sigh före”. Med tanke på bergsmännens farliga och utsatta arbete låter det rimligt att texten har till avsikt att hjälpa bergsmännen att inte drabbas av nedstämdhet. Man kan hitta flera textställen, som syftar till bergsmannens ”onde Tanckar”, och att deras utsatta och farliga arbete kan leda till påfrestande känslor. Lotten 4 3 1 lyder således:

Dine tanckar löpe fast wide omkring/
Och vthrätta doch fast föga ringa ting/
Vthan göre tigh swacht Huffuud och sinne/
Derföre will iagh digh opå minne/
Wiltu något skaffa medh gärningarne/
Så kasta wäl fast medh Terningarne. (Bii^v)

Orakelspelet ska alltså tas fram som medel när nedstämdheten drabbar bergsmannen. Men texten preciserar också, att den ska användas under förutsättning att de önskningar och frågor som bergsmannen ställer till lottboken helst ska ”lända til ähra”. När han kastar de tre tärningarna, ska han därför ”achta nyttan och desz lära”.

Det avgörande med emotionsframställningar i äldre texter är inte bara deras narrativa funktion³¹, utan även vilka didaktiska intentioner författaren hade i åtanke, när han formulerade en text med ett tydligt emotivt tilltal och vad det berättar om adressaterna i mentalitetshistoriskt hänseende. *Ett litet Tidhfördriff* har fördelen att det inte förekommer några litterära figurer genom vilka känslorna förmedlas, utan författaren vänder sig direkt till bergsmännen och försöker påverka dem genom en tärningsspelbok. Med tanke på emotionernas inherent tendens att motsätta sig vetenskapliga beskrivnings- och rationaliseringsförsök, kopplas här den historiska emotionsforskningen till kognitionsforskningen.³² I den så kallade text-värld-teorin utgår man från idén att litterära verk skapar fiktiva världar för att uppfylla ett visst kommunikativt syfte. Dessa fiktiva världar beskriver man utifrån textens, författarens och läsaren gemensamma kommunikativa situation,

vilket möjliggör en kontextuell ansats, som är inte så vanlig inom den litteraturvetenskapliga forskningen. I den brukar man i stället utgå från att avsaknaden av en vardaglig situation är just det signifikanta med en litterär kommunikation och att den därför inte spelar någon roll i samband med en litterär analys. Att så inte är fallet blir tydligt i en text som *Ett litet Tidhfördriff*, där den kommunikativa kontexten, nämligen att berättaren uppmanar till ett orakelspel som styr läsningen och hanteringen av texten, är av yttersta vikt och närvarande i varje stycke. Den diskursiva, kommunikativa kontexten, som definieras av Laura Hidalgo Downing som "a relationship that is established between the participants in an interaction, a relationship that is determined by features such as age, social status, personal relations, background knowledge, etc." är alltså ständigt närvarande vid läsningen.³³ Är bergsmannen beredd på spelet och uttalar ett önskemål för att sedan till exempel slå tärningskastet 4 2 2, så möter han en lott med uppmaningen, att denna önskan inte kommer att leda någonstans, det är bättre att slå tärningarna en gång till: "Hej hej/ hasta tigh icke så fast/ Du lærer wäl kasta än ett kast/ Och ähndå icke skeer efter din wilia/" (Bii^r). Denna tydliga kommunikativa spelkontext gör de sociala förutsättningarna för textens tilltänkta användare, bergsmännen vid Stora Kopparberget under 1600-talet, med deras riskfyllda arbetsförhållanden, mycket tydligt. Många råd som ges är därför knutna till tur och otur, men också till människors vardagliga arbets- och livsvillkor, vilket följande lott (6 6 4) illustrerar:

Men den twål/ man skal twetta Ögen vth/
 Ehwad det är antingen såpa eller luth/
 Den att köpa må man lata bestå/
 Ock ey någet att kosta der opå/
 Ögon att mista är en stoor plåga/
 Ty må man på något annat att wåga/
 Detta anslag går intet forth/
 Ty slå det af sinneth borth. (Di^v)

Inom den kognitiva text-värld-teorin förutsätter man att receptionsprocessen är en aktiv händelse, där både författaren och recipienten är delaktiga i att bygga och dela den situationsbundna kontexten. Den uppstår i interaktionen mellan textens information och den kunskap, som tillförs till diskurssituationen genom läsaren eller recipienten.³⁴ I *Ett litet Tidhfördriff* är en eller flera bergsmän involverade i en sällskapslek, där de med hjälp av denna lottbok vill ha svar på specifika frågor som gäller deras liv och

vardag. Utan att recipienten blir aktiv och uttalar en fråga, öppnar sig inte textvärlden för honom. När bergsmannen sedan slår ett tärningskast, kan författaren inte veta, vilken textbit som slumpen kommer att sätta först. Går man igenom alla 56 stroforna, förekommer dock vissa svar och moraliska råd oftare än andra, vilket innebär att sannolikheten att bergsmannen stöter på dem, är större.

Det har redan påpekats att man sällan får ett entydigt besked av dessa 56 lotter. Bara i några få fall kunde jag utläsa ett definitivt nej på en eventuell fråga eller önskan. Kastar bergsmannen det lägsta kastet, en trea, kan man räkna med att svaret är definitivt nej. I samband med denna lott blir han till och med förhånad:

HÅhå/ du kastar mechtig ögon höga/
Mig tycker dit anslag doger rett föga/
Derför kasta Terningen better omkring/
Så skal digh lyckas better ting/
I dette ärende kan dig ey skee lycka/
Ehuru digh och elliest må tyckia. (Aiv^r)

Som förväntat är svaret definitivt ja vid det högsta kastet, nämligen 18 (6 6 6). Lite överraskande kan även ett relativt högt kast, som den redan citerade lotten 6 6 5 utgör, resultera i rådet, att bergsmannen i denna sak hellre ska våga sig på någonting annat: ”Detta anslag går intet forth/ Ty slå det af sinneth borth.” Svaret är här alltså ett nej. Flera strofer ger indifferent besked, men de flesta svarar egentligen med ett konditionalt ja, det vill säga att om man har uppfyllt vissa kriterier, kan det gå bra. Dessa kriterier är förstås förknippade med ett dygdesamt leverne och därmed med textens didaktiska och emotiva anspråk. Oavsett vilken textbit som följer, involverar den läsaren i ett slags förhandlande i frågan om relationen mellan tur och slump, fortuna och providentia, och hur man kan påverka den. Lotten 3 2 1 till exempel formulerar: ”Wiltu haffua framgong j tin begäre/ Så betrachta wäl tinne ähre/”. (Bi^r) Likaså fastslår lotten 5 1 1: ”Hielp tigh sielff så hielper tig Gud/ Höör hans ord och holt hans budh”. (Bi^r) Enkelt uttryckt kan man formulera att bergsmannen får ett ja på sin fråga eller önskan, om han har levt ett liv i enighet med Guds bud. Om man tittar till exempel på lotten 4 3 3, får man en strof som lyder:

Högfärd är en stoor odijgd/
Och kommer sin herre på skam och blijgd/
Giffuer Gud dig j wärdene framgong/
Låt icke din Näste lida twång/

Holt din Näste för din lijke/
 Så wäl den fattige som den rijke/
 Gör det rätt är/ och holle dig from/
 Det bliffuer din störste rikedom/
 På ändelychten skall du det finna/
 Thet du j börione icke kunde befinna/
 Hollt dette så skeer tigh lycka/
 Då beholler du Wänner och god tyckia/
 Så haffuer du lycka j tin begäre/
 Och skeer tigh ther til både glädie och ähre. (Biv^v)

Här formuleras en moralkodex, som i sin tematik påminner om den medeltida spegellitteraturen, med vilken man menar pedagogiskt didaktiska texter, som förklarar hur man ska leva ett dygdigt liv. De moraliska råd som ges till bergsmännen är, att du inte ska vara högmodig (känsla: stolthet, *superbia*), för då gör du bort dig. Om det går bra för dig, ska du dela med dig till din nästa (känsla: medlidande, *miseriordia*). Du ska behandla alla lika, oavsett deras bakgrund (känsla: kärlek till din nästa, rättvisa; *charitas, justitia*). Men framförallt ska du göra rätt för dig och vara from (*pietas*), då har du ingenting att frukta när din sista timme i livet är slagen. Om du håller dig till detta, då sker dig lycka, då lyckas du med dina önskningar och får glädje och ära. Med andra ord, om bergsmannen inte har framgång och misslyckas med det han har tänkt göra, beror detta inte på slumpen utan på en bristande karaktär. Detta tydliga budskap upprepas många gånger i de olika lotterna. Sannolikheten är alltså ganska stor, att en bergsman får ett besked av lotten som innebär ja, det kommer att gå bra för dig, om du lever ett dygdesamt liv som i lotten 6 2 1: ”Bed Gud han är tigh nådig och blidh/ Så skeer tigh Lycko j det du astundar/ Om du ditt ährende gudeliga begrundar ”. (Bii^vf.) Lotten 6 4 3 formulerar kort och kärnfullt: ”Gör det rätt och halt tigh from/ Så giffuer Gud tigh lycko och rikedom”. (Ciii^v)

Med tanke på hur farligt arbetet som bergsman var, är det viktigt att ha lyckan på sin sida och, enligt denna logik veta hur man för ett dygdesamt liv, så att man alltså inte råkar ut för en olycka. Sammanställer man de dygder som anbefalls en bergsman, är det iögonenfallande, att många lotter handlar i huvudsak om högmod, vilket är en känsla i sig, samt gott omdöme. Textbitarna är didaktiskt praktikabla, det vill säga att de är direkt praktiskt omsättningsbara och hjälper bergsmannen till att föra ett liv, som behagar Gud och som ger bergsmannen tur i direkt lön. I lotten 3 2 1 heter det således:

Högfärd är en Drottning til all last/
Derföre bruka digh med en hast/
Wiltu haffua framgong j tin begäre/
Så betrachta wäl tinne ähre/
Och haff Gud medh tig j rådh/
Så bewisar han tig sina nådh. (Bi^r)

Stroferna är undervisande, berättar hur man ska agera efter gott omdöme och strävar däri till att framställa livet i den omfattning, som bergsmannen på början av 1600-talet möter det. De textstäl-
len som handlar om gott omdöme illustrerar, att dygder som be-
sinningsfullhet och ståndaktighet ses i texten som instrumentella
värden, som till exempel i lotten 5 5 3:

För alt det ondt är/ så skal tu rädas/
Och emot alt gott/ så skal tu glädias/
Dig skeer nu som du haffua wil/
Der giffue digh gud lyckan til. (Ciii^v)

Vill bergsmannen föra ett gudshängivet liv, prioriterar han dyg-
derna besinning och ståndaktighet, vilket hjälper honom att hålla
mindre gynnsamma affekter i styr och belönas i stället med känslor
som lycka, glädje och ära.

För att övertyga bergsmännen till en normrätt tro och beteende
och därmed, efter denna tids logik, bevara deras liv och hälsa, var
det avgörande att påverka dem så effektivt som möjligt. *Ett litet
Tidhfördriff* bjuder inte enbart på frälsningssanningar och för-
hållningsregler, utan förmedlar sitt budskap på ett extraordinärt
sätt i form av ett tärningsorakelspel som bygger på bergsmännens
dobbelspelande. Detta spel var dessutom en viktig del av deras
levnadsvillkor och sanktionerat, eftersom det användes för att av-
göra turordningen vid malmbrytningen. För att gynna inläringen
påverkas bergsmännen känslomässigt, men inte enbart genom en
kortvarig underhållande och uppbyggande känsla. Spelet är här
ett utgångsläge för att påminna om livets utsatthet. Lösningen och
hjälpen för att inte drabbas av slumpens allmakt, var att leva ett
liv i Guds andemening, så att han belönar bergsmännens ansträng-
ningar genom att ge dem ett lyckosamt och framgångsrikt liv.

LITTERATUR

- Boehm, F., 1932/1933, "Losbücher". *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 5. Berlin och Leipzig.
- Boehm, F., 1932/1933, "Losen". *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* 5. Sp. 1351-1386.
- Boëthius, B., 1965, *Kopparberglagen fram till 1570-talets genombrott. Uppkomst, medeltid, tidig vasatid*. Uppsala.
- Bolte, J., 1925, "Zur Geschichte der Punktier- und Losbücher". *Jahrbuch für historische Volkskunde* 1. S. 184-214.
- Borst, A., 1986, *Das mittelalterliche Zahlenkampfspiel*. Heidelberg.
- Borst, A., 1996, *Medieval Worlds. Barbarians, Heretics, and Artists in the Middle Ages*. Chicago.
- Danielsson, T., 2009. "Social eller existentiell oro? Fostbrödradråp i två isländska sagor". *Scripta Islandica* 59. S. 73-91.
- De Brun, F., 1924, "Strödda anteckningar rörande Stockholms Storkyrka". *Holmiana et alia* 5:2-3. S. 820-847.
- Ekstrand, M., 1937. Magnus Erikssons brev till Kopparberget den 19 februari 1360. *Med hammare och fackla* 1937. S. 36-49.
- Fichte, J. O., 1996, "Providentia – Fatum – Fortuna". *Das Mittelalter* 1. S. 5-20.
- Forsslund, K. E., 1936, *Med Dalälven från källorna till havet. Tredje delen, södra Dalarna. Femte boken. Falu Gruva och Stora Kopparbergs Bergslag*. Stockholm.
- Flasch, K., 1989, *Augustinus. Einführung in sein Denken*. Stuttgart.
- Hansson, S., 1982, *Afsatt på svensko. 1600-talets tryckta översättningslitteratur*. Göteborg. (Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Göteborgs universitet 5).
- Hansson, S., 1997, "Skåda huru bönderna tillsammans hårrivas! Folket, 1600-talslitteraturen och decorum." *1600-talets ansikte. Symposier på Krapperups Borg* 3. Lund. S. 427-440.
- Haug, W., 1995, "O Fortuna. Eine historisch-semantische Skizze zur Einführung." *Fortuna*. (= *Fortuna vitrea* 15). Tübingen. S. 1-22.
- Hidalgo Downing, L., 2003. "The World Creation in Advertising Discourse". *Clac* 13. S. 1-16.
- Ingelsson, J., 1913, *Berättelse om Stora Kopparberget år 1716*. Göteborg.
- Jacobson, G., 1613. *Tidhfördriff: ett litet tidhfördriff, der medh man kan fördröye tidhen, och affslå onde tanckar, som letteligen kunne komme när man intet tager sigh före, och må brukas när tiden så medhgiffs Istålt och vthdragin wid Kopperberget af Gisle Iacobson och af trycket vtgångin den 2. septembr. 1613*. Stockholm.
- Lanz, J., 1971, "Affekte". *Historisches Wörterbuch der Philosophie*. Bd 1. Darmstadt. Sp. 89-100.
- Lindroth, S., 1955, *Gruvbrytning och Kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*. Del 1 och 2. Uppsala.
- Manitius, M., 1923, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters* 2. München. (Handbuch der Altertumswissenschaft 9: 2.2).
- Müller, R. A., 2002, "Vom Adelsspiel zum Bürgervergnügen. Zur sozialen Relevanz des mittelalterlichen Schachspiels". *Concilium medii aevi* 5. S. 51-75.

- Naucler, O., 1941, *Delineatio magnae fodinae cuprimontanae. Stora Kopparbergs Gruva och Kopparverk. Två akademiska avhandlingar vid Uppsala Universitet år 1702 och 1703*. Uppsala.
- Nikula, O. och S., 1987, *Åbo stads historia 1521-1600*. Bd 1. Åbo.
- Schmidt, J., 1993, "Affektenlehre II: Mittelalter". *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. Bd. 1. Tübingen. Sp. 224-226.
- Schnell, R., 2008, "Emotionsdarstellungen im Mittelalter. Aspekte und Probleme der Referentialität". *Zeitschrift für deutsche Philologie* 127. S. 79-102.
- Schädler, U. & Calvo, R. (utg.), 2009, *Alfons X "der Weise". Das Buch der Spiele*. Münster.
- Sommarin, P., 1908, *Bidrag till kännedom om arbetareförhållanden vid svenska bergverk och bruk i äldre tid till omkring år 1702*. Lund.
- Stockwell, P., 2007, "Cognitive Poetics and Literary Theory". *Journal of Literary Theory* 1. S. 135-152.
- Stöllinger-Löser, C., 2004, "Losbücher". *Verfasserlexikon des Mittelalters* 11. Berlin och New York. Sp. 508-510.
- Söderberg, T., 1932, *Stora Kopparberget under medeltiden och Gustav Vasa*. Stockholm.
- Wessén, E., 1947. *Medeltida urkunder rörande Stora Kopparberget*. (Monumenta historica Cuprimontana medii aevi). Stockholm.
- Wiboldus Cameracensis Episcopus, "Ludus Clericalis". *Migne PL* 134. S. 1007-1016.
- Zöllinger, M., 1997, *Geschichte des Glücksspiels: vom 17. Jahrhundert bis zum zweiten Weltkrieg*. Wien, Köln, Weimar och Böhlau.

NOTER

- 1 Om Klem och Karl IX se Lindroth 1955, s. 64f.
- 2 Nikula 1997, s. 213, listar en tullskrivare med samma namn för perioden mellan år 1595 och 1599. Helmer Lagergrens införande i "Biographia Cuprimontana" från 1942 upplyser att Gisle Jacobson "omtas i Kopparbergs kyrkas räkenskaper, i vinlängder för åren 1614 och 1620, men icke påföljande års". Lagergren kommenterar även att han har gått igenom Stora Kopparbergs kyrkas räkenskaper utan att hitta flera uppgifter.
- 3 Boken är bevarad i två exemplar. Ett finns på Kungl. Biblioteket i Stockholm och ett på universitetsbiblioteket i Uppsala. Vid en jämförelse upptäckte jag att exemplaret i Stockholm är defekt. Dessutom finns en mikrofilmkopia av Uppsalas exemplar i Lunds universitetsbibliotek.
- 4 "Än ett annat Sätt med try Terningar til att kasta/ som brukas hos Berkmennerne widh Kupperbergeth" (Dii^v). "Een liten Förmaning efter vnderwizningen huru Berkmenen dubbla" (Diii^f).
- 5 Gisle Jacobsons beskrivning av gruvan 6/6 1606, i Landskapshandlingar, Dalarna 1606:11 A. Den första gruvkartan ritades 1629 av Olof Hansson Svart.
- 6 Om vanliga människors läsning under 1600-talet se Hansson 1997, s. 427: "Den grupp som man åsyftar med beteckningen 'allmogen' hade ingen litteratur under 1600-talet, i varje fall inte i det ordets bokstavliga bemärkelse, i form av nedskrivna eller tryckt texter."
- 7 Om 1600-talets svenska översättningslitteratur se Hansson 1982.
- 8 Om affekter se Lanz 1971. Om medeltidens affektlära se Schmidt 1993.
- 9 I denna ansats använder man sig av insikter från kognitionsvetenskapen för att analysera litterära texter. Om sambandet mellan "Cognitive Poetics" och litteraturteorin, se Stockwell 2007.
- 10 Jag hänvisar här till originaltextens sidonummering som räknar blad och inte sidor (foliering). Här skiljer man mellan bladets framsida (recto = r) och baksida (verso = v).
- 11 Om *Libros de los juegos* se Schädler, U. & Calvo, R. (utg.). *Alfons X "der Weise". Das Buch der Spiele*. Münster 2009.
- 12 Det följande efter Lindroth 1955, s. 32f och 95f. Se även Sommarin 1908 och Boëthius 1965, s. 116f. Om bergsmännens dobblande se Forsslund 1936, s. 48 och Söderberg 1932, s. 142ff.
- 13 Wessén 1947. Ekstrand 1937.
- 14 Lindroth 1955, s. 96; Söderberg 1932, s. 142f.
- 15 I en partalslängd år 1620, enligt en av Eric Hammarström otryckta samlingar. Älvsborgslösen 1:a termin 1614 anger honom som ägare av en halv fjärdepart i gruvan.
- 16 Naucler 1941, s. 41.
- 17 Zöllinger 1997, s. 21.
- 18 Bibelns berättelse om hur soldaterna efter Jesu korsfästelse kastade tärningar om Jesus kläder, illustrerar dåtidens moraliska omdöme om tärningsspelet.
- 19 Om de medeltida filosofernas problem med dessa koncept se Fichte 1996. Det följande efter Haug 1995.
- 20 Haug 1995, s. 1, min översättning.
- 21 Haug 1995, s. 7.
- 22 Om lottböcker se Boehm, 1932/33, "Losbücher" *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* V, sp. 1386–1401. Sedan framför allt Bolte 1925. Om drömbok eller spådomsbok jämför även Stöllinger-Löser 2004. Den första undersökningen av lottböcker gjorde konsthistorikern Sotzmann, »Die Loosbücher des Mittelalters», *Serapeum* 4–6 (1850), s. 29–89, *Serapeum* 20–22, (1851), s. 305–342.
- 23 Om onomanti se även Boehm, 1932/33, "Lösen", *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens* V, sp. 1351–1386.

- 24 Aurelius Augustinus, *Bekännelser* VIII 12, 29. Thomas av Aquino, *Summa theologica* II 2, 95, 8. Även i Boehm, "Lösen". Redan under antiken kände man till liknande mantiska förfaranden, men utifrån Vergilius, de så kallade *sortes virgilianae*.
- 25 Emotionernas roll och funktion är en komplex fråga, som ännu inte är undersökt inom dagens forskning. Det finns inget standardverk inom den historiska disciplinen. Det saknas också en samlad framställning av de medeltida emotionernas historia, både på nationell och på internationell nivå. Jämför Schnell 2008:10.
- 26 Om affekter och medeltidens affektlära se Lanz 1971 och Schmidt 1993. Om Augustinus själs- och syndlära se Flasch 1989, s. 67 ff.
- 27 Även medicinska traktat och andra slags rådgivande litteratur är givande att undersöka, men i den här analysen utgår jag från dygderna respektive lasterna.
- 28 Müller 2002, s. 61.
- 29 Jag vill tacka Ulrich Schädler för att han gjorde mig uppmärksam på likheten mellan Wibolds *ludus clericalis* och *Ett litet Tidbördriff*.
- 30 Wiboldus Cameracensis Episcopus, "Ludus Clericalis", PL 134, s. 1007–1016. Detta spel kallades för *Rhythmomacia* utan att vara ett sifferkampspel. Om Wibolds *ludus clericalis* och *Rhythmomacia* se Manitius 1923, s. 338, 340 och 343 där de två spelen inte skiljs från varandra. Om *Rhythmomacia* se Borst 1986, s. 19f. och 48 samt Borst 1996, s. 195–212. Ett annat exempel på ett klerikalt spel som ska träna munkarna i matematik är det skandinaviska *hnefatafl*, ett fornnordiskt brädspel, känt från de isländska sagorna.
- 31 I den internationella litteraturhistoriska forskningen om medeltiden och tidigmodern tid är dessa frågor just nu mycket aktuella. Principiellt om dess komplexa problematik, till exempel hur tidsavståndet påverkar emotionernas psykoshistoriska beskrivning, se Schnell 2008. Han påpekar, att man kan skilja mellan tre olika ansatser. Den första intresserar sig för emotionernas "psykohistoriska implikationer". Här utgår man från litterära figurers känslotillstånd som om de vore riktiga personer. I den andra för frågan, vilka litterära gestaltungsmedel författaren använder för den emotiva kommunikationen. Den tredje ansatsen kretsar kring frågan, om insikter i författarens sätt att kommunicera emotioner kan ge kunskap om en viss epoks eller sociala skiktets specifika känslotillstånd eller känsllohushållning.
- 32 Denna ansats i samband med analys av medeltida isländska texter se Danielsson 2009.
- 33 Hidalgo 2003, s. 2.
- 34 Hidalgo 2003, s. 7.

En äventyrlig verksamhet - upplevelser av risk vid svenska gruvor under tidigmodern tid

AV KRISTIINA SAVIN

Bergsbruk är en äventyrlig näringsgren. Det är en tanke som ofta återkommer i tidigmoderna källor. Även idag är gruvhanteringen en riskfylld verksamhet, men ännu svårare och osäkrare var den före den moderna geologins, teknikens och ekonomins tidevarv. Men trots detta talade äldre tiders svenskar vanligtvis inte om risk när bergsbrukets vansklighet kom på tal. Begreppet *risk* är relativt nytt i svenskan. Den första skrivna texten där det belagts av språkforskare är från år 1626, men det kom att dröja ytterligare ett hundratal år innan det fick ett större genomslag.¹ Under stormaktstiden tillhörde det inte bergsbrukets vardagliga ordförråd. Men hur artikulerades osäkerheten då? Vilka begrepp och idéer var vanliga?

Följande artikel granskar några tidstypiska sätt att beskriva ekonomisk och fysisk osäkerhet. Inledningsvis belyses idéer om bergsbrukets lönsamhet. I fokus står begreppen *lycka* och *äventyr*, två begrepp som förekom i förordningar, brev och andra vardagsdokument, men som också hade en direkt förankring i tidens filosofiska och religiösa idéer. Därefter granskas skildringar av fysisk utsatthet vid Stora Kopparbergs gruva – en miljö som tedde sig skräckinjagande och fascinerande på samma gång. Vilka värden motiverade tidigmoderna människor att riskera sina liv här och hur framställdes farorna i olika genrer?²

Vi söker det osäkra

INCERTA SEQUIMUR, ET QUO PLUS IMPENSUM EO MINUS LIBET DESISTERE, ”Vi söker det osäkra, och ju mer man satsat, desto mindre vill man ge upp”, konstaterar en latinsk sentens som fortfarande är synlig på en målning i Stora Lassåna bruksherrgård, uppförd i Tivedens djupa skogar av brukspatronen Anton von Boij år 1685. Bilden föreställer två män i färd med att veva upp ett spann med malm ur underjorden (fig. 1).

Även de andra emblematiska framställningarna i herrgårdens salstak tematiserar osäkerheten i bergsmannens mödosamma vardag.

Fig 1. Två män vevar upp en spann med malm ur gruvan. Grisaillemålning i Stora Lassåna bruksherrgård, Närke.

Fig 2. En man bär upp malm ur gruvan. Stora Lassåna bruksherrgård, Närke.

NON PAR FORTUNA LABORI – ”Lyckan motsvarar inte mödan”, står det på den största av målningarna i takets mitt. Bilden visar ett landskap med järnbruk. I förgrunden står en man med hammare i högsta hugg. QUOD IUVAIT EXIGUUM EST, PLUS EST IACTURA LABORQUE, ”Det som gagnar är ringa, omkostnaden och mödan är större” läses det på en oval hörnbild. Den visar hur två arbetare bär upp malm ur en grop (fig. 2).

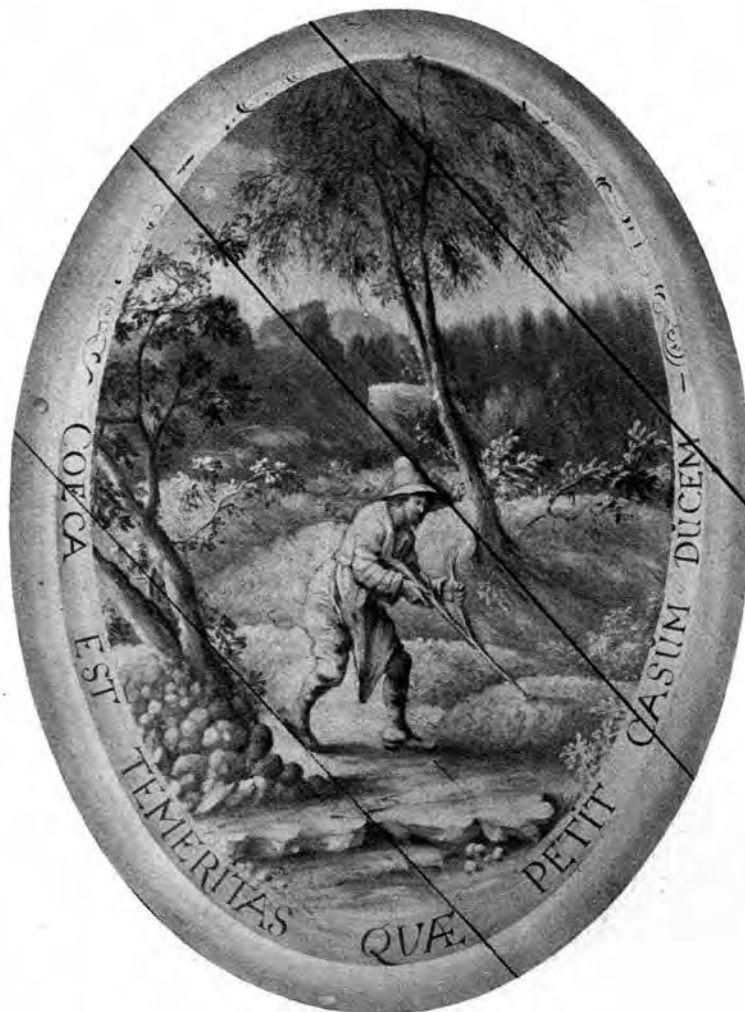

Fig 3. Man med slagruta. Stora Lassåna bruksherrgård, Närke.

COECA EST TEMERITAS QUÆ PETIT CASUM DUCEM, "Blind är den planlöshet som tar slumpen till ledare" meddelar inskriften under bilden av en man med slagruta (fig. 3).

Den femte bilden saknar inskription. Här har konstnären fångat ett ögonblick av tungt arbete vid en stångjärnshammare (fig. 4).³

Målningarnas symbolik kan tänkas syfta på människans tillvaro i stort, vanligt i tidigmodern emblematik.⁴ Sinnebilderna åskådliggör det mänskliga bemödandets fåfänglighet i ett evighetsperspektiv. Jordelivet är mödosamt och svårt, framtiden oviss, glädjen och nyttan ringa. Det går dock inte att bortse ifrån att bilderna bär

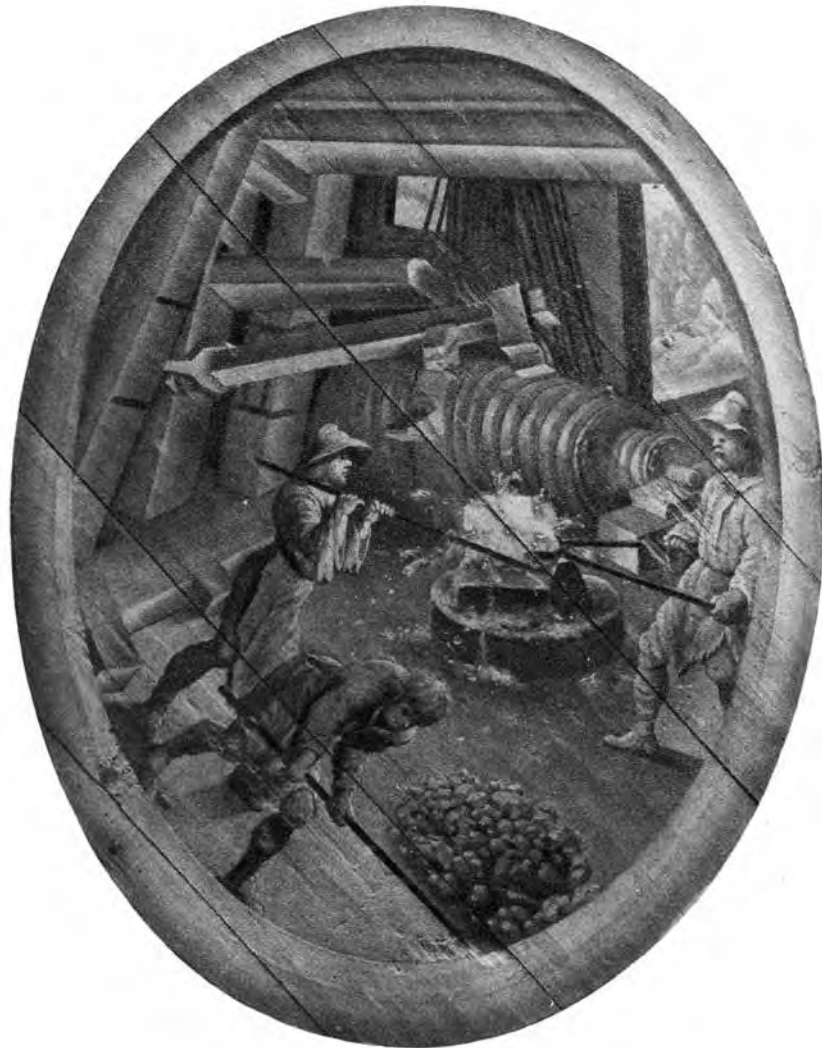

Fig 4. Smeder i arbete i en stångjärnshammare. Stora Lassåna bruksherrgård, Närke.

på en mycket personlig prägel. Motiven är hämtade från brukspatronens egen verksamhet, gruvbruket och järnhanteringen.⁵ Anton von Boij var väl förtrogen med alla de svårigheter som utövare av detta yrke kunde utsättas för.⁶ I detta sammanhang kan emblemens budskap te sig något hemlighetsfullt. I vilken relation står de lakoniska och tämligen pessimistiska latinska sentenserna till det tidigmoderna bergsbrukets idévärld? Vilka föreställningar kan brukspatronen von Boij och hans kollegor ha förknippat med begreppen *fortuna* (lycka), *casus* (slump) och *incertum* (osäker)?⁷

Lycka och äventyr

Tanken om att bergsbruk är en näring särskilt utsatt för lyckans växlingar är mycket vanlig i tidigmodern litteratur. Liksom kriget är gruvhanteringen ett område där människan i mångt och mycket är beroende av omständigheter utanför sin egen omedelbara kontroll. Den viktigaste anledningen som anförs i äldre källor om bergsbrukets vansklighet är osäkerheten angående de underjordiska malmfyndigheternas läge, omfattning och kvalitet. Det var svårt att veta vad som dolde sig under jordytan, var malmen fanns, och om fyndigheterna var tillräckligt stora för att brytningsarbetet skulle löna sig. Den som bestämde sig för att investera i en gruva tog således en ansenlig ekonomisk risk.

Bergsbrukets vokabulär ger en intressant inblick i de begrepp som präglade idéer om osäkerhet före det moderna riskbegreppets uppkomst och spridning. Det visar sig att ordet *lycka* var vanligt förekommande i dokument av praktisk karaktär som reglerade juridiska och ekonomiska förhållanden. I ett privilegiebrev för Sala silvergruva från 1528 erkänner Gustav Vasa det mödosamma och inte särskilt kostnadseffektiva arbetet och lovar att bergsmännen skall få njuta och behålla den fördel som ”lyckon dem vtåff samme gruffuos brukning giffuandis varder”.⁸ Vi kan anta att kungen syftar på det osäkra i letandet efter silvermalm, men yttrandet tycks även avse investeringarnas lönsamhet i stort. Den ekonomiska vinsten är beroende av lyckan, vilken här framstår som en oberäknelig faktor. För en modern läsare kan denna ”lycko” framstå som en irrationell kraft, men Gustav Vasa tycks använda begreppet i en betydelse som motsvarar – eller åtminstone inte motsäger – den hos latinets *fortuna*, såsom det definierades inom den aristoteliska fysiken. Det vill säga att gruvans produktion till en stor del är beroende av tillfälliga händelseförlopp som är svåra att förutse, planera och styra.⁹ Det betyder likväl inte att bergsmännen anförtror sig åt den blinda slumpen. Som medvetna aktörer med kunskaper och uppsåt gör de sitt bästa för att nå framgång, även om utfallet alltid är ovisst.

Lycka är ett begrepp med en direkt koppling till tidens ekonomiska vokabulär. Både det latinska *fortuna* och svenskans *lycka* användes under 1500- och 1600-talen i en abstrakt och instrumentell bemärkelse på tal om hushållning med ekonomiska resurser. I sin lärobok för unga adelsmän *Oeconomia eller Huuszholdz-book, för ungt adels-folck* (1581) skriver Per Brahe d.ä. att om utgifterna är lika stora som inkomsterna står hushållet ”uppå Ewen-

tyr, Lycka och Olycka.”¹⁰ De två sista orden motsvarar latinets *fortuna* och återger dess båda sidor, god och dålig lycka. De ställs sida vid sida med ”ewentyr”, samma ord som vi nu stavar *äventyr*. Detta ord hade introducerats i svenskan under högmedeltiden och hade bland annat betydelsen ’riskabelt företag’.¹¹ Brahes stavning av ”ewentyr” är emellertid inte helt godtycklig. Den ligger mycket nära stavningen av det latinska ordet *eventus* som kan översättas till modern svenska som ’utgång’, eller, beroende på sammanhanget, även som ’händelse’ eller ’öde’.¹² Detta latinska begrepp förekommer ofta i europeiska affärsbrev och handelskontrakt från sen medeltid. Så intygar en stockholmare som exporterar svensk koppar till Lübeck år 1331 att företaget sker *sub amborum eventu et fortuna*, ”på bådars äventyr och lycka”, det vill säga på båda parternas risk, som vi idag skulle uttrycka det.¹³ Svenskans ”lycko oc äwentyr” var ett vanligt uttryck redan vid början av 1500-talet och förekom ofta i uttrycket *på sin egen lycka och äwentyr*, det vill säga ’på sin egen risk’.¹⁴

Begreppen *lycka* och *äventyr* står i ett nära samband och kan betraktas som 1500-talets motsvarigheter till begreppet ’risk’.¹⁵ Det senare förekom även i uttrycket *stå sitt äwentyr* i betydelsen ’att stå sin risk’.¹⁶ För att ringa in det semantiska fält där själva ordet risk har sina rötter får vi bege oss till medeltidens Italien. De uttryck som oftast dyker upp tillsammans med *risico* i handelskontrakt är *periculum* (fara) och *fortuna* (lycka). *Risico* betyder här närmast ”kapitalrisk”, medan *periculum* syftar på de faror som skeppet och dess last utsätts för. *Fortuna* står däremot för det öde som tillkommer skeppet.¹⁷

Under 1600-talets lopp blir hänvisningar till *lycka* allt ovanligare i ekonomiska, juridiska och militära sammanhang medan *äventyr* får ett uppsving och ett antal nya avledningar som *äventyra* och *äventyrlig* tas i bruk.¹⁸ Gruvhanteringen beskrivs ofta med adjektiv som ”kostsam” och ”äfventyrlig”.¹⁹ I ett brev till Bergskollegiet från 1695 tar Karl XI bergsmännens parti i den känsliga frågan om att utöka gruvandelar för att garantera ett minimum av säkerhet för dem ”som theras egendom uppå Bergwerk äfwentyra”.²⁰

De som satsade sitt kapital på bergsbruket kom att bli allt flera under 1600-talet då järnet blev Sveriges främsta exportvara.²¹ Rikets järnindustri skulle effektiviseras och växa i så stor omfattning att de gamla bergsmännens resurser kom till korta. Nu uppfördes ett stort antal verk med hjälp av en ny typ av kapital: adelsmän,

handelsmän, statstjänstemän och utländska långivare investerade sina tillgångar i nya bruk. Bland de nya företagen fanns även grundaren till Lassåna bruk, Anders Henriksson Boij (död 1668), före detta handelsman och rådman i Stockholm.²² Han sparade inga kostnader när det gällde att leta efter malmstreck och ordna försök med gamla och nya gruvor. Det tog hela tio år för honom att hitta en god gruva på Tiveden. Men även här slog beräkningarna fel och slutligen fick Boij nöja sig med äldre gruvor i de angränsande bergslagen.²³ Sonen Anton Boij (1631–1710) som studerat i Uppsala och varit på studiebesök vid franska, tyska och nederländska gruvor fortsatte så småningom faderns arbete med att energiskt leta efter nya malmstreck, men hans framgångar blev inte större än faderns.²⁴ Det var han som beställde målningarna i Lassåna bruksherrgård och vi kan anta att innehållet i dem ger uttryck för hans egna erfarenheter.

Oförutsägbarheten och bristen på stabilitet var problem även för stora gruvor med rikare malmgångar. Om en av Sveriges största gruvor, Sala silvergruva, berättar den unge studieresenären Nils Rubenius år 1662 att ”Cronan hafwer af alt thetta wärket icke rätt stoor profijt, ty när thet ansees som här kostas på, är thet ringa nogh henne blifwer öfwer til betalningh.”²⁵ Även Stora Kopparbergs produktion steg och sjönk drastiskt under årens lopp. Aproppå produktionskurvans snabba svängningar skriver Sten Lindroth i sin voluminösa Stora Kopparbergs-historik att bergshanteringens alltid var något av hasard, ”tidvis log lyckan, nya rika malmgångar uppdagades och produktionen steg, tidvis sinade de bättre ådrorna eller ras och vattenhärjningar hindrade åtkomsten av malmen”.²⁶

Arbetarnas försörjning kunde bli ett problem.²⁷ Ofta hände det att brukspatroner inte hade möjlighet att betala ut lönerna. Arbetarna var direkt påverkade av den osäkra kvaliteten och kvantiteten på malmen. Eftersom dessa faktorer var högst skiftande och omöjliga att förutse i varje enskilt fall, var fördelningen av arbetsplatserna inne i gruvan en känslig fråga. För att jämna ut de ojämlikheter som orsakades av malmens skiftande kvalitet och förekomst i olika gruvrum följde man vid Stora Kopparberget en rutin kallad dubbel som innebar att arbetsplatserna lottades ut för ett år i taget, antingen med hjälp av tärningar eller med lotter. Men inte heller slumpen kunde garantera jämlikhet i detta sammanhang och konflikter var vanliga.²⁸

Kunskap eller tur?

Beror bergsmannens framgångar på yrkesskicklighet (*ars*) eller handlar det blott om lycka (*fortuna*) och hårt arbete (*labor*)? Är han en expert eller en lycksökare? Frågan återkommer ofta i den tidigmoderna bergsbrukslitteraturen. I sitt omfattande pionjärverk *De re metallica* (Om metallurgi, 1556), vars illustrationer eventuellt kan ha tjänat som förebilder till de ovan omtalade målningarna i Stora Lassåna, poängterar Georg Agricola, läkare och humanist i den böhmiska staden S:t Joachimsthal, vikten av geologiska och tekniska kunskaper.²⁹ Han konstaterar inledningsvis att många människor anser gruvdrift vara en smutsig verksamhet som är beroende av tillfälligheter, ett företag som inte kräver så mycket kunskap som kroppsarbete. Men Agricola håller inte med. Hans syfte är att bevisa motsatsen och lära ut bergsbrukets och metallurgins grunder. Bergsmannen måste förfoga över sakkunskaper i sitt fack, så att han vet på vilket ställe på ett berg, en kulle eller i en dal han skall utmäta gruvan. Han måste känna väl olika jordarter, vätskor och stenar. Dessutom måste han ha kunskap om de metoder, verktyg och maskiner med vilka arbetet under jorden bedrivs.³⁰

De re metallica var under lång tid det viktigaste verket inom bergshandlingens teori och praktik. Även i Sverige lästes det i flera hundra år, liksom flera andra av Agricolas verk.³¹ I en liten bok för den studerande ungdomen *Bermannus sive de re metallica* (Bergsmannen eller om metallurgi, 1530) förklarar Agricola mineralogins och metallhandlingens grunder. Här intar frågan om förhållandet mellan yrkesskicklighet och lyckosamhet en viktig plats. Boken är skriven i dialogform. Den lärda och kvicka replikväxlingen utspelar sig mellan två läkare och bergsmannen Bermannus som träffas i Sudeterna för att se på traktens berömda silvergruvor. Efter en stunds vandring ställer sig en av läkarna skeptisk till gruvbruket. Att satsa sina tillgångar på något så ovisst, som hopp om framtida malmfynd, låter i hans öron inte förnuftigt:

Jag köper inte hopp för pengar. [...] Eftersom man måste satsa stora summor på en gruva, skulle jag anse mig vara förtjänt av att bli utskrattad i fall hoppet går om intet, då jag satsat det som var säkert på något osäkert, och därmed överlätit mig blint åt lyckan.³²

Läkaren menar att gruvdriften är så osäker att det inte förefaller klokt att investera i den. Hans kritik utgår dock inte från geologin, metallurgin eller ekonomin, utan från den klassiska moralfiloso-

fin. Han framställer bergsmannen som hemfallen åt hoppet (*spes*), en passion som i sig är nyttig, men som, om den inte tyglas, kan invagga människan i alltför stora förhoppningar utan förnuftig grund. Detta otyglade hopp fyller henne med blind tillförsikt och får henne att välja det osäkra (*incerta*) framför det säkra (*certa*), och anförtro sig åt lyckan (*fortuna*). De som driver gruvor sägs agera planlöst eller på måfå (*temere*). Enligt läkarens mening har bergsmännen alltså övergivit klokheten och agerar i blindo. De anförtro sig åt slumpen (*casus*) och lyckan (*fortuna*), och frånsäger sig därmed möjligheten att förutse, planera och styra investeringarnas framtid. Ett sådant beteende går stick i stäv med den aristoteliska etikens ideal om en balanserad människa, vars beslut grundar sig i förnuftiga överläggningar.³³

Bergsmannen svarar och pekar på svagheten i läkarens resonemang. Om alla skulle tänka på detta sätt, säger han, skulle bönder inte längre så, eftersom missväxt är att frukta. Handelsmän skulle inte segla på grund av fara för skeppsbrott och ingen skulle ge sig ut i krig då utgången alltid är oviss. ”Men likväl hoppas alla på det bästa, och oftast brukar det sluta lyckligt. Däremot har ingen som har ett förskräckt och ängsligt sinne någonsin utträttat något, och kommer inte att göra det heller.”³⁴ Bergsmannens försvar bygger på den aristoteliska etikens idé om dygden som en väg mellan två ytterligheter. Han visar att kritikerna är alltför räddhågsna då de låter sig styras av affekten fruktan. De modiga bergsmännen följer en gyllene medelväg.³⁵ Bermannus visar att det är en ren missuppfattning att de anförtro sig blint åt lyckan. I själva verket följer de tecken i naturen som bergsmanskonden lärt dem.³⁶ Att Agricola ställer sig på bergsmannens sida indikeras också indirekt genom litterära intertexter. De som hade gått i skolan under 1500-talets andra hälft kände sannolikt igen orden *ego spem pretio non emo*, ”jag köper inte hopp för pengar”, från den romerske komediförfattaren Terentius’ *Adelphoe* (Bröderna, ca 160 f. Kr.), där de uttalas av en föga sympatisk kopplare.³⁷

Väl framme vid gruvorna väcks läkarens tvivel på nytt. Ett så mödosamt och farligt arbete kan man ju bara önska sina ovänner eller de onda stoikerna som förhärmligar uthärdandets konst. I fall bergsmannen trots allt lyckas uträtta något så skall framgången inte tillskrivas någon konst eller skicklighet (*ars*) utan ett ihärdigt arbete i förening med god lycka (*bona fortuna*). De tecken som Bermannus talar om håller läkaren för osäkra (*incerta*) och tvivelaktiga (*dubia*). Ty hur skulle det vara möjligt för en vanlig dödlig

att skåda in i jordens innandöme och fastställa att det finns silver där?³⁸

Bergsmannen ges sista ordet. Han menar att även om bergsbruket är underkastat lyckans växlingar, kan dessa övervinnas med hjälp av konsten – kunskaper och skicklighet betvingar lyckan. Det handlar om en under 1500- och 1600-talen mycket vanlig tankegång. En liknande tanke yttrar Georg Stiernhielm i lärodikten *Hercules* (1658). ”Dygd vågar inte på slump; dock slump botas ofta med snille”, lär fru Dygd den unge hjälten.³⁹ En dygdesam person handlar inte i blindo. Ovisshet övervinnas med hjälp av förståndets gåvor.

Bergsmanskunsten besegrar lyckan?

Motsatsparet *fortuna* och *ars*, lycka och konst (i betydelsen kunskaper), utgjorde sedan antiken en grundläggande dikotomi som strukturerade tankar på många områden, i synnerhet gällde det discipliner som sysselsatte sig med praktiska förhållanden, som retorik, etik och juridik. Alla skeenden i världen kan föras tillbaka på tre faktorer: några saker sker genom naturen (*natura*), andra genom mänsklig intention på en konstgjord väg (*ars*), medan sådant som kommer av varken natur eller konst, kan sägas ske av en tillfällighet (*fortuito*).⁴⁰ I fysikläroböckerna beskrevs sådana tillfälligheter med termerna lycka (*fortuna*) och slump (*casus*).⁴¹

Kategorierna natur-konst-tillfällighet var även grundläggande för den tidigmoderna klassificeringen av malmletningsmetoder. I Uppsaladissertationen *De re metallica Sueo-Gothorum schediasma* som ventilerades år 1703 under professor Pehr Elvius d. ä. beskrivs tre sätt för malmletning. För det första kan man gå tillväga efter den naturliga metoden (*modo naturali*) som innebär geologiska studier och iakttagelser av naturfenomen. För det andra kan konstgjorda hjälpmedel användas (*modo artificiali*), vilket exemplifieras med slagrutan. För det tredje uppdagas många malmfyndigheter av en slump (*casu*). Just så hade de allra flesta stora svenska gruvor fått sin början.⁴² Enligt sägnen blev Stora Kopparbergs malmfyndigheter upptäckta tack vare en vit bock vid namn Kåre, som vid upprepade tillfällen kom hem med pälsen nedsmutsad av rödfärgat damm och hjälpte sålunda sin ägare att identifiera ett kopparmalmstreck.⁴³

Den mest omdiskuterade av alla dessa metoder var slagrutan. Argumenten för rutan dominerade långt in på 1700-talet. Därför är det något förvånande att brukspatronen Anton von Boij och

konstnären som han anlitat kring 1685 valt att kombinera bilden av en slagrutegångare med den latinska sentensen COECA EST TEMERITAS QUÆ PETIT CASUM DUCEM – ”Blind är den planlöshet som tar slumpen till ledare” (fig. 3).⁴⁴ Begreppen slump (*casus*) och planlöshet (*temeritas*) signalerar tydligt att slagrutan är ett verktyg som utesluter kunskaper och skicklighet. Att likställa bruket av slagruta med att blint följa slumpen var ovanligt vid denna tid. Denna metod brukade vanligen sortera under konstfärdigheten (*ars*). Men även avvikande uppfattningar förekom. En svensk bergsman som tog avstånd från rutan var Otto Dress som kring 1680 inlämnade till Bergskollegiet en traktat om malmletning. Slagrutan underkänner han, anser den som vidskepelse. Hans rön bygger inte på auktoriteter utan personliga iakttagelser.⁴⁵ Det är inte osannolikt att Dress uttrycker åsikter som även haft en viss spridning bland andra praktiskt verksamma bergsmän. Kanske har brukspatronen von Boij varit engagerad i frågan och velat offentliggöra sin ståndpunkt genom målningen.

Ett annat, mindre uppmärksammat, hjälpmedel vid malmletning var gruvkompassen. Antydningar om att kompassen användes finns sedan 1640-talet. Bristen på publicitet kring kompassen under äldre tider kan vara en fråga om bevarandet av en yrkeshemlighet, menar Harald Carlborg. För oinvidga kunde kompassen framstå lika egendomlig och mystisk som slagrutan.⁴⁶

När allt kommer omkring var relationen mellan yrkesskicklighet och tur långtifrån glasklar. Även om konstfärdighet och kunskaper tänks minska den oförutsägbara lyckans inflytande, kan denna faktor inte elimineras helt. Tanken att malmletningen och gruvbruket är områden där även de mest framstående mänskliga kunskaper kan komma till korta gör sig påmind gång på gång. De tillfälligheter, som låter malmfyndigheterna komma till dagens ljus, beskrivs ofta som ”oförmodeliga” eller förunderliga. Falu gruva hittades genom en underlig händelse (*miro ... casu*).⁴⁷ Den lycka som omtalas i bergsbrukets dokument är förankrad i den kristna religionen. Metallerna uppdagas för människorna ”genom Guds högsta omsorg och försyn” (*summa Dei cura atque providentia*).⁴⁸ I en gratulationsdikt över ett silverberg som upptäckts tack vare några lekande barn i Norrbärke socken i Dalarna år 1711 skriver diktaren Sophia Elisabeth Brenner att det blivit upptäckt ”medelst Gudz försyn”.⁴⁹

Att söka välsignelse

Bergsmannens tillvaro är osäker och svårförutsägbar. Han hotas ständigt av ekonomisk ruin, men kan även förunnas oförutsedda och otroliga framgångar. I sin levernesbeskrivning berättar Jesper Swedberg hur hans föräldrar en gång fick del av ”en oförmodelig stor lycka”. Vid Stora Kopparberg fanns det en övergiven gruva kallad Stora Mårdskinnsschaktet, där Swedbergs far tillsammans med tjugotre andra bergsmän bestämde sig för att ”försökia sina lycko”. Gruvan hade tidigare varit malmrik, men stod nu öde och full av vatten. Arbetet var mödosamt och utgången oviss, men i slutändan gav det god utdelning:

Ther wille et digert arbete och icke mindre bekostnad til. Vtgången och belöningen war hel owiss. [...] Lenge arbetades alt fåfengt: och war ingen båtnad eller froma: vtan idel bekostnad och arbete: och såg rett sorgeligt vt. Och endeligen kommer then nådige Guden, och icke allenast rikeliga ersetter theras stora bekostnad, vtan ock så ymnogt them welsignar, at the blefwo ibland de förmögnaste bergsmän på then tiden.⁵⁰

Swedberg beskriver framgången i gruvbrytningen som en Guds välsignelse. Ett framgångsrikt bergsbruk kräver alltså såväl hårt arbete som lycka av Guds nåd.⁵¹ Den kristna världsbildens stora betydelse för bergsbruket framgår med särskild tydlighet av privilegiebrev, förordningar och gruvartiklar. Privilegier för Salberget givna av Sten Sture den yngre år 1512 fastslår att ”allsvåldig Gud haver unt och givit det solverberget, [...], riket, eder och den menige man till nytta gagn och oppehälle”.⁵² Med liknande ordalydelser inleds de flesta liknande dokument under de närmast följande tvåhundra åren. I förordningarna följer härpå förmaningar att inte bryta mot Guds bud. Guds nåd kunde nämligen försvinna ifall hans heliga bud kränktes.⁵³ I Gustav Adolfs *Grufwe-Ordning för Sale Berget* från 1624 heter det att all lycka och välsignelse står i Guds hand, och att arbetarna därför skall se till att inte synda mot honom:

Efter al lycka och wälsignelse, så wäl med Bergwerk som andra Bruk står uti Guds hand, och man therfore är pliktig Gud then aldrahögste för sina goda gåfwor at lofwa och ära och icke med otacksamhet, eder, bannande och swärjande förorsaka at taga sin wälsignelse igen.⁵⁴

I gruvan skulle Guds bud efterlewas med särskild aktsamhet, i synnerhet gällde det den första lagtavlans bud som handlade om de synder som människan begår mot Gud. På denna punkt liknar

gruvförordningarnas innehåll krigsartiklarnas. Liksom kriget, var bergsbruket en verksamhet särskilt utsatt för lyckans växlingar.⁵⁵

Men vad innebar denna religiösa förankring för den praktiska verksamheten? Den klassiska humanistiska traditionen uppmanade människan att tämja lyckan med hjälp av teknisk yrkesskicklighet (*ars*), som byggde på klokhets och kunskaps. Men om denna lycka samtidigt betraktas som Guds särskilda välsignelse, något som frambringas av Gud själv genom hans outgrundliga försyn, är det då möjligt för människan att med sina egna krafter och kunskaper betvinga lyckan och åstadkomma framgångar? Välsignelsen, liksom försynen, är outgrundlig redan per definition. Gud ger till vem han vill och när han vill. Det tycks finnas en motsättning mellan klassiska och kristna tankemönster. I en dissertation från 1757 erkänner uppsalastudenten Jacob Leonhard Roman, son till en brukspatron, att det handlar om ett problematiskt område. Det är ju känt att de flesta av befintliga gruvor uppdagats ”mer af en händelse, än genom uppsökning”.⁵⁶ Det betyder dock inte att människans egenhändiga sökande efter malmstreck skulle vara helt fåfängt. Inte heller kan det anses vara ”stridande mot Guds styrelse”. Tvärtom, varje undersåte bör söka efter malmstreck till Skaparens och Fäderneslandets ära genom att iaktta naturens tecken som exempelvis förekomst av barrträd, ljung och mossa, stenar, ”jordartens färg och lynne”, vattnets smak, färg och lukt.⁵⁷

För att se hur förhållandet mellan Guds nåd och mänskliga ansträngningar gestaltade sig i dokument av mera praktisk karaktär, kan vi se på en fullmakt utfärdad för fyra malmlutare av Bergskollegiet år 1656. Inledningsvis konstateras det att Gud välsignat Sverige med många dolda malmstreck som ligger förborgade i jorden till ingen nytta och väntar på att bli ”uppenbarade”. Därför har Bergskollegiet förordnat särskilda malmlutare för varje bergmästardöme. Metoderna som malmlutare förväntas använda bygger på noggranna empiriska iakttagelser och användningen av gruvkompass. Malmlutare förväntas ”förstå och känna” åtskilliga slags metaller, mineralier, berg- och jordarter. De uppmanas att spana och söka efter malm ”med all flit” och ”uthan försummelse” genom att resa runt, undersöka landskapet, samla och ta prover av mineralier samt utfråga allmogen.⁵⁸

Yrkesskicklighet och kunskaper utesluter inte Guds välsignelse, utan går tvärtom hand i hand med den. Nåden verkar inte bara genom slumpändelser, utan även genom människans handlingar. Även om lyckan ges en framträdande plats i skriftliga dokument,

betyder det inte att människan förväntas lita på slumpen. Inte heller filosofen och mystikern Sigfrid Aron Forsius, känd för sina stora kunskaper i astrologi, råder sina läsare att vänta på gynnsamma stjärnkonstellationer eller andra yttre omständigheter, utan betonar vikten av kännedom, förstånd, konst och ”god achtsamhet” vid framställningen av ädelmetaller. Enligt hans alkemiska anvisningar kan detta likväl ske utan penningkrävande och tidsödande gruvor.⁵⁹

Hur såg den praktiska planeringen av gruvbrytningen ut? Kan man se någon förändring under den tidigmoderna perioden? Den skillnad som framstår som den största när man jämför 1500- och 1600-talens planering med 1700-talets, är skillnaden i inställningen till hur långt framförhållningen skulle sträcka sig. Sten Lindroth menar att det i äldre tid saknades långsiktiga planer och visioner för hur gruvan skulle exploateras och utvecklas i dess helhet. Inte heller kände man något större behov av dylika planer. Så menar exempelvis bergmästare Peter Cahun i en gruvrelation till Bergskollegiet från 1630 att människan inte bör göra sig till Guds förmyndare genom att försöka spara malm för de efterföljande generationerna. Den som medvetet undviker att uttömma de underjordiska malmförråden är som en fiskare ”som uti en stor siö får ett godt fiskefänge och kastar största delen i siön igen, säijandes at om iag i åhr tager så mycket får iag intet åt åhret, icke tenckandes at det är en gudz gåfwa”.⁶⁰ Liknande strategier som idag skulle kallas för rovdrift, är typiska för 1500-talets slut och 1600-talets början, menar Lindroth. I samma dokument klandrar bergmästare Cahun likväl sina föregångare för lättsinnighet och ogenomtänkt brytningsarbete. Målet tycks ha varit en välordnad och välfungerande gruva, medan en mer långsiktig planering saknades.⁶¹

Motgångar

I juli 1655 skedde en katastrof vid Stora Kopparberg. Ett stort bergras inträffade och större delen av det översta taket föll ned i gruvan. Fallet var så kraftigt att husen i Falun skakade. Under de följande dagarna inträffade ännu ett ras som förstörde stora delar av gruvan. Arbetet måste läggas ned och en utredning tillsattes. Skuldfrågan upptog nu allas intresse. Som den ansvarige utpekades bergmästaren Hans Philip Lybecker som tillåtit sänkning av Hetortsschaktet, där raset tog sin början. Alla nöjde sig likväl inte med detta besked. Två bergsmän, Anders Nilsson och Erik Mattsson, menade att synder var förklaringen till olyckan.⁶²

Med tanke på förordningarnas förmaningar och varningar mot synd är ett sådant uttalande kanske inte särskilt förvånande. Emellertid visar en grundligare genomgång av olycksutredningar och andra dokument, som beskriver det praktiska arbetet vid gruvan, att det inte var vanligt att anföra synder som förklaring till olyckor. Istället koncentrerar sig olycksutredningarna nästan undantagslöst på att leta efter brister i den praktiska och tekniska hanteringen av arbetet. Anklagelserna mot Hans Philip Lybecker år 1655 handlade inte om mannens moral, utan om hur han hade lett brytningsarbetet. Bristerna i hans verksamhet skapade så stort missnöje att han tvingades fly från Stora Kopparberget.⁶³

I dokument som gäller planering inför framtiden är hänvisningar till Guds vilja vanligare. Våren 1666 när Stora Kopparberg hotades av översvämningar framlades ett förslag att omge gruvan med skyddande vallgravar. Man fruktade att månader med kraftigt snöfall och regn skulle få konstbyggarna att svämma över och åstadkomma ödeläggelse av gruvan. ”Men bergsmännen förlitade sig på Gud och bådo slippa dessa anläggningar, som inte heller förfärdigades”, skriver Sten Lindroth.⁶⁴ Det är symptomatiskt att de religiösa argumenten i detta fall inte kommer från Bergskollegiet utan från bergsmännen på orten. Bergskollegiets förslag är i regel av praktisk-teknisk och profan karaktär.

De vanligaste hänvisningarna till Gud och hans vilja förekommer i situationer, där de egna krafterna och kunskaperna kommer till korta. I ett brev till landshövdingen Lorens Creutz skildrar bergmästaren Hans Philip Lybecker det ”förskräckeliga och onaturliga regn” som orsakade stor skada och hotade gruvan sommaren 1666. Fördärvet hade varit ett faktum om inte Gud skyddat gruvan, menar han.⁶⁵ Även denna gång fick Lybecker skulden. De åtgärder som han vidtagit ansågs otillräckliga och hans rapporter om läget efter olyckan sades vara missvisande. Han anklagades för att ha dolt skadornas verkliga omfattning och sin egen skuld till det skedda.⁶⁶

Det finns dock genrer där religiösa utläggningar ges ett större utrymme. Att tillgripa sådana förklaringar tycks även ha med författarens personliga läggning att göra. Sonen till Hans Philip Lybecker, bergmästaren Harald Lybecker, har beskrivits som en varmt religiös person med pietistiska sympatier.⁶⁷ I sina brev till Bergskollegiet skildrar han gruvans vardag med alla dess motgångar och framgångar. Ofta ger han andliga förklaringar till händelserna. Händelse ett ras nattetid kunde förklaringen vara att Gud velat

varna de ogudaktiga, men i sin barmhärtighet väntat till natten när gruvan var tom så att arbetarna inte behövde lida ond bråd död. 1693 vände han sig till Kollegiet med en begäran om en särskild gruvbön för Stora Kopparberget. I hans dagboksanteckningar från åren 1691–1694 blandas uppgifter om praktiska göromål och tekniska problem med innerliga böner.⁶⁸

I februari 1707 när bergsmännen vid Stora Kopparberg var samlade för att förrätta det årliga dobblet inledde bergsrådet Lybecker sammankomsten med att önska alla ”allsköns wällsigenelse” från Gud. Strax därpå gick han över till att förmana de närvarande med anledning av gruvans nuvarande svaga tillstånd eftersom ”Synderne, hwilcka här å orten nu öfwerflöda, der till äro orsaken.”⁶⁹ Uttalandet stämmer väl överens med de bud, regler och förmaningar som förekommer i förordningar och gruvartiklar som stadgar hårda straff för svordomar och andra beteenden som skulle kunna förtörna Gud och få honom att ta tillbaka sin välsigenelse. Likväl är denna typ av förmaningar relativt sällsynta i gruvrättsprotokollen som för det mesta ägnar sig åt praktisk-tekniska detaljer. Man skulle kunna se sådana religiösa förmaningar som ett maktinstrument i överhetens händer, men en närmare undersökning av Harald Lybeckers dagbok visar tydligt att han räknat sig själv bland syndarnas skara. I början av år 1694 ber han Gud om bättring av ”vårt synda lefwerne”, ett liv med kristliga dygder och en fast tro på Frälsaren.⁷⁰

Dödens väntrum

Gruvorna har alltid utgjort en farlig arbetsmiljö. Även idag när begrepp som *arbetsmiljö*, *arbetarskydd*, *hälsorisk* och *olycksrisk* står i centrum är bergshanteringen ett yrkesområde med mycket hög olycksfallsfrekvens.⁷¹ Alla dessa begrepp är emellertid av sent datum. Det är först under 1900-talet som de får ett genombrott och börjar styra attityderna till arbete, hälsa och säkerhet. Skillnaden mot äldre tider är slående. Uppfattningar om risker och vad som är acceptabelt eller oacceptabelt har genomgått en avsevärd förändring. Under industrialismens tidigare skeden var arbetsförhållandena underordnade produktionsmålen.⁷² Olyckor hände ofta, de tillhörde gruvans vardag. Sigvard Montelius har kallat Falu gruva för ett ”dödens väntrum”.⁷³ Endast sällan tas vanliga arbetsolyckor upp i gruvrättsprotokollen. I de officiella handlingarna berörs de i regel endast i mycket allmänna ordalag.⁷⁴

Hur hanterade arbetarna de hårda villkoren? Säkerligen spelade religionen en viktig roll genom att ge tröst och skapa acceptans för de gällande villkoren.⁷⁵ En särskild gruvbön, kallad *Een Bergs Böön*, som översattes från tyska och trycktes år 1656, uppmärksammar de yrkesspecifika risker som gruvarbetaren skulle avvärja med Guds hjälp. Dessa är i huvudsak fyra: olyckor som händer titt som tätt, spöken som huserar i underjorden, den ständigt hotande fattigdomen och slutligen högmodet som kan bli en följd av stora vinster.⁷⁶ Vad som kan väcka uppseende i denna text är hänvisningen till underjordiska andeväsen, spökerna. Carl-Herman Tillhagen har visat hur folkliga gruvrå-föreställningar kunde fungera som ett slags primitiv ”säkerhetstjänst”. Gruvrået dök upp i riskabla situationer och fick gruvdrängen att avvärja olyckan.⁷⁷ I folkloristiska källor finns också uppgifter om gruvrå och troll som pekar ut malmfyndigheter.⁷⁸ I den långa beskrivning som Olaus Magnus ägnar åt svensk gruvdrift och metallhantering i *Historia om de nordiska folken* (1555) berättar han om de tjänster som trollen gör åt nordborna. De bryter, urholkar och klyver sten i gruvorna, och lastar dem i tunnor – allt för att förvirra gruvarbetarna. I själva verket är de ute efter att bereda människorna ofärd och undergång.⁷⁹ Det är dock inte säkert att den färgstarka skildringen verkligen speglar svenska föreställningar. Olaus Magnus skildring bygger på Georg Agricolas *De animantibus subterraneis* (Om underjordiska väsen) som ingick i utgåvor av *De re metallica*.

Ett sätt att komma kring de problem som orsakades av den livsfarliga arbetsmiljön – särskilt vanligt på 1500-talet och i 1600-talets början – var att utnyttja arbetskraft vars liv och hälsa inte ansågs ha lika högt värde som vanliga bönders och gruvdrängars. Åren 1571–76 när Sala gruva hade drabbats av flera svåra ras och arbetet i den uppochnervända gruvan var mycket farligt, stadgade Erik XIV att arbetet på de mest drabbade ställena skulle utföras av livstidsfångar, krigsfångar och förbrytare.⁸⁰ Om detta vittnar även de namn på gruvor som fortfarande användes i början av 1700-talet som *Juutehyllen*, *Pålackgrafwen* och *Knechterryminnen*.⁸¹ Det var också vanligt att domstolarna skickade dödsdömda brottslingar direkt till gruvan.⁸²

Problemet med den fysiska osäkerheten kan betraktas som en kunskaps- och maktfråga. Olika människors liv tillmättes olika värde, och likaså värderades faror och umbäranden olika för de olika stånden och yrkesgrupperna. Kontrasten framstår som starkast vid de kungliga besök som med jämna mellanrum kom gru-

vorna till del. Urban Hiärne skriver om när Karl XI:s steg ned i Sala silvergruva 1687 att berget och jorden som inte var vana att se annat än ”fattige bergsmän och äländige Grufwekarlars trählaktige släp” gladdes sig över den store monarkens nedstigning.⁸³ Det kungliga besöket firades med tillbörliga ceremonier. Den gruv-tunna där kungen hissades ned och upp sparades som ett minne i gruvan. Den målades i blått, försågs med silverband och en inskription. Man lät också prägla en medalj.⁸⁴

Besökare i underjorden

En av det tidigmoderna Sverige viktigaste sevärdheter var Stora Kopparbergs gruva. Det berömda resmålet tycktes skrämmande redan på långt avstånd. En tjock kopparrök förmörkade hela staden och den förbrända marken saknade växtlighet. Gruvans dagöppning såg ut som ett stort svart hål. Trots att gruvan tedde sig skrämmande, saknade den inte besökare från när och fjärran. Många av dem drog sig inte för att stiga ned i dess mörka djup.⁸⁵

”Vi häpnade sannerligen så snart vi kommo till gruvöppningen”, skriver den franske legationssekreteraren Charles Ogier, en lärd jurist och humanist som besökte Stora Kopparberget i februari 1635, i sin postumt publicerade resebeskrivning *Ephemerides, sive iter Danicum, Svecicum, Polonicum* (Dagbok, eller resa till Danmark, Sverige och Polen, 1656).⁸⁶ Det ofantligt breda och djupa svalg som öppnar sig i jorden är skrämmande, skriver han. Det svartnar för ögonen om man försöker titta ned i det. Långt nere på botten syns människor, små som myror. Blandningen av eld, is, ljus och mörker påminner om de gamla grekernas kaos. ”Vart du än vänder ögonen, ser du så underbara saker”.⁸⁷ När resenärerna som bäst insuper denna förunderliga vy får de syn på en gruvarbetare som kastar sig på gruvlinan och glider ned. ”Inte utan förskräckelse såg vi honom oförväget glida ned på gruvlinan”, berättar fransmannen.⁸⁸

Besökarna stiger ned i gruvan längs stentrappor. Där öppnar sig för deras blickar en syn som är både underbar och hemsk på samma gång. De ser mörka grottor i blänkande och blixtrande ljussken och många olika slags maskiner och hjul. Landshövdingen som beledsagar gästerna under jorden berättar hur han sett ett 200 år gammalt men välbevarat lik dras upp ur en bottendamm. Det franska sällskapet låter sig inte avskräckas, utan fortsätter vidare till andra gruvrum. Vad de ser påminner om den klassiska litteraturens underjordsskildringar. Bland de hårt arbetande mör-

ka skuggorna skymtas Sisyphos, Ixion och andra som sonar sina brott, såsom de skildras av poeten Vergilius.

För att begripliggöra och förmedla alla de omtumlande upplevelser som den ger upphov till, tillgriper även andra gruvbesökare välkända metaforer, bilder och berättelser från den klassiska och kristna föreställningsvärlden. Två återkommande motiv är helvetet och den antika litteraturens underjord, Tartaros eller Plutos rike.⁸⁹ Carl von Linné som besökte Falu gruva i januari 1734 kallar den för ”Sweriges största under” och ser här en förebild för teologers helvetesskildringar:

Utur denna grufwan steg up en stadig rök, hwilken med hela grufwans beskaffenhet lärde oss förstå, at hela helwites beskrifning, af *theologis* gifwen att imprimera i den säkra meniskans förstånd, är tagen utur denna äller dylika grufwor. Aldrig har någon Poët kunnat beskrifwa *Styx*, *Regnum Subterraneum* och *Plutonis* äller någon *theologus* helvitit så faseligt, som dett här synes.⁹⁰

Gruvan är ännu fasligare än den klassiska litteraturens underjordskildringar. Inte heller kristna helvetesbeskrivningar kan tävla med den. En stickande svavelrök förgiftar luften och fräter jorden. Arbetarna som går i trånga vitrioldrypande gångar omgivna av sot och mörker ser ut som djävlar. Svetten rinner ur deras kroppar som ur en påse, skriver Linné. Gruvbesöken väcker blandade känslor. Gruvan är skrämmande och fascinerande på samma gång. Tonvikten i periodens skildringar ligger likväl på negativa upplevelser som fruktan och besvär. Linné beskriver gruvan med orden *faslig*, *gruwig* och *svår*. Han skriver om en *ängslighet* som tar sig uttryck i kroppsliga reaktioner: ”Ängslighet af ett så stort diup, mörker och fara reste håren på mitt huvud, än att jag ingen ting mehr önskade än att åter få stå på jorden”.⁹¹ Håret som reses på huvudet är ett klassiskt inslag i beskrivningen av sinnestillståndet skräck (jfr lat. *horror* av *horreo*, att resa borst). I skildringarna från Falu koppargruva återkommer också en annan psykosomatisk reaktion som hänger nära samman med förundran: det är *stupor* (häpnad), som ordagrant betyder att man blir stum. Så skriver Charles Ogier att det franska sällskapet förstummades när de såg gruvans dagöppning. Resenärernas formuleringar står i ett intimt samband med den romerska litteraturen. Linnés ovan anförda citat skulle kunna ses som en direkt reminiscens av Aeneas färd till underjorden, såsom den skildras av Vergilius: ”håret reser sig upp, och rösten stockas i halsen. Allt han vill nu är fly”.⁹² Linné visar också hur stor och hur nära överhängande livsfaran är i gruvan:

Ack huru snart war icke här i mörkret att gå uti någor sänkning! Ack hur snart kunne icke ett steg på stegen fela, hur snart kunne icke en ertstor sten nedfalla, och i ett moment den olycklige meniskan här nedläggga, annihi- lera.⁹³

Raderna tycks ha något av den personliga upplevelsens omedelbarhet över sig, men även i detta fall är uttryckssättet starkt influerat av samtidens litterära former. På samma sätt som i böner framlägger Linné sina föreställningar om vad som skulle ha kunnat hända. I Petrus Warnmarks resebönbok *Then Swänske Ulysses* (1709) utmålas livliga bilder av uteblivna olyckor, vilka framställs som särskilt nära överhängande: ”huru snart hade stora hagelstenar kunnat slå mig på pannan [...]? huru snart hade en starck jordbäfning kunnat mig uppsluka?”⁹⁴ Det betyder inte att Linnés resebeskrivning är direkt beroende av denna resebönbok, utan att hans tankar rört sig i de tidstypiska spår som böner utstakade i tidigmoderna svenskers medvetanden. Resebeskrivningen återger den uppsättning tankar, talhandlingar och litterära grepp som förväntades utgöra ett stående inslag i varje människas dagliga mentala repertoar.⁹⁵

Rishtagandets dygder och laster

Charles Ogier skriver att han och de andra fransmännen inte lämnade någonting obesökt, som var värt att se: ”vi trängde till och med fram till ställen, där det var förenat med fara att komma”. Bara två dagar före deras besök hade två arbetare begravts under ett bergras, och detsamma hade kunnat hända dem själva, understryker han.⁹⁶ Varför valde han och de andra besökarna då att vistas på ett så farligt ställe? De motiv som Ogier säger sig ha haft är kunskapen och vetgirigheten. Han påpekar att ”för vetgiriga människor var det ett måste att undersöka alla dessa Natu-rens hemligheter”.⁹⁷ Vetgirighet är således det positiva värde som väger upp riskerna. Eftersom gruvorna fyllde statskassan kunde gruvbesök förknippas med riksintresse. Just så motiveras kungliga nedstigningar. Gustav II Adolf hade stigit ned i Falu gruva med motiveringen att en kung måste syna sin skattkammare.⁹⁸ I en beskrivning av Sala silvergruva sägs Gustav Vasa och Karl XI ha uppskattat denna statens underjordiska klenod så högt, att de inte tvekade att anförtro sina liv åt de späda stegarna och stiga ned i jordens djupaste buk.⁹⁹

På en punkt medger Ogier likväl att han och hans sällskap gått för långt och tagit alltför stora risker. Det gäller beslutet att låta

sig hissas upp i korgen, vilket Ogier beskriver som dumdrigtigt och dåraktigt. ”Jag skulle kalla oss för dumdrigtiga (*temerarios*), för att inte säga dåraktiga (*amentes*), som även prøvade korgens fara.”¹⁰⁰ Författaren refererar här till lasten *temeritas*, på svenska ’dumdrigtighet’ eller ’blind tillförsikt’, en urartad form av tapperhet, som är motsatsen till dygden klokhet.¹⁰¹

För att relatera resenärernas resonemang till föreställningar om frivilligt risktagande i något vardagligare sammanhang kan vi jämföra dem med dokument som analyserar arbetarnas beteenden. Gruvdrängarna vid Stora Kopparberget brukade ibland ägna sig åt så kallad ”linränning”, det vill säga att de tog sig ned i gruvan genom att glida ned längs gruvlinan, istället för att låta sig hissas ned i en tunna som var avsedd för detta ändamål. Det är just en sådan företeelse som bland annat beskrivs av Ogier. Det gick snabbare, men var betydligt farligare. Att gruvdrängarna ofta ändå valde linränningen kan tänkas bero på att de var vana och litade på sin egen förmåga att bemästra faran. De kände sig hemma i gruvan och gjorde andra riskbedömningar än de tillfälliga besökarna, vilka upplevde det ordinära nedstigandet i tunnans extremt skräckinjagande. Det är också sannolikt att gruvdrängarna som grupp utvecklat en manlig yrkeskultur, där trotsandet av vissa typer av faror förknippades med mod och skicklighet.

Då och då skedde olyckor vid linränning. På eftermiddagen den 23 april 1683 när gruvdrängen Johan Danielsson Lejegossen hade bråttom till arbetet, kastade han sig på gruvlinan och rände ned trots varningar från en arbetskamrat. Johan hade sagt: ”Jagh töör ränna” och glidit ned. Efter honom kom en annan dräng. Denne grep också tag i linan och skyndade sig ned med Jesu namn på läpparna. Ungefär halvvägs hann han upp Lejegossen. Vid kollisionen tappade de båda taget om linan, föll och slog ihjäl sig.¹⁰² Gruvdrängen Anders Creutzen störtade till döds ”med stoort döön” i juni 1690. Han hade skyndat sig till Regeringsschaktet, kastat sig på linan, men tappat greppet om den på vägen ned. Olyckshändelsen togs upp vid gruvrätten, där det konstaterades att drängen druckit öl, men inte varit berusad. Han hade besökt kyrkan två gånger samma dag, och inte heller i övrigt kunde man finna några tecken på ogudaktigt eller förargelseväckande leverne hos honom. Därför tillät rätten att gruvdrängen skulle begravas i vigd jord. Detta skulle likväl ske i stillhet, utan klockor och ceremonier, ”androm till sky och warnagell”.¹⁰³

Man kan undra över varför just dessa olyckor blivit föremål för rannsaking, och varför den olyckligt döde gruvdrängen blev straffad med begravning i stillhet. Olyckorna tillhörde gruvans vardag och inte alla av dem granskades lika noggrant. I båda fallen är rättens mål att utreda olycksorsaken och se i vilken mån olycksoffret själv bidragit till det. Den som själv åsamkat sin olycka genom lastbart beteende eller med uppsåt hade nämligen gjort sig skyldig till brott. Så innehåller de svenska hovrätternas domböcker många domar om drunkningar, vådaskott och andra olyckor. Att olyckor ägnades så utförliga rättsliga utredningar beror på att alla misstankar om självmord skulle uteslutas innan olycksoffret kunde få en kyrklig begravning.¹⁰⁴

De som utsatte sig för dödsfara frivilligt och utan giltig anledning betraktades som potentiella självmördare. Därför kunde sådana beteenden vara uttryckligen förbjudna. Vid Stora Kopparberget utfärdades det flera förbud mot linränning. År 1661 bestämdes det att den som inte ställde sig i korgen, utan åkte ovanpå den eller gled på själva linan, skulle få böta 40 mark silvermynt.¹⁰⁵ Liknande förbud gällde även andra potentiellt farliga miljöer och aktiviteter. En svensk förordning från 1737 föreskriver att den som vågar sig ut på svag is skall straffas med 10 par spö eller ris, men om personen drunknade ”skulle han anses som självspilling, och hans kropp skulle ej få i kyrkogård begravas”.¹⁰⁶

Gruvdrängarnas linränning kunde visserligen ursäktas med att de hade bråttom till arbetet, men detta motiv betraktades likväl inte som legitim anledning att riskera liv och lem. Färden i gruvtunnan skulle inte ha tagit avsevärt längre tid. Det måste således ha funnits fler bevekelsegrunder för gruvdrängarna att välja att ”rädda lina”. Den sensomotoriska upplevelsen bör ha varit en bidragande faktor. Det snabba nedåtgåendet måste ha skapat en spänningskänsla, en lustblandad skräck; en upplevelse av samma typ framkallas på konstgjord väg i moderna nöjesparker. Hade linränningen uppfattats som plågsam, hade den sannolikt inte nått så stor omfattning att den gång på gång måste förbjudas av de styrande.

Pulsen steg och adrenalinet pumpade även i tidigmoderna kroppar, men det är mycket svårt att hitta beskrivningar av situationer där någon riskerar sitt liv enbart för nöjes skull eller söker upp faror just för att medvetet få en upplevelse av spänning. Ännu hade ordet *spännande* inte tagits i bruk i svenskan (första belägg enligt SAOB 1862). De begreppsliga resurser som stod till

tidigmoderna aktörers förfogande var förankrade i den klassiska och kristna etiken, vars grundläggande idéer och begrepp omöjliggjorde en positiv syn på risktagande som inte tjänade några legitima syften och högre ändamål. De begrepp som Ogier använder på tal om sitt eget och gruvsdrängarnas alltför stora risktagande – *audacia* och *temeritas* – innebär en negativ värdering och syftar på överdrifter, avvikelser från dygden. En liknande syn kommer till uttryck i gruvsrättsprotokollen över gruvsdrängar som störtat till döds. Denna äldre etisk-religiösa konceptuella ram gav inget stöd för idén att människan skulle sträva efter ”kickar” eller extrema upplevelser för upplevelsens egen skull. Den psykiska och fysiska spänningen artikulerades först inom det sena 1700-talets estetik och 1800-talets nervfysiologi.

Emanuel Swedenborgs paradoxala känslor

I en dikt av naturforskaren Emanuel Swedenborg (1688–1772) finner vi något så ovanligt som en beskrivning av sinnlig njutning utlöst av en potentiellt livsfarlig situation. Kanske är det just här en sådan känsla artikuleras för första gången i svensk litteratur. I den latinska diktsamlingen *Ludus Heliconius* (Musernas spel, 1718) skildrar Swedenborg sina upplevelser under en nedstigning i Falu koppargruva. Det är oklart exakt när eller varför Swedenborg besökte gruvan, men antagligen skedde det i studiesyfte. Besöket bör ha ägt rum någon gång kring år 1716 när Swedenborg var i tjuugoåttårsåldern. Han var då verksam som lärling hos ingenjören och uppfinnaren Christopher Polhem och bekantade sig även med gruvtekniken vid gruvan.¹⁰⁷ Den unge Swedenborg skriver att det kändes ljuvligt (*dulce*) att riskera livet i den hängande gruvtunnan:

En mirum! in situla superis delabor ab auris
Et feror ad manes pendulus usque nigros.
Sed mihi dum medio vibrabar in aere pendens,
Dulce fuit sacros concinuisse modos.
Dulce fuit tenuem fragilemqve expendere vitam,
*Funis ab arbitrio quae mihi tota stetit.*¹⁰⁸

Övers.: Så underbart! Jag glider ned från den övre världen i en tunna och bärs hängande till underjordens mörka andar. Men när jag hängde där dinglande mitt i luften, var det ljuvligt för mig att sjunga heliga visor. Det var ljuvligt att sätta det sköra och bräckliga livet på en vågskål, hela mitt liv, som hängde på linans godtycke.¹⁰⁹

Diktjaget säger uttryckligen att han upplevt den livsfarliga färden som behaglig. Hur skall dessa rader tolkas? Yttrandet tycks rimma illa med den klassiska och kristna etiken. Vid en första anblick kan poetens attityd tyckas rentav gudlös. Han kände att ”det svaga och bräckliga livet” hängde på en vågskål och njöt dessutom av denna upplevelse. Dikten fortsätter med en skildring av gruvarbetarnas verksamhet bemängd med poetiska anspelningar på den klassiska litteraturens dödsrikesskildringar. Swedenborg nämner bland annat färjkarlen Charon. Hans Helander har föreslagit att dikten kan läsas som en *katábasis*, beskrivning av en nedstigning i Hades.¹¹⁰

Hur skall vi förstå Swedenborgs poetiska formuleringar kring den livsfarliga men ljuvliga luftfärden i den dinglande gruvtunnan? En modern läsare kan lätt känna igen sig i den sensomotoriska upplevelse som diktjaget beskriver. Den kulturellt formade ram, som skänker den mening, skiljer sig däremot markant från den moderna. Den formas av begrepp, metaforer och berättelser som är förankrade i en lärd föreställningsvärld och som traderades genom den antika litteraturen och Bibeln. Vid närmare påseende visar det sig nämligen att Swedenborgs upplevelse av behag inte är fullt så modern som man skulle kunna tro, inte heller behöver den strida mot en kristen människosyn. Vad Swedenborg beskriver är inte en gudlös lek med livet, utan kan tvärtom tolkas som en religiöst föredömlig attityd. De betydelsefulla orden *dulce fuit tenuem fragilemque expendere vitam*, ”det var ljuvligt att sätta det sköra och bräckliga livet på en vågskål”, anförts som anaför till raden ovan som handlar om hur ljuvligt det kändes att ha sjungit psalmer (*dulce fuit sacros concinuisse modos*). En sådan komposition antyder ett nära samband mellan versraderna. Den ljuvliga upplevelsen placeras inom en kristen ram. Framhävandet av positiva känslor under den hisnande luftfärden kan av den samtida publiken ha uppfattats som ett uttryck för sann gudsförtröstan. Frånvaro av rädsla – den skulle ha varit den naturliga reaktionen i denna livshotande situation – är ett tecken på att psalmsången, som brukade beledsaga nedstigningar i gruvorna, fyllt diktjagets själ med en trygg förtröstan på Gud.¹¹¹

De kristna anspelningarna är flera hos Swedenborg. Färden till underjorden inleds med ett uttryck som har en nära anknytning till det religiösa känslspektret. *En mirum!*, ”Så underligt!” i diktens början signalerar affekten förundran (*admiratio*). Denna affekt var nära knuten till upplevelsen av det gudomliga. Samma affekt

uttrycks även av Linné som jämför gruvan med helvetet och berättar att besöket i Falu koppargruva övertygat honom om Skaparens allmakt:

All helfwites beskrifning fins här för ögonen; ingen präst kan dett och så faseligen beskrifwa. Plutonis osälle underjordiske rike är ju klart här. Homerus har ej hint dett nog grufweligt beskrifwa. Jag tackar och admirerar Tig du store världenes conditor, som mig har låtit se din stora macht: 1732 jul. i Lappland och fiellen jordenes obeskrifliga högd och sälla wäsende, där dagen aldrig ändas och solen ej går neder; 1734 jan. 26 i Dalarna och Falu jordenes obeskrifliga diup och osälla rum, där natten aldrig dagades och solen alrig upgåt.¹¹²

Linné skriver att han ”admirerar” världens Skapare, som låtit honom se sin allmakt. *Admirari*, *mirari* och avledningar till de båda uttrycken användes även av andra gruvbesökare för att återge en skräckblandad förundran. Charles Ogier skriver att gruvans inre var såväl underlig som skräckinjagande att se (*tam mira, quàm horrenda visu*). Varken latinets eller svenskan hade vid denna tid någon exakt motsvarighet till de idag flitigt brukade orden *spännande*. Det tidigmoderna ord som kommer närmast dagens *spännande* i betydelsen ”som inger skräckblandade lustkänslor” tycks just vara latinets *admirabilis*, *mirabilis* och *mirus*, som under äldre tider återgavs på svenska med orden *underlig* eller *vidunderlig*.¹¹³ Men även om orden tycks syfta på samma typ av fenomen, skiljer sig konnotationerna avsevärt. Dessa ord har inte en lika nära och entydig koppling till lust och njutning. I många fall har den skräckblandade förundran säkerligen uppfattats som mera plågsam och skakande än behaglig. Till skillnad från *spännande*, som har sina rötter i 1800-talets sekulariserade psykologi och fysiologi, hör *mirabilis* och *underlig* hemma i en etisk-religiös begreppsvärld och får sina konnotationer från den klassiska retoriken, den tidigmoderna poetiken och den kristna religionen. Reseskildraren och poetens förundran (*admiratio*) förenas med numinösa känslor av det gudomligt upphöjda. I Linnés fall är upplevelsen också knuten till en bestämd egenskap hos Gud – hans allmakt.

Risk och genre

Det har påpekats att Carl von Linnés redogörelse inte ger någon helt realistisk bild av de verkliga förhållandena: ”Som vanligt spar han ej på färg och dramatiska effekter”, noterar Bertil Boëthius, som menar att den färgstarka skildringen ingår i en tradition av texter som utmålar grubarbetarnas tillvaro som särskilt farofyllt.

Liknande starka fokusering på gruvans farlighet återfinns i Bergslagens ansökningar, vars uppgift var att bevaka gruvans ekonomiska intressen.¹¹⁴ Framhävandet av utsattheten var ett standardinslag i böneskrifter. En skrivelse till Bergskollegiet från 1673 redogör för de fasliga faror som väntar arbetarna under jorden. Gruvdrängarna skriver att de måste

gåå neder i dhen fasslige och diupa grufwans buuk och fahrlige Rum dher vårt föresatta arbete med fast större beswärligheet och hazardh förrätta, med brän- och släckandhe, bryt- och bräckande, släap- och dragande icke wettandes oss någon stundh frij för fall och äfwentyrlige händelser.¹¹⁵

Gruvdrängarna återger sin svåra situation för att få understöd från Bergskollegiet. En lika dyster bild målas upp av Johan Tobias Geisler i en versifierad lyckönskan till Ulrica Eleonora (1719). Senare delen av dikten har funktionen av en supplik som visar på ett trängande behov av ekonomiskt understöd. Geisler berättar att trots den stora välsignelsen är gruvan svår för dem som tjänar sitt levebröd där. Det stora raset för 30 år sedan hade förstört gruvan och berövat bergsmännen brödfödan. Arbetet i rasmassorna är farligt. Vi utsätts för en ”farlig möda”. Varje dag ser man händer och huvuden blöda: ”Ty det går mången nid til arbets frisk och röder,/ Men blir upwindad lytt, förlamad, lem-löös, döder.” Arbetet är ett ständigt vågspel, där förlust är vanligare än vinst.¹¹⁶

För dem som tjänar sitt levebröd i gruvans mörka buk är den ovänliga miljöns hot inte förunderliga, utan besvärliga och smärtsamma. Gruvarbetare förtjänar medlidande. Det är just denna känsla som supplikerna försöker framkalla. Ogiers och Linnés texter har en annorlunda funktion och de appellerar till andra emotioner. Istället för att vädja till medlidande vill reseskildringarna fånga sina läsare med det förunderliga. Som många andra litterära texter från samtiden hämtar de sina metaforer och liknelser ur den klassiska mytologin och den kristna religionens bildvärldar – något som skiljer dem från suppliker och ansökningar.

Hur farorna skildras beror på texternas genre och funktion. Supplikernas klagomål bildar en stark kontrast till lovprisning i gratulationer och andra hyllande skrifter. En emblematiske dekoration, som antagligen varit utställd som illumination på rådhuset i Falun med anledning av kronprins Gustavs bröllop år 1766, visar en gruvkarl i arbete (fig. 5). Ovanför bilden läses på latin: *Minuunt hæc Festa laborem*, ”Dessa festligheter minskar mödan”. Den svenska uttolknigen under bilden lyder: ”Blott min öfver-

Fig 5. Minuunt hæc Festa labore. D. Tilas, Svenska topografiska samlingar, Kungl. Biblioteket, Stockholm.

het är nöjd,/ vågar iag mitt lif med fröjd”.¹¹⁷ Gruvarbetarens optimistiska ord skulle idag kunna uppfattas som ett slags ironisk maktkritik, men så har det säkerligen inte varit menat från början. Bilden är placerad mitt bland emblematiska framställningar med kunglig bröllopsymbolik – vapensköldar, monogram, hjärtan och små putti – och bör tolkas mot bakgrunden av dekorationens lovprisande funktion.

Arbetaren vågar sitt liv för högre och hederliga ändamål – för överhetens och i förlängningen hela rikets bästa – helt i enlighet med den klassiska aristoteliska dygdeetikens uppfattning om legitimt risktagande. Denna inställning till överheten förmedlades också genom hustavlan i Luthers lilla katekes och förmaningarna under fjärde budordet som påbjöd vördnad och kärlek mot den världsliga överheten och fäderneslandet. Sentensen innebär således en hyllning – och kanske även ett försvar – för bergsmännen och deras arbete i stort. Under tidigmodern tid kunde bergsbrukets kritiker förknippa det med vissa moraliska betänkligheter. Sedan antikens dagar hade idkare av denna näring blivit anklagade för girighet. Liksom köpmannens verksamhet hade bergsmannens riskfyllda strävan efter ekonomisk vinst misstänkliggjorts. Hans risktagande tjänade inte högre ändamål som krigarens, missionärens eller upptäcktsresandens, utan det ekonomiska egenintresset. I en kompilation av Francesco Petrarcas populära bok *De remediis utriusque fortunae* (Om botemedel mot båda sorters lycka) sammanfattar den svenske översättaren Arvidus Olai ämnet bergsbruk så här (1641): ”Slem winst man aff Girigheet får,/ Hon genom Jord och Klippor går,/ Söker Malm på alla wägar,/ Kropsens wäl-lust hon så plägar.”¹¹⁸ Fortfarande på 1700-talet var kopplingen mellan bergsbruk och girighet aktuell. I en dikt från 1751, kallad *Inskrift över Bergskollegiet* utmålar greve Carl Gustaf Tessin en föga smickrande bild av bergsmännen, som försörjer sig på ”Andras. Girughet./ Och. Allmenhetens. Penning Lystnad.”¹¹⁹ Dikten publicerades först flera hundra år efter att den skrevs, men den är ungefär samtida med den ovan anförda emblematiska bilden som visar hur bergsmannen tar risker för överhetens och det svenska rikets skull.

*

På tröskeln till den moderna tiden frigörs bergsbrukets ordförråd från den klassiska moralfilosofins och kristna teologins begreppsliga ramar. Istället för den nyckfulla lyckan kommer man så småningom att tala om risk som blir en mätbar storhet i tekniska och

ekonomiska diskurser. Risktagandet lösgörs nu från dikotomierna lycka-konstfärdighet, dygd-last, från föreställningarna om tapperhet, dumdristighet, girighet, gudsfruktan och förundran. Även de fysiska förhållandena förändras. Olyckorna minskar kraftigt redan under 1800-talet och arbetarnas villkor förbättras. En sak är dock oförändrad: Stora Kopparberg fortsätter att fascinera besökare med sina fantasieggande underjordiska gångar och rum.

REFERENSER

Otryckta källor:

- Arkivcentrum i Dalarna, Stora Ensos företagsarkiv (Falun), Gruvrättsprotokoll.
Arkivcentrum i Dalarna, Stora Ensos företagsarkiv (Falun), Gruvrelationer i koncept 1691–1713.
KB (Stockholm), D. Tilas, Svenska topografiska samlingar, M. 23:3.
KB (Stockholm), D. Tilas, II:536.
RA (Stockholm), BA, (Huv), B I:20.
SAOB Arkiv (Lund), Excerpter och förarbeten till *Svenska Akademiens Ordbok*.

Tryckt litteratur:

- Agricola, G., 1541, *Bermannus sive de re metallica*. Paris.
Agricola, G., 1621, *De re metallica libri XII*. Basileæ.
Ahlberg, A., Lundqvist N. & Sörbom, G., 1952, *Norstedts latinsk-svenska ordbok*. 2.a uppl., Stockholm.
Aristoteles, 1967, *Den nikomachiska etiken*. Göteborg.
Boëthius, B., 1924a, "Anders Henriksson Boij". *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 5. Stockholm.
Boëthius, B., 1924b, "Anton Boij". *Svenskt biografiskt lexikon*, bd 5. Stockholm.
Boëthius, B., 1951, *Gruvornas, hyttornas och hamrarnas folk. Bergshanteringens arbetare från medeltiden till gustavianska tiden*. Stockholm.
Brahe, P., 1677, *Oeconomia Eller Huuszholdz-book/ För ungt Adels-folck. Skrifwin Anno 1581*. Wijsingsborg.
Bredfeldt, R., 1994, *Tidigmoderna företagarstrategier. Järnbrukens ägar- och finansieringsförhållanden under 1600-talet*. Stockholm.
Brenner, S. E., 2009, *Samlade dikter av Sophia Elisabet Brenner under redaktion av Petra Söderlund och Barbro Ståhle Sjönell I. Poetiske dikter 1713*. Utg. Lindgärde, V. Stockholm.
Carlborg, H., 1963, "Om gruvkompasser, malmletning och kompassgångare". *Med hammare och fackla* 23.
Dress, O., 1925, "Beskrifningh". Utg. Carlborg, H. *Blad för bergshandteringens vänner* 18.
Dunér, D., 2004, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi*. Nora.
Dunér, D., 2008, "Helvetet på jorden". Red. Lindstedt Cronberg, M. & Stenqvist, C., *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen*. Lund.
Een Bergs Böön 1656. Stockholm.

- Ellenius, A., 2002, "Om emblematikens roll i 1600-talets samhälle". Red. Johannesson, H.-E., *Mimesis förvandlingar. Tradition och förnyelse i renässansens och barockens litteratur*. Stockholm.
- Elvius, P., 1703, *De re metallica Sueo-Gothorum schediasma*. Resp. L. Benzelius. Upsaliae.
- Forsius, S. A., 1643, *Minerographia, thet är mineralers, åthskillige jordeslags, metallers eller malmars och edle steenars beskrifwelse*. Stockholm.
- Geisler, J. T., 1719, *Menige Bergsmännernes uti Stora Kopparbergzlagen Underdånigste Lyckönskan Til [...] Ulrica Eleonora [...]; Jemte kort Berättelse Om stora Kopparbergs Grufwa*. Stockholm.
- Götlind, A., 2005, "Gruvnäringen". Red. Christensson, J., *Signums svenska kulturhistoria. Renässansen*. Lund.
- Hagberg, L., 1937, *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folktro i samband med död och begravning*. Stockholm.
- Hellerstedt, A., 2009, *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början*. Lund.
- Hellquist, E., 1948, *Svensk etymologisk ordbok*. 3:e uppl. Lund.
- Henriksson, H., 1993, "Med fara för livet. Gruvolyckor i Nora bergslag". *Lo-kalhistorisk läsning för Örebro län 1993* (2).
- Hildebrand, B. E., 1860, *Minnespenningar öfver enskilda svenska män och kvinnor*. Stockholm.
- Hiärne, U., 1907–1909, "En ganska liten berglykta", utg. Carl Sahlin. *Blad för bergshandteringens vänner* 12.
- Isacson, M. 1997, "Järn-stålindustrins arbetsmiljö under 1900-talet". *Daedalus* 65.
- Isacson, M. & Söderlund, S., 1995, *Alla dessa arbetsdagar. Svensk arbetsmiljö under 500 år*. Stockholm.
- Jansson, E. A., 1958, *Ljusnedals bruks krönika*. Stockholm.
- Kircher, A., 1664–65, *Mundus subterraneus*. Amstelodami.
- Krigs Articular, Såsom the aff Höghläfligh vthi Åminnelse Konungh Gustavo Adolpho, then Andre och Storel medh mång Herlige och Nyttige Stycker Fordom Förbättrade och sammandragne äre*, 1642. Stockholm.
- Kongl. Stadgar, förordningar, privilegier och resolutioner angående justitien och hushållningen vid bergverken och bruken*, 1736. Stockholm.
- Koppe, W., 1933, *Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert*. Neumünster.
- Lindroth, S., 1950, "Stora skyfallet 1666. Ett kopparbergsminne". *Dalarnas hembygdsbok*.
- Lindroth, S., 1955, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början*. Uppsala.
- Linné, C. von, 1953, *Linnés dalaresa. Iter Dalecarlicum jämte utlandsresan Iter ad exteros och bergslagsresan Iter ad fodinas*. Stockholm.
- Maschke, E., 1964, "Das Berufsbewusstsein des Mittelalterlichen Fernkaufmanns". Red. Wilpert, P., *Beiträge zum Berufsbewusstsein des mittelalterlichen Menschen*. Berlin.
- Meyerson, Å., 1937–1938, "Ett besök vid Stora Kopparberget och Sala gruva år 1662". *Blad för bergshandteringens vänner* 23.
- Montelius, S., 1968, "Falu gruva – ett dödens väntrum". *Bygd och befolkning. Geografiska studier tillägnade Gerd Enequist den 24 februari 1968*. Stockholm.
- Nationalencyklopedins ordbok*, 2004. Höganäs.

- Norberg, P., 1972, *Sala gruvas historia under 1500- och 1600-talen*. Sala.
- Ogier, C., 1656, *Ephemerides, sive iter Danicum, Svecicum, Polonicum*. Lutetiae Parisiorum.
- Ogier, C., 1978, *Från Sveriges storhetstid. Franske legationssekreteraren Charles Ogiers dagbok under ambassaden i Sverige 1634–1635*. Övers. S. Hallberg. Stockholm.
- Olaus Magnus, 2001, *Historia om de nordiska folken*. Hedemora.
- Persson, B. E. B., 1998, "Drunknad eller dränkt? Plötsliga oväntade dödsfall i Skåne 1704–1718". Red. Odén, B., Persson, B. E. B. & Werner Y. M., *Den frivilliga döden. Samhällets hantering av självmord i historiskt perspektiv*. Stockholm.
- Petrarca, F., 1641, *Speculum morale, Thet är En kort Skådespegel*, utg. Arvido Olai. Linköping.
- Rules, J., 1998, "A risky business. Death, injury and religion in Cornish mining c. 1780–1870". Red. Knapp, A. B., Pigott, V. C. & Herbert, E. W., *Social Approaches to an Industrial Past*. London/New York.
- Sahlin, C., 1940–1941, "Georg Agricolas bergsvetenskapliga arbeten i svenska bibliotek". *Med hammare och fackla* 11.
- Savin, K., 2005, "Begrepp och mentaliteter: äventyr". Red. Lindberg, B., *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 59. Stockholm.
- Savin, K., 2011, *Fortunas klädnader: lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*. Lund.
- Seneca, 1976, *Agamemnon*, ed. Tarrant, R. J. Cambridge.
- Sommarin, E., 1908, *Bidrag till kännedom om arbetareförhållanden vid svenska bergverk och bruk i äldre tid till omkring år 1720*. Lund.
- Stiernhielm, G., 1929, *Samlade skrifter*. Utg. Johan Nordström, I:1. Stockholm.
- Swedberg, J., 1941, *Lefwernes beskrifning*. Utg. Gunnar Wetterberg, 1:Text. Lund.
- Swedenborg, E., 1995, *Ludus Heliconius and other Latin poems edited, with introduction, translation and commentary by Hans Helander*. Uppsala.
- Söderwall, K. F., 1884–1918, *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*. Lund.
- Söderwall, K. F., 1925–1973, *Ordbok över svenska medeltids-språket. Supplement*. Lund.
- Terentius 1976, *Adelphoe*. Ed. R. H. Martin. Cambridge.
- Tessin, C. G. 1928–1930, "C. G. Tessins inskrift över Bergskollegium". Utg. Carl Sahlin. *Blad för bergshandteringens vänner* 19.
- Tillhagen, C.-H., 1981, *Järnet och människorna*. Stockholm.
- Typotius, J., 1595, *De fortuna*. Francofurti ad Moenum.
- Vergilius 1996, *Aeneiden. Tolkad och kommenterad av Ingvar Björkeson*. Stockholm.
- Wallerius, J. G. 1757, *Kort afhandling om malmgångars uppsökande*. Resp. Roman, J. L. Uppsala.
- Wallin, S., 1921, "Lassåna bruksherrgård på Karl XI:s och Anton von Boijs tid". *En bergsbok. Några studier över svensk bergshantering tillägnade Carl Sahlin 15/12 1921*. Stockholm.
- Warnmark, P., 1709, *Then Swänske Ulysses eller En nyttig rese-book*. Göteborg.
- Åmark, M., 1948, "Gud välsigne gruvan". *Med hammare och fackla* 17.
- Åmark, M., 1951–1952, "Gruvskrock och gruvböner". *Med hammare och fackla* 19.

NOTER

- 1 SAOB, uppslagsordet *risk* 1c. Jfr excerpterna i SAOB *Arkiv*.
- 2 Föreliggande artikel bygger på författarens doktorsavhandling, Savin 2011 (kap. 10–11).
- 3 Målningarna behandlas av Wallin 1921, s. 258–259, 260–262.
- 4 Om emblematikens ställning i 1600-talets Sverige se Ellenius 2002, s. 57–90.
- 5 Jfr Wallin 1921, s. 260–261.
- 6 Jfr Boëthius 1924b, s. 208–212.
- 7 Alla historiska dokument som skulle kunna upplysa oss om målningarnas tillkomst-historia och upphovsman har gått förlorade. Inte heller finns det någon känd förlaga till bildsviten, se Wallin 1921, s. 256, 261.
- 8 Citat efter Norberg 1972, s. 29.
- 9 För samtida uppfattningar om *lyckan* och *fortuna* se Forsius 1954, s. 26–31. Jfr Hel-lerstedt 2009 och Savin 2011.
- 10 Brahe 1677, s. 51.
- 11 Jfr Savin 2005, s. 159ff.
- 12 Ahlberg, Lundqvist & Sörbom 1952, uppslagsordet *eventum*.
- 13 Koppe 1933, s. 98 not 48.
- 14 Jfr excerpterna i SAOB *Arkiv*, uppslagsordet *äventyr*.
- 15 Hellquist 1948, uppslagsordet *äventyr*.
- 16 Söderwall 1884–1918, uppslagsordet *ävintyr* 4.
- 17 Maschke 1964, s. 323.
- 18 SAOB *Arkiv*.
- 19 Se exempel i Jansson 1958, s. 11.
- 20 *Kongl. Stadgar* 1736, 474 (17/12 1695).
- 21 Forskningen om gruvhanteringen i det tidigmoderna Sverige är omfattande. En ut-märkt introduktion är Götlind 2005.
- 22 Boëthius 1924a, s. 204–205
- 23 Boëthius 1924a, s. 207.
- 24 Boëthius 1924b, s. 208–212.
- 25 Meyerson 1937–1938, s. 342.
- 26 Lindroth 1955, bd 1, s. 56.
- 27 Boëthius 1951, s. 207ff.
- 28 Lindroth 1955, bd 1, s. 172f, 356–365.
- 29 Agricola 1621, s. 1. Sigurd Wallin har påpekat att Lassåna-motiven påminner om motiv som återfinns på illustrationerna i Agricolas bok. Wallin 1921, s. 261.
- 30 Agricola 1621, s. 1.
- 31 Lindroth 1955, bd 1, s. 43; Sahlin 1940–1941, s. 140–160.
- 32 Agricola 1541, s. 27: ”Ego spem precio non emo. [...] Quia multum in fodinas sump-tum facere oportet, quod si iam spes fefellerit, merito me deridendum putarem, qui quae certa erant, in incerta impenderim, & temere me fortunæ commiserim.” Alla översättningar är gjorda av författaren om inget annat sägs.
- 33 Jfr Aristoteles 1967, s. 84 (1115a).
- 34 Agricola 1541, s. 27: ”Sed bene sperant omnes & foeliciter saepius procedit, nemo vero animo qui abiecto & timido fuit, unquam rem fecit, aut etiam faciet.”
- 35 Jfr Aristoteles 1967, s. 84 (1115 a).
- 36 Agricola 1541, s. 27.
- 37 Terentius 1976, s. 56 (v. 219). Terentius komedier rekommenderas i 1561 och 1611 års svenska skolordningar, se Hall 1921–22, I, s. 17 och II, s. 29.
- 38 Agricola 1541, s. 28–29.

- 39 Stiernhielm 1929, s. 22 (v. 395).
- 40 Typotius 1595, s. 11.
- 41 Forsius 1954, s. 26–32.
- 42 Elvius 1703, s. 30–31.
- 43 Elvius 1703, s. 37; Wallerius 1757, s. 2.
- 44 Sentensen härstammar från Senecas tragedi *Agamemnon*, där den uttalas av en amma som vill hindra Klytaimnestra att hänge sig åt ödets blinda makter. Seneca 1976, vers 145.
- 45 Carlborg 1963, s. 21f. Jfr Dress 1925. Även i äldre litteratur hade vissa författare fördömt slagrutan, men då i första hand utifrån kristna grunder eftersom det tycktes handla om trolldom. Se t ex Athanasius Kircher 1664–1665, s. 200. Det kan tilläggas att även trolldomen klassificerades som en ”konst” (*ars magica*). Om slagrutan se även Dunér 2004, s. 284f.
- 46 Carlborg 1963, s. 18 not 10.
- 47 Elvius 1703, s. 37.
- 48 Elvius 1703, s. 32. Författaren hänvisar här till 5 Moseboken 8:9.
- 49 Brenner 2009, s. 249–253.
- 50 Swedberg 1941, s. 23.
- 51 Jfr Åmark 1948, s. 20–21.
- 52 Citat efter Norberg 1972, s. 19.
- 53 Åmark 1948.
- 54 Citat efter Åmark 1948, s. 20.
- 55 Jfr *Krigs Articular* 1642, art. I, §2.
- 56 Wallerius 1757, s. 1.
- 57 Wallerius 1757, s. 2ff.
- 58 RA, BA, (Huv), B I:20, Bergskollegiets fullmakt för malmetare från 21/2 1656, fol. 84^r–86^v.
- 59 Forsius 1643, s. 188ff.
- 60 Citerat efter Lindroth 1955, bd 1, s. 264.
- 61 Lindroth 1955, bd 1, s. 264f.
- 62 För beskrivning av olyckan och källor om utredningen se Lindroth 1955, bd 1, s. 210ff.
- 63 Lindroth 1955, bd 1, s. 210ff.
- 64 Lindroth 1950, s. 75–82; Lindroth 1955, bd 1, s. 318.
- 65 KB, D. Tilas, Svenska topografiska samlingar, M. 23:3. Hans Philip Lybecker, ”Berättelse [...] angående thet förskräckeliga och owanliga regn eller så kallat skyfall som den 27 Julii 1666 tilldrog sig wid Stora Kopparberget”.
- 66 Lindroth 1950.
- 67 Lindroth 1955, bd 1, s. 407.
- 68 Lindroth 1955, bd 1, s. 407f. Dagboken bevaras på Arkivcentrum i Dalarna, Stora Ensos företagsarkiv (Falun), se Gruvrelationer i koncept 1691–1713.
- 69 RA, BA, Gruvrättsprotokoll, 20/2 1707. Jfr Lindroth 1955, bd 1, s. 407.
- 70 Arkivcentrum i Dalarna, Stora Ensos företagsarkiv (Falun), Gruvrelationer i koncept 1691–1713, Harald Lybeckers Diarium över Stora Kopparbergs gruva, s. 725.
- 71 Om dessa begrepps genombrott se Isacson 1997, s. 235–262. Jfr Henriksson 1993, s. 5–11; Isacson & Söderlund 1995; Sommarin 1908.
- 72 Isacson 1997, s. 246f.
- 73 Montelius 1968, s. 159.
- 74 Norberg 1972, s. 532.
- 75 Jfr Rules 1998.
- 76 *Een Bergs Böön* 1656 (Exemplar i KB, mikrofilm).

- 77 Tillhagen 1981, s. 134f.
- 78 Om gruvrån se Tillhagen 1981, s. 129ff.
- 79 Olaus Magnus 2001, s. 278.
- 80 Norberg 1972, s. 60.
- 81 Elvius 1703, s. 57.
- 82 Norberg 1972, s. 60.
- 83 Hiärne 1907–1909, s. 433.
- 84 Medaljen återges i Hildebrand 1860, s. 80.
- 85 För tidigmoderna beskrivningar av gruvan se Dunér 2008.
- 86 Ogier 1656, s. 196. Svenskt citat i övers. av Sigurd Hallberg i Ogier 1978, s. 68.
- 87 Ogier 1656, s. 197: "Quounque conuertat oculos, contemplaris res tam miras".
- 88 Ogier 1656, s. 197: "labi illum intrepidè, non sine horrore conspeximus".
- 89 Dunér 2008, s. 210ff.
- 90 Linné 1953, s. 147f, citat s. 148.
- 91 Linné 1953, s. 397.
- 92 Vergilius 1996, vers 4.280–281.
- 93 Linné 1953, s. 397.
- 94 Warnmark 1709, s. 17.
- 95 Linné 1953, s. 398.
- 96 Ogier 1656, s. 199. Övers. citerad efter Ogier 1978, s. 70.
- 97 Ogier 1656, s. 199: "penetranda hominibus curiosis fuerant haec Naturae arcana".
- 98 Geisler 1719, s. 6.
- 99 Pehr Elvius 1703, s. 42.
- 100 Ogier 1656, s. 201: "Ergo nos temerarios nimis, ne dicam amentes, qui etiam corbis periculum tentauius".
- 101 Aristoteles 1967, s. 84 (1115a).
- 102 Arkivcentrum i Dalarna, Stora Ensos företagsarkiv, Gr. pr. 1683, Gruvrättsprotokoll 28/4 1683, s. 105–107.
- 103 Arkivcentrum i Dalarna, Stora Ensos företagsarkiv, Gr. pr. 1690, Gruvrättsprotokoll 26/6 och 4/7 1690, s. 125, 126f.
- 104 Persson 1998, s. 107ff.
- 105 Arkivcentrum i Dalarna, Stora Ensos företagsarkiv, Gr. pr. 1661, Gruvrättsprotokoll 27/2 1661, s. 61.
- 106 Citat efter Hagberg 1937, s. 597.
- 107 Swedenborg 1995, s. 122f, 218–221; jfr Dunér 2004, s. 235f.
- 108 Swedenborg 1995, nr 26, v. 1–6.
- 109 Min översättning. Jfr Hans Helanders engelska översättning i Swedenborg 1995, s. 123: "Behold, a wonderful thing! I glide down from the upper world in a bucket,/ thus hanging, I am brought all the way to the dark shadows of death./ But, as I moved to and fro hanging in the middle of the air,/ it was pleasant thus to weigh this poor and fragile life,/ which all depended on the power of a rope."
- 110 Helander i Swedenborg 1995, s. 219.
- 111 Om psalmsång och böner se Åmark 1948 samt Åmark 1951–52.
- 112 Linné 1953, s. 397f.
- 113 Modern förklaring hämtad ur *Nationalencyklopedins ordbok* 2004, uppslagsordet *spännande*. För de medeltida uttrycken se Söderwall 1925–1973, uppslagsordet *vidhunder*.
- 114 Boëthius 1951, s. 304f.
- 115 Citat efter Lindroth 1955, bd 1, s. 270.

- 116 Geisler 1719, s. 8.
117 KB, Tilas II:536: "Illuminationer på Falu rådhus".
118 Petrarca 1641, s. 17.
119 Tessin 1928–1930, s. 350.

Nyttan av utbildning. Johan Skyttes donation

AV ERLAND SELLBERG

År 1622 fick Uppsala universitet i Johan Skytte sin förste kansler. Det var efter en lång period av motsättningar mellan regeringen och kyrkan om den högre utbildningen. Kungen och rådet uppskattade inte den gamla ordningen enligt vilken akademien snarast hade karaktär av att vara ett slags prästgymnasium. Universitetet hade under reformationstiden fört en tynande tillvaro och stundtals hade ingen undervisning alls förekommit. Som ett resultat av kohandeln mellan hertig Carl och prästerskapet inför Uppsala möte återupprättades emellertid akademien 1595. Snart nog återuppväcktes den gamla oenigheten om den uppsaliensiska läroanstaltens uppgifter och roll. Prästerskapet ville konfirmera den äldre ordningen som innebar att alla skolor skulle anses vara inomkyrkliga angelägenheter. Hertigen däremot ville se till att där inte bara utbildades präster utan även ämbetsmän.

Ingendera sidan gav sig i konflikten. Carls intresse att fullfölja sina åtaganden mot universitetet svalnade snart. Professorerna klagade över att lönerna var usla, om de ens fick någon. Sedan Carl hade blivit kung intensifierades regeringens ansträngningar att få bukt med det motsträviga konsistoriet. Kungen utnämnde 1609 i strid med de dittills rådande akademiska privilegierna *Johannes Messenius* till att sköta undervisningen av ynglingar, vilka längre fram skulle kunna bli lämpliga för uppdrag i statens tjänst. Till Uppsala kom nu därför också studenter från frälsfamiljer som *Horn*, *Bielke* och *Gyllenstierna*. Detta var något alldeles nytt. Ännu ansågs det inte riktigt lämpligt för en adelsyngling att studera och ta examen vid universitet, det ansågs förbehållet det andligaståndet. Å andra sidan hade den tyska adeln sedan länge insett behovet av högre studier och teoretiska kunskaper för att värna ståndets politiska position. Redan i slutet av 1400-talet sökte sig en del tyska adelsmän till högre studier och från mitten av 1500-talet och framåt utgjorde de ca 15–20 % av alla immatrikulerade studenter vid vissa universitet.¹

I detta avseende låg Sverige långt efter men också här hade adelsynglingar börjat med egna peregrinationer. Varken för svenska eller tyska adelsmän var det fråga om att ta examen. Något sådant

ansågs ännu länge opassande för nobiliteten. Man ville absolut inte förknippas med det lägre och andliga ståndet; det skulle dröja till slutet av 1600-talet och framför allt till 1700-talet innan här skedde en markant omsvängning. Kungens utnämning av Messenius markerade emellertid för svenskt vidkommande en dramatisk förändring, som självklart inte hälsades med glädje av alla. Motståndet blev hårt och intensivt från kyrkan och konsistoriet. Carl försökte stärka Messenius position genom att dessutom förordna en särskild vad han kallade "tilsynes man och öfwerste läsemästare" över professorerna, något som naturligt nog inte uppskattades av konsistoriet. Carl avled 1611 och det medgav möjligheter för en smidigare hantering av problemen. Messenius och hans främste motståndare inom konsistoriet, Johannes Rudbeckius, tvingades båda iväg. Men i sak bestod spänningen mellan regeringens ambitioner och kyrkans vidmakthållanden av sina privilegier. Kyrkan ville behålla kontrollen över utbildningen. Skolan ansåg prästerskapet vara kyrkans viktigaste del som en av de främsta biskoparna gärna formulerade det.²

Den unge kungen Gustav Adolf formulerade med tydlighet våren 1620 hur han såg på sakernas tillstånd i ett budskap till prästerskapet: "... till predike embetett få finness som dedh medh nytto och wäll kunna föra och förestå, men till regementett platt inge nyttige och instruerade«. Kungen klagade väl med vissa överdrifter sin nöd över svårigheten att få ämbetsmän och skrivare som överhuvudtaget kunde skriva. Majestätet skrädde inte ordet över sakernas tillstånd inom utbildningsväsendet. Allt var bedrövligt vad beträffade lärarnas vilja och förmåga att instruera i sådant som rörde "regementett eller ett borgerligitt lefwerne".³

Kungen menade nu inte att det var brist på pengar utan att det var brist på det andliga ståndets vilja att råda bot på bristerna och han krävde av prästerskapet en förändrad attityd och en ny ordning. Men han gick inte som sin far bröstgänges tillväga utan han inbjöd kyrkan att själv medverka till reformen. Det skedde i en rad krav som formellt var formulerade som frågor men vars svar måste medföra förslag till förändringar i den riktning kungen krävde.

Kungen och kretsen kring honom insåg alltså att något måste göras. Även om man inte eftersträvade att förlänga konflikten med prästerskapet kunde man heller inte passivt invänta nödvändiga åtgärder. En utbyggnad av rikets såväl civila som militära förvaltningen hade redan inletts och behövde påskyndas. Svea hovrätt

hade några år tidigare inrättas och skulle snart följas av fler hovrätter, övrig administration omorganiserades, tydliga tendenser till en uppstramning av kansliets och kammarens liksom ganska snart riksrådets verksamhet kunde skönjas etc. Behovet av utbildade inom den växande förvaltningen skulle snart bli akut. Frågan var hur detta problem skyndsamt skulle kunna lösas. Även om man kunde reformera skolor och universitetet skulle det ju ta lång tid innan detta kunde bära frukt fullt ut. Ännu drygt tio år senare klagade Per Brahe över svårigheten att få kompetenta till kansliet, och konstaterade att det fanns få studenter som ville studera politik och liknande ämnen utan istället föredrog de flesta att bli präster. Det var visserligen enligt Brahe inte svårt att få studenter att studera politik om man gav dem stipendium, men de studerade då bara en liten tid politik ”så övergiva de det hastigt och studera theologiam förmenades snarare komma till bröd och bliva således inga eller få bekväma att bruka uti regementet”.

Man måste därför inte bara reformera hela utbildningssystemet, inrätta nya skolor och omstöpa undervisningen. Det blev nödvändigt att också skyndsamt importera kunskap utifrån. Det mest akuta problemet var att förbättra adelsynglingarnas kompetens och framför allt få dem att vilja studera. Oxenstierna formulerade det insiktsfullt, välutbildad som han själv var, att studier och bokliga kunskaper inte skulle räknas för mindre än konsten att hantera en värja. Även om rikskanslern själv möjligen innerst inne delade sina ståndsbröders förakt för den lärde – han karakteriserade ju den lärde som ”en tröja och par böxor och några böcker” – insåg han likafullt det skriande behovet av goda kunskaper i rikets tjänst.

Här fanns ett motstånd hos adeln som var grundad i en adelsideologi med rötter i riddarkulturen och i en lång tradition av värderingar av vilka yrken och handlingar som kunde anses nobla, men här fanns också en rationell kalkyl hos den unge ädlingen. Krigstjänsten gav både större och bättre möjligheter till ära och berömmelse och även bättre utsikter till förtjänster. Inom den tidigmoderna staten utvecklades långsamt en förändring i synsättet men det tog lång tid innan det allmänt slog rot inom adeln.

Ett skäl till detta var den spänning som fanns mellan de båda högre stånden. Reformationstiden hade till en början inneburit ett markant minskat inflytande för prästerskapet medan adeln å andra sidan särskilt under senare delen av 1500-talet lika tydligt stärkt sin position. Men den växande staten innebar inte bara möj-

ligheter för adeln utan också utmaningar. Här gick utvecklingen ohjälpligt åt ett håll. Inte ens den bördsstolta högadeln förmådde rida spärr mot kraven på utbildning. Sådana män som Johan Skytte och senare Johan Adler Salvius vann framskjutna ämbeten och blev inte bara nobiliserade utan även upphöjda i rådsadeln; de visade med andra ord vikten av den dygd som utbildning och egna bemödanden skänkte. Frågan väcktes också snart med ökad intensitet även inom adelsståndet, om det skulle vara börd eller dygd som borde bestämma ens position och rang i samhället.⁴

Skytte mötte som *homo novus* kritik och ibland direkt ovilja från de gamla frälsefamiljerna. Men det var alltså på honom som den nödvändiga omdaning av utbildningen föll. Hans politik följde ett huvudspår: att främja utbildningen i för staten nödvändiga områden samt att uppmuntra adelssönerna likaväl som ofrälse till utbildning. I akt och mening att främja det unga frälsets förkovran skapade Skytte 1626 ett särskilt *collegium illustre*, alltså ett slags högre utbildning av adelsynglingar som sannolikt var modellerad efter utländska förebilder exempelvis av vad Skytte själv hade sett i Kassel under sina studieår. Men framgången för det svenska kollegiet uteblev och akademien lades ner efter en kort period.⁵

Den andra vägen var att ta upp konkurrensen med kyrkan om de studerande ynglingarna från huvudsakligen prästfamiljer. Det var som just framgått i förstone en svår konkurrens. Prospekten var bättre och säkrare för studenten om han valde kyrkan. Drömmen om ett fett pastorat ingick i studentlivets realiteter.

Det behövde således krafttag från regeringen för att snabbt förbättra utbildningssituationen. Kungens donation 1624 till universitetet innebar självklart en väsentlig satsning som förändrade den lilla prästakademien vid Fyris på bara något decennium. Den medförde ökning av antalet professurer och inte minst tillkomsten av en juridisk fakultet.

Här skall vi dröja vid ett enda uttryck för denna politiska orientering, nämligen det personliga engagemang som Johan Skytte visade då han donerade meddel till inrättandet av en professur och därmed än tydligare gav uttryck åt en ny inriktning på studierna helt i den anda som kung och råd ville. Då Skytte utsågs till kansler för akademien var det i och för sig något som akademien länge hade önskat, men man hade hoppats få i huvudsak en akademins egen talesman inför kungen, nu blev det snarast tvärtom. Kanslern var en person som kungen utnämnde och som skulle kontrol-

lera akademien och undervisningen. Praktiskt taget varje år eller då omständigheterna tillät kom Skytte till Uppsala för besök och visitation. Det var inte alltid några lugna och fridsamma besök. Ibland gick han hårt åt universitetet och konsistoriet. Han kunde exempelvis fordra förklaring varför så få adelsynglingar bevistade föreläsningarna eller deltog i examinationen.⁶

Skyttes donation

Redan i januari 1622 innan han formellt var utnämnd till kansler deklarerade Skytte sin avsikt att donera medel till en professur. Han gjorde detta tillkännagivande i ett högstämt och på latin välformulerat brev men ändå samtidigt i en efter omständigheterna iögonfallande personlig form. Skytte framhöll här hur viktigt det var att de som varit gynnade av Gud att lyckas och ha framgång också insåg detta och att man därför borde vara villig att ge något tillbaka. Den lyckosamme hade med andra ord en plikt. För egen del hade Skytte ju utbildningen att tacka för det mesta.⁷

I själva verket formade Skytte hela offentliggörandet av donationen till ett lovtal över utbildning och vilka effekter denna enligt honom kunde få på individ och på samhället och staten. Vad han hade lärt sig i sin ungdom hade inte bara format honom till vad han var utan också i alla avseenden medverkat till de uppdrag han har fått att tjäna sitt fosterland. Det var därför rimligt att säga att all utbildning i lika mån var nyttig för den som fick den och för hela riket.

Vi behöver inte dröja vid den detaljerade skildringen av Skyttes egna uppdrag som han räknar upp för att förtydliga sin tes. Det viktiga är då han till slut kommer fram till motiveringen och innehållet i donationen. Han konstaterar där att då han på det sätt han gjort i inledningen av brevet summerar och begrundar sitt liv och sin karriär finner han tydligt att det särskilt har varit studierna i vältalighet och politik som i sådan markant utsträckning skänkt honom kungars och andras välvilja och i hög grad givit honom så lyckosamma framgångar. Av det skälet säger han sig därför vilja ur egen ficka främja studier i just dessa ämnen med att inrätta en professur. Han vänder sig direkt till kungen och indirekt till dennes efterföljare liksom till riksrådet att de alla måtte tillse att dessa medel han donerar skall användas på det sätt som han ursprungligen avsett, alltså till förkovran i retorik och politik.

Det kungliga engagemanget i universitetet skulle kort därefter manifesteras genom den stora gustavianska donationen som ska-

pade förutsättningar för universitetets starka uppblomstring framemot seklets mitt. Avsikten var naturligtvis att bringa de tidigare motsättningarna mellan regeringen och prästerskapet till ett slut. Kyrkan ville som vi sett räkna akademien till skolan vilken enligt traditionen hörde till dess område; alltså skulle den enligt ett sådant synsätt vara en del av kyrkan och inte omedelbart av staten.

Men situationen hade förändrats åren runt 1620 då kungen visade en vilja att tillmötesgå universitetets och kyrkans ihärdiga krav på fler professurer och bättre ekonomi mot att samma akademi samtidigt kunde iklädas en viktig roll i utbildningen av kommande ämbetsmän. Det blev i längden svårare för prästerskapet att motsätta sig kraven på en bredare utbildning. Den gustavianiska donationen förändrade alltså situationen. Nu blev det långsamt alltmer accepterat att kalla akademien för kunglig och längre fram hörde det till god ordning att göra så. Kanslern blev alltså en kunglig befallningshavande och ansvarig för rikets högre utbildning.

Medan prästerskapet och konsistoriet drygt ett decennium tidigare hade rasat över att kungen hade utnämnt professorer tväremot vad man på goda grunder ansåg vara i strid med akademins privilegier, tvingades man nu acceptera detta som den normala ordningen. I universitetets nya privilegiebrev och enligt konstitutionerna som togs ungefär samtidigt stadgades att konsistoriet väl finge föreslå nya professorer men det var kungen som skulle utnämna dem. Därmed etablerades en ordning som blev bestående fram till slutet av 1900-talet.

Naturligtvis hade en professur som den skytteanska bara några år tidigare mötts med liknande utbrott av motstånd och vrede som de kungliga ingreppen i universitetets inre angelägenheter hade mött; prästerskapet hade knappast sett de stipulerade undervisningsämnena som angelägna och man hade inte velat få in en kansler med så tydliga maktanspråk. Men sakernas tillstånd förändrades snabbt från de konflikter som hade präglat Uppsala några år tidigare. Genom den resursförstärkning som donationerna innebar blev prästerskapets och konsistoriets motstånd på sikt fåfängligt.

Kungen svarade kort efter Skyttes donationskungörelse att han med glädje åtog sig att garantera professuren. Och majestätet lovade att de gods Skytte donerade till professuren skulle i framtiden förbli befriade från pålagor. Detta var naturligtvis viktigt men intressantare var dock två andra ställen i hans utfästelse. Han

bestämde först professurens omfång till ”Oratorisk och Politisk profession” vilket ju väl överensstämde med vad Skytte själv formulerat men därefter preciserade monarken att professurens innehavare dels själv skulle uppträda och hålla lämpliga tal över ämnen som människolivets bräcklighet, Guds godhet och de svenska konungarnas bedrifter men dels också låta studenterna själva få praktisera talekonsten. Och vad beträffade undervisningen i politik skulle professorn flitigt hämta exempel ur historien. Men därutöver framhöll kungen med viss skärpa att ärkebiskopen och hela universitetet skulle betrakta den nye professorn i alla avseenden likvärdig med övriga professorer vad gällde traditionella akademiska riter och inflytande i konsistoriet. Det var ju här fråga om en professur som konsistoriet inte skulle få något som helst inflytande över.⁸

Att kungen var tvungen att särskilt markera detta var ett tydligt vittnesbörd om hur känsligt det ännu var med tydliga ingrepp från den världsliga överheten i den akademiska vardagen. Dessutom innebar detta ytterligare en manifestation av humanistkulturens inbrytning i universitetets undervisning. Det hade ju skett redan tidigare med utnämningen av Messenius men nu blev det än mer tydligt. Det markerades också av att kungen uttryckligen slog fast att innehavaren skulle stå i kontakt med internationella lärde.

Skytte själv hörde till denna kategori. 1622 var han 45 år och har redan en sagolik karriär bakom sig. Hans bakgrund var relativt enkel; borgarson från Nyköping hamnade han under hertig Carls beskydd och fick en gedigen och lång studietid vid utländska universitet bekostad. Drygt tjugo år gammal promoverades han 1598 i Marburg till magister och därefter bedrev han även en kortare tid studier i juridik. Men trots ytterligare inslag av vidsträckt utbildningsresor hade hertigen nu behov av Skyttes kunskaper i kansliet. Han blev snabbt en av de mer betrodda ofrälse sekreterarna som Carl kom att omge sig med och sedan denne 1604 hade blivit erkänd kung fick Skytte alltfler uppdrag. Till dessa hörde naturligtvis ansvaret att ta hand om Gustaf Adolfs och den yngre prins Carl Philips utbildning som han hade fått redan 1602. Efter tronskiftet 1611 var Skytte en av de ganska få sekreterarna som fick rum i den nye kungens närmaste krets. Under ett antal år kom Skytte att om än inte formellt så reellt vara ansvarig för kammarens arbete och därmed för rikets finanser. Det uppdraget gjorde naturligtvis honom inte populär inom frälset. Ty han och kungen drev ett slags tidig reduktionspolitik som mötte motstånd hos sär-

skilt de gamla adelsfamiljerna; även den unge rikskanslern Axel Oxenstierna tvingades att rikta suppliker till vad han såg som en uppkomling och karriärst om en välvillig bedömning.

Skytte hade redan 1604 adlats och han utsågs 1617 att även ingå i riksrådet. Det var sensationellt; där satt normalt bara representanter från de högadliga familjerna. Man kan se upphöjningen av Skytte som en markering från kungen till rådsadeln att eftergifterna i kungaförsäkran hade sina gränser. Skytte blev slutligen själv 1624 friherre, något som heller inte gillades av den gamla rådsadeln. Vi har brev mellan bröderna Oxenstierna där dessa vädrade sitt missnöje och fruktan att Skytte rentav skulle bli greve.⁹

Skyttes formella donationsbrev skrevs hösten 1622 och det innehöll bitvis nästan identiskt samma formuleringar som i kungens konfirmation, vilket väl antyder att Skytte haft ett finger med också i detta. Men donationsbrevet var långt utförligare och nu i likhet med kungens konfirmation författat på svenska.

Enligt sin donation överlät Skytte åt ärkebiskopen och biskoparna i Strängnäs och Västerås att vara ett slags inspektorer över professuren. Det kan nog inte tolkas som annat än en försoningsgest mot kyrkan och de ledande prelaterna. Regeringen hade ingen anledning att ytterligare markera sin position, tvärtom ville man att kyrkan fullt ut skulle acceptera den nya ordningen med en kunglig överhöghet över akademien men också att detta inte skulle innebära en mer djupgående förändring än så. Universitetet skulle alltså ha som en central uppgift att värna och stärka den svenska beaktelsen. Kungen och regeringen hade ingenting att vinna på en fördjupad konflikt med prästerskapet. Det skulle några år senare visa sig då förslaget till ett rikskonsistorium drogs tillbaka efter alltför häftigt motstånd från många av biskoparna.

I sitt donationsbrev stipulerade Skytte också hur tillsättningen av professuren skulle gå till och vad som skulle ske om professorn misskötte sitt uppdrag och hur en ny professor skulle tillsättas och liknande detaljer. Särskilt intressant var den utförlighet som han visade då han kom in på den skytteanske professorns tjänsteåliganden. Här berördes också den uppgift som skulle åligga de kommande *patroni*. Viktigt var nämligen att dessa skulle tillse att ingen med oren beaktelse kunde få tjänsten samt naturligtvis att vederbörande skulle ha god vandel i största allmänhet. Ty professorn skulle ”ickie allenast flitligheten lärher och informerer, vthan och dem (sc. studenterna) medh ett gudhfruchtigt och ehrligt leffuerne föregåår och till alle gode dygder ahnleeding giffwer. Sedan skall

och b:te professoris qvalitet och dageliga exercitia der vthi beståå, att han för all tingh ähr en politicus, historicus och en godh orator, och att han vthi allt detta förnämbda ähr besynnerligen methodo Rameus”.¹⁰

Skytte räknade upp fler detaljerade förhållningsregler som att professorn skulle vörda och ära alla ur den skytteanska familjen. Det är dock några andra föreskrifter som är särskilt viktiga att uppmärksamma. Sedan sina studentår hade Skytte varit övertygad om förtjänsten i den ramistiska framställningen av filosofin; det var allom bekant och han gav ständigt luft åt denna uppfattning i olika sammanhang alltifrån sina studentår och fram till sitt sista stora framträdande som kansler några år före sin död 1645.

Politicus och orathor

Det finns därför skäl att reflektera något över de avslutande orden i citatet här ovan. I det liksom i de tidigare breven rörande donationen taldes det om politik. Det var självklart något som inte var främmande för riktes ledande män och heller inte för den delen för kyrkoledarna. Men politik var i första hand en verksamhet och inte en självständig disciplin inom den tidigmoderna universitetskulturen, än mindre var den det i den medeltida. Ändå hade ordet kommit i bruk eftersom det fanns på grekiska och som sådant ingick det i den gängse titeln på Aristoteles arbete om statskonsten; redan Thomas ab Aquino hade därför talat exempelvis om *studia politica*. Ordet var emellertid sällsynt och den som först använde ordet i svenskt tryck var just Skytte i den lilla skriften om hur han undervisat den unge prinsen Gustav Adolf och som han lät trycka 1604.¹¹

Den som av Skytte fick hand om den nyinrättade professuren till dess en mer internationell företrädare hade kallats var etik- och historieprofessorn Jonas Magni och han definierade ordet politik som ”den del av den praktiska filosofin som syftar till att genom en passande författning rikta in samhället och det medborgerliga livet mot samhällets bästa, lycka och välfärd”. Det är alltså här främst fråga om verksamheten och dess mål; studieämnet handlar då om att skaffa sig alla de nödvändiga kunskaperna för att utföra den praktiska politiken. Visserligen var Magni själv i huvudsak förankrad i den aristotelisk-skolastiska traditionen men här är det verkligen fråga om teoretisk kunskap som omedelbart skall omsättas i nytta.¹²

Inom den traditionella ämnesordningen måste politik som

ämne snarast ses som en underavdelning under moralfilosofin, den praktiska filosofin. Men det var uppenbart att den snarast här var överordnad och i sig inbegrep flera andra discipliner. Skytte talar i det ovan återgivna partiet om innehavaren av professuren som en *politicus*, *historicus* och som en god retoriker. Visserligen kan man ju säga att dessa tre tillsammans utgjorde en väsentlig del av humanisternas program, *studia humanitatis*, men betoningen blev dock en annan. Det var först och främst en ordning som vissa humanister i varierande utsträckning hade följt att nämligen styra historiestudiet bort från den ciceronianska uppfattningen av historien som en *magistra vitae*, alltså en läromästarinna för livet och då gärna med innebörden av en moraliskt riktig livsföring. Här är det mer fråga om en pragmatisk historiesyn. Historien skulle lära oss hur det faktiskt gick till, inte primärt hur det borde gå till. Detta sätt att utnyttja historien som ett vittnesbörd om hur det verkligen gick till i samhället och politiken kom Machiavelli i hög grad att förknippas med. Ur en sådan aspekt blir det naturligtvis också lättare att se hur användbar historieskrivningen kunde vara ur statskonstens synvinkel.¹³

Vad Skytte ville se var säkerligen en historieundervisning liknande den *Justus Lipsius* hade bedrivit. Denne hade i en tid med extrem teologisk och politisk turbulens och oförsonliga religiösa motsättningar fått se sitt eget hem skövat och förstört och alltså på nära håll fått uppleva den totala hjälplöshet som individen i sådana sammanhang måste känna. Själv konverterade han flera gånger mellan de olika bekännelserna för att kringgå alla blindskär och han drog av historien lärdomen att en stat utan fast ledarskap omöjligt kunde bestå eller skänka undersåtarna den nödvändiga säkerheten. Det var en sanning som Skytte kom att dela med Lipsius.

Här i instruktionerna till *professor skytteanus* sägs detta inte klart ut att det var just Lipsius denne borde följa men till en del blev det nog så. Det fanns emellertid fler auktoriteter som använde historien som källa till politisk lärdom och det var inriktningen som var det väsentliga snarare än de olika enskilda teoretikerna.

Med tanke på Skyttes obestridda vurm för den ramistiska filosofin har det varit naturligt att särskilt fundera över innebörden i orden ”*methodo Rameus*”; här sägs visserligen inte rakt ut att professorn skulle vara ramist i allmänhet och heller inte att hans undervisning behövde innehålla vissa bestämda delar av Ramus presentation av filosofin men däremot sägs tydligt att han i ett avseende skulle vara ramist, alltså då det kom till metoden. Vad

menades då med det?

Det är faktiskt inte lätt att ge ett entydigt svar på den frågan. Obestriddigt är att ramismen i första hand kom att förknippas med en ny metod. Ändå var det inte ens bland hans efterföljare alltid tydligt vad man menade med det. I en synodaldissertation några år tidigare sade sig den jämte Skytte mest välkände svenske ramisten, Strängnäs-biskopen Laurentius Paulinus Gothus, att han där skulle följa en ramistisk eller naturlig metod. I praktiken blev det hos honom endast fråga om en dichotomisk uppdelad framställning av ämnet som i det fallet handlade om änglars och människors synd.¹⁴

Enligt Ramus var det väsentligt att all filosofi skulle avspegla en naturlig ordning. Så långt hade Paulinus obestriddigen rätt då han jämställde begreppen, men det blir ändå inte tydligt vari metoden egentligen bestod. En viktig ingrediens i den ramistiska metodläran var betonandet av att framställningen av ett ämne eller en disciplin inte fick skilja sig från dennas naturliga innehåll. Det som karakteriserar exempelvis Ramus syn på retorikämnet var därför att detta endast kunde innehålla sådant som avspeglade värtalighetens natur, alltså *elocutio* och *pronuntiatio*, allt annat hörde andra discipliner till.¹⁵

Av det skälet hade Ramus gått till häftig attack mot den traditionella femdelningen av retoriken som Aristoteles, Cicero och Quintilianus alla hade vilket innebar att ämnet också bestod av *inventio*, *iudicium* samt *memoria*. Det kunde synas vara ett extremt ställningstagande men innebar ingalunda att Ramus i andra avseenden hade tagit avstånd från dessa tres talekonst. Ramus hyllade Cicero som en lysande talare och han kommenterade ingående flera av de ciceronianska talen. Men hans kritik drabbade Cicero och Aristoteles för att dessa enligt honom inte hade undvikit att låta sig styras av auktoriteter.

I den franske filosofens ögon hade den samtida undervisningen havererat därför att man slaviskt alltämt höll sig till en skolastisk ordning och tradition. Man måste enligt Ramus göra sig fri från den skolastiske Aristoteles och sträva efter en naturlig ordning istället. Det var sannolikt detta som också Skytte avsåg med de citerade orden. Undervisningen i politik, historia och retorik skulle inte följa den traditionella skolastiska ordningen utan sträva efter att vara inriktad på nyttan. I det stycket ville han alltså att hans professor skulle vara ramist, en ramist som lärde ut politiska lärdomar ur historien.

Skyttes övertygelse att den ramistiska filosofin var överlägset mest adekvat hade han förvärvat redan under sin ungdoms studier vid tyska universitet. Under sin långa peregrination hade möjligen också hans uppfattning utvecklats att den politiska kunskapen måste grundas på en balans mellan insikter i historia och en förmåga att bruka språket i enlighet med retorikens grundsatser men därom vet vi ingenting säkert. Går vi till hans lärda verk – ty Skytte hade onekligen också både formell och reell kompetens att inneha den professur han donerade medel till – hör dessa till hans studietid men de visar att han i vissa avseende tidigt formade en övertygelse som han sedan höll fast vid.

Men här fanns ändå andra inslag. Hans ramism var under dessa år mer allmän och mer i enlighet med den allmänna uppfattningen om den ramistiska filosofin än då han längre fram i sin politiska gärning utformade vad han själv fann viktigast. Av de olika disciplinerna valde han under studietiden gärna att fokusera antingen på värtaligheten eller på mekaniken och matematiken. Han vidhöll nog senare sin uppfattning om värdet av de båda senare disciplinerna men deras roll i politiken blev naturligen mer perifer. Däremot behöll han ett inslag som han starkt förknippade med ramismen och vars betydelse för honom snarare tilltog under hans politiska gärning, nämligen att allt och inte minst de teoretiska studierna skulle ständigt ägnas nytta. Därför måste allt som ens luktade skolastik eller – som han själv gärna formulerade det – den skolastiska surdegen entydigt och kraftfullt fördömas. Han vann tidigt och behöll hela livet övertygelsen att Ramus därför var en viktig del i lösningen på rikets utbildningskris. Han ansåg att det var i fransmannens skrifter och intentioner man kunde finna en hållbar modell för studierna och deras uppgift i staten. Låt oss ta ett exempel.

I en oration som han höll 1598 ägnade sig Skytte särskilt tydligt åt retorikens betydelse för all kultur. I själva verket menade han här att vi inte skulle kunna tänka oss någon kultur alls utan språkets och värtalighetens påverkan på människan. Det var en uppfattning som Skytte naturligtvis inte var ensam om, tvärtom var den allmän inom humanistkulturen.¹⁶

Skytte upprepade flera standarargument i prisandet av värtaligheten; den var nödvändig och nyttig i många avseenden. Fältherren eller fursten måste använda den för att kunna kontrollera människornas känslor i allvarliga situationer. Man behövde kunna behärska retoriken i diplomatin, inom politiken, vid överläggning-

ar och sammanträden. Skall vi lita till Skytte vid just detta tillfälle var retoriken allt vetandes okrönte drottning. Också logiken vore enligt honom stum och oanvändbar utan retorik.¹⁷

Vi behöver här inte låta Skytte ytterligare elaborera värdet av retoriken. Det kom under hans hela karriär från tidiga studieår och under hela hans statsmannagärning att bilda en röd tråd genom såväl hans teoretiska som hans praktiska verksamhet. Själv fick han tidigt rykte om sig att behärska vältaligheten och göra det på ett oklanderligt humanistlatin. Det är också påfallande hur nära han lät denna disciplin anslutas till ren språkfärdighet. Detta var särskilt påtagligt i hans program för utbildningen av prins Gustaf Adolf. Där blev vältaligheten och språk nästan samma sak. Visserligen avsåg Skytte i första hand här kunskaper i latin men han var heller inte främmande för att betona värdet av kunskaper i språk andra än modersmålet i största allmänhet.

Här anlade han inte bara ett instrumentellt perspektiv på språkfärdigheten. Kunskaper i språk gav enligt honom inte bara fursten möjlighet att kommunicera med diplomater och främmande statsöverhuvud, än viktigare var det anseende och den prestige språkfärdigheten kunde skänka fursten och hans rike.

Att behärska många språk och kunna tala väl blev ett mått på furstens lärdom och kunskaper. Skytte räknade upp flera historiska exempel på nesan av att inte kunna tala väl men framför allt att inte kunna tala latin. En furste fick därför inte som den polske kungen Casimir i förhandlingarna med Karl Knutsson Bonde försätta sig i en sådan situation att han blev tvungen att anlita en rakeplätter, alltså en munk, eftersom varken han själv eller någon annan vid det polska hovet kunde tillräckligt gott latin. För Skytte var detta ett skräckexempel på följderna av en svag utbildningsstandard och brist på humanistkultur.¹⁸

Vi får anta att Skytte i dessa stycken lyckades sällsynt väl med sin unge adept. Axel Oxenstierna kommenterade kungens uppfostran i en relation eller utkast till en större framställning och framhöll just monarkens språkförmåga. Rikskanslern framhöll att kungen redan i unga år hade lärt sig att tala latin, tyska, holländska, franska och italienska som vore dessa hans modersmål men han förstod också spanska, engelska, skottska (!) och om än i mindre grad polska och ryska.¹⁹

Till den skytteanske professors ämbetsuppgift hörde inte bara talet och språkets förkovran utan i hög grad även att undervisa i historia och statskonst, politica. Det var alltså områden som han

egentligen enbart så vitt vi kan bedöma i förbigående hade uppmärksammat under sina studieår. Han påstod sig i sitt donationsbrev visserligen ha studerat dessa ämnen, alltså historia, politik och vältalighet, men vi vet tämligen litet om det. Sannolikt avsåg han att han följt föreläsningar över ämnen som han själv senare har sammanfattat som rörande historia och framför allt politik. Det sista förekom ju egentligen inte alls; det som närmast kunde anses rymma politik kunskap var den praktiska filosofin. Ämnet hörde inte till de traditionella medeltida artes, men i ramisternas samling av artes brukade ämnet oftast ingå. Lexikaliskt skulle det dock dröja innan man riktigt ville erkänna politica som ett substantiv liknande logica eller rhetorica.²⁰

Skytte tog upp etiken i ett tal som han höll 1599, däremot berörde han det inte alls i sin furstespegel. Talet riktades till den unge hertig Johan och här förde Skytte alltså samman etiken med politiken. Det var ju egentligen naturligt. Skytte gick i talet emellertid inte in på innehållet i någondera av dessa två aspekter av filosofin utan nämnde endast att alla ju ändå visste hur viktiga dessa ämnen var för den som skulle ägna sig åt uppdrag i rikets tjänst.²¹

I boken om Gustaf Adolfs uppfostran får vi däremot en mycket tydligare presentation av den inriktning Skytte ville att hans donationsprofessur skulle få. Den är inte en omfattande skrift utan endast på drygt femtio sidor där han snarare presenterar ett program för hur en fursteuppfostran borde gå till än en detaljerad rapport. Han inledde därför med att betona hur viktigt och nyttigt det i alla sammanhang men särskilt för en blivande furste var med en ordentlig utbildning.

Skytte använde sig av samma argumentation som Platon redan hade gjort då han retoriskt frågade varför man förväntade sig att smeden skall kunna smida och musikern kunna sjunga eller spela men inte, att den som skulle regera riket och på vars skuldror alla människors väl och ve ytterst vilade, verkligen hade lärt sig allt som fordrades för detta. Svaret var enligt Skytte självklart. Inga furstar skulle enligt honom kunna förvänta sig att undersåtarna eller andra skulle respektera dem om de inte hade kunskap. Ty då man ger sig ut på en seglats, konstaterade Skytte med en ofta använd metafor, då överlät man rodret till den som faktiskt kunde segla.²²

Det är med andra ord ett viktigt värn Skytte själv hade fått att ta hand om prinsarnas uppfostran och utbildning och alldeles uppenbart tog han sig inte an uppdraget utan noggranna förbere-

delser. Han hade främst läst och förlitat sig på den franske historikern Philip Cominaeus (1447–1511) vars närhet till det franska hovet gav hans skildringar en cynisk uttrycksfullhet som stundom kunde påminna om Machiavellis. Skytte undvek dock sorgfälligt att i några avseenden inlåta sig i vad som ens kunde andas religiösa eller moraliska betänkligheter. Tvärtom var hans ingång att med kraft betona den viktiga roll gudstjänsten och religionen måste ha vid uppfostran av fursten. Och han fasthöll också vid det augustinska fursteidealet, ty undersåtarnas dygder och fromhet avspeglade enligt honom furstens.

Större delen av Skyttes *Een kort Vnderwijsning* upptas emellertid av det som låg Skyttes hjärta närmast, alltså de bokliga konsterna han ansåg en furste behövde, men inte bara fursten utan de hade enligt Skytte betydelse för alla människor. Men framställningen var naturligtvis inriktad på prinsens behov. Det märks särskilt då Skytte kom in på de matematiska vetenskaperna. Aritmetiken var exempelvis viktig därför att enligt honom måste en furste själv kunna kontrollera rikets räkenskaper; han måste helt enkelt ha en egen personlig bokföring.²³

Eljest hade de matematiska disciplinerna sitt berättigande främst i krigföringen. Geometrin kunde hjälpa härföraren att slå läger och Archimedes hade enligt Skytte visat vilken militär betydelse insikter i de matematiska konsterna i allmänhet hade. Han hade hjälpt syracuseborna att konstruera stora brännspeglar för att sätta eld på de belägrande romerska skeppen. Ett annat exempel på det politiska värdet av kunskaper i matematiska discipliner var enligt Skytte hur Columbus använde sina insikter i astronomi. Spanjorerna hotades då de hade landstigit i Amerika att svälta ihjäl och drabbas av andra umbäranden i det nya landet men Columbus lyckades kuva invånarna genom att kunna förutsäga en solförmörkelse och därmed övertyga indianerna om att de hade gudarna med sig.

De flesta bokliga konster gick Skytte ganska summariskt förbi. Logiken fick ett kort omnämnande, retoriken däremot behandlades som vi redan sett utförligt. Mest utrymme ägnades dock politiken, ”hwilken en vnderwiser om alle the stycker, som j thet werdzliga Regementet hända och förefalla kunde.” Det var nämligen det svåraste och största av alla världsliga uppdrag att leda ett rike och i en sådan situation var det viktigare än någonsin att den som hade fått detta uppdrag hade de grundläggande kunskaperna; dessa insikter som Skytte kallade pärlor förmedlades alltså av *politica*.²⁴

Den omedelbara och grundläggande frågan inom *politica* var enligt Skytte i vilken utsträckning fursten skulle använda sig av rådgivare och hur i så fall detta skulle gå till. Hur skulle de väljas och i vilken utsträckning borde fursten lita till dem? Det var en grannliga uppgift och Skytte diskuterade för och emot och särskilt en situation där fursten blev alltför beroende av rådgivare och kanske dessutom dåliga sådana. Enligt Skytte var det bättre att fursten klarade sig helt utan råd om dessa kom från dåliga och okunniga rådgivare. En av de svåraste uppgifterna fursten hade var att veta hur han skulle finna rådgivare som var kunniga, stadiga och hade integritet. Den politiska vetenskapen lärde ut sådant: ”huru en Furste kan tage sigh til wara för åtskillige hofstrykare, ridderrödh, och trappedragare”. Det var allt oundgänglig kunskap för fursten ty vid hovet fanns enligt Skytte alltid gott om maskar och skadeinsekter som hotade furstens förmåga att regera klokt.

Skytte var däremot inte särskilt konkret om innehållet i *politica* lika litet som han var det vad beträffande de övriga bokliga konsterna. Det var mer fråga om att betona nyttan med de olika disciplinerna. Men han nämner dock i fråga om just *politica* att historien och juridiken måste utgöra viktiga beståndsdelar. Inte minst historien var viktig ty där kunde man finna facit på olika handlingsalternativ och på så sätt vara beredd på alla de frågor man som en furste kunde få anledning att ställa sig. Det var därför enligt Skytte klokt att exempelvis söka svar hos Thukydides eller Livius. Utöver Cominaeus åberopade han också Lipsius som värdefull bland samtida författare. De var olika i mycket men hade det gemensamt att båda använde historien och det konkreta skeendet till att demonstrera hur det politiska livet i verkligheten fungerade. Inte minst den romerska historien var därvidlag enligt Skytte en guldgruva. Som exempel nämnde han hur fursten borde agera då rikets kammare blev tom, vilket också hade skett i antikens Rom. Då måste man ta in extra skatter men av historien lärde man sig också enligt Skytte att dessa först måste utkrävas av de allra främsta och mest förmögna. Därmed kunde alla andra av dessas exempel förstå vilka försakelser som kunde krävas etc.²⁵

Det var alltså verkligen fråga om en pragmatisk historieanvändning. Man kan också beskriva det som ett program inriktat på att all kunskap skulle vara nyttig för dess bärare. Den tanken innesluter i sig också svaret på varför Skytte trodde att ramismen var lösningen på utbildningsproblematiken. Den franske filosofen hade i hans ögon kraftfullt fjärmat sig från vad Skytte uppfatta-

de som skolastikens benägenhet att ägna sig åt meningslösheter. Detta var självklart inte någon balanserad eller särskilt insiktsfull kritik av skolastiken men den var vanlig bland humanisterna. Ibland kunde den vara ett uttryck för ett avståndstagande från kyrkans krav på inflytande. Det inslaget fanns förvisso i hög grad hos Skytte.

Går vi till hans sista stora offentliga bokslut över sitt eget fögderi som universitetskansler, hans tal 1640 till studenterna stärks denna bild. Talet sammanfattade naturligtvis inte alla aspekter av hans insats som utbildningspolitiker. Situationen och åhörarna påverkade naturligtvis innehållet. Ändå återfanns här självklart det välkända nyckelordet nyttan ställt mot den skolastiska surdegen. Talet andades försvar för humanistkulturen och kritik av den gamla medeltida universitetskulturen.

Skytte såg att det ännu fanns sådana i konsistoriet som försvarade denna surdeg och som därför enligt kanslern själva var baksträvare och skolastiker, lika benägna till allehanda meningslösa sofismer och logiska hårklyverier som deras medeltida föregångare. Alla dessa betedde sig enligt honom gudlöst. Ty Gud hade med skapelsen inte gjort något på måfå utan skapat allt med bestämda avsikter. Sensmoralen var därför enligt Skytte att studenterna skulle känna sig manade av skaparens exempel att rikta sin håg mot bestämda och nyttiga mål i samhället.²⁶

Däremot får man inte tolka dessa utfall som ett uttryck för ointresse för religion och bekännelse. Även om vi inte kan veta vari Skyttes personliga religiositet bestod framgick det tydligt att han i hög grad var engagerad i att stärka den svenska bekännelsen. Och naturligtvis ansåg han inte heller att det var viktigare för en ung student att läsa för att bli ämbetsman än för att bli präst. Men för regeringen var utbildningen av de förra en angelägenhet och för detta ändamål kom Skytte som universitetskansler att verka.

Skytte tillhöll studenterna 1640 att aldrig ägna sig åt sådant som inte medförde nytta. Detta skulle gälla alla slags studier och ingalunda enbart i retorik och politik. Enligt universitetets konstitutioner som Skytte hade medverkat i tillhölls professorerna att inrikta undervisningen på nyttan. Var det fråga om undervisning i de matematiska disciplinerna gällde exempelvis att studenterna skulle omsätta sitt vetande till gagn för navigation, handel och krigsföring. Så hade ju Skytte sett på matematiken redan under sina studieår och det var samma aspekter som han hade anlagt på alla studier i sin uppfostran av kungen.²⁷ Hans personliga donation

till en professur vittnade om den inriktning han ville att universitetet också skulle förmedla till unga studenter, adliga som ofrälse. Skytte var inte benägen att anlägga de gamla adelsfamiljernas perspektiv på samhället. Han delade kungens ambition att skapa en stark stat höjd över särintressen antingen det var fråga om adelsfamiljernas eller prästerskapets.

BIBLIOGRAFI

- Annerstedt, Claes (1877a) *Upsala universitets historia*. bd I: 1477–1654 (Upsala).
- Annerstedt, Claes (1877b) *Upsala universitets historia. Bihang I. Handlingar 1477–1654* (Upsala).
- Englund, Peter (1989) *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm).
- Faber Soranus, Basilius (1692), *Thesaurus eruditionis scholasticae post aliorum inprimis...* (Lipsiae).
- Gaunt, David (1975) *Utbildning till statens tjänst. En kollektivbiografi av stormaktstidens hovrättsauskultanter* (Uppsala).
- Landgren, Per (2008), *Det aristoteliska historiebegreppet. Historieteori i renässansens Europa och Sverige* (Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas, 20).
- Lindberg, Bo (2006) *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidigmoderna Sverige* (Stockholm).
- Magni, Jonas (1624), *De constitutione doctrinae politicae*, resp. : Laurentius O. Petraeus (Upsaliae).
- Müller, Rainer A. (1974) *Universität und Adel. Eine soziostrukturelle Studie zur Geschichte der bayerischen Landesuniversität Ingolstadt 1472–1648* (Berlin).
- Nettelblatt, Christian (1731). *Schwedische Bibliothec, in welcher verschiedene sowol zur alten als neuern schwedischen Civil- Kirchen- und gelehrten Historie gehörige, theils gedruckte und rare, theils ungedruckte Schrifften, Uhrkunden, Diplomata, Observationes, Inscriptiones. IV.* (Stockholm und Leipzig).
- Oxenstierna, Axel (1888) *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling I:1* (Stockholm).
- Oxenstierna, Axel (1890) *Rikskansleren Axel Oxenstiernas skrifter och brevvevling II:3* (Stockholm).
- Paulinus Gothus, Laurentius (1614) *Doctrina de peccato tum angelorum tum hominum ex articulis II et XIX Confessionis Augustanae* (Strengnes).
- Petri Gothus, Johannes (1640) *Dictionarium latino-sveco-germanicum ex variis probatorum authorum lexicis...* (Lincopiae).
- Sellberg, Erland (1979) *Filosofin och nyttan I. Petrus Ramus och ramismen* (Gothenburg Studies in the History of Science and Ideas 1).
- Sellberg, Erland (1997), "Vår förste utbildningspolitiker. En viktig del av Johan Skyttes politiska insats" s. 323–344 i: Nilsson, Sten Åke & Ramsay, Margareta (red) *1600-talets ansikte* (Gyllenstierna Krapperupstiftelsen).

- Sellberg, Erland (2003) *Den skapande staden. Idéhistoriska miljöer* (Stockholm).
- Sellberg, Erland (2003–2006), art. ”Johan Skytte”, s. 502–515 i: *Svenskt Biografiskt Lexikon*, Bd 32 (Stockholm).
- Skytte, Johan (1604a) *Een kort Underwijsning Uthi huad Konster och Dygder Een Fursteligh Person skall sigh öfwe och bruke then ther tencker medh tijdhen lyckosahlighen regere Land och Rijke.* (u.o. 1604).
- Skytte, Johan (1604b) *Oratio Iohannis Schroderi Skytte Sveci In qua ostenditur artium liberalium majestas, & nobilis Eloquentiae dignitas, quae habita fuit Nycopiae mense Octob. Anno &c. 1599* (Stockholmiae).
- Skytte, Johan (1604c) *Oratio Iohannis Schroderi Skytte Sveci, Sine eloquentia ad eruditionis fastigium perveniri non posse* (Stockholmiae).
- Sondén, Per (1900), ”Johan Skytte och Oxenstiernorna” s. 113–154 i: *Historisk Tidskrift*.

NOTER

- 1 Se exempelvis Müller 1974, s. 196ff.
- 2 Om dessa motsättningar, se Annerstedt 1877, s. 146ff.
- 3 Annerstedt 1877b, s. 146f. Jfr också Gaunt 1975.
- 4 Peter Englund behandlar adelns syn på förändringsprocessen under 1600-talet. Han förbigår dock mestadels just utbildningsfrågorna. Se dock särskilt Englund 1989, s. 37f resp. s. 121.
- 5 Se Sellberg 1997 som behandlar Skytte som utbildningspolitiker. För en allmän översikt över Skytte, se Sellberg 2003-2006.
- 6 Sellberg 1997, s. 324
- 7 Annerstedt 1877b, s. 183ff.
- 8 Kungens konfirmation av Skyttes donation finns tryckt i Annerstedt 1877b, s. 188ff.
- 9 Oxenstierna 1890, s.76. Se också Sondén 1900.
- 10 Annerstedt 1877b, s. 201.
- 11 Skytte 1604a, s. 50-55. Jfr Lindberg 2006, s. 43ff. Det är dock möjligt att Skytte redan fem år tidigare hade talat om politica men då i en oration på latin till hertig Johan. Denna trycktes dock först 1604 och vi vet naturligtvis inte säkert om Skytte verkligen hade med ordet från början. Se Skytte 1604b, s. B 2v.
- 12 Magni 1624 tes 1. Översättningen är hämtad från Lindberg 2006, s. 44.
- 13 Om de olika vägarna som historieskrivningen kunde ta, se Landgren 2008. Om pragmatisk historieskrivning under renässansen, se Sellberg 2003, s. 89.
- 14 Paulinus Gothus 1614. Se också Sellberg 1979, s. 64ff.
- 15 Sellberg 1979, s. 86f.
- 16 Skytte 1604c, s. A2r-A3r.
- 17 Skytte 1604c, s. B 2r samt A3v. Skytte 1604b, s. B 3r: "*Eloquentiae tanta est majestas, tanta autoritas, tanta dignitas, ut barbariem & ignorantiae caliginem, omniumque rerum vastitatem summopere detestetur, ut artes omnes situ & squalore obductas, suis quasi ferramentis, e tam foeda barbarie perpurget. Eloquentia tam est fructuosa, tam salutaris, tam necessaria, ut nulla vitae portio ea carere possit.*"
- 18 Skytte 1604, s. 41-45 samt s.52.
- 19 Oxenstierna 1888, s. 248.
- 20 Se exempelvis Snellius 1594, s.6-12. Jag har i boken *Kyrkan och den tidigmoderna staten. En konflikt om Aristoteles, utbildning och makt* som trycktes 2010 utförligare tagit upp ramismens förhållande till etiken. Johannes Petri Gothus tar inte upp *politica* i sitt lexikon från 1640 men det stora och internationella standardarbetet av Basilius Faber Soranus från sent 1500-tal gör det i sina utgåvor hundra år senare. Jag har dock inte kunnat undersöka i vilken upplaga det först dyker upp. Det är osannolikt att det fanns med i första utgåvan.
- 21 Skytte 1604b, s. B 2v.
- 22 Skytte 1604a s. 37f.
- 23 Skytte 1604a, s. 46.
- 24 Skytte 1604a, s. 50-55.
- 25 Skytte 1604a, s.54.
- 26 Nettelblatt 1731, s. 124.
- 27 Annerstedt 1877b, s. 250.

Kopparbergets hängande trädgårdar

AV ANDRÉ STRÖMQVIST

Kopparbergsmännens ställning i Falun och Sverige under stormaktstiden

Bergsmännen vid Kopparberget hade under stormaktstiden en ekonomiskt betydande roll i såväl Falun som Sverige som helhet och Falun var under samma tid Sveriges näst största stad, enbart Stockholm var större. Enligt Nordisk familjebok har gruvans kopparproduktion, intill det sena 1800-talet, uppskattats till omkring 450 000 ton, motsvarande ett värde högre än någon annan gruva i världen.¹ Vid ett besök i gruvan sade Gustav II Adolf enligt Olof Naucler: ”Det är ovärdigt en konung att icke kasta en blick i sin skattkammare”.²

Vissa bergsmän vid en så viktig gruva blev naturligtvis ganska mäktiga. De hade många så kallade fjärdeparter: andelar i Kopparberget. Flera av dem adlades för sina förtjänster och fick statliga ämbeten. Låt oss kalla dem bergsadeln för att för att lättare kunna skilja dem åt från traditionella bergsmän, bönder med andelar i hyttor eller någon gruva. Dessa kunde tilldelas så kallat bergsfrälse som gav dem skattelättnader, men det innebar inte att de adlades. Bergsfrälset förekom som samhällsgrupp vid Kopparberget redan under medeltiden och fanns kvar till mitten av 1800-talet. Bergsadelns tid vid Kopparberget sträcker sig däremot endast över några decennier.³

Medlemmarna av bergsadeln hade goda internationella kontakter. Som vi skall se längre fram förlade flera av dem hela, eller delar av, sin utbildning utomlands. Nya tekniska innovationer inom bergshanteringen nådde snabbt Kopparberget. Stånggången började användas vid tyska bergverk under 1600-talets första år och redan på 1620-talet fanns en stånggång vid Falu gruva, men det finns fler exempel.⁴ Johan Trotzig, en välbemedlad bergsman vid Kopparberget, var bror till Peter Trotzig, enligt Badeloch Noldus en av de mest betydelsefulla kulturagenterna under 1600-talets mitt. Från 1646 var han placerad i Amsterdam, där han var Sveriges förste handelsrepresentant på 20 år. Härifrån försåg han såväl Magnus Gabriel De la Gardie som Carl Gustaf Wrangel med arkitekturböcker, byggmaterial, trädgårdsskulpturer, arkitekt hjälp och liknande.⁵ Det var också han som förmedlade kontakten mellan

den holländske arkitekten Justus Vingboons och riddarhusdirektionen i Stockholm i samband med riddarhusbygget.⁶ Utländska banker och försäkringsgivare fanns representerade med agenter i Falun vid denna tid. Falun var alltså en internationell stad i ett avlägset landskap som i övrigt präglades av jordbruk. Intressant att nämna är antropologen Paul Cloughs slutsats i boken *Powers of good and evil* (2001) att den stora skillnaden mellan Falun och jordbruksområdena kring Siljan ledde till att häxerianklagade kvinnor i samband med häxprocesserna beskrev djävulen klädd som en bergsman eller handelsman vid Kopparberget.⁷

En naturlig följd borde vara att bergsadeln givits en betydande roll också i svensk historie- och konsthistorieskrivning, men så är inte fallet. Istället är det följande århundradens bergsmän som behandlats, vilket kan ha olika förklaringar. Till att börja med var de sina egna och finns därför inte i någon större utsträckning beskrivna i de många publikationer om gruvan och gruvdriften som Stora Kopparbergs Bergslags AB givit ut genom åren. Ytterligare en faktor som bidragit till att denna samhällsgrupp är så litet känd är att deras engagemang vid Kopparberget som sagt pågick under en relativt kort tidsperiod.

Som bekant tog den svenska adelns byggande fart under det tidiga 1600-talet och även bergsadeln vid Kopparberget ville naturligtvis manifesteras sin betydelsefulla position i samhället genom byggenskap. En inventering har resulterat i att ett dussintal trädgårdar från stormaktstiden har kunnat beläggas i Falutrakten.⁸ Alla har följt samma mönster: en rektangulär fruktträdgård med mittaxel och terrasser samt, utanför denna, dammar, humlegård och köksträdgård. Trädgårdarna har varit samkomponerade med manbyggnaden. Réginaud Outhier, på väg tillbaka från den franska gradmätningsexpeditionen till Lappland 1736-1737, besökte Kopparberget i juli 1737 och berättar i sin resejournal att [Faluns] ”omgivningar smyckas av ett antal vackra lantställen tillhörande borgerskapet” (min övers.).⁹ Benämningen borgerskapet kan tydas på två sätt. Den bergsadel vi diskuterar här var som nämnts köpmannasläkter där en eller flera medlemmar hade adlats. Vid sidan om sina poster i Bergskollegium ägnade de sig fortfarande åt borgerliga näringar. Men borgerskapsbegreppet kan också läsas som att utvecklingen mot att lokala köpmän i Falun tar över gårdarna efter bergsmännen redan har börjat.

Det borgerliga ursprunget och de fortsatta kommersiella intressena även efter adlandet gör att bergsadelns medlemmar kan

sågas ha tillhört samma sociala skikt som bröderna Abraham och Jacob Momma-Reenstierna och Joakim Lillienhoff som verkade i Stockholm vid samma tid.

När Kopparbergets produktion minskade i slutet av 1600-talet blev naturligtvis bergsadeln mindre kapitalstark och vi kan se hur dessa släkter i 1700-talets början i flera fall lämnade Falun. Deras gårdar togs över av mindre välbeställda personer, till exempel borgare och de tidigare nämnda bergsmännen inom bondeståndet, och på grund av de många ägarbytena har stora delar av gårdsarkiven skingrats. Bergsadels byggnader har under senare decennier brunnit ned eller rivits, men deras trädgårdsanläggningar finns i några fall kvar. De nya byggnader som uppfördes blev naturligtvis inte så påkostade som sina föregångare. Vid vissa anläggningar finns således en relativt stor trädgård i anslutning till en förhållandevis enkel manbyggnad. Praktfulla detaljer såsom gyllenläder, väggmålningar, dekorerade renässansdörrar och eldstäder med dekorativt huggna sandstensomfattningar finns dock kvar på vissa av gårdarna.

Gårdarna

STORA HYTTNÄS En av de mer välbeställda bergsmännen var Johan Otto Silfverström (1616–1689). Han föddes i Falun av föräldrarna Ludvig Otto och Anna Hansdotter. Fadern var barberare (den tidens kirurg), rådman i Falun och herredagsman, ett gammalt ord för ledamot av riksdagen.

Från 1630-talets mitt och några år framåt studerade Johan Otto vid Greifswalds och Rostocks universitet och blev magister docens i Uppsala 1643.¹⁰ 1656 utnämndes han till bergmästare över Västerbergslagen och över Sala silvergruva några år senare. 1672 blev han assessor i Bergskollegium, och var liksom fadern herredagsman. Han adlades 1666 med namnet Silfverström.¹¹

Johan Ottos hustru Magdalena var dotter till bergsmannen Jan Ersson och Elisabet Mattsdotter. Johan och Magdalena fick sonen Johan. Han studerade i Uppsala, blev assessor i Kammarrevisionen och Kommerskollegium samt kammarråd.

Paret bosatte sig på bergsmansgården Stora Hyttnäs i Sundborn, som var Magdalena Johansdotters föräldrahem, och förvandlade den gamla bergsmansgården till en modern sätesgård.

Stora Hyttnäs trädgård, anlagd på en udde, tog sin utgångspunkt i de naturliga förutsättningarna med det omgivande vattnet. Den gamla manbyggnaden är sedan länge försvunnen.¹² Emilia

Ericsson f. Steffenburg från Sundborn skriver om Stora Hyttnäs i sin dagbok på 1890-talet: ”det forna ståtliga boningshuset der, bergsrådet Silfverström residerade, reste sina tvifvelsutänks pryddiga gaflar”. Den byggnad vi idag ännu kan se grunden av (med måtten 27 x 9 meter) beskriver hon som ”endast en flygel till bostadshuset”.¹³ Flygelbyggnaden har varit förlagd med gaveln mot fruktträdgården, vilket innebär att den gamla manbyggnaden måste ha legat i trädgårdens mittaxel. Trädgårdar och byggnader har alltså varit tydligt samkomponerade. På en karta upprättad 1699 av Carl Ekman syns trädgården, tyvärr relativt schematiskt återgiven, med ruddammar som flankerar mittaxeln. Kartans beskrivning berättar att anläggningen hade trädgård, det vill säga fruktträdgård, kryddgård samt kål- och humlegård. Dammarna är fortfarande synliga, men helt torrlagda. Den symbol för manbyggnad som Ekman har ritat betyder, enligt de föreskrifter som Lantmäteriet givit ut ett par decennier tidigare, adlig sätesbyggnad av sten.¹⁴ Men en liknande symbol som inte berättar om det rör sig om ett trä- eller stenhus förekommer emellanåt. I en bouppteckning från 1737 nämns ”I lusthuus i gamla trädgården” men tyvärr är dess placering okänd och avbildningar saknas.¹⁵

I dag finns en variationsrik 1800-talsanläggning på platsen för trädgården. Ett par åldriga äppelträd, åtminstone ett av dem från 1600-talet, är det enda som vittnar om dess existens. En ny mangårdsbyggnad uppfördes under 1840-talet.¹⁶

KÄLLSLÄTTEN Den praktfullaste, och eventuellt den första som anlades, verkar ha varit trädgården vid bergsmansgården Källslätten, halvannan mil väster om Falun. Det har inte gått att belägga dokumentariskt, men allt pekar på att det var släkten Svab som byggde upp anläggningen. Att släkten tidigt haft med Källslätten att göra bekräftas av Jacob Ingelsson i hans *Berättelse om Stora Kopparberget år 1716*, där han skriver att ”Bookh Swabs arfvingar nu förtiden äga Källslätten”¹⁷, de har således ärvt anläggningen av bokhållare Svab, det vill säga Anton Svab. Linnélärjungen Anders Tidström, som besökte platsen 1754, noterade att Källslätten anlagts av bergsrådet Svab.

Släkten Svabs historia i Sverige tog sin början med att Fredrik Swabe kom från Salzburg till Falun 1630; 1656 blev han konststatsinspektör vid Kopparberget. Han gifte sig med Catharina Reinkel och fick med henne sonen Anton Svab (f. 1655).

Källslättens mittaxel. Foto: André Strömqvist

Anton Svab blev gruvbokhållare vid Bergslaget med ansvar för all räkning av koppar, såväl krono- som enskild, och är sannolikt den som lät anlägga Källslätten även om han då måste ha varit förhållandevis ung. Anton Svab var gift två gånger. Den 13 mars 1681 stod det första bröllopet, som var med Helena Bergia. Redan den 7 december samma år föddes sonen Anders.

Helena Bergia avled 1698 och året därpå gifte Anton om sig med Christina Arhusia från Falun. Ett par år senare fick de en son som gavs faderns namn Anton. Både Helena Berghia och Christina Arhusia var prästdöttrar.¹⁸

Vid tolv års ålder skrevs sonen Anders Svab in som student i Uppsala, där han disputerade 1704. 1709–1713 gjorde han studieresor till Tyskland, Böhmen, Frankrike, Holland och England och blev senare bergmästare vid Kopparberget och assessor i Bergskollegium. Han gifte sig i Stockholm den 7 juni 1717 med sin styvbrors änka Elisabet Brinck, dotter till bankkommissarie Sven Brink och Maria de la Vallée, som i sin tur var dotter till den framstående arkitekten Jean de la Vallée och hans hustru Anna Maria Böös.¹⁹ Det återkommer vi till längre fram.

Den yngre sonen Anton fick en grundlig humanistisk utbildning vid Uppsala universitet. Efter en längre resa till England,

"Prospecten" vid Källslätten. Foto: André Strömqvist

Frankrike och Tyskland, länder som också fadern besökt, men också till Ungern och Italien utsågs han 1736 till bergmästare i Skåne, Halland, Blekinge och Bohuslän och invaldes 1741 i Kungl. Vetenskapsakademien. Sju år senare blev han assessor i Bergskollegium och utnämndes till riddare av Nordstjärneorden 1767.²⁰ Han var också överdirektör för kontrollverket, som hade till uppgift att kontrollstämpla allt tenn, silver och guld som producerades i Sverige. Han adlades 1751 med namnet von Swab.²¹

Intressant att notera är att när drottning Lovisa Ulrika på 1760-talet ville hylla sex samtida svenska vetenskapsmän med att sätta upp medaljongporträtt i det nyinredda naturaliekabinettet på Drottningholm, så var Anton von Swab en av dem. Medaljongerna, som är utförda av Johan Tobias Sergel, finns fortfarande kvar.²²

Vid Källslätten finns den strängt rektangulära terrasserade fruktträdgården ännu bevarad. De fem avsättningarna eller terrasserna är bevuxna med mycket gamla fruktträd och två av terrasserna har rester av gamla vattenkonster. Vid grävningar i marken har man, enligt Sören Nyström i Källslättens vänförening, funnit rester av gamla urholkade trädstammar som använts som vattenledningar, ett allmänt tillvägagångssätt vid denna tid.²³ Kunskapen fanns på nära håll hos dem som arbetade med de vattenkonster som förhindrade att Falu gruva vattenfylldes.²⁴ Längs

trädgårdens långsidor växer ännu körsbärsbuskage, som sannolikt utgör lämningar av båggångar, ett omtyckt element i den germaniska renässansträdgården. Vid trädgårdens norra sida finns en närmast kvadratisk husgrund av samma höjd och bredd som terrassen den ansluter till. Byggnaden har, att döma av placering, storlek och form sannolikt varit ett lusthus, vars entré varit förbunden med en av båggångarna.

Ordnandet av området har varit arbetskrävande och trädgården är på vissa platser utfylld till någon meter ovan den omgivande marken. Utanför fruktträdgården finns två rektangulära dammar vars sidor är något högre än omgivande terräng. Dammarna är sinsemellan förbundna genom små bäckar.

Ovanför denna bevarade trädgård fanns också en nu försvunnen trädgård som även den var planterad med fruktträd och som lär ha gett ovanligt mycket frukt.²⁵ Spåren av den inskränker sig till ett par terrasser och några körsbärsträd som kan vara rester av en lövsal. Längst ned finns två dammar som kan ha flankerat trädgårdens mittaxel.

Trädgården är förlagd till en skyddad sluttning med milsvid utsikt över berg, dalar och sjöar som för tankarna till exempelvis familjen Medicis villor kring Florens. Källslättens ensliga läge berättar att platsen valts med omsorg beträffande de naturliga förutsättningarna, som utsikten. Ett ovanligt tillvägagångssätt vid denna tid som antyder att upphovsmannen haft goda internationella kontakter.

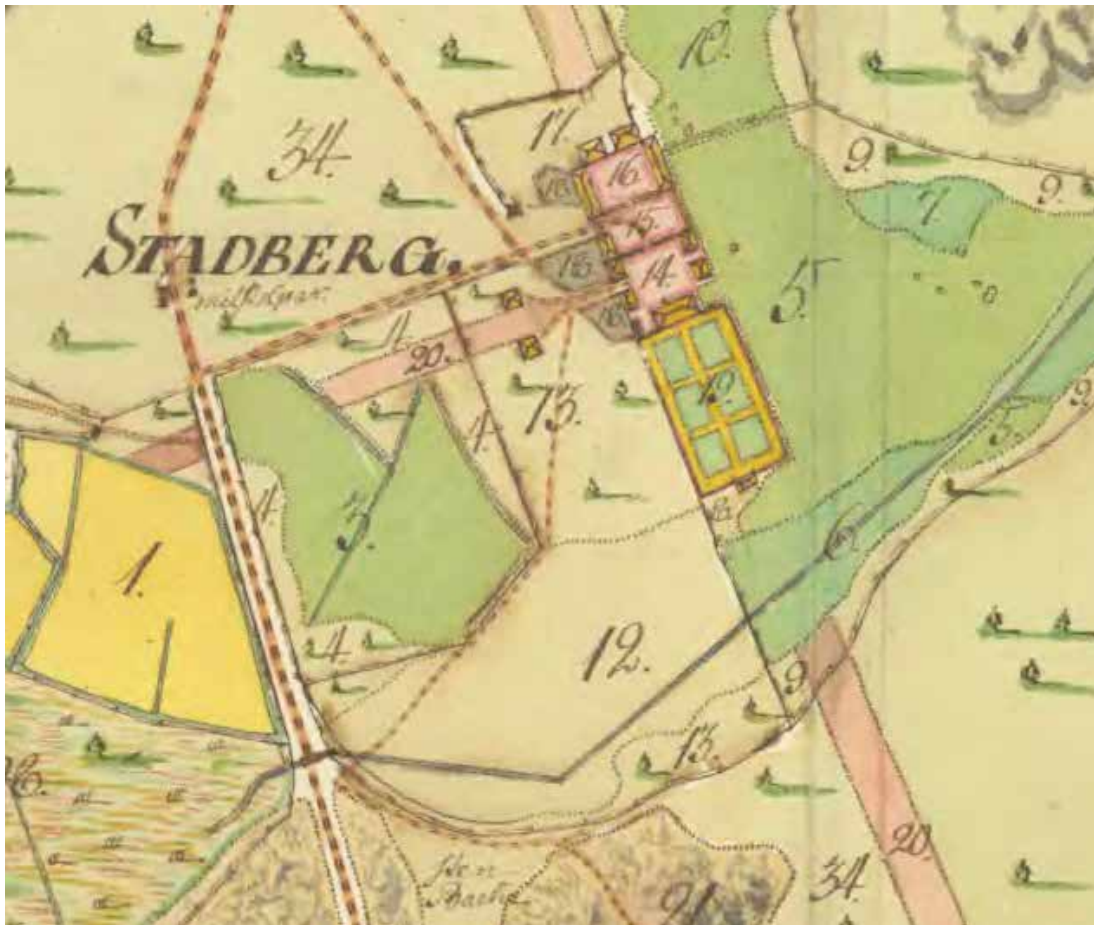
De enda byggnader som ännu finns kvar på Källslätten är en lada och ett härbre, eventuellt tillkomna senare än på 1600-talet. Däremot finns ännu en mängd synliga husgrunder, den största efter en byggnad som i en bouppteckning från slutet av 1700-talet kallas lusthuset mellan de båda trädgårdarna och samkomponerad med den västra trädgårdens mittaxel. Begreppet lusthus användes vid denna tid även för att beskriva ett sommarnöje på landet, en villa. Ordet villa kom in i svenska språket långt senare.²⁶ Av byggnadens placering och grundens storlek att döma, 18 x 8 meter, rör det sig om den gamla manbyggnaden och benämningen lusthus innebär att anläggningens huvudsakliga syfte var att fungera som en tillflyktsort långt från Faluns smutsiga luft. Huvudbyggnaden har i sin tur flankerats av två flyglar. Den odlingsmark som omgav Källslätten odlades inte av ägarfamiljen. Istället var det så kallade landbönder som arrenderade marken.²⁷

Linnélärjungen Anders Tidström, som besökte Källslätten 1754, skriver om manbyggnaden att ”J den ena salen var en liten löndörr på tappeten at gå ut i trädgården”, en tydlig samkomponering av byggnad och trädgård. Beträffande anläggningen i övrigt skriver Tidström: ”Kjällslätten som jag tilforna hört rätt mycket berömmas. [...] Sjelfva gården var intet mindre vacker än dess härliga situation i anseende til prospecten. Hade en öfvermåttan vacker bygning som var indelt i åtskilliga vakra rum och en våning. En prägtig trappa en vacker sommar sahl ofvanpå, til hälftens utbygd utom huset”.²⁸ Det var således en rätt ståtlig anläggning i två våningar som Tidström möttes av vid sitt besök.

GAMLA STABERG Bergsmansgården Gamla Staberg i Vika socken köptes under det tidiga 1670-talet av markscheider Olof Simonsson Naucler och hans hustru Ebba Lohrman. Deras arvingar innehade gården under de kommande 150 åren.²⁹ Nauclers far, med samma namn, var prost i Enköping och gift med Anna Martini, ärkebiskop Olaus Martins dotter.³⁰ Olof själv studerade i Uppsala och blev så småningom markscheider över rikets bergslager; markscheider var en lantmätartjänst specialiserad på gruvor. Ebba Lohrman var dotter till köpmannen och rådmannen Peter Lohrman och Helena Pehrsdotter.³¹ Av parets söner blev några bergsmän, en präst och en, Olof Naucler, studerade vid Uppsala universitet där han lade fram två avhandlingar som behandlade bergverksamheten vid Falu gruva.³²

Gamla Staberg. Foto: André Strömqvist

Detalj av karta över Gamla Staberg 1753 och 1754. Siffrorna betecknar: 18: tre humlegårdar, 19: trädgård, 20: "prospectlinier". "Afrifning utaf den första delen af Stadbergs och Ragvaldsbergs hemman och skogar", Lantmäteristyrelsens arkiv, Falun.

Den nyligen restaurerade trädgården vid Staberg skiljer sig från Källslätten främst i att strävan efter symmetri här är driven ett steg längre med dammarna, som är två till antalet, placerade på var sida om mittaxelns avslutning. Trädgården är inte heller lika långsmal som vid Källslätten och har endast fyra fruktträdplanterade avsättningar. Väster om man- och färgårdarna har det funnits tre humlegårdar.³³ Mangårdsbyggnaden och de två flyglarna är en våning höga och uppförda i rödfärgat timmer. Till gårdsanläggningen hör även två paviljongbyggnader med toppiga tälttak. Huvudbyggnadens och flyglarnas verandor har snidade stolpar av trä.

En husesyn från 1665 beskriver Staberg som en gård i relativt dåligt skick som troligtvis inte varit föremål för några större för-

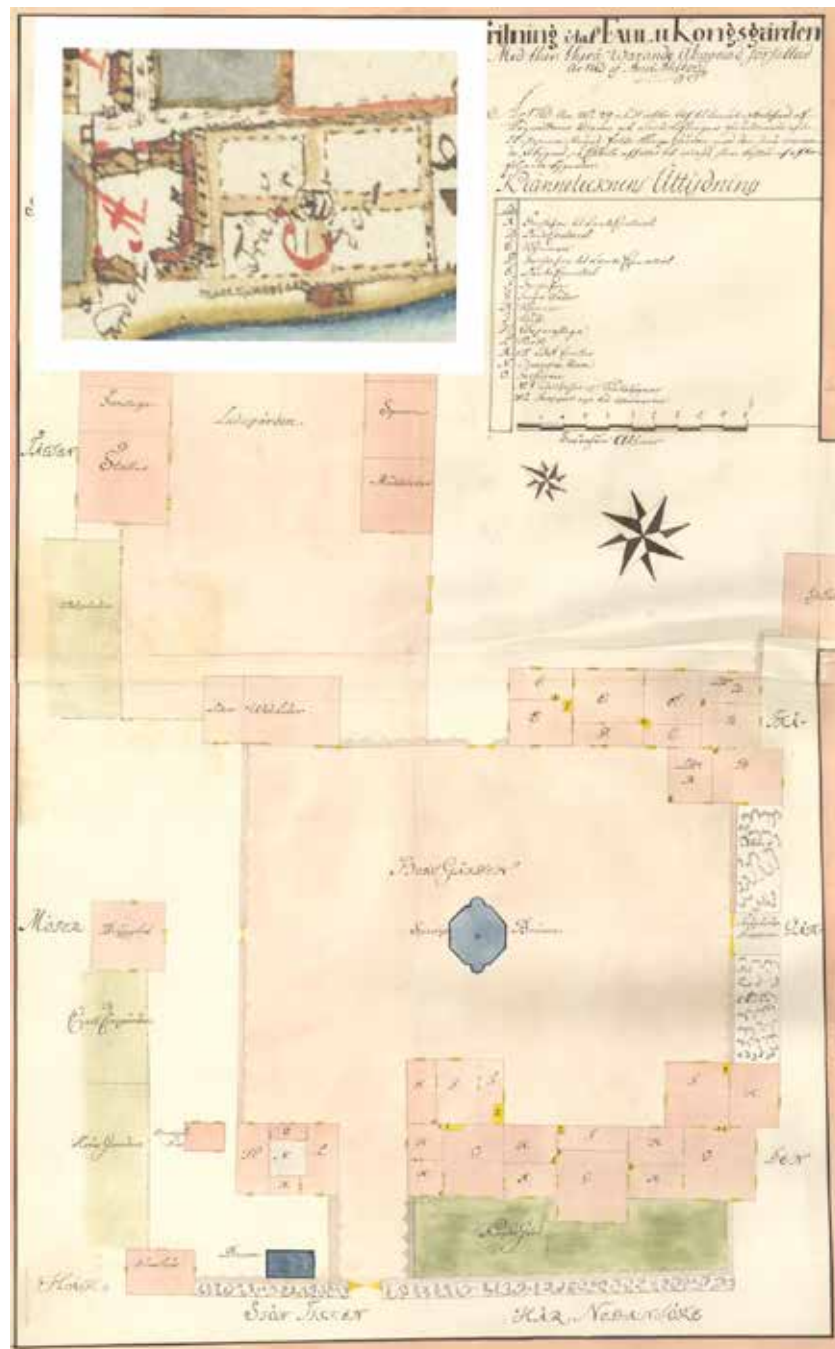
ändringar under närmast föregående decennier. Som nämnts tog Olof Simonsson Naucler över gården under 1670-talets början, och förmodligen har mangårdsbyggnaden och flyglarna samt paviljongerna byggts för honom.

På grund av att symmetrin är driven ännu längre med dammarna som flankerar mittaxeln än i Källslätten får vi anta att hela trädgårdsanläggningen är av senare datum än Källslätten. Tyvärr är de äldsta kartorna som visar Staberg först från mitten av 1700-talet och två av dem visar, som Anna Tandre påpekar i sitt vårdprogram för Gamla Staberg, trädgården i något olika utformning. En av kartorna meddelar även att trädgårdens nedre del planterats med åtskilliga nya fruktträd.³⁴ Tandre menar att detta skall ses som att trädgården har utökats, men det kan också vara så att träden har ersatt sådana som ansetts för gamla. Om trädgårdens utseende härrör från mitten av 1700-talet, var den omodern redan när den anlades.

NORETS KUNGSGÅRD Norets bergsmansgård vid sjön Tisken i utkanten av Falu stad köptes 1608 av Kristoffer Olsson, en av Kopparbergets mer sägenomspunna personer, adlad 1621 med namnet Gyllenknoster. Men då han saknade manliga arvingar, lär han ha betalat för att slippa introduceras i Riddarhuset eftersom en adelsmans tillgångar, om söner saknades, tillföll kronan. Gården övertogs av dottersönerna Kristofer och Klas Depken. Den senare adlades Ankarström och grundade flera bruk, bland andra Söderfors. 1663 sålde de Noret till kronan och gården blev då kungsgård och landshövdingeresidens.³⁵

Den förste landshövdingen som bebodde Noret var Gustaf Duwall (1630–1692). Duwall, som var född i Stralsund, blev kammarherre hos drottning Kristina 1652 och innehade senare samma värdighet hos Karl X Gustav. 1654 blev han assessor i Bergskollegium. Ett år senare gifte han sig med Helena Yxkull och utsågs 1662 till landshövding över Stora Kopparbergs län. Duwall fick liksom en framträdande roll som riddarhuspolitiker och var lantmarskalk, dvs. ordförande vid adelns riksdagar, 1675 och 1676.³⁶

Duwall tillhörde förvisso ett högre samhällsskikt än ägarna av övriga gårdar som omtalas här, men utformningen av Norets gård har ändå stora likheter med dem. Eftersom det är den anläggning som det finns mest material om är den av stor betydelse när det gäller att skapa en bild av bergsmännens ideal och hur deras gårdar såg ut.

Norets kungsgård.. "Afrifning utaf Fahlu Kongsgården Med then therå Warande Åbyggnad författad År 1763 af Anders Ahlberg och Kopparbergs Lähn Sochn Kongsgården Nore, Samuel Figelius 1688". Kartan visar bebyggelsen vid Norets kungsgård vid mitten av 1700-talet, kompletterad med en detalj av gårdsplatsen och trädgården som den avbildas i en karta från 1688. Båda i Lantmäteristyrelsens arkiv.

I Lantmäteriets arkiv finns ett antal kartor över Noret; två av dem är daterade 1688 och visar kungsgården med omgivande ägor. Bebyggelsen är uppdelad i mangård och få-/ekonomigård. I anslutning till mangården ligger trädgården, som delas upp av gångar i fyra kvarter. Nästa karta är en detaljåtergivning av trädgården, i förteckningen beskriven som en geometrisk avfattning av Norets kungsgård belägen vid sjön Tisken i Falun. Den är av mer skissartad karaktär, vilket tyder på att den är förlagan till den nämnda slutgiltiga lantmäterikartan. Tillsammans ger kartorna en tydlig bild av hur Norets kungsgård såg ut under 1600-talets sista decennier. Anläggningen byggs upp kring en mittaxel som tar sin början vid mangården, men till skillnad från de andra trädgårdarna som behandlas i artikeln, följer axeln avsättningarna istället för att skära dem. Trädgården är uppdelad i 24 kvarter fördelade på två terrasser och med en vattenkonst i mitten. Ovanför trädgården är inritat ett orangeri och, enligt en komplettering till den andra kartan fanns även en damm, trots närheten till sjön Tisken.³⁷

Bebyggelsen på kartan från 1688 är ganska enkelt återgiven, och det är svårt att säga hur tillförlitlig avbildningen är. Jämför vi däremot kartan med en uppmätning av hur bebyggelsen vid Noret såg ut under mitten av 1700-talet ser vi att det förmodligen rör sig om samma byggnader. Själva mangården var uppbyggd kring en gårdsplan med en fontän i mitten. På norra sidan låg landskansliet och på den södra landshövdingens bostad. Kanslibyggnaden hade tio rum. Bostadshuset är uppbyggt kring en axel med förstuga och sal, där salen skjuter ut i den angränsande kryddgården. Den symmetriska planen bryts av de två kamrarna vid nordvästra gaveln och de har troligtvis byggts till i efterhand. Mot gårdsplanen skjuter två lika breda flyglar ut. Mellan bostadshusets och kanslihusets södra gavlar löper en stenmur med en trappa ned till trädgården. Vid en första anblick ser bebyggelsen ganska oplanerad ut, men anläggningen är i själva verket ordnad för att skapa symmetri och visa dess prakt från flera håll. Normalt brukar man ju se en anläggning från gårdssidan och trädgårdssidan, men här kan besökaren se den från tre håll. Från sjösidan, där huvudingången till gårdsplanen finns, har man till höger bostadshusets baksida med den utskjutande salen. Gårdsplanen inramas av kansliet och bostadshuset med sina två flyglar. Så långt en ganska konventionell utformning, däremot är trädgårdssidan desto originellare. Genom att förse såväl kanslihuset som bostadshuset med en flygel åt trädgården görs de två gavlarna som vetter mot trädgården till

ytterligare ett intressant fasadmotiv, vilket tillsammans med trädgårdsmuren och gårdsplanens fontän skapar en värdig bakgrund till trädgården. Motivet med två motställda vinkelbyggnader förbundna av en mur återfinns även på Åke Totts slottsanläggning vid Ekolsund, som påbörjades i slutet av 1630-talet efter ritningar av Simon de la Vallée. Här tänkte man sig två L-formade flyglar sammanlänkade av en portbyggnad åt trädgården och en sluten stallgård åt baksidan.³⁸

Enligt Abraham Hülphers resedagbok från 1757 hade det nyligen planterats fruktträd vid Noret.³⁹ Om trädgården redan från början haft fruktträd har inte kunnat slås fast, men det får anses sannolikt. I dag återstår knappast några spår av anläggningen. På platsen ligger sedan mitten av 1800-talet bangården vid järnvägsstationen i Falun.

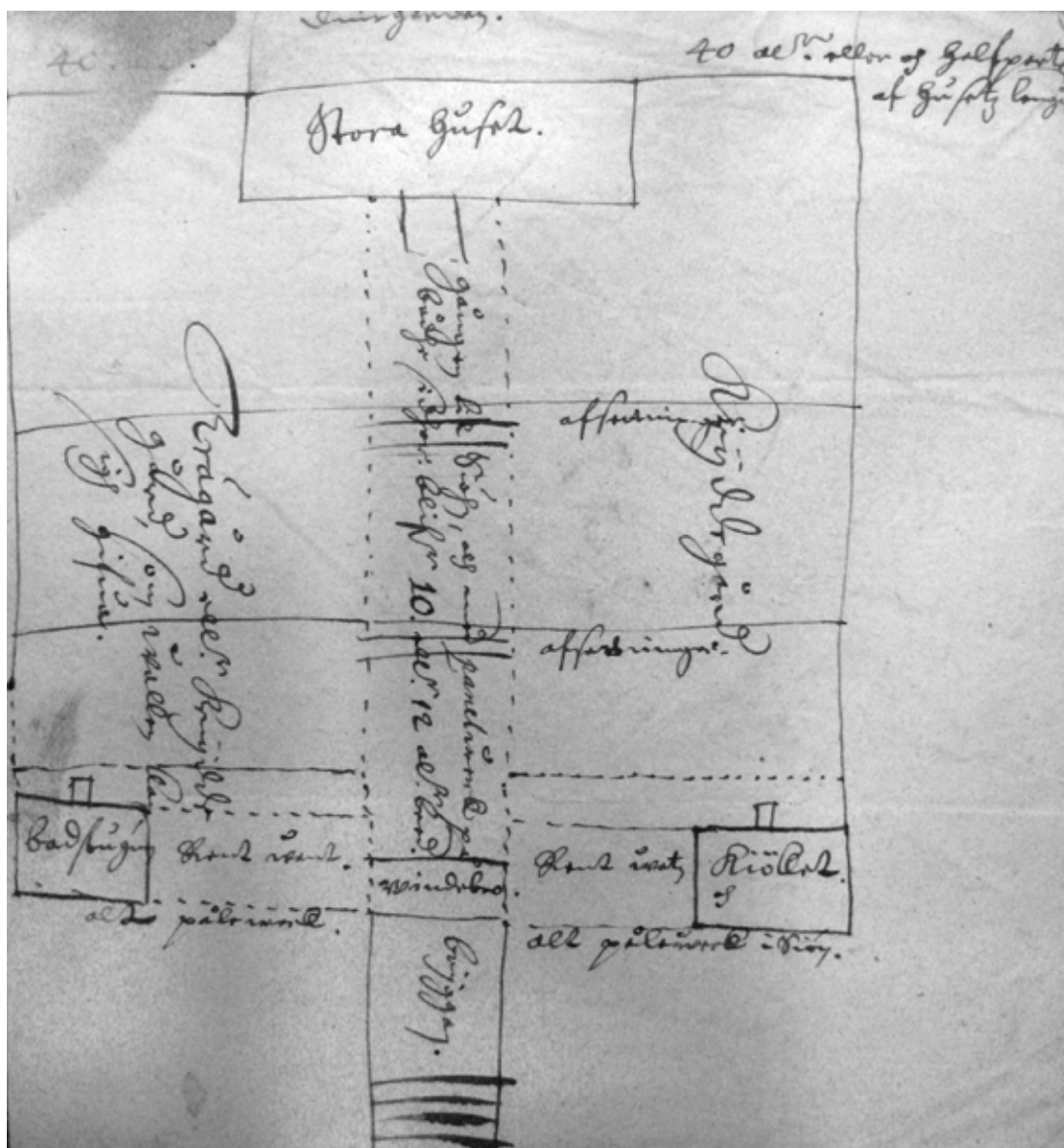
Om det är slakten Depken eller någon av de första landshövdingarna som låtit anlägga Norets trädgård har inte kunnat avgöras. I en artikel om trädgårdsodlingen i Dalarna i äldre tider (1925) tillskriver trädgårdsmästaren Lindberg Kristoffer Olsson på Noret (som dog ca 1628) trädgårdsanläggningen där.⁴⁰ Att en terrasserad trädgård präglad av en så långt driven symmetri skulle vara från 1600-talets första decennier är dock att betrakta som närmast osannolikt. Mer troligt är att såväl bebyggelse som trädgårdsanläggning kom till i samband med att Noret blev kungsgård och bostad för landshövdingen, det vill säga under mitten av 1660-talet.

Besläktade anläggningar i andra delar av Sverige

DROTTNINGHOLM Omkring 1580 lät Johan III efter ritningar av Willem Boy uppföra ett stenhus på vad som då hette Torvesunds kungsgård på Lovön i Mälaren. När slottet stod färdigt bytte kungen namn på det till sin hustru Katarina Jagellonicas ära. Det fick nu namnet Drottningholm.⁴¹

Trädgården vid Johan III:s Drottningholm var en ganska ordinär renässansträdgård med framförallt nyttoodlingar. Den låg nordost om slottet, på den plats där köksträdgården kom att ligga ända fram till slutet av 1700-talet. Till Johan III:s slottsanläggning hörde även en inhägnad djurgård, belägen väster om slottet.

Efter några ägarbyten övergick Drottningholm i Karl X Gustavs ägo, som 1653 i sin tur överlät slottet på sin syster Maria Eufrosyne, sedan 1647 gift med Magnus Gabriel De la Gardie.

Skiss till ny trädgårdsanläggning på Drottningholm. Utförd av Magnus Gabriel De la Gardie omkring 1653. Riksarkivet, Magnus Gabriel De la Gardies samling, godshandlingar.

Vid denna tid bestod Drottningholm av stenet, några ekonomibyggnader och en trädgård omgiven av ett plank.

Så fort Drottningholm kommit i De la Gardies händer började han planera för bygnadsarbeten på platsen och vände sig för ritningar till arkitekten Jean de la Vallée, son till den redan nämnde Simon de la Vallée. För att komma igång med arbetena så fort som möjligt bad De la Gardie arkitekten att först upprätta en mer övergripande och schematisk plan; de la Vallée var känd

för att ta lång tid på sig för sina uppdrag. Tyvärr är det enda av ritningsmaterialet som bevarats två skisser av De la Gardie själv.⁴² Den ena är en översiktsskiss av området, den andra en mer detaljerad beskrivning av hur greven tänkte sig området mellan slottet och vattnet. Enligt skisserna skulle höjdskillnaden mellan slottet och vattnet tas upp av tre terrasser. Från slottets mittaxel löper en gång, som mynnar i en brygga ut i vattnet. Gången var tänkt att omges av panelverk på bägge sidor och bli 10–12 alnar bred (6–7 meter). Nere vid kajen, som stöttas av ett palissadstaket, flankeras trädgården av två paviljonger: den norra kök och den södra badstuga. Terrasserna upptas av fruktträdgård och kryddgård; i kryddgårdarna brukade man även odla prydnadsväxter. Med en Marcus stenhuggare, troligen Marcus Hebel, tecknade De la Gardie kontrakt om två stora portaler nere vid bryggan.⁴³ I anslutning till trädgården planerade man även ruddamm, lusthus, fågelhus och en labyrint. Väster om slottet utvecklade De la Gardie den redan befintliga djurgården och från slottsbyggnaden löpte en mittaxel ut i Djurgården. Själva slottsbyggnaden försågs med pilastrar och ett koppartäckt torn som kröntes av en förgylld liten skulptur med en flagga i handen.⁴⁴

I ett inventarium från 1661 beskrivs trädgården som: ”afsatt, ny gärdesgård rundtom det gamla resewäret står ännu mäst som det tilförne hafwer. En gammal trädgårdsport å nya bygningen [...] En dito åt norre orthen uthmed Trädgårdsmestarens fähus. [...] 31 st Epleträn, 9 st Päröträn, 16 st Unga trän.”⁴⁵

Hur mycket av trädgårdsförslaget som verkligen utfördes är svårt att säga. Byggnadsräkenskaperna talar mest om arbeten på byggnaderna. Men avlöning till dalkarlar och soldater återkommer regelbundet.⁴⁶ De anlätades uteslutande för tyngre grävnings- och anläggningsarbeten, vilket kan innebära att man höll på med markarbeten för den planerade trädgårdsanläggningen. Gårdsräkenskaperna tar även upp löner för en trädgårdsmästare och två trädgårdsdrängar.⁴⁷ Men framförallt berättar ju det ovan återgivna stycket ur inventariet från 1661 att terrassträdgården verkligen anlades och att där odlades fruktträd. Utformningen av den terrasserade trädgården innebar en arkitektoniskt starkt sammanhållen komposition med en tydlig nyttoaspekt.

Riksänkedrottningen Hedvig Eleonora tog över Drottningholm från Magnus Gabriel De la Gardie 1661, men vid nyår brann slottet. Hur ledsen drottningen blev över branden kan man alltid spekulera i. Den gav ju faktiskt möjlighet att uppföra en helt ny

slottsanläggning på platsen, och det var hon inte sen att utnyttja. Arkitekten Nicodemus Tessin d. ä. gavs i uppdrag att ta fram ritningar till en ny slottsbyggnad på samma plats som den gamla.

I de nya planerna ingick även en storslagen trädgårdsanläggning efter franskt mönster. Redan i april lades grundstenen till det nya slottet.⁴⁸

Tessins trädgårdsförslag innebar en total omdaning av den gamla djurgården väster om slottet. Huvuddragen i trädgårdsanläggningen var en mittaxel utgående från slottet och som i sin tur korsas av två tvärxlar. Området närmast slottet upptas i förslaget av en broderiparterr fördelad på två kvarter, och mellan dessa löper två blomsterlister; så kallade plate-bandes. I övrigt smyckas trädgården av dammar, olika former av parterrer, boskéer, fontäner och andra vattenkonster samt ett orangeri med tillhörande orangerigård.⁴⁹ Den nya trädgården var tänkt som en ren lustanläggning helt utan nyttoväxter. Frukträd och köksväxter fick istället plats bakom ett plankomgärdat område nordost om slottet.

Hedvig Eleonoras storslagna projekt innebar att Drottningholm förändrades från jaktlott till en representativ lustslottsanläggning. Det faktum att tidigare ägare till Drottningholm inte hade förlagt en trädgård till området väster om slottsbyggnaden, djurgården, förklarar Magnus Olausson med de omfattande markarbeten som krävdes för ett sådant projekt.⁵⁰ Mot det vill jag invända att den gamla anläggningen hade ett annat syfte och hade mer karaktären av jaktlott. En djurgård som på samma sätt sträcker sig ända fram till slottsbyggnaden har funnits även vid andra anläggningar. Ett exempel är slottet Château de Vallery i Frankrike.

Slottsbyggnaden uppfördes i enlighet med förslaget, medan arbetet med lustgården däremot drog ut på tiden. Först efter Tessin d.ä:s död, då hans son Nicodemus Tessin d.y. tagit över ansvaret, kom arbetet igång på allvar. Då skedde det efter en ny generalplan, men i samma anda som tidigare.

HÖJENTORP När Maria Eufrosyne av Pfalz och Magnus Gabriel De la Gardie gifte sig fick de i bröllopsgåva av drottning Kristina Karl IX:s gamla jaktlott Höjentorp utanför Skara.⁵¹ Slottet var en korsformad stenbyggnad, där de östra och västra armarna var två våningar höga och de norra och södra hade en våning. I närheten av slottet, men helt fristående, fanns också en trädgårdsanläggning. Den var regelbunden till formen och uppdelad på nio kvar-

Höjentorp efter att terrassernas fruktträd ersatts med broderiparterrer utformade av Johan Hårleman. Osignerad akvarell från omkring 1700. Riksarkivet, Överintendentsämbetets arkiv.

ter som inramades av häckar med bärbuskar och berberis. Mellan kvarteren, som var planterade med fruktträd, löpte gångar. I det mellersta kvarteret fanns ett lindhus: ett lusthus av spaljeverk omfattat av fyra lindar. Det fanns också ett hus bildat av sju lönnar, med ett stenbord i mitten. Från trädgårdsporten till lindhuset ledde en välvd lövgång övervuxen av körsbär.⁵²

Under 1660-talet lät Magnus Gabriel De la Gardie uppföra en ny slottsbyggnad i trä vid Höjentorp. Det gamla jaktlottet och trädgården bevarades, medan den nya bebyggelsen förlades mellan dem. Slottsbyggnaden gjordes två våningar hög med ett valmat sadeltak. Fasaderna kläddes med stående panel, som målades röd och mellan fönsteraxlarna löpte gråmålade träpilastrar. De översta fönstren smyckades av bildhuggerier, medan övriga hade listverk av trä. Nedanför det nya slottet, mot sjön, anlades en ny trädgård i stark förbindelse med slottet. Denna terrasserade trädgård flankerades av små paviljonger och den betonade mittaxeln avslutades i slottets dubbla fritrappa. 1669 planterades de tre terrasserna med fruktträdsympar. De parterrer som akvarellen visar är ett verk av Johan Hårleman och anlades under det sena 1690-talet. De för tiden moderna inslagen med terrasseringar och paviljonger, menar

Karling, skulle kunna vara tecken på att den ansvarige byggmästaren Mattias Holl haft hjälp av en arkitekt med en modernare syn på byggnads- och trädgårdskonst, eventuellt Jean de la Vallée. Även Göran Lindahl föreslår de la Vallée som möjlig upphovsman.⁵³

ÖSTERMALMA Den bäst bevarade av alla dessa anläggningar är Östermalma i Ludgo socken i Södermanland. Här finns såväl huvudbyggnad, med delvis bevarade 1600-talsinredningar, som den terrasserade trädgården med gamla fruktträd kvar. Denna anläggning vet vi är ett verk av Jean de la Vallée tack vare ett bevarat kontrakt mellan byggherren, generaltullmästare Vilhelm Böös Drakenhielm och en murmästare där det sägs att arbetet skall utföras efter Jean de la Vallées ritningar. Vilhelm Böös, adlad Drakenhielm var en betydande godsägare och byggherre med goda kontakter bland arkitekterna: hans syster Anna Maria Böös var gift med Jean de la Vallée och dottern Maria Eleonora gifte sig med Erik Dahlbergh.

1669 hade arbetet med huvudbyggnaden kommit så långt att man börjat med taket. Byggnaden gjordes hög och smal med en kvadratisk planform och ett valmat säteritak. I huvudvåningen ligger salen, omgiven av två rum på var sida. Mot sjösidan flankeras huvudbyggnaden av två flyglar med valmade tak och mellan flyglarna bildas en borggård med snedställda terrassmurar.

Trädgårdsanläggningen vid Östermalma är utformad som en kvadrat med slottet i mitten och bygger i grunden på ett terrasssystem. Östermalma finns återgiven med en gravyr i *Suecia Antiqua et Hodierna*. Gravyren och förlageteckningarna är tillkomna kring 1670.⁵⁴ Studerar vi sveciagravyren ser vi att i den översta terrassens mitt ligger gårdsplanen och på var sida om denna finns kvadratiske trädplanterade trädgårdar med lusthus i mitten. På var sida om själva slottsbyggnaden ligger parterträdgårdar, som enligt gravyren var smyckade med broderier.⁵⁵ De trädgårdar som omger flyglarna är utformade på samma sätt som trädgårdarna på den översta terrassen. Hela trädgården omgavs vid denna tid av en mur med tunnvälvda nischer. Tyvärr har stora delar av muren rivits, men den finns kvar i trädgårdens nordöstra del.

På 1700-talet kompletterades anläggningen med de två svängda flyglarna på gårdssidan. Övervåningens stickbågiga fönster kom till på 1800-talet.⁵⁶

STENHAMMAR Här förtjänar också godset Stenhammar i Södermanland att nämnas. Huvudbyggnaden på Stenhammar uppfördes 1658–1661 som ett sommarslott för riksrådet Johan Rosenhane efter ritningar av Jean de la Vallée. Byggnaden gavs en paviljongartad karaktär med ett mittorn och tornprydda flyglar i en våning. Placeringen på en kulle med utsikt över det omgivande odlingslandskapet möjliggjorde en terrasserad trädgård med murar av natursten. Under 1800-talet byggdes slottet på med en våning.

Svensk trädgårdskonst decennierna innan tysk påverkan trängts undan av fransk

Under 1500-talet var som bekant kungahuset ledande inom svensk bygghusskap, vilket även gällde trädgårdskonsten, och först under 1600-talet fick adeln större betydelse inom området.

Det germanska trädgårdsidealet förblev, under en utveckling mot allt starkare symmetri och enhetlighet rådande under större delen av 1600-talet. Efter en studieresa till Tyskland 1620 anställde Gustav II Adolf en tysk trädgårdsmästare vid namn Valentin Tremper med uppdrag att förändra de kungliga trädgårdsanläggningarna. Fortfarande var trädgårdarna av brokig karaktär med som främsta exempel Salomon de Caus inflytelserika trädgårdar vid slottet i Heidelberg, som kungen hade sett under sin studieresa.⁵⁷ Den är nu försvunnen, men enligt Matthäus Merian d.ä:s mycket spridda gravyr av trädgården i Heidelberg saknades en betoning av mittaxeln och trädgården såg ut som ett lapptäcke av olika parterrer och boskéer.

Omkring 1630 skickades trädgårdsmästaren Tremper till Svartsjö för att anlägga en lustgård vid slottet som nu var under ombyggnad efter ritningar av Caspar Panten. Trädgården var belägen utanför slottets vallgrav och saknade alltså samhörighet med detta. Den var uppdelad på fyra kvarter som skildes åt genom tre tvärxlar och genom trädgården löpte en mittaxel. Lustgården förlades till det sydligaste kvarteret och utformades som en parterr med en lind i mitten. Linden finns fortfarande kvar och går under namnet Kristinas lind, efter Gustav II Adolfs mor eller dotter. Längs två av parterrens sidor uppfördes gallerier som täcktes med någon typ av klätterväxt, eller kanske körsbär. Den gamla vallgraven lades om till damm och ytterligare en damm anlades strax nedanför parterren. Vid borggården, skild från den egentliga trädgården, anlades en kryddgård och i norr en stor oregelbunden köksträdgård.⁵⁸ 1687, bara några år efter att Hedvig Eleonora

hade övertagit Svartsjö brann borgen, som lämnades att förfalla och idag återstår bara grundmurarna. Vallgraven och dammen finns fortfarande kvar och det går ännu att ana lustträdgårdens sträckning, även om kvarteren sedan länge är borta. På köksträdgårdens plats ligger idag Svartsjöanstaltens byggnader. Under försommaren blommar vildtulpan, akleja, krollilja och kaprifol som kan vara relikter från Gustav II Adolfs trädgård här.

Den samkomponerade trädgårdens inträde i den svenska trädgårdskonsten dröjde alltså även hos kungahuset en bra bit in på 1600-talet. Men man började så småningom placera trädgården axialt i förhållande till byggnaden, eller så nära denna att kvarteren blev synliga från fönstren. Samtidigt började man även anlägga terrasserade trädgårdar, dock i relativt liten utsträckning.

Vid sidan av kungen var pfalzgreve Johan Kasimir (1589–1652), far till Sveriges blivande kung Karl X Gustav, drivande inom byggnads- och trädgårdskonsten. Greven hade flitiga kontakter med sitt gamla hemland Tyskland i vars södra delar han även ägde slott.

Samkomponeringen gjorde, enligt konst- och trädgårdshistorikern Sten Karling, sitt intåg i Sverige framförallt med Johan Kasimirs anläggningar och det Simon de la Vallée hann uträtta under sin korta tid i Sverige. Karling hävdar också att första gången en närmast fulländad samkomponering av en slottsanläggning kom till stånd i Sverige var vid pfalzgrevens anläggning vid Skenäs påbörjad under det sena 1620-talet, en fyrkantig slottsanläggning efter franskt mönster. Vid sidan av denna låg en parterr fördelad på fyra kvarter samt nedanför denna en större kvadratisk trädgård i 16 kvarter som grupperats fyra och fyra med hjälp av trädgårdens mitt- och tvärxlar. I trädgårdens mitt uppfördes ett lusthus.⁵⁹

Den första i trädgård i Sverige som helt byggde på ett terrasssystem var trädgården vid Rörstrands slott i Stockholm, beläget ett stenkast från nuvarande S:t Eriksplan. Slottet hade uppförts på 1630-talet av Mårten Wewitzer (adlad Rosenstierna), som var generalriksrättsmästare och förpaktare av Silobergs gruvor i Dalarna, medan trädgården troligtvis anlades på 1640-talet, då Lenart Torstensson ägde slottet.⁶⁰ Enligt en gravyr i *Svecia Antiqua et Hodierna*, utförd i början av 1670-talet efter en förlaga från 1660-talet, var trädgården fördelad på tre terrasser som var och en delats in i fyra parallella kvarter med broderiparterrer.⁶¹ En svagt betonad mittaxel löpte mellan slottet och en portal i den mur som avgränsade trädgården från Karlbergskanalen. Slottets

oregelbundna form i kombination med att mittaxeln inte möter huvudbyggnaden medför att trädgården knappast korresponderar med slottet i någon större utsträckning, trots att de ligger i anslutning till varandra.⁶² Kvarterens ritningar kan vara tillkomna senare, eller så är de helt och hållet en fantasi av Erik Dahlbergh eller gravören. Som bekant bör Sveciasticken tas med en nypa salt och det gäller i synnerhet de avbildade trädgårdarna. Enligt ett inventarium från 1649 var trädgården vid Rörstrand planterad med en stor mängd fruktträd och där fanns också fyra fiskdammar.⁶³

Kort redogörelse för den germanska renässansträdgården

Fram till 1600-talets senare decennier kom de avgörande influenser som präglade den svenska trädgårdskonsten från Holland och Tyskland. Denna trädgårdsform kan beskrivas som en utveckling av den medeltida med trädgård, kryddgård, kålgård, humlegård och dammar som självskrivna delar. Dessa olika delar omgavs var för sig av staket och låg vanligtvis åtskilda samt saknade kontakt med manbyggnaden.⁶⁴ En trädgårdsform där nyttoväxter gavs en central betydelse även i lustträdgården.

I konstnärligt hänseende låg de tyska trädgårdarna decennier efter de franska och italienska och endast vissa dekorativa renässansinslag införlivades i en i övrigt ålderdomlig anläggning. Anläggningarna var också mindre till ytan än de franska och italienska.⁶⁵ Som exempel kan vi studera trädgården vid slottet Breitenburg i Schleswig-Holstein, anlagd av Heinrich Rantzau vid 1500-talets mitt. Schleswig-Holstein var under denna tid delat mellan Danmark och hertig Adolf I på slottet Gottorp. Rantzau var det danska kungahusets ståthållare.⁶⁶ I denna trädgård var lövgångar och parterrer insprängda i en anläggning som i övrigt hade medeltida karaktär.

Breitenburgs trädgård anlades utanför slottets vallgrav helt utan konstnärligt utarbetad förbindelse med slottet men med en egen, relativt symmetrisk, komposition som visar att det ändå var en för tiden modern anläggning.

Slottens fortifikativa betydelse ersattes under 1500-talet av en mer representativ sådan. Detta ledde till att vallar och vallgravar avlägsnades och trädgårdarna kunde ges större samhörighet med slotten. Trots en alltmer modern utformning med mitt- och sidoaxlar, lövgångar, trädgårdsbyggnader som lusthus och grottor samt skulpturer föreställande antika gudar behölls de medeltida beståndsdelarna fruktträdskvarter, köksväxtkvarter och fiskdammar. Lustträdgården var alltså förenad med nyttoträdgården.⁶⁷

Neuwerkgarten vid slottet Gottorp. Här har terrassernas fruktträd ersatts med broderiparterrer av buxom. Detalj av akvarellerad teckning av H. C. Lönborg, 1732. Landesarchiv Schleswig-Holstein, Schleswig, Tyskland.

Schleswig-Holsteins äldste kända trädgårdsarkitekt är Johannes Clodius, vars mest betydelsefulla verk blev Neuwerkgarten vid slottet Gottorp, en trädgård som påbörjades 1637 på uppdrag av hertig Fredrik III, far till Sveriges blivande drottning Hedvig Eleonora, och färdigställdes flera år efter Clodius död. Här utnyttjade Clodius, som studerat trädgårdskonst i Italien, en sluttning i närheten av slottet till att anlägga en terrassträdgård med fem avsättningar som planterades med fruktträd och smyckades med båggångar, blomsterrabatter, labrynter och lusthus. Nederst avslutades trädgården av en exedra samt en rektangulär damm med en fontän i varje hörn och en skulptur av Herkules, symbolen för den kraftfulle fursten, i mitten. I varje terrassmitt fanns en vattenkonst. Dessa förbands, med hjälp av underjordiska ledningar, med de vattentrappor som anlagts mellan avsättningarna; en metamorfos i Ovidius anda. Trädgårdens närmast pylonliknande form förstärkte intrycket av anläggningens sluttande karaktär. Vid Neuwerk fanns även en samling ovanliga växter, ett orangeri samt ett växthus för övervintring av agave och aloe. Som så många andra

renässansfurstar ville Fredrik III återskapa Hesperidernas trädgårdar.⁶⁸ Anläggningen, där det italienska idealet har drivits långt för att vara i Tyskland, blev en förebild i den germanska världen; en praktfull senrenässansanläggning karakteriserad av enhet, påbörjad något decennium innan den franska barockens ”varieté” och ”ordre” tar över.⁶⁹

Italien

Den italienska renässanssträdgården utgjorde grunden till andra länders renässansanläggningar. I Italien betraktade man vid denna tid naturen som fulländad. Allt som naturen skapade hade behagliga och harmoniska proportioner. Därför var platsens förutsättningar och det omgivande landskapet av mycket stor betydelse när man byggde villor i Italien under denna tid. Den perfekta platsen var en bergssluttning med milsvid utsikt över ett öppet odlingslandskap med vingårdar och olivlundar, som naturligtvis helst skulle vara byggherrens egna. Sluttningen utnyttjades genom att trädgården delades upp på terrasser. Särskilt bra var det om platsen hade god vattentillgång från något vattendrag som kunde försörja trädgårdens alla vattenkonster.⁷⁰ De omfattande fontänanläggningarna vid Villa d'Este saknar helt och hållet pumpanläggningar och drivs med självtryck.

En villaanläggning från denna tid kan beskrivas som tredelad med själva byggnaden, trädgården och det omgivande landskapet som sammanlänkade komponenter. Byggnaden är tätt förbunden med trädgårdsanläggningen, som fungerar som extrarum till villan. Många villor hade också väggmålningar med trädgårdsmotiv i vissa rum för att upplösa gränserna mellan inne och ute. Men trots att det omgivande landskapet gavs en så stor betydelse i utformningen av trädgårdarna, är gränsen mellan trädgård och natur knivskarp. Ofta är trädgården till och med muromgärdad. Malcolm Andrews lyckas fånga idén med de italienska villaanläggningarna med några få meningar: ”Renaissance villa culture demonstrates a variety of ways in which the relationships between domestic and the wild, art and nature, are negotiated so that landscape becomes absorbed into the total cultural experience of villa life – through the relation of house to garden and garden to envioning landscape, through the importance of siting villas so as to optimize the vistas.”⁷¹

Den villa som, vad gäller utformning, ligger närmast de anläggningar vi ägnar oss åt i denna artikel är Villa Lante i den lilla staden Bagnaia ungefär tio mil norr om Rom. Dess historia börjar med att kardinal Raffaele Riario byggde en jaktvilla på platsen under slutet av 1400-talet. När kardinal Gambarara blev biskop 1566 fick han villan i förläning av påven och gav strax där efter arkitekten Giacomo da Vignola i uppdrag att utforma en villaanläggning på platsen. Viktigast i anläggningen är utan tvekan trädgården. Bostaden är uppdelad på två paviljonger, som flankerar trädgården. Opraktiskt, men på detta sätt blir bostadshuset integrerade i trädgården istället för en monumental enhet i trädgårdens ena ände.

Trädgården är uppbyggd kring en mittaxel och fördelad på tre terrasser. Den är helt symmetrisk och man skulle i stort sett kunna nöja sig med halva ritningen för att kunna planera anläggningen. Vatten har en mycket central roll och leder besökaren genom trädgården, från början till slut. Det börjar högst upp i trädgården med den så kallade flodfontänen, och fortsätter sedan via fontäner, en vattentrappa utformad som en kräfte (en kräfte ingår i Gambararas vapen), in under marken och fram till ett avlångt middagsbord i sten med en kanal i mitten. Där kunde man kyla vinet under varma dagar. Vattnet fortsätter sedan vidare ned genom trädgården. I anslutning till den terrasserade trädgården finns även en djurgård och allt innesluts av en mur. Från trädgården har man en vacker utsikt över staden Bagnaia och det omgivande landskapet. Villan kom 1656 i släkten Lantes ägo, därav namnet.⁷²

När Sverige blev symmetriskt

Den trädgårdsform som vi nu har ägnat oss åt är en utveckling av den tyskinfluerade renässansträdgården mot en allt starkare symmetri. Kvar finns renässansens förening av nytta och nöje, men brokigheten har försvunnit och ersatts av en stark symmetri. Det italienska sättet att med fingertoppskänsla infoga trädgårdsanläggningen i det omgivande landskapet och utnyttja platsens förutsättningar har till slut nått Nordtyskland och Skandinavien. Medeltidens rädsla för naturen har bytts mot en kärlek till den. Men det blir en kort period i svensk trädgårdshistoria. Far och son Tessin gör studieresor till Frankrike och tar med sig tillbaka det nya franska barockidealet, där trädgård och kultur istället blir en motsats till natur och nyttoodling. Köksväxterna förpassas till plank- eller muromgärdade odlingsytor utanför lustträdgården, som istället

har en helt renodlad estetisk funktion. Den omgivande naturen döljs och förnekas. Man planterar långa alléer ut i landskapet som skall ge en känsla av att trädgården är oändlig. Kulturen har segrat över det vilda, trädgården över naturen.

Sätts inte dessa trädgårdsanläggningar in i sitt trädgårds-, konst- och idéhistoriska sammanhang är det lätt att de misstolkas, vilket också har skett vid flera tillfällen. Ett exempel finns i Nils G. Wollins, för svensk trädgårdshistorieskrivning så betydelsefulla och i övrigt mycket förtjänstfulla avhandling *Drottningholm lustträdgård och park* (1927). Där beskrivs De la Gardies trädgårdsanläggning på följande sätt: ”Det var alltså ett av plank och två träportar ingärdat område med fruktträd och säkerligen kryddkvarter. En helt nyttobetonad anläggning av intet konsthistoriskt och föga trädgårdshistoriskt intresse. Denna trädgård kan icke heller på något sätt anses representativ för tiden. Att den icke var det kan delvis motiveras med den oländiga marken.”

Bara några år senare, 1931, beskriver Sten Karling, i sin avhandling *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nôtre-stilens genombrott*, samma trädgård på följande sätt: ”Anläggningen har planlagts på ett sätt, som blev förebildligt för den följande tidens utveckling. Medvetet och moget uttryckt finna vi här för första gången ett arkitektoniskt tillvaratagande av läget med orientering mot vattnet. Kompositionen kännetecknas av balans och hållning med en kraftig mittaxel, som ledes ut i djurgårdens vildpark. Dessa goda egenskaper ha otvivelaktigt givits anläggningen av de la Vallée. Genom att även förläna sina andra verk samma förtjänster kan de la Vallée göra anspråk på att vara utbildaren av den nationellt så betonade svenska lantslotsanläggningen.”

Vi får inte döma Wollin för hårt för hans beskrivning! Vid denna tid fanns ännu inget översiktsverk för 1600-talets trädgårdskonst. Det kom först med Sten Karlings avhandling 1931.

Även trädgården vid Gamla Staberg har delvis misstolkats. Landskapsarkitekten Anna Tandré, som har upprättat ett ambitiöst vårdprogram inför restaureringen av trädgården, gör följande analys av bergsmännens trädgårdar kring Falun: ”När gruvdriften stod på topp var barockens mode det förhärskande. [...] De trädgårdar som anlades kring bergsmansgårdarna var tydligt franskinspirerade. [...] Bergsmännens trädgårdar fick fogas in i den dalska terrängen. Stenmurar fick bilda terrasser, utblickar högs ur björk, gran och tall. [...] Det blev en märklig blandning av Falurött och franska ideal.”⁷³ Tandré daterar, med hjälp av kartor, trädgården

till mitten av 1700-talet. En datering är visserligen svår, men vid en diskussion av möjliga influenser måste man jämföra även med andra geografiskt närliggande anläggningar. Oavsett när trädgården vid Gamla Staberg är anlagd är den nära besläktad med de andra terrasserade bergsmansträdgårdarna kring Falun och influenserna är därmed desamma.

Om vi nu ska försöka oss på uppgiften att avgöra hur detta trädgårdsideal kom till Sverige kan vi börja med att titta på upphovsmännen till de olika anläggningarna. Anläggningarna vid Östermalma och Drottningholm vet vi var ett verk av Jean de la Vallée. Detsamma gäller med största sannolikhet även Höjentorp. Jean de la Vallées dotterdotter var som redan påpekats gift med Anders Svab, en son till Anton Svab, som troligen anlade Källslätten (jfr ovan). De gifte sig visserligen först 21 år efter Jean de la Vallées död, men äktenskapet kan peka på att släkten Svab redan tidigare hade kontakt med Jean de la Vallée och att det därmed är de la Vallée som är den ansvarige arkitekten för Källslätten.

Den väl genomförda lösningen vid Noret tyder på att en utbildad arkitekt har svarat för utformningen. Även här kan Jean de la Vallée ha varit inblandad, även om kopplingen inte är lika tydlig som vid Källslätten. Men Duwall var assessor i Bergskollegium, som lydde under Kommerskollegium där de la Vallée var överinspektör. Som landshövding hade Duwall naturligtvis kontakter även med andra delar av den svenska centralförvaltningen.

Varifrån fick då Jean de la Vallée idéerna till denna trädgårds-typ? Under senare hälften av 1640-talet företog han en lång studiere-sa till kontinenten med som första mål Frankrike, som han lämnat vid 14 års ålder för att följa med fadern till Sverige, och Italien och Tyskland som sista. Tyvärr vet vi mycket litet om studieresan, som kom att vara i närmare fyra år, men vi vet att tysklandsvistelsen av olika anledningar blev längre än beräknat. Det finns därmed en möjlighet att han besökt den redan nämnda Neuwerkgarten vid slottet Gottorp och tagit intryck av den; det är framför allt i hans trädgårds-konst som vistelsen i Tyskland är synlig. Men han var ju också i Italien och vi kan därmed förutsätta att han sett de italienska terrasserade trädgårdsanläggningarna på plats och omformat idéerna efter svenska förutsättningar.⁷⁴

Vid denna tid återstod ännu några år innan André Le Nôtres franska barockideal skulle göra entré, med anläggningen vid Vaux-le-Vicomte i Frankrike, och senrenässansen präglade därför ännu den nordeuropeiska trädgårds-konsten.

Under 1600-talet var det viktigt att man byggde och konsumerade efter sin sociala ställning. En borgare med en stor förmögenhet fick inte bygga lika praktfullt som en adelsman och en adelsman hade krav på sig att bygga ståndsmässigt även om han egentligen inte hade ekonomiska resurser för det. I sin handbok för lantbruk och trädgårdsskötsel tar Schering Rosenhane upp betydelsen av att bygga efter rang. Han menar att de efterkommande skulle kunna skapa sig en bild av byggherrens situation utifrån hans gårdsanläggningar.⁷⁵ Verket förelåg under 1600-talet endast som manuskript, men säger ändå en hel del om de konsumtionsregler som rådde vid tiden.

Men hur kommer det sig då att den terrasserade fruktträdgården förekommer hos så olika skikt som bergsmännen/bergsadeln vid Kopparberget, den nyadlade Vilhelm Böös Drakenhielm och den högadlige Magnus Gabriel De la Gardie? Troligtvis kan detta förklaras med att trädgårdstypen hade olika betydelse för personer i de olika samhällsskikten. För bergsadeln, Drakenhielm och andra nyadlade personer av borgerlig börd var det deras huvudsakliga förlustelse- och representationsanläggning, medan de för Magnus Gabriel De la Gardie hade en mer blygsam funktion. För honom var de betydligt mer storslagna anläggningarna vid Läckö, Ulriksdal och Karlberg centrum i godsinnehavet. Drottningholm och Höjentorp, som vi diskuterat här, var inte hans huvudsakliga representationsanläggningar.

Att bergsmansträdgårdarna kring Falun, som ibland föreslås, skulle vara en förenklad regional variant efter förebilder som Vaux-le-Vicomte, Versailles och barockträdgården vid Drottningholm är alltså en tidsmässig omöjlighet. Den anläggning av samma typ som Jean de la Vallée ritat för Magnus Gabriel De la Gardies Drottningholm fanns således redan, och Vaux-le-Vicomte, som var den första franska barockträdgården, påbörjades något år efter att man börjat med den terrasserade trädgården på Drottningholm.

KÄLLOR

Arkiv

EKERÖ

Statens fastighets lokalkontor, Drottningholm

Catharina Nolin: *Drottningholms slottspark. Historisk dokumentation*

FALUN

Arkivcentrum Dalarna

Stora Ensos Centralarkiv

Bergslagsexpeditionens handlingar, vol. 600, Stora Hyttnäs

Lantmäteriarxivet

GÄVLE

Lantmäteriverket

STOCKHOLM

Riksarkivet

M. G. De la Gardies samling

Godshandlingar

vol. E1675 Drottningholm

Muntliga uppgifter

Sören Nyström, Källslättens vänförening, 2005-03-23.

Otryckta källor

Strömqvist, A., 2005. *Kopparbergets hängande trädgårdar. Bergsmännens trädgårdar kring Falun under stormaktstiden*, D-uppsats i konstvetenskap framlagd vid Stockholms universitet.

Tandre, A., 1998. *Trädgården på Gamla Staberg. Historia och vårdprogram*, Studiefrämjandet i södra Dalarna och Länsstyrelsen Dalarna, kulturmiljöenheten, Falun. Rapport.

Tryckta källor och litteratur

Andrén, E., 1956, "Gamla Staberg. En karolinsk bergsmansgård i Dalarna", *Dalarnas hembygdsbok 1956*, Falun.

Andrews, M., 1999, *Landscape and Western Art*, Oxford.

Ankarberg, C-H & Nyström, B., 2007, *Rörstrand i Stockholm. Tegelbruk, fajansmanufaktur och keramisk storindustri 1720-1926*, Stockholm.

Bedoire, F., 2001, *Guldålder. Slott och politik i 1600-talets Sverige*, Stockholm.

Bedoire, F., 2004, "Drottningholm under Hedvig Eleonora", I: *Drottningholms slott. Från Hedvig Eleonora till Lovisa Ulrika*, Stockholm.

Bedoire, F., 2006, *Svenska slott och herresäten. En historisk reseguide*, Stockholm.

Bergman, T., 1768, *Åminnelse-tal öfver Bergs-rådet, Öfver-directeuren vid Controllverket samt Riddaren af Kongl. Nordstjerne-orden, Herr Anton von Swab*, Stockholm.

Beskow, H., 1969, "Bergsmansgårdar och herremanshem", *Stora Kopparbergs socken. Historik*, Falun 1969.

- Buttlar, A., 1996, "Historische Gärten in Schleswig-Holstein – Funktion, Gestalt, Entwicklung", I: *Historische Gärten in Schleswig-Holstein* (red.: Adrian von Buttlar och Margita Marion Meyer), Heide.
- Clough, P. & Mitchell, J. P. (red.), 2001, *Powers of good and evil: moralities, commodities and popular belief*, Oxford.
- Dahlbergh, E., 1924, *Svecia Antiqua et Hodierna*. Band I, Stockholm.
- Dahlbergh, E., 1963, *Teckningarna till Suecia Antiqua et Hodierna*, textförfattare Göran Axel-Nilsson, Stockholm.
- Elgenstierna, G., 1928, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. 4, Stockholm.
- Elgenstierna, G., 1932, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. 7, Stockholm.
- Elgenstierna, G., 1934, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*. 8, Stockholm.
- Ellehag, C., 2003, *Jean de la Vallée. Kunglig arkitekt*, Stockholm 2003.
- Falu gruva, *Nordisk familjebok band 7*, Malmö 1952.
- Forsling, S., 2008, "Änkorna på Staberg", I: *Vid bergsmannens sida. Kvinnoliv på bergsmansgårdar och i stadshushåll i Falun under trehundra år* (red: Anna Götlind), Falun.
- Forsslund, K-E., 1936, *Med Dalälven från källorna till havet. Falu gruva och Stora Kopparbergs bergslag*, Stockholm.
- Forsslund, K-E., 1931, *Med Dalälven från källorna till havet. Sundborn*, Stockholm.
- Frost, K., 1997, "De historiska trädgårdarna vid Höjentorp", I: *Kulturmiljövärd 2/97*.
- Hildebrand, K-G., 1946, *Falu stads historia till år 1687*. Förra bandet, Falun.
- Hildebrand, K-G., 1946, *Falu stads historia till år 1687*. Senare bandet, Falun.
- Hobhouse, P., 2002, *The Story of Gardening*, London.
- Hülphers, A. Abrah:son, 1957, *Dagbok öfver en resa igenom de, under Stora Kopparbergs höfdingedöme lydande lähn och Dalarne år 1757*, Falun.
- Jahnecke, H., 1996, "Breitenburg", *Historische Gärten in Schleswig-Holstein* (red. Adrian von Buttlar och Margita Meyer), Heide.
- Karling, S., 1931, *Trädgårdskonstens historia i Sverige intill Le Nötrestilens genombrott*, Stockholm.
- Kristiansson, S., 1997 *Strömningar till och från Stora Kopparberget. En studie i påverkansfaktorer*, Falun.
- Laine, M., 1998, "En Minerva för vår Nord". *Lovisa Ulrika som samlare, uppdragsgivare och byggherre*, Uppsala.
- Liljencrantz, A. A:son., 1941 "Inledning", *Stora Kopparbergs gruva och bergverk. Två akademiska avhandlingar vid Uppsala universitet år 1702 och 1703* (Olof Naucler), Uppsala
- Lindahl, G., 2000 "Jean de la Vallée (1623–1696)", *Svensk trädgårdskonst – under fyrahundra år* (red: Torbjörn Andersson m.fl.), Stockholm.
- Lindahl, G., 2000 "Nicodemus Tessin d. ä." I: *Svensk trädgårdskonst under fyrahundra år*, Stockholm.
- Lindberg, E. J., 1927, "Trädgårdsodlingen i Dalarne från 1500-talet till och med 1700-talet", I: *Lantbrukstidskrift för Dalarne, augusti 1927*.
- Lindroth, S., 1955, *Gruvbrytning och kopparhantering vid Stora Kopparberget intill 1800-talets början, del 1: Gruvbrytningen*, Uppsala.
- Magnusson, B., 1986, *Att illustrera fäderneslandet – en studie i Erik Dahlberghs verksamhet som tecknare*. Stockholm.

- Masson, G., 1963, *Italienska trädgårdar*, Stockholm.
- Messerschmidt, T., 1996, „Gärten der Gottorfer Residenz“, *Historische Gärten in Schleswig-Holstein* (red. Adrian von Buttlar och Margita Marion Meyer), Heide.
- Naucler, O., 1941, *Stora Kopparbergs gruva och bergverk. Två akademiska avhandlingar vid Uppsala universitet år 1702 och 1703*, Uppsala.
- Noldus, B., 2003, "Dealing in Politics and Art. Agents between Amsterdam, Stockholm and Copenhagen", I: *Scandinavian Journal of History* vol. 28 Nos. ¾, 2003.
- Nordisk familjebok* (1911), band 14, Stockholm.
- Nordisk familjebok* (1952), band 7, Malmö.
- Olausson, M., 2004, "Lustträdgård och generalplan", I: *Drottningholms slott. Från Hedvig Eleonora till Lovisa Ulrika band I*, Stockholm.
- Outhier, R., 1744, *Journal d'une voyage au Nord en 1736 & 1737*, Paris.
- Pihl Atmer, A. K., 1987, *Sommarnöjet i skärgården. Sommarbebyggelse i Stockholms inre skärgård 1860-1915*, Stockholm.
- Samlingar i Landtmäteri* (1901). Saml. 1, *Instruktioner och bref, 1628-1699*, Stockholm.
- Rosenhane, S., 1944, *Oeconomia*, Stockholm.
- Schlegel, B. & Klingspor, C. A., 1875, *Den med sköldebref förlänade men ej å riddarhuset introducerade adelns ättar-taflor*, Stockholm.
- Schnitler, C. W., 1917, *Trädgårdskonstens historia i Europa*, Stockholm.
- Sjöberg, M., 1993, *Järn och jord. Bergsmän på 1700-talet*, Stockholm.
- Sjöberg, U., 1994, *Carl Christoffer Gjörwell 1766-1837. Byggnader och inredningar i Sverige och Finland*, Stockholm.
- Svenskt biografiskt handlexikon band 2*, 1906, Stockholm.
- Svenskt biografiskt handlexikon. Förra delen*, 1906, Stockholm.
- Tidström, A., 1955, *Resa genom Dalarna*, Falun.
- Wollin, N. G., 1927, *Drottningholms lustträdgård och park*, Stockholm.

NOTER

- 1 Falu gruva, Nordisk familjebok, band 7, Malmö 1952, s. 198.
- 2 Naucler 1941, s. 10.
- 3 Medlemmar av bergsfrälset hade vissa skattelättnader och förmåner, men var, till skild från adeln, inte introducerade i Riddarhuset. Beträffande bergsmännens ställning i Järnberglagen under 1700-talet se Sjöberg 1993.
- 4 Kristiansson 1997, s. 72.
- 5 Noldus 2003, s. 216 & s. 222. Se även Elgenstierna 1934, s. 385f.
- 6 Bedoire 2001, s. 105.
- 7 "During the seventeenth century in the remote areas of rural Sweden, witchcraft accusations visualized the devil as flashily dressed in the manner of a merchant or manager at the giant copper mine of Falun. An international engine of growth in the Swedish economy." Se Clough & Mitchell 2001, s. 31 & 236.
- 8 Strömqvist 2005.
- 9 Outhier 1744, s. 176.
- 10 Titeln fil. mag. ersattes under 1800-talets mitt av fil. dr.
- 11 Elgenstierna 1932, s. 237. Se även Forsslund 1931, s. 83f. & Lindroth 1955, s. 167 & Naucler 1941, s. 90.
- 12 Linderdahlska stiftelsen förvaltar sedan 1980-talets början Stora Hyttnäs, som visas som museum. Linderdahl var den sista familjen som bebodde gården.
- 13 Anteckningar av Emilia Ericsson f. Steffenburg började i april 1889, Stora Ensos Centralarkiv, Falun. Se även Stora Hyttnäs, Berslagsexpeditionens handlingar, vol. 600, Stora Ensos centralarkiv.
- 14 *Samlingar i Landtmäteri. Saml. 1, Instruktioner och bref, 1628–1699* 1901, s. 68–73.
- 15 Uthi Stooras Kopparbärgs höfdingedöme och lähn samt Sundborns sochn, aftrijting öfwer Hyttnäas Gåård med derunder lydande heemägor (karta av Carl Ekman), Landtmäteristyrelsens arkiv Gävle. Se även Forsslund 1931, s. 88.
- 16 Stora Hyttnäs, Bergslagsexpeditionens handlingar, vol. 600, Stora Ensos centralarkiv.
- 17 Jacob Ingelsson 1716.
- 18 Elgenstierna 1934, s. 56.
- 19 Elgenstierna 1928, s. 528.
- 20 Forsslund 1936, s. 279f. Se även Liljencrantz 1941, s. XVIII f.
- 21 Bergman 1768, s. 4 & 45. Se även Kontrollverket, *Nordisk familjebok*, band 14, 1911, s. 923 och Svab, Anton von, *Svenskt biografiskt handlexikon, band 2*, 1906, s. 562f.
- 22 Laine 1998, s. 112 och 228.
- 23 Enligt muntlig uppgift av Sören Nyström, Källslättens vänförening, 2005-03-23.
- 24 Lindroth 1955, s. 282.
- 25 Tidström 1955, s. 49.
- 26 Sjöberg 1994, s. 163 & Pihl Atmer 1987, s. 20ff.
- 27 Muntlig uppgift av Sören Nyström i Källslättens vänförening.
- 28 Tidström 1954, s. 49f.
- 29 André 1956, s. 42.
- 30 Liljencrantz 1941, s. IX.
- 31 Forsling 2008, s. 15 och 33.
- 32 Liljencrantz 1941, s. XIII f.
- 33 Afritning utaf den Första Delen Af Stadbergs och Ragwaldsbergs Hemägor och Skogar, Lars Valdius 1753, LMV.
- 34 Tandré 1998.

- 35 Beskow 1969, s. 330. Se även Schlegel & Klingspor 1875.
- 36 Hildebrand 1946, s. 123f & *Svenskt biografiskt handlexikon. Förra delen*, 1906, s. 256.
- 37 Norets kungsgård, geometrisk avfattning 1688 (karta), Stora Kopparbergs socken, Lantmäteriarkivet Falun. Se även Kopparbergs Lähn Sochn Kongsgården Nore /.../ 1688, LMV.
- 38 Ellehag 2003, s. 119–124 och Bedoire 2006, s. 276f.
- 39 Hülphers Falun 1957, s. 266.
- 40 Lindberg 1927, s. 119.
- 41 Wollin 1927, s. 5f.
- 42 Riksarkivet, M. G. De la Gardies samling, godshandlingar, vol E1675 Drottningholm, skisser i akten.
- 43 Riksarkivet, M. G. De la Gardies samling, godshandlingar, vol E1675 Drottningholm, Drottningholms gårdsstat.
- 44 I inventariet som upprättades i samband med att Hedvig Eleonora övertog Drottningholm, står att det hela kröntes av ett förgyllt ”beläte”. Riksarkivet, M. G. De la Gardies samling, godshandlingar, vol E1675 Drottningholm, Inventarium 17 februari 1661. Se även Karling 1931, s. 408–414, samt Catharina Nolin: *Drottningholm slottspark. Historisk dokumentation*, manus förvarat på SFV:s lokalkontor, Drottningholm.
- 45 Riksarkivet, M. G. De la Gardies samling, godshandlingar, vol E1675 Drottningholm, Inventarium 17 februari 1661. Inventariet upprättades i samband med Hedvig Eleonoras övertagande av Drottningholm.
- 46 Riksarkivet, M. G. De la Gardies samling, godshandlingar, vol E1675 Drottningholm, Kort extract oppå Drottningholms Byggningsomkostning.
- 47 Riksarkivet, M. G. De la Gardies samling, godshandlingar, vol E1675 Drottningholm, Drottningholms gårdsstat.
- 48 Tidigare har man trott att de brandskadade murarna från det gamla slottet revs, men Fredric Bedoire har visat att murverket med största sannolikhet återanvändes i den nya slottsbyggnaden. Se Bedoire 2004, s. 40ff.
- 49 Lindahl 2000, s. 46; Olausson 2004, s. 137.
- 50 Olausson 2004, s. 134.
- 51 Bedoire 2001, s. 129.
- 52 Frost 1997, s. 64.
- 53 Karling 1931, s. 352–356. Se även Lindahl 2000, s. 42.
- 54 Magnusson 1986, s. 197.
- 55 Även Erik Dahlberghs tecknade förlaga visar broderiparterrer. Förlagorna brukar betraktas som mer tillförlitliga än gravyrerna. Se: Dahlbergh 1924 & Dahlbergh 1963.
- 56 Karling 1931, s. 461–468 samt Ellehag 2003, s. 179–181.
- 57 Karling 1931, s. 152f.
- 58 *Delineatio Geometrica af Swartsiö slot 1637*, Lantmäteriet.
- 59 Karling 1931, s. 190–200.
- 60 Karling 1931, s. 266f. Se även Bedoire 2001, s. 93.
- 61 Magnusson 1986, s. 193.
- 62 Dahlberg 1924, s. 131.
- 63 Ankarberg & Nyström 2007, s. 56.
- 64 von Buttlar 1996, s. 14.
- 65 Karling 1931, s. 74–75. Se även Schnitler 1917, s. 68.
- 66 Jahnecke 1996, s. 181.
- 67 von Buttlar 1996, s. 13–15.

- 68 Hesperiderna vaktade, i sina trädgårdar i den yttersta västern, de gyllene äpplen de stulit av Zeus och Hera. Herakles lyckades ta tillbaka äpplena från nymferna och lämna tillbaka dem till gudarna. von Buttlar 1996, s. 16. Se även Messerschmidt 1996, s. 533 + 538f.
- 69 Den tyska senrenässanssträdgården präglas av enhet. Den franska barockens karaktäristika är istället "varietet", med boskéer, olika former av parterrer, kaskader och siktlinjer, och "ordre" som ger en samordnad helhet trots de varierande inslagen. Se även Karling 1931, s. 386.
- 70 Hobhouse 2002, s. 118–135.
- 71 Andrews 1999, s. 62.
- 72 Masson 1963, s. 143–145.
- 73 Tandre 1998.
- 74 Karling 1931, s. 389f.
- 75 Rosenhane 1944.

Till minne av en död, till exempel för de levande. Fem likpredikningar från 1690-talets Falun

AV GISELA VILHELMSDOTTER

Likpredikan omnämns i kyrkoordningen 1571 och föreskrifter om sådan predikan fanns kvar ännu i svenska kyrkans handbok från 1942, även om likpredikan då nästan helt kommit ur bruk. Runt sekelskiftet 1600 introducerades genren i Sverige av progressiva präster som studerat vid tyska universitet.¹ Genren blev som synes långlivad här, medan den i Tyskland kulminerade i mitten av 1600-talet, för att sedan sjunka tillbaka. Likpredikan tillhör den homiletiska framställningen, utläggning av en speciell bibeltext, och den följdes vanligen av en personaliadel, som beskrev den dödes härkomst, levnadssätt, kristliga dygder och död. De tryckta svenska likpredikningarna fördelar sig under senare delen av 1600-talet tämligen jämt mellan kvinnor och män över riket i stort.² Det beror knappast på att kvinnor då hade en speciellt stark ställning i samhället, utan snarare var det trycket som gav prestige och var ett medel för de efterlevande att demonstrera sin sociala betydelse.

Predikningarna varierar i längd och märkbart är detta när det gäller personaliadelen, ju högre samhällslig ställning, desto längre personaliakatalog. Inom bördsadeln växte under 1600-talet snabbt en ceremoniellt pampig begravningsritual fram, där ingen dygd kom att saknas i den avlidnes personaliakatalog och ingen möda sparats för att skänka glans åt den döde. Per Brahe avled år 1680 men begravdes inte förrän i december 1685, samtidigt med brorsonen Nils. Catharina Wallenstedt var närvarande vid begravningen och skrev i ett brev till sin dotter den 12 december 1685 följande:

Förliden torsdag begrovs grev Per i Riddarholmen. Där var en stor trängsel. Kyrkherden där i kyrkan predikande. Texten över honom var den 90: psalm, d 10: vers, och över grev Nils son var texten i Jobs bok 14: cap, 10: v. Det måtte fullan mycke förtreta dem att varken konung eller dronningarna vore med. Änkedronningen har klaga sig om en fluss i sin arm och konungen, sade de, har fått colik. Under deras besvär så kunna de ändå aldrig förgäta sitt högmod. Min man har de inte bett med lång kappa som alltid plä vara vant när de äre i råde. Lilliecrantz har de bett leda med Wreden ty de känna

ingen god nog med sig. Han lät säga av vad familie han var. På fäderne och möderne ifrån sankta Birgittas tid, vars fader var sankta Birgittas far, men inte som vant var uppräknade, utan från 1200 tid är deras familia. Hans personalier var uppå 8 ark [32 sidor] och sons ett ark [4 sidor], sådant har fullan skrämt konungen gå i kyrkan. Tennkista hade han och en på högra sidan skjöld som var gjord med små vapnar på, som var fäderne, och vänstra sidan sammaledes möderne, och ett huvudbanér som vanligt är. Sons kista var ock vit med förgyllta lister och förgyllt krusifix. Han var likvisst en god man i sin livstid. /.../ En sådan trängsel var i kyrkan som kunde vara.³

Till Per Brahes begravning var varken nyadlade eller högadliga damer gifta under sitt stånd bjudna. Inte bara inbjudningar och klädsel (makens ”råds kappa” ovan), utan också placeringen i kyrkan signalerade status och prestige. I brevet beskriver Catharina hur oenighet och gräl uppstod kring platser längre fram i kyrkan och hur hon själv varit tvungen att ge upp sin plats till förmån för en person av högre rang.⁴

Bördsadelns likpredikningar kom att utgöra en förebild för ämbetsmannadel och förmögna borgare, vilka i sin tur utgjorde förebild och exempel för nästa sociala grupp. Längden på predikningarna varierar, men en högadligs predikan kunde omfatta 150 sidor eller mer i trycket, medan det genomsnittliga trycket omfattade 50 till 80 sidor.

I föreliggande artikel presenteras fem tryckta likpredikningar som författats och hållits av Olof Ekman, kyrkoherde i Falun från år 1689 fram till sin död år 1713.⁵ De fem predikningarna tillägnas tre kvinnor och två män, alla med anknytning till bergshantering i Dalarna, främst Falu gruva och Stora Kopparberget. De avlidna och deras familjer måste räknas till den samhällsgrupp som under 1600-talet betecknades ”ofrälse ståndspersoner av världsligt stånd”⁶. Äldst är predikan över hustru Catharina von Eussem 1691, därefter predikan över bergmästaren⁷ Erick Ericksson i maj 1694 och över bergsmannen⁸ Jon Olofsson i juni samma år, sedan följer predikan över hustru Karin Larsdotter 1695 och den yngsta av de tryckta Ekmanska predikningarna hölls över hustru Helena Andersdotter Bergia 1698. De fem predikningarna är tryckta på tre tryckerier: Catharina von Eussems hos David Kämpe i Stockholm, Erick Erickssons hos Henrik Keyser i Uppsala och de övriga tre hos Sahl. Wankifs änka i Stockholm.

Den tryckta texten

En likpredikan hade två mottagargrupper, dels de som deltog vid begravningen och lyssnade till den muntliga versionen, dels de som senare läste den tryckta texten. I det förra fallet skulle de sörjande ges tröst och lindring i sin sorg, i det senare skulle texten också tjäna som det goda exemplet: ”deras dygdelefnad androm till exempel och effterfölgd”.

De tryckta likpredikningarna delades ut till prominenta begravningsgäster och såldes liksom annan litteratur i offentliga boklådor. Den tryckta litteraturen under 1600-talet skulle befästa den rådande samhällsordningens normer, värderingar, ideal och hierarkier. Med ökande läskunnighet ökade också utgivningen av litteratur för privat läsning, mest andaktslitteratur som böner, psalmer, högmässopredikningar, likpredikningar och tillfälleslitteratur av både religiöst och profant slag. Merparten, 55 %, utgjordes av religiös litteratur. Men böcker var dyra. En enkel andaktsbok slukade hela den kontanta årslönen för en piga.⁹ Avsikten med utgivningen av religiös litteratur var naturligtvis att inpränta religionens vikt i människornas vardagsliv och i likpredikningar framstod den avlidnes liv och död som det goda exemplet. Man får inte bortse ifrån att äldre tiders läsning var högläsning, läsning tillsammans, och att man säkerligen diskuterade det just lästa. Tyst och enskild läsning är något modernt.

De tryckta likpredikningarna utgör en god om än begränsad källa till 1600-talets svenska samhälle. Trycken krävde ekonomiska resurser och en tryckt text gav prestige. Den döde liksom den/de närmast sörjande placerades i sitt sociala sammanhang och mycket av den sociala kontexten kring den döde kan utläsas redan på tryckets titelsida. I personaliadelen befästes den rådande samhällsordningen, dess normer, värderingar och ideal. Ett fullständigt tryck skulle innehålla sex delar: titelsida, dedikation, likpredikan, personalia, tack från sorgehuset och poem/dikter. Ett komplett tryck av en likpredikan var ett litet sammelverk.

Een Christelig Lijfpredikan/
 Om
 Ehen Nya Jödelisen/
 Öfwer Jordom
 Konglige Majestets
 Treo tienare och Bergmästare här wid Stora Kopparberget/ den Årebornes/ Högholstadt och Wälbehörde nu mera döds Önd Ewigeitigen Salta/
Herren ERICK ERICKSON,
 Hwilken sitt Timmeliga Liff/ effter Gudz Förspn och Diäbtige behaag/ genom ehen Timmeliga Döden/ förmedelst en mycket Gudeilig och Christelig Beredelse/ Andade Åhr 1694 ihen 23 Aprilis. då och Önd hans Timmeliga Bekräftelse för, bytte i en Ewig Glädje:
 Hällen
 Ad Hans Öfde Lektamen/ utthi Hög- och Förndant Folks närvaro/ med tillhörig Heders begrofs utthi Gambla Kopparbergs Kerkia/ den 17 Maji Samma Åhr.
 Af
DESS ERMAN
 Kerkioherde i Hahlun.
 Utsåle Tryckt af HONNIGS Keyser Kongl. Maj. och Acad. Beottr.

The Fregnas
 Salghet och Gärdehet/
 Förklarar utthi
 Een Christelig
Lijf-predikan/
 Öfwer
 Den Jordom Etrebornes/ Gudfruchrige och mycket Dygdejaunnes/ numera döes Önd Ewigeitigen Salhige Matrone,
Hu. Catharina
von Guffem/
 För detta Etrebornes/ och Wälbehörde Herr Boosällarens Johan Adam Nordenholms Kärallstige Wita och Huswäfra
 Då hennes Salhige Lektamen utthi Förndant och mycket Folks närvaro/ med vederbörlig Heders utthi Hahlu Na Kerkia den 29 Sept. 1691 nederlattes i Jorden/ at hwija till wäts Herres tillfemmeses Dag. Jortat och hällen
 Af
DESS ERMAN
 Kerkioherde i Hahlun.
 Utsåle Tryckt af HONNIGS Keyser Kongl. Maj. och Acad. Beottr.

Titelsidans layout

Den tryckta likpredikan har så gott som alltid kvartoformat. Titelsidorna utformades grafiskt på tryckeriet och formen varierar mellan de tre tryckerierna. Hos David Kämpe och Henrik Keyser formas sidans text till en rundad urna, medan texten på de tre titelsidorna från Sahl. Wankifs änka är mittcentrerad vilket ger en mer rektangulärt kantig form. Typsnittet är tysk fraktur, med undantag av främmande ord, inlånade från latinet eller franskan, som sattes med antikva. På Henrik Keyser's tryckeri har Erick Erickssons namn tryckts i antikva och hos Sahl. Wankifs Enckia har namnen Helena, Bergia och Anthon också satts med antikva till skillnad från de andra trycken där även den dödes namn tryckts med tysk fraktur. Växlingen mellan gemener och versaler i ordens begynnelse är typisk för svenska 1600-talstexter. Bokstävernas storlek varierar i olika ord/fraser, vilket ger emfas för ögat och gör att läsaren lätt uppfattar vad som ansetts vara viktigast på sidan. Vissa bokstäver är smyckade så att de påminner om anfanger, utan att ha anfångens ställning. Också detta ger emfas för ögat, men har även estetiska implikationer. Sidan, liksom trycken i övrigt, är interpunkterad med virgula, punkt, kolon och kommatecken. Ortografen vacklar mellan och inom samtliga tryck.

I de nedan undersökta trycken anges antingen predikans tema överst på titelsidan, följt av ordet *likpredikan* och den dödes namn med passande epitet, eller i omvänd ordning. Efter den dödes namn och epitet som signalerar social ställning, följer plats och datum för begravningen. I anslutning till dessa uppgifter återfinns alltid en variant av frasen ”uti förnämt och mycket folks närvaro”. Det finns ingen anledning att tro att det bara var en formel. Att det varit mycket folk i kyrkan är nog riktigt, även om trängseln alla gånger inte varit densamma som vid Per Brahes begravning. Titelsidans text avslutas med officiantens namn och titel och sist anges tryckort och tryckare.

De kvinnliga titelsidorna

Titelsidorna hos Catharina von Eussem och Helena Andersdotter Bergia inleds med respektive tema: ”The Trognas Salighet och Starkhet / Förklarar uti en Christeligh Lijk-predikan” hos den förre och ”Åtherlösnings-Wärcket föreställt uti En Christelig Lijk-Predijkan” hos den senare. I den här gruppen utgör trycket över Karin Larsdotter ett undantag då något tema inte anges på titelsidan, texten inleds där med orden ”En christelig Lijk-Predikan”. Ordet *likpredikan* på titelsidan innebär att predikan hållits i kyrkan, till skillnad från utfärdspredikan som hölls i hemmet.¹⁰

Efter frasen ”över (den) fordom” karaktäriseras och adresseras den döda. De kvinnliga epiteten har mycket liten variation. Catharina von Eussem kallas ”Ehreborne / Gudfruchtige och mycket Dygdesamme”, Helena Andersdotter Bergia ”Ehreborne / Gudfruchtige och Dygderijike”, medan Karin Larsdotter på titelsidan får epitetet ”Ähreborne / Gudfruchtige och mycket Hederwärde”. De tre kvinnorna omskrivs som ”salige matronan”, tituleras ”hustru” och placeras via makens ställning i ett socialt sammanhang.

De tre titelsidorna avslutas med uppgifter om var och när begravningarna ägt rum, att predikan hållits av Olof Ekman och tryckarens namn och ort.

De manliga titelsidorna

Titelsidorna hos Erick Ericksson och Jon Olofsson inleds båda med orden ”En Christelig Lijkpredikan”, varefter tema och namn med lämpliga epitet följer. Temat över den förre är ”Then Nya Födelsen”, och över den senare ”Troones Krafft och Beständigheet”. Erick Ericksson har en relativt lång precisering före sitt namn

”Konglige Majestetz Troo tienare och Bergmästare här wid Stora Kopparberget / den Ähreborne / högachtadt och wälbetrodde nu mera hoos Gud Ewinnerligen Salige Herren Erick Ericksson”. På Erick Erickssons titelsida uppges, som enda tryck i gruppen, också hans dödsår och datum.

Jon Oloffson adresseras efter samma mall som de tre kvinnorna d.v.s först de tre epiteten ”Fordom Ähreborn / Ährachtadt och Wälförståndige nu mer hoos Gud ewinnerlig Salige H:r Jon Oloffson”, därefter följer uppräknigen av Oloffsons verksamhetsområden ”För detta / förnähm Bergsman och bjsittiare uti stora Kopparbers Lofliga Grufverätt / sampt wälbestält kyrkiowärd i gamble Kyrkian”. Titelsidan avslutas liksom i samtliga tryck med uppgifter om var och när begravningarna ägt rum, att predikan hållits av Olof Ekman och tryckarens namn och ort.

Titelsidornas epitet

Med hjälp av titelsidornas samlade epitet och vad som i övrigt där sägs om den döde, kan man, som ovan sagts, med viss försiktighet utläsa den dödes sociala ställning. För de tre kvinnornas del är den relaterad till deras makars ställning, deras titlar och epitet, medan de båda männen har egen status.

Gemensamma epitet för kvinnorna är *Ehreborne* och *Gudfruchtige*, hustru Catharina är därtill *Dygdesamme*, medan hustru Helena är *Dylderijike*. Hustru Karin har som tredje beskrivande adjektiv *Hederwärde*. Därefter placeras kvinnan i sitt sociala sammanhang. Hustru Catharina är ”för detta Ehreborne / och wälbetrodde Herr Boohållarens¹¹ Johan Adam Nordenholms kiärälskelige Maka och Huusära”. Hustru Helena är ”för detta Ehreborne och Wälbetrodde Bookhållarens öfwer denne widtberömde Bergslags Koppar-Contoir här i Falun / hr Anthon Swaabs kiärälskelige Maka och Huus-Ähra”. Hustru Karin, som var änka, omtalas som ”Salige Herr Rådmannens Baltzar Hanssons Effterlätne Kiäre Maka”. Båda efterlevande männen har förvisso varit bokhållare, de är äreborna och wälbetrodde, men den senares anknytning till det vittberömda kopparkontoret ger en pampigare titelsida och därmed en högre prestige åt den avlidna hustrun och sorgehuset. Karin Larsdotter omtalas på titelsidan som ”salige herr rådmanens efterlätne kära maka”, d.v.s. hon var änka efter en rådman, en befattning som inte nödvändigtvis krävde juridiska studier.¹²

Av de båda männen presenteras Erick Ericksson så snart det är möjligt som kungl. Majestäts trotjänare och bergmästare vid Stora

Kopparberget, medan Jon Oloffson har varit bergsman, bisittare i gruvrätten och kyrkvård. Det är enkelt att uppfatta den samhälleliga skillnaden mellan de två.

Det som står på titelsidorna är formelbundet. Kvinnorna är hustrur, medan männen har varit yrkesverksamma. På de tre kvinnliga titelsidorna omnämns sex personer, dels de avlidna dels den efterlämnade maken. De kvinnliga epiteten *Ehreborene*, *Gudfruchtige*, (*Dygde*)-*samme*, *-rijke*, och *hedervärde* ger ingen antydning om social tillhörighet, därför behövs referensen till respektive make, för att ge den nödvändiga sociala dimensionen.

På de manliga titelsidorna nämns inte några sörjande hustrur, männen med sina yrken är sig själva nog, det är på dedikationssidan som änkorna tilltalas och ges epitet. Erick Ericksson omskrivs med epiteten *Ehreborne*, *högachtadt* och *wälbetrodde*, medan Jon Oloffson är *Ährebörn*, *Ährachtadt* och *wälförståndige*. Tre av männen på tryckens titelsidor är *wälbetrodde*, Nordenholm, Swaab och Ericksson. SAOB skriver att begreppet *betrodd* under 1600-talet bl.a. gavs som epitet till vissa ämbetsmän och män med offentlig värv. Efterledet *-betrodd* (*wälbetrodde*) visar på just detta, medan efterledet *-förståndig* (*wälförståndige*) saknar sådan anknytning och ska förstås som just förståndig, här närmast praktiskt förvärvat kunskap. Göran Stenberg skriver i sin avhandling att epiteten har ett källhistorisk värde när andra biografiska upplysningar saknas. Som exempel nämner han, ur en likpredikan från 1681, de fyra sörjande sönerns epitet, 1; *vördige och väl-lärde*, 2; *äreborne och manhaftige*, 3; *skickelige och väl-lärde* samt 4; *ärlige och förståndige*. Den förste var präst, den andre militär, den tredje tillhörde lärostandet och den fjärde var ung och hade ännu inte uppnått någon samhällelig position.¹³

Titelsidan var det första som mötte läsaren. Det var därför av vikt att den avlidne och därmed sorgehuset placerades i en så fördelaktig dager som möjligt. Ordvalet har varit författarens, men texterna är formelartade, uppställda efter en mall som ger få möjligheter till variation och ordvalet blir därför enahanda. Det som ger liv åt sidan är den grafiska formen, växlingen mellan versaler, gemener, anfanger, mellan tysk fraktur och antikvatypsnitt.

Dedikationen

Del två i en tryckt likpredikan är dedikationen till den efterlevande maken/makan och sorgehuset. Dedikationen hänger samman med författarens ekonomiska villkor. Predikanten/författaren fick be-

talt av beställaren som oftast var den som nämndes först i en dedikation. Författarens förhållande till mottagaren kan utläsas ur ordval och fraser, han kan förhålla sig underdånig eller vänskaplig till sin beställare. De språkliga varianterna uttrycker således förhållandet mellan avsändaren och mottagaren. Av de fem predikningarna saknar trycket till Karin Larsdotter dedikation. Det kan förklaras med att hon var änka och alltså inte efterlämnade någon sörjande make och några barn nämns inte heller. Hon kan själv ha testamenterat eller donerat pengar till trycket.

Dedikationssidan kan vara rikt ornamenterad eller enkel och följande delar brukar finnas i en dedikation: Mottagarens epitet, titel och namn, mottagarens önskan om en tryckt text, författaren säger att han omarbetat/utökat predikotexten, de gemensamma barnen nämns, Guds ord ska trösta de sörjande, syftet med den överlämnade texten är att ge de efterlevande tröst i sorgen.

Dedikationen till Catharina von Eussems make och sorgehus

Trycket är enkelt med ett enhetligt typsnitt som saknar utsmyckning med undantag av anfangen som inleder löptexten. Sidan omfattar totalt 22 rader, av vilka två är hälsningsfrasen, 17 tillhör dedikationens löptext och tre avskedet. Sidans layout är brevets.

Ekman hälsar mottagaren/maken med en påfallande kort fras ”Ehreborne och Wällbetrodde Hr. Bookhållare Högtährade Wän och Gynnare”. Mottagaren nämns här inte vid namn. Epiteten i dedikationen är som synes desamma som på tryckets titelsida. Därefter förklarar Ekman att han på begäran låtit avskriiva predikan över bokhållarens kärälskeliga maka och husära, ”Efter Hr. Bookhållarens begäran och åstundan”. I nästa passage säger Ekman att han ”här och ther något förökat medh Skrifftenes Språk / icke så myckit meer än som första gången skrifwit war/ men något meer äntå i korthet kunde utföras”. Här omtalar Ekman att han omarbetat det talade och anpassat det till trycket. Förändringen är kanske inte stor, men den tryckta texten har gjorts något längre av, som han säger, tidsskäl. Vidare kommenterar Ekman själva predikan med satsen ”som aff mig medelst Guds Nåds medwärkan i enfaldigheet hölts”. Utsagan är ett pathosargument, speciellt som ordet *enfaldighet* här kan läsas som *uppriktighet*, möjligen *enkelhet*. Till herr Bokhållaren, hans fyra namngivna barn, de kära svärföräldrarna, släkt och anförvanter översänder Ekman texten med den tröstande kommentaren ”Och såsom Hr. Bookhållarens med samptl. K. Anhöriges Sorg är stoor / så är och Guds Ords

Ehreborne och Wälbetrodde Hr. Bookhållare
Högtåhrade Wän och Gynnare.

Hier Hr. Bookhållarens begäran och önskan/
hafwer Jag dett Erfredelan som off mig mediff Guds Wädes
medwärtan i enskildighet hållit: emot Hr. Bookhållarens för
dessa Hälsningelöfwa och Wänsäkra med hennes Christeliga Be-
gröfning: affkrifwit här och ther något stället med Christennes
Språk: äte så mycket meer än som förlita gången krifwit war: men
något meer äntå i förtehet kunde utdröas: - Hwilken jag och nu
Hr. Bookhållaren medh dett K. Utskrifningar
A. Margaretha Elisabeth Werdensholm. Christen Werdensholm.
Catharina Werdensholm. Henrik Werdensholm.
Samot des Högstämme Smärskildrar (Sjukt och Anstämningar)
här medh öfwerfändar. Och såsom Hr. Bookhållarens med samptl.
K. Angerdeliges Örg är stoor: så är och Guds Ord Kraft stoor
och mächtig till Hugswalelse. När therfret Hr. Bookhållaren med
dte flere aff Örgen beöfwogethe här andragne Guds Ord och an-
dre betrödar: läret Wäld wisstligen gifwa tröst och hugswalelse/
het och aff Hiertat önskar

Hr. Bookhållarens

Tienstwillige

Oloff Ekman.

Ehreborne Gudfruchtige och Mycket
Ögderijste Matrona och Hustru

M: W: A: N: A
LYBECKER.

M: J: N: H: O: G: T: A: H: R: A: D: E: G: O: D: A: N: D: A: M: A:
Efter Begäran hafwer Jag. affkrifwit
then Dreditan som wid Sal. Herr Bergmästarens
Christeliga Begröfning hållen blef: här och ther något för-
drat till några Christennes Språk: hwilken Jag och nu till
Högstämde Matronan öfwerfändar: till yttermera tröst och hug-
swalelse af the Högste Guds Ord som Andragne äro: när
the med läskande/ såsom tillförende med ödrande/ betröadade
warda. Gud som trösten gifwer och Anklors förwar är
tröste och hugswale Högstämde K. Moder uti sitt
bedröfweliga Anke: ständ och gifwe itt Gode
tolamod att wara till Frij med hans
nädige wille !!!

Så önskar
Högtåhrade Matronans och Modrens

Tienstwillige
Oloff Ekman.

Den vänstra sidan är dedikationen till Catharina von Eussems sorgehus och den högra till Erick Erickssons.

Krafft stoor och mächtig till Hugswalelse”. Satsen är formad till en antites där Ekman ställer den mänskliga sorgen mot Guds kraft och förenar dem i adjektivet *stor*. Så följer önskan om att alla de som sörjer ska finna tröst och hugswalelse i Guds ord. Dedikationens löptext avslutas ”het och aff Hiertat önskar”, varefter avskedet delas på tre rader, ”Hr. Bookhållarens - Tienstwillige - Oloff Ekman”.

Dedikationen till Helena Andersdotter Bergias make och sorgehus

Texten är tryckt i tysk fraktur med tre smyckade bokstäver i hälsningens första rad, medan mottagarens namn, Anthon Swaab, är satt med versaler i antikva. Hälsningen omfattar lite mer än sju rader. Den inleds med en lång fras. Samma epitet som finns på titelsidan återfinns i hälsningen, därtill kommer tillägget ”högd-tährade gode Wän och Gynnare”. Dedikationens löptext, som omfattar drygt 43 rader, inleds med anfang. Hela dedikationen upptar något mer än två trycksidor och har samma layout som resten av tryckets löptexter.

Löptexten inleds med en anaforiskt formad jämförelse mellan det världsliga och det andliga, i vid mening är satserna också parallellställda antiteser.

Hwad som tienligast är til Låkedom böör brukas wijdh Siukdomar. Hwad tienligast är til Tröst och Hugswalelse böör brukas wijd Sorg och Bedröfwelser. I Apothecen finner man Låkedomar emoot siukdomarna / men uti Gudz Ord finner man krafftig Tröst moot Bedröfwelser.

Den inledande passagen är 22 rader, med upprepade hänvisningar till den tröst som den sörjande finner i Guds ord. Därefter följer frasen ”lärer Hr. Bookhållaren hafwa kommit på the Tanckar / att begiära samma Predijkaan afskrifwen”. Den överlämnade texten ska genom Guds tröstEricas ord vara bokhållaren till hjälp i bedrövelsen, och styrka och stadfästa honom ”uthi Troon in til ändan” Avslutningsvis önskar Ekman herr Bokhållaren och hans kärleksliga barn tröst i Gud.

Och thetta enfaldige Wårket herr Bookhållaren til god uttydelse och omdöme: Mig sielf uthi Gudz Omwårdna och Hr. Bookhållarens gode Bewågenheet hwar med jag förblifwer - Wålbetrodde Hr. Bookhållarens - Tienstwilligste - Tienare - Oloff Ekman

Dedikationen till Anthon Swaab är den längsta i gruppen och delarna är stilistiskt genomarbetade.

Dedikationen till Erick Erickssons änka

Trycket är rikt ornamenterat med växlande större och mindre bokstäver och med anfangsnitt i mottagarens förnamn, medan familjenamnet är satt med antikva. Sidan omfattar totalt 21 rader, av vilka 5 utgör hälsningen, 12 tillhör dedikationens löptext och fyra avskedet. Sidans layout har pokalens form. Den döde nämns inte vid namn, utan kallas här ”Sal. Herr Bergmästaren”.

Ekman hälsar mottagaren/makan med en sirlig fras ”Ähreborne Gudfruchtige och Mycket DygdEricke Matrona och Hustru H: BRITA LYBECKER min högtährade gynnarinna”. Hälsningen är en fras och epiteterna följer mönstret på kvinnopredikningarnas titelsidor. Därefter förklarar Ekman att han ”Effter Begäran” låtit avskrivna predikan ”wid Sal. Herr Bergmästarens christeliga Begravning” och att han utökat den ursprungliga texten ”här och ther något förökat till några Skriftennes språk”. Texten översänds till ”Högtährade Matronan” som tröst och hugswalelse vid kommande läsning. Löptexten avslutas med att Ekman ömkar änkan,

men hoppas att hon med gott tålamod ska finna sig i Guds beslut. Avskedsfrasen består av fyra rader ”Så önskar - Högtährade Matronans och Modrens - Tienstskyldige Tienare - Oloff Ekman”.

Dedikationen till Jon Oloffsons änka

Dedikationen till hustru Brita Hansdotter, änkan efter Jon Oloffson, följer mallen för dedikationer i likpredikningar. Texten innehåller de förväntade formlerna, men inget utöver dessa. Typsnittet är tysk fraktur, med smyckade versaler vid änkans namn, medan den dödes förnamn och initialen i efternamnet är smyckat. Änkan har fått de bekanta epiteten ”Ähreborne / Gudfruchtige och Dygdesamma”. Dedikationen är uttryckligen ställd till både änkan och barnen. I löptexten skriver Ekman att han skickar den predikan han höll över ”Eder Salige Man och Fader” något utökad. I Guds ord ska de sörjande finna tröst i bedrövelsen. Dedikationen avslutas på tre rader ”Alles Eder – Tienstwillige Tjänare – Olof Ekman”. Utöver avslutningens tre rader upptar dedikationen 15 rader.

Dedikationerna följer den ovan beskrivna mallen och dedikationen till hustru Brita Hansdotter inte är mer än just en mall. Detsamma kan sägas om dedikationen till hustru Brita Lybecker, även om den senare har ett avvikande typsnitt och en något längre och fylligare text än den förra. Bergmästaränkan kallas *moder*, men i dedikationen nämns inga barn. Ekman tilltalar henne *min högtährade gynnarinna*, samma hälsning som de båda männen får. En möjlig tolkning av de båda dedikationerna är att Jon Oloffsons änka och barn gemensamt betalat för text och tryckning, medan Brita Lybecker ensam stått för kostnaderna.

Dedikationen till de båda männen skiljer sig avsevärt i längd, även om de båda följer den gängse mallen. Den korta hälsningsfrasen i det von Eussemska trycket är lågmäld och artig med två epiteter och titel, och antyder nästan en jämställdhet mellan mottagaren och avsändaren. Den långa och omsorgsfullt sammanställda texten till Anthon Swaab ger intryck av socialt avstånd och respekt. Det står inte i dedikationen att änklungen ”begärt och åstundat” eller att han ”begärt att få predikan avskriven”, utan Ekman utvidgar frasen ”lärer herr Bookhållaren hafwa kommit på the Tanckar / at begiära samma Predijkan afskrifwen”, Anthon Swaab framstår som lite för mer än de andra.

Som synes följer alla de fyra dedikationerna samma mall och epiteten är desamma som på tryckens titelsidor. Skillnader mellan

gruppens dedikationer finns i textens omfattning och ordval vilket kan sägas spegla Ekmans förhållande till de efterlevande och deras ställning i samhället.

Likpredikan

Predikan är den tredje delen i ett fullständigt tryck. Den var en utläggning kring bibeltexter som anpassats efter den dödes liv och verksamhet. Predikan hade ett angivet tema och bestod av tre delar: inledning (*exordium*), avhandling (*argumentatio*) och avslutning (*peroratio* eller *conclusio*).

Likpredikan inleds med treenighetsformeln eller hälsningsfrasen följt av *exordium generale*, som avhandlar det jordiska livets mödor och den himmelska saligheten och glädjen i Guds eviga härlighet. Predikans andra del är i de Ekmanska predikningarna uppbyggd efter den didaktiska modellen ”frågor och svar”. Delen avslutas med en sammanfattning, som är övergången från det bibliskt religiösa till begravningssituationen. Här beskrivs den avlidne i religiösa termer och dennes kristliga sinnelag, dygder och levnad poängteras och på olika sätt framhålls hur den döde nu gläder sig hos sin Gud. Den avslutande passagen börjar med vad som närmast kan beskrivas som en formel: ”Vad som nu talat är kunna vi med rätta tillämpa på denna vår kristendoms syster/broder”. Varianterna är minimala. Med detta avslutas det *homiletiska* som övergår i det *epideiktiska*, från predikan till lovprisning av den döde, d.v.s. dennes kristliga dygder och godhet, hans/hennes liv som en god, trogen, givmild och generös kristen. Om det blir rader över på den sida som predikan avslutas, brukar där finnas en kristet symbolisk bilddekoration av något slag. Efter det att predikan är avslutad tar personaliadelen vid. Den börjar alltid på ny sida och är grafiskt markerad med rubriken PERSONALIA. Rubriken blev allmän från 1640 talet. Texten har enligt Stenberg föredragits av prästen i kyrkorummet, vilket naturligtvis givit den en speciell tyngd.¹⁴

Personalia

Personalian är den fjärde delen i det fullständiga trycket. Från det andliga går texten åter över till det världsliga livet, allt ur starkt kristen aspekt. Texten behandlar den avlidnes världsliga verksamhet, levnadslopp, sjukdom och död. Den består av en inledning och tre huvuddelar *familia, vita et obitus*, delar som beskriver här-

stamning och familj, levnadssätt och levnadslopp, samt en kristlig död med otvetydiga drag av *ars moriendi*-föreställningar. Personaliadelen utgör i grunden en idealiserad dygdekatalog, men där finns trots det starkt formaliserade skillnader, naturligtvis mellan könen men också mellan olika individer. Kvinnorna var hustrur och beskrivs i den privata sfären, medan männen rör sig i den offentliga, och omtalas som ovan visats med sina yrkes- eller verksamhetsbeteckningar.

gift man:	gift kvinna:
FAMILIA	FAMILIA
Anor/föräldrar	Anor/föräldrar
Födelse	Födelse
Dopet	Dopet
Kristen uppfostran	Kristen uppfostran
VITASKOLGÅNG	VITA
<i>Studier</i>	<i>Hushållsutbildning</i>
<i>Ämbetskarriär</i>	
Äktenskap	Äktenskap
En god make	En god maka
	<i>Barnen och deras uppfostran</i>
	<i>Skötsel av hushållet</i>
Dygdigt leverne	Dygdigt leverne
Kristna dygder som vänlighet mot	Kristna dygder som vänlighet mot
	<i>Underlydande</i>
Fattiga	Fattiga
Släkt och vänner	Släkt och vänner
Aktning för kyrkans män	Aktning för kyrkans män
OBITUS/Ars moriendi	OBITUS/Ars moriendi
Sjukdoms förloppet	Sjukdomsförloppet
Dödsförberedelser/läsning	Dödsförberedelser/läsning,
Psalmer/psalmsång	Psalmer/psalmsång
Nattvard / monolog	Nattvard / monolog
Dödsögonblicket, exakt tidpunkt och den dödes ålder.	Dödsögonblicket, exakt tidpunkt och den dödes ålder
Evighetshopp	Evighetshopp

Personaliadelen finns i fyra av de Ekmanska trycken, den saknas hos Karin Larsdotter. Trycket till henne avslutas med den egentliga predikans sista rader ”låt oss omsider ewinnerligen frögda oss / och glade wara uthitin Saligheet: Amen / Herre JEsu AMEN”.¹⁵ Någon kustod finns inte på sidan som skulle visa att det saknas sidor. I de resterande fyra trycken introduceras personaliadelen och

dess syfte. Där står någon variant av utsagan att man sedan urminnes tider i vårt land beskrivit den dödes födelse, liv och död, för att han/hon inte ska glömmas bort, utan tjäna som ett exempel för eftervärlden. Formuleringar och ordval varierar, men innehållet är detsamma. Männens epitet, desamma som på titelsidan, återfinns högt upp i introduktionen, medan kvinnornas återges långt ner.

Familia

I personalians familiadel presenteras den avlidnes familj och ätt. Hos börsadeln skulle genealogierna sträcka sig så långt tillbaks som möjligt, i Per Brahes fall ända till 1200-talet, medan de Ek-manska predikningarnas genealogier nöjer sig med den avlidnes föräldrar.

Introduktionen till Erick Erickssons familia upptar 28 rader, han är född av mycket *hederlige* föräldrar.¹⁶

Fadern war Kongl. Maijs Tro Tienare och Bergmästare öfwer Näricke och Wärmelandz Bergzslagor den Fordom Högachtade och Wälbetrodde ERICK JOHANSSON wid Hälleforsen Modern den Dygdesamme Matronan hustru INGRI OLUFS Dätter.

På 10 rader introduceras Oloffsons familia. Han var född av ”hedersamme och förnemblice” föräldrar.¹⁷ Fadern var den

Ehreborne / Wällförståndige och förnähme Bergssmannen Sahl. Oluf Joenson på Backa / Modren then Ehreborne och Dygdesamme Matrona hust Margareta Wallens-Dotter ifrån Gassare.

Catharina von Eussem introduktion upptar 18 rader.¹⁸ Hon var född i Avesta av

hederwärde och Förnähme Föräldrar / Fadern är Ehreboren / Högachtad och Wälbetrodde Herr CHRISTIAN von EUSSEM / Wälbestält Kammererare wijdh Kongl. Bruket dher sammastädes. Modern Ehreborne / Gudfruchtige och Dygdesamme Matrona hust. MARGARETA BRANDES.

Helena Bergia har en ”förnähm härkomst”, skriver Ekman. Hon har fått 27 raders introduktion.¹⁹

Fadern var den Ehrwyrdige och Höglärde Herren Mag. Andreas Bergius, hög-meriterat Prost och Kyrckioherde uthi Narberckes²⁰ Försambling och underliggiande Prosteri. Modern den Ehreborne / Gudfruchtige och Dygdesamme Matronan Hustru Beata MårtensDotter.

Efter det att föräldrarna presenterats med epitet och eventuell uppväxtort, står att de snart efter den naturliga födelsen såg till att barnet blev döpt. Därmed har barnet fått den andra födelsen, nämligen den till Guds rike. Föräldrarna är alltid angelägna om att ge barnet en kristlig uppfostran genom att upptukta det i alla kristliga dygder. Texten är, med små variationer, densamma i de fyra predikningarna; fäderna presenteras med epitet och yrke, mödrarna med epitet och som hustrur. Båda är goda kristna vilket speglas i deras uppfostran av barnet.

Vita

Under rubriken skolgång var det pojkarna som fick boklig och praktisk utbildning utanför hemmet. Uppfostran i hemmet fick till en början både pojkar och flickor, och det finns anledning att anta att det var moderns sak att lära barnen läsa. Annika Ström skriver följande om prästdottern Catharina Tidemann: "According to the funeral speech, Catharina taught her children to read; thus, she must have had at least an elementary education."²¹ Under rubriken äktenskapet beskrivs de avlidnas lyckliga äktenskap som alltid ingås med föräldrarnas samtycke. Inom äktenskapet är det i de kvinnliga personerna som barnen, deras uppfostran och hushållet nämns, den privata sfären. Både mannen och kvinnan skulle leva ett ur alla aspekter dygdigt leverne. Det påpekas dock särskilt att det var kvinnans sak att uppträda hyggligt mot underlydande, här de som tillhörde hushållet.

Erick Ericksson utbildades i hemmet av "Private Praeceptorer" tills hans föräldrar för ytterligare "förkåfring Åhr 1651 affärdade honom till Academien i Upsala". I Uppsala stannade han i 10 år, till dess att hans far skickade honom på studieresor till "Fremmande Länder". En längre tid uppehöll han sig i Tyskland och studerade bergshantering. Utbildningen låg till grund för hans ämbetsmannakarriär, den offentliga sfären. Året efter hemkomsten från sina utländska utbildningsresor blev han förordnad till Gestwourner²² vid Stora Kopparberget, under ledning av dåvarande bergmästaren Hans Philip Lybecker. Två år senare ingick Ericksson äktenskap med jungfru Britta Lybecker. De sammanlevde i ett "mycket Liuflikt och förtroligt Äktenskap". I äktenskapet föddes en dotter. Ericksson drogs in i arvstvister och processer kring faderns stärbhus i Helleforssen och lämnar efter tio år tjänsten vid Stora Kopparberget. Dock blev dåvarande bergmästaren Daniel Knutsson Drefling svårt sjuk och Ericksson befordrades år 1676

till "Bergmästare Embetez Förträdande" vid Stora Kopparberget. Sammantaget arbetade Ericksson 25 år vid Stora Kopparberget till dess hans krafter försvagades och hälsan svek, då

Konl. May:t nådigt förunna honom ett nådigt affskiedh / sampt till ett särdeles Milldheez teckn / anse och ihogkomma honom i dez öfrige lifztijd / med ett mycket nådigt och anseenligt underhålld /

Efter att ha beskrivit yrkeslivet övergår Ekman till Erick Ericks-
sons "allmänna Lefwerne". Ericksson har vinnlagt sig om ett kristligt leverne, han har ofta gått i kyrkan och tagit nattvarden, han har skött sitt anförtrodda kall och ämbete på ett sådant sätt att han "vunnit den största Lyckan och fördehlen Nämbl. Sin Höga Öfwerheez milda wälbehag / och Nådebelöning sampt denne förnähme Bergslagens Kiärleek ynnest och wälwillia." I hemmet har han visat stor kärlek mot sin hustru, sin måg och dotter. Mot sina syskon, anförvanter och vänner och alla dygdälskande människor har han uppträtt med "uprichtig förtroligheet och redeligit", så att han bland oss lämnat ett gott och behagfullt minne. Här avslutas familia- och vitadelen, den dödes jordiska liv, som sträcker sig över fyra trycksidor (123 rader), och personalians obitus, som markerats dels med ny sida, dels med inledningsfras, tar vid.

Jon Oloffson utbildades även han först i hemmet och sedan vid Falu trivialskola. När han var gammal nog börjande han med bergshanteringen. Genom flit och aktsamhet avancerade han inom sitt värv. Med sina kära föräldrars samtycke och tillstånd "begannte [han] under eget äfwentyhr försökia sin Lycka". Han gifte sig 1662 med Brita Hansdotter, den nu djupt sörjande änkan. Genom sin förmåga att tjäna det allmänna bästa, blev han utsedd "och af samptelige Bergzlagen walder till Sexmans Tjänsten wid Grufwan", en tjänst han under tre år skötte med största tro och flitighet. Senare insattes han i gruvrätten, en tjänst han innehade fram till sin död. Han utsågs på inrådan av "Hans Nådes Högwälborn Baron herr Landzhöfdingen" till kyrkvård i gamla kyrkan. Med stor nitälskan skötte han sitt uppdrag och när det fattades pengar i verksamheten sköt han till av egna medel. Han utsågs vidare

att uthi åtskillige meeninge Bergzlagens Angelägenheter reesa till höga Öfwerheten / hwar wid han thes serdeles flijt och troohet wijste / och med sitt goda Beröm åthskillige Lyckosamme förrättningar gjorde.

Efter denna beskrivning av Jon Oloffsons verksamheter övergår Ekman till det privata. Alla är ense om att han fört ett dygdigt och

rättrådigt liv, församlingen så väl som familj och husfolk, fattiga och nödställda har han hjälpt. Efter lovprisningen av hans härkomst och privata leverne, som upptar två och en halv trycksida (78 rader), följer obitus, som markeras med nytt stycke och inledningsfras.

Catharina von Eussem fick utbildning ”under privat information hoos då warande Scholemästaren i Afwesta, mag; Georg Schäfer”. Om detta skriver Ekman

Sig oc på kort tijd uti skriff- och räknande så förkofrad at Hon stedde sin K. Fader / så lenge Hon hemma war / myckit uthi slijke Hanteringar halp/

Först därefter nämner Ekman Catharinas utbildning i de kvinnliga sysslor som en flitig husmor behövde

hafwandes dhe intet ospardt / för hennes Underwisning i allehanda loflige Öfningar / som en dygdig Jungfru och med tijden idkesam Huushollerska anstå och tiena kunde.

På föräldrarnas inrådan gifte hon sig med Johan Nordenholm. Äktenskapet varade i sex år och de fick fyra barn, två söner och två döttrar, som är att djupt beklaga, eftersom ingen av dem framledes kommer att kunna minnas sin mor. Vilken ljuvlig och dygdig maka hon varit för sin käre make visas bäst av hans sorg och många tårar. I sitt allmänna leverne har hon varit en sann kristen vilket var och en i församlingen kan intyga. Hon fann sin glädje i att läsa andliga böcker och sjunga vackra psalmer. Hon förberedde sig alltid för nattvardsgången och villigt gav hon predikoämbetet och sina själasörjare deras del och underhåll. Sina föräldrar ärade hon och sin make bemötte hon alltid med kärlek. Sina små barn fostrade hon till dygd alltefter vad deras ålder tillät. I dygd och goda seder har hon hållit sitt hus, och sina syskon och anförvanter har hon alltid hjälpt. Hos alla, hög som låg, har hon lämnat ett gott lovord efter sig. Catharinas jordiska liv beskrivs på knappt fyra trycksidor (95 rader). Därefter följer beskrivningen av hennes sjukdom och död – obitus, som i trycket markerats med nytt stycke och språklig fras.

Helena Andersdotter Bergia uppfostrades i hemmet, av sin mor och enligt personalian i första hand i kristliga dygder. Uppfostran måste ha varit grundlig, ty Ekman skriver

hwarmedelst sedemehra skiedde / at hennes dygders Rychte / ehuruwäl icke utan den stora GUDens Försyn och Skickelse intog så Sinnet af Bookhållaren wijd Falu Koppar-Contoir, Ehreborne och Högachtat / nu i stoor Sårq qwar-

lemnat Hr. ANTHON SWAAB / at han til Henne fattades en hiertelig Kiærlek
och begärade med Henne få ingå ett Echtenskaps Förbund:

Äktenskapet ingicks den 13 mars år 1681. Gud välsignade äkten-
skapet med fem barn, tre söner och två döttrar av vilka två dött
vid unga år. Hennes dagliga liv framställs som alltigenom kristet,
med böner lovsånger och nattvardsgång. Hennes ”högeliga läng-
tan” var att glädja sin makes hjärta. De högre bemötte hon med
vördnad, med sina vänner var hon uppriktig, mot de ringare upp-
förde hon sig vänligt och de fattiga räckte hon alltid en hjälpan-
de hand. För alla dessa handlingar har hon fått beständig heder bland
alla ”rätthertade Christne”. Hennes familia- och vitadel upptar
tre och en halv trycksida (86 rader). Övergången mellan vita och
obitus är inte typografiskt markerad, vilket beror på att obitustex-
ten påbörjas i vitan.

Obitus

Personalians sista del rör den andliga välfärden, till tröst för de
efterlevande. Där ingick en beskrivning av sjukdomsförloppet,
förberedelser för nattvarden, nattvarden, den döendes trosvisshet,
hans/hennes böner, psalm- och bibelläsning, tålmodighet, suckar
och mot himlen lyfta händer och slutligen ett fridfullt insomnande,
kort sagt ett *ars moriendi* – konsten att dö. Obitusdelen inleds i tre
av de fyra trycken, med en fras där ordet/orden *sjukdom* och *död*,
eller varianter av dessa, ingår. Obitus avslutas med tidpunkt och
den dödes ålder vid dödsfallet. Partiet upptar i allmänhet större
utrymme hos kvinnorna än hos männen.

Olof Ekman inleder Erickssons obitus som följer: ”Hwad Sahl.
Herr Bergmästarens sjukdom och Sahl. Hädanfärd widkommer /
så har han på någre åhr intet varit så hällssam som tillförne”.
Hans bröstsjuka tilltog alltmer och han blev för ett par veckor
sedan sängliggande. Han blev allt sämre och efter en kristlig för-
beredelse och i en stadig och otvivelaktig tro på Gud, fick Ericks-
son ”Högwördige Nattwardz anammelse”. Efter gudliga övningar
och bibelläsning avsomnar han still och saktmodigt ”den 23 Aprill
Klåckan 4 om afftonen i innewarande åhr / sedan han här i Wärl-
den uthi 51 år, 11 månader och 11 dagar har fördt ett redeligt
och berömligt Lefwerne”. Gud ger honom nu outsäglich glädje och
härlighet och Gud skall uppväcka honom till det eviga livet i upp-
ståndelsen. Obitustexten upptar drygt en halv sida (20 rader).

Jon Oloffsons obitus inleds med satsen ”För then angenehma kortheten wil man komma till slutet och något förnimma om then Siukdom och Salige Ändalyckt han hafwer”. Här beskrivs han goda hälsa, som sviker vid påsken, då han måste inta sängen. Två veckor senare tog han nattvarden och kände sig därefter bättre. Men strax tilltog sjukdomen ”särdeles förökter med häftige Swimmingar” och Oloffson försvagades alltmer. Under sin sjukdomstid läste han dagligen bönböcker och ur bibeln. Han anbefaller sin själ till Gud och hans krafter avtog allt mer, men han behöll in i döden sitt fulla förstånd. ”Hennes Nåde Högwälborne Frun behagade behedra honom med des höga besök”,²³ samma dag som han dog. När hennes nåd slutligen läste versen

kom helge Ande Herre God / besök vårt Hierta och gif oss mod etc. fattade han strax effter och med upprächte Händer sade / kom du helige And och Herre God / och gif mig nu en Salig Stund / ty iag åstundar skillias hädan.

Strax efter att hennes nåd lämnat huset dog Oloffson sakta och stilla, då han här i världen levat femtiosju år, åtta månader och nitton dygn, ”som skedde then 1 Maij Kläckan Ellofwa för Middagen”. Texten omfattar en och en halv sida av vilka knappt en halv beskriver hennes nåds besök (48 respektive 14 rader).

Catharina von Eussems obitus inleds med frasen

Belangande vår Sahl. Christendoms Systers Siukdom och dödel. Affgång / så begynnede hon sidstleden 15 Aug. som war en Lögerdag klaga sig ondt i Hufwudet och Ryggen

Värken tilltog, men likväl gick hon på söndagen i högmässan. Sjukdomen tilltog ytterligare och hon blev åderlåten och behandlades med medikamenter, likväl fick hon hög feber och feberyrsel. Catharina led tåligt, tröstade sin förtvylade make och menade att hon med Guds nådige hjälp kunde bli bättre, och skötte efter förmåga hushållet och sina världsliga sysslor. ”Den 24 Aug. som war St. Bartholomaei dag”, kom hennes mor och Catharina bad om ”Afftonen kl. 6” sin själasörjare komma och lät efter förberedelser ”sig med sin Frälsares Jesu Christi Lekamen och Blodh bespijsa”, och föll därefter i den sömn hon under flera dygn saknat. Ju häftigare sjukdom ansatte henne, desto mer brinnande blev hon i sin tro. Hon läste böner, tröstespråk och psalmer, speciellt ”I Himmelen / i Himmelen ther är glädie stor” och bad att den psalmen skulle sjungas vid hennes jordafärd. Catharinas korta monolog om Guds änglar och den himmelska glädjen, liksom hennes önskemål

om svepning och begravning, anförs av Ekman. Hon samlar också till sig sin familj:

[hon] kallade någre dagar för sin död / sin K. Moder / Man oc Barn för sig / nemde hwart Barn wid sitt namn / och sade huru med hwart och ett förhållas skulle / tog dem alla i hand och böd med godt förstånd fara wäl / hwilket ey uthan gråt och tårar aflöpt.

Under de fem kommande dygnen förvärrades hennes sjukdom. Hennes sista ord var bönen ”Dödsses skarpa pijlar / o Herre lindra wäl så och Min ande O HERRE befaller iag tig min Gud min Gud wijk ey från mig”. När hon sedan inte kunde tala längre, höll hon sina händer sammanknäppta, lyfte dem under suckar upp mot himlen. Slutligen lät Gud henne stilla och saktmodigt, under de kringståendes böner, avsomna den 3 september klockan 9 på morgonen, då hon här i världen lewät 24 ½ år, 3 veckor och 3 dagar. Obitusdelen i det von Eussemska trycket upptar knappt tre trycksidor (69 rader).

Helena Bergias obitustext flyter naturligt in i hennes vita. ”Lijten tijd för denna Sahl. Matronans Död / effter hon wiste sig med Lijfzfrucht wara wälsignat” begick hon nattvarden för att få en lycklig utgång inför de svårigheter som väntade henne. Den 5 juli födde hon en välskapad dotter ”men Bättringen then man ther effter wäntade / wille inte följa der på”. Hon drabbas av kraftig och hetsig feber

med ett utom all wahna öfwerflödande Näsblodz flytande i hastigheet så uthödde dhe swaga Kraffter at ehwad af mennisklig Hielp brukades / wille dock altsammans intet hielpa

I stället för hopp om livet drabbades alla av tankar på döden. Så även hon själv och avvisade all tröst om bättring, och anbefallde sin själ i Guds händer. När hon kände att slutet nalkades

önskade Hon sin K. Man och sine liuflige Barn all Gudz nådige Tröst och milderijke Wälsignelse / under ett mäcka bewekeligt Afsked hon då utaf them hwarthera tog / tackandes honom för all trogen / sööt och liuflig Kärleek / och dem för all Barnslig ödmukhet / hörsamhet och lydno

Därefter, så ofta hon kunde, ägande hon sig åt böner och läsning av gudliga böcker. I denna sinnesstämning dog hon den 20 juli sedan hon lewt i 35 år, 7 månader och 20 dagar. Hennes dygdiga lewnad skall aldrig släckas i våra sinnen.

Tillsammans med hustru Helena begravs den lilla dottern och som ett tillägg till Helena Bergius obitustexten skriver Ekman

Sin Sahl. Moder följer nu uti Grafwen nijd dess yngste Dotter / Jungf. Helena ANTHONSDotter Swab / föddes den 5 julii; döptes strax der på den 8. Hennes Lefwerna war kort / ett nyss uptändt lius / nyss igen uthsläckt / fördenskull har intet kunnat lemna något som värdt är berättat warda. Hennes ena och fönämsta Lycko war / then wij priisa kunna / at hon snart fick skiljas hädan och således bittijda undgå både werldennes Olust och List. Hennes lijftijd räckte allenast till den 24 sidstledna / då hon 21 Dagar gammal war.

Därefter tröstas de efterlevande med uppståndelsens lycka.

Sorgehusets tack och poem till den döde

De två sista delarna i trycket är sorgarhusets tack till begravningsgästerna och poem tillägnade den döde. De senare var vanligen skrivna av någon anförvant eller vän till familjen – inte av predikanten. Sorgehuset framför sitt tack till dem som deltagit i begravningen. I de här aktuella texterna finns sådana tack i trycken till Erick Ericksson och Catharina von Eussem men saknas i de tre andra.

Det Erickssonska tacket är tämligen enkelt. Det följer omedelbart efter obitUSDelen och särskiljs från den av en blomranksrad. Sorgehuset tackar denna ”Christlige Högförnähme och Hederwärdede Gudz Försambling” för den tröst de givit de sörjande genom sin närvaro.

I det Eussemska trycket börjar sorgarhusets tack på ny sida och har fått rubriken *Tacksägelsen*. Inledningen är pampig:

Hans Nåde Högwälborne Hr. Landzhöfdingen / med dhe Högwälborne Baroner och Jungfruier / sampt alle andre Gudz Församblingz Ledemöter af högre och nedrigare Stånd / wilkor och wärde

tackar Johan Adam Nordenholm och hans familj för att de deltagit i begravningen av hans hustru och deras dotter.

Poem finns i två av trycken, det till Catharina von Eussem och det till Helena Andersdotter Bergia. Tre poem har tillägnats Catharina; det första är författat av A. Forssenvvald²⁴, (2 ½ sida) kallat *Christeligt Äreminne*. Författaren vänder sig tröstande till den sörjande maken och barnen, de ”moderlösa små”, och låter Catharina själv tala om den himmelska fröjden. Nästa poem (drygt 2 ½ sida) som saknar författarnamn kallas *Ächta KierleksTårar*. Poemet riktas till Catharina Nordenholm, första och enda gången i materialet hon ges makens namn. Texten beskriver diktarens saknad efter den döda. Det tredje poemet slutligen av samma omfång som de båda föregående kallas *Klag- och Sorgedagg* och det är

Sammanfattat aff en Sörjande Närskylt. I dikten sörjer en herde sin döda herdinna, men den avslutas med att herdinnan nu upplever glädje hos Gud, ”En Glädie / den wij alla effterlängta / En Glädie hwar till all vår Hug och Trängtan, Bör wara wänd.”

Poemet till Helena Bergia, en lovprisning av hennes dygder, är skrivet på latin och författat av Peter Hesselius, en kollega till hennes far. I all enkelhet följer poemet den mall som Annika Ström redogör för beträffande poemen till Catharina Tiedeman: ”As for laudation, Catharina is praised for virtues such as chastity, piety and devotion. Her role as wife and mother is emphasized, while her physical assets are rarely mentioned.”²⁵

Sammanfattning

En fullständig likpredikan skulle innehålla sex delar, men inte alla gör det. En tabell över de här undersökta predikningarna visar hur delarna fördelat sig inom gruppen. Siffrorna anger sidor i trycket. Som synes är trycket till Catharina von Eussem det enda fullständiga:

	Catharina Von Eussem	Erick Ericksson	Jon Olufsson	Karin Larsdotter	Helena Bergia
Titelsida	1	1	1	1	1
Dedikation	1	1	1	-	2
Likpredikan	52	46	56	52	67
Personalia	8	5	5	-	6
Tack fr. sorgehuset	1	½	-	-	-
Poem till den döde	9	-	-	-	2

De Ekmanska predikningarna är, liksom genren i stort, formelbundna. Rikligt förekommande figurer är här antiteser, anaforer, dubbla adjektiv och/eller hopning. Bildspråk, metaforer och liknelser är till största delen hämtade ur den kristna sfären. Konkretion ger vid några tillfällen emfas åt det sagda.

Titelsidorna följer en generell mall där epiteterna har liten variation. Kvinnorna är *Ehreborna*, *Gudfruchtiga*, *Dygdesamme*, *Dygderijke* eller *Hederwärde*. De två första epiteterna är gemensamma för de tre kvinnorna, medan det tredje epitetet varierar, antingen med efterled eller med skilda ord. Samtliga kvinnor i materialet, undantaget Hennes Nåd, omtalas som *Ehreborna*, *Dygdiga* och *Gudfruchtiga*. Epiteterna är knutna till den privata sfären. På kvinnornas titelsidor nämns också de efterlevande männen med epitet, här *Ehreborne* och *Wälbetrodde*. De två döda männen har liksom

kvinnorna tre epitet på titelsidan, här är som synes variationen större; *Ähreborne*, *Högachtad* och *Wälbetrodde* respektive *Ähreborn*, *Ährachtadt* och *Wälförståndige*. Epitetet *Ehreboren* beskrivs i SAOB som en hövlighetsfras och saknar som sådant socialt innehåll. Inte heller de kvinnliga adjektiven *dygdig* och *gudfruktig* säger något om social tillhörighet. De manliga epiteterna är däremot möjliga att placera i en social hierarki. Jon Oloffson var liksom sin far bergman och i materialet har båda epitetet *wälförståndig*, vilket troligen innebär att de lärt bergshantering genom praktisk erfarenhet. Bergmästaren Erick Ericksson är *Högachtad* och *Wälbetrodd* liksom sin far bergmästaren Erick Johansson. De båda epiteterna tillskrivs också Catharina von Eussems far, som var ”kammererade wijdh Kongl. Bruket i Afwesta”. De båda änklingsarna Nordenholm och Swaab har också epitetet *wälbetrodd*. De välbetrodda männen har tillhört samma ämbetsmannagrupp.

De Ekmanska texterna visar den största variationen i dedikationerna. Försiktigtvis kan man tala om en personlig ton och ett uppriktigt engagemang i dedikationen till Catharinas efterlevande, medan den längsta och mest vördnadsfulla är skriven till Anthon Swaab, änking efter Helena Bergia.

I vita-delen speglas den dödes liv, låt vara formaliserat ur en kristen aspekt. Tydligast framträder den kristna dygdeaspekten i Helena Bergias vita. Utsagan om Catharinas goda läshuvud, som faller utanför den egentliga mallen för kvinnors levnadsbeskrivningar, måste betraktas som tillförlitlig. Den är placerad före den genrebundna husfruutbildningen. Enligt retorisk uppfattning ska det som är viktigt ställas framom sådant som är mindre viktigt eller förväntat, för att fånga läsaren/lyssnarens uppmärksamhet.

Obitusdelen för de båda männen är hövlig och sansad. De dog efter kort tids odramatisk sjukdom efter att ha tagit nattvarden och överlämnat sig i Guds händer. Erick Ericksson var knappt 52 år gammal och Jon Oloffson knappt 58.

Både Catharina von Eussems och Helena Bergias obitus är känsloladdade och dramatiska. Catharina drabbades av häftig febersjukdom och dog efter 19 dagar. Hon hade blivit 24 år gammal och efterlämnade fyra minderåriga barn. Helena Bergia dog två veckor efter en förlossning, som hon aldrig hämtade sig ifrån. Barnet, som då föddes, dog också 21 dagar gammalt, och begravdes tillsammans med sin mor. Som ett tillägg efter Helena Bergias vita och obitus finns en kort ”icke-vita” över det lilla barnet.

Sammanfattningsvis kan man säga att den tryckta likpredikan är en formelbunden genre, men inom de givna ramarna kan den innehålla ett visst mått av personligt engagemang och uppriktighet, liksom hövlig sirlighet och artiga fraser.

LITTERATURLISTA

- Ekman, O.,
1691, *Likpredikan över Catharina von Eussem*. Stockholm.
1694, *Likpredikan över Erick Ericksson*. Uppsala.
1694, *Likpredikan över Jon Oloffson*. Stockholm.
1695, *Likpredikan över Karin Larsdotter*. Stockholm.
1698, *Likpredikan över Helena Andersdotter Bergia*. Stockholm.
Lönnroth, L., & Delblanc, S., 1987, *Den svenska litteraturen Från forntid till frihetstid*. Stockholm.
Rinman, S., 1788, *Bergwerks Lexicon*. Stockholm.
Schlyter, C. J., 1877, *Ordbok till samlingen av Sveriges gamla lagar*. Lund.
Stenberg, G., 2004, "Genreutveckling och läsvärde – ett perspektiv på likpredikan". *Biblis*, 28. Stockholm.
Stenberg, G., 1998, *Döden dikterar En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-talet*. Stockholm.
Ström, A., 1994, *Lachrymae Catharinae Five Collections of Funeral Poetry from 1628*. Stockholm.
Södervall, K. F., 1891–1900, *Ordbok öfver svenska medeltidsspråket*. Lund.
Wijkmark, C., 1995, *Allrakäraste Catharina Wallenstedts brev 1672–1718*. Stockholm.
VSH, *Västerås stifts herdaminne*. 1990 bd. II:1, 1600-talet och bd. II:2, 1700-talet.

NOTER

- 1 Stenberg 2004, s. 5.
- 2 Stenberg 1998, s. 348.
- 3 Wijkmark 1995, s. 384–85.
- 4 Wijkmark 1995, s. 386.
- 5 VSH, 1990, s. 269.
- 6 Stenberg 1998, s. 349.
- 7 Bergwerks Lexicon, *Bergmästare*: Högre befattning inom Bergsstaten, med bl.a. tillsyn över gruvor.
- 8 Bergwerks Lexicon, *Bergman*: En bonde som också ägnade sig åt gruvbrytning. Kunde ge viss skattefrihet.
- 9 Lönnroth & Delblanc 1993, s. 203.
- 10 Stenberg 1998, s. 54–55.
- 11 Läs *bookhållarens*.
- 12 Schlyter 1877, s. 509; Södervall 1891, bd. II:1 s. 239–40.
- 13 Stenberg 1998, s. 183.
- 14 Stenberg 1998, s. 112.
- 15 Ekman 1695, s. 46.
- 16 Ekman 1694, Erick Erickssons hela *Personalia* med *familia, vita* och *obitus* omfattar s. 50–55.
- 17 Ekman 1694, Jon Olofsons hela *personalia* omfattar s. 58–62.
- 18 Ekman 1691, Catharina von Eussems hela *personalia* omfattar s. 53–58.
- 19 Ekman 1698, Helena Andersdotter Bergias hela *personalia* omfattar s. 73–78.
- 20 Narbercke: Troligen har det diakritiska tecknet ovan *a* av någon anledning fallit bort. Det borde nog stå Närbercke, en socken i Kopparbergs län som tillhör Västerås stift. Det moderna namnet skulle i så fall vara Norrbärke.
- 21 Ström 1994, s. 17.
- 22 Bergwerks Lexicon, *Geschvornen* är bergskunniga ämbetsmän, som tillsatts av Kongl. Bergs-Collegiet i bergslagerne för att övervaka att gruvarbetet sköttes på rätt bergsmansvis.
- 23 Vem hennes nåd är framgår inte av texten. Hon har epitetet högwälboren det samma som landshövdingen, vilken omtalas tidigare i texten. Hon kallas också fru, så kanske är hon landshövdingens hustru.
- 24 Forssenvvald: Stavningen *vv* i namnet avviker från det gängse bruket i samtida tryck, där man vanligen föredrar ett *w*. Med detta vill jag inte säga att *w* är normaliserat.
- 25 Ström 1994, s. 150.

Stora Kopparbergs kyrka i Falun - bergsmännens kyrka

AV INGA LENA ÅNGSTRÖM GRANDIEN

Ända från början var Stora Kopparbergs kyrka bergsmännens; det var bergsmännen som någon gång efter 1400-talets mitt med kanske bidrag från påven i Rom bekostade uppförandet av den stora tegelbyggnaden i Falun och de som skänkte de för ritualerna nödvändiga inventarierna till kyrkan, vilken efterhand kom att fyllas även av sådant som inte hade med kulten och liturgin att göra, på väggarna minnestavlor och epitafier, i golvet gravar täckta av stenar med bilder och inskrifter på.

Inga dokument som kan berätta om den allra första tiden har bevarats. Först från och med 1570-talet kan vi via inventarieförteckningar och räkenskaper följa hur kyrkorummet alltmer kom att fyllas av bilder och föremål skänkta av bergmännen, antingen kollektivt eller enskilt. Engagemanget och offerviljan var som allra störst under 1600-talets första hälft och resulterade i ett unikt kyrkorum, inte så mycket för själva inredningen som genom att det gav uttryck för bildbruket hos en enskild yrkesgrupp; medan många andra kyrkor, särskilt i de mellersta och södra delarna av Sverige, vid samma tid fick sin inredning bestämd av adeln, var det i Stora Kopparbergs kyrka bergmännen och deras familjer som präglade kyrkorummets utseende in i minsta detalj. Nästan allting – utöver de liturgiska föremålen även predikstolen, ljuskronorna, nattvardskärlen och textilierna¹ – var skänkt av någon ur bergsmannakollektivet eller av någon av deras kvinnliga familjemedlemmar; det förtjänar att understrykas att kyrkorummet tillhörde kvinnorna lika mycket som männen.

Av allt detta finns i dag bara en bråkdel kvar. Vissa inventarier förstördes i en brand 1757, andra försvann vid den stora renoveringen av kyrkan 1898–1902.

Fig. 1. Stora Kopparbergs kyrka i Falun från sydost. Foto: Daniels Sven Olsson.

Kyrkans äldsta historia

Stora Kopparbergs kyrka har inte alltid hetat så. Vad den ursprungligen kallades har inte gått att fastställa, men av skäl som redovisas längre fram har man dragit slutsatsen att den troligen var helgad till S:ta Anna, Marias mor, och hette S:t Annakyrkan. Efter att den nya kyrkan i Falun, Kristine kyrka, invigts vid mitten av 1600-talet, kom den att under lång tid framöver kallas Gamla kyrkan rätt och slätt.

Platsen för kyrkan på en höjd över Faluån var med tanke på tidens bebyggelse och vägar mycket central: alldeles bredvid kyrkmuren gick vägen till/från gruvan, förmodligen Dalarnas äldsta landsväg i väst-östlig riktning; delar av den är ännu bevarad i Hanrövägen.

I flera berättelser från Faluns äldsta tid förekommer ett kapell. Detta kapell, som kan ha byggts redan i början av 1200-talet när Dalarna slutligen kristnades, kan ha stått ungefär där den nuvarande kyrkan står men också någon annanstans i trakten.² Man har antagit att det åtminstone vid 1300-talets mitt fanns en kyrka för bergsmännen eftersom Kopparberget, som då hörde till Torstångs socken, från och med andra hälften av 1300-talet verkar ha fungerat som eget pastorat utan territoriella gränser, bestående av bergsmän och täktekarlar.³ Troligen fanns en präst vid Kopparberget kring 1300-talets mitt, också det ett tecken på att det då fanns en kyrka där. Sedan början av 1400-talet hade man egen kyrkoherde.

År 1941 trycktes Gerda Boëthius inventering av kyrkan i serien *Sveriges Kyrkor*. Den teori hon lanserade där har länge kommit att gälla som sann, nämligen att den nuvarande kyrkan är samma som den som byggdes på 1300-talet, men då i form av en så kallad basilika med ett över sidoskeppen upphöjt mittskepp. Enligt Boëthius ska den först under senare delen av 1400-talet ha fått sin nuvarande form, då den byggdes om till en så kallad hallkyrka, vilket innebär att mittskeppets och sidoskeppens valv är lika eller, som här, nästan lika höga. Boëthius baserade sina slutsatser framför allt på iakttagelser hon gjort i kyrkans tegelmurar.⁴

Numera är det en allmänt vedertagen uppfattning att kyrkan byggdes *i sin helhet* under 1400-talets andra hälft. Med undantag av det förlängda korutsprånget och sakristians bortre, östra del (båda från 1680-talet och pastor Ekmans tid) och tornet (från 1780-talet), är byggnaden i själva verket en typisk representant för det sena 1400-talets tegelarkitektur i kustområdena kring Östersjön i norra Tyskland och i Polen. Inte minst påminner den med sina stjärnvalv och åttkantiga pelare om Mariakyrkan i Gdansk, som har liknande pelare och valv, en komplicerad form av stjärnvalv som visserligen också finns i Hedemora, Vika och Rättvik, men där i färre antal.⁵ Något motsvarande Stora Kopparbergs omfattande välvning med hela femton stjärnvalv finns i Sverige bara i Vadstena klosterkyrka; Ann-Catherine Bonnier, som skrivit om Dalarnas medeltida stenkyrkor i Riksantikvarieämbetets publika-

tion *Dalarna. Landskapets kyrkor* (2010), påpekar att Stora Kopparberg till och med kan ha varit först i Sverige med valvtypen. Teorin att byggnaden i sin helhet är från senare delen av 1400-talet lanserade Gunnar Redelius i en liten skrift om kyrkan från 1981.⁷ Han ger inga konkreta skäl för sitt påstående, men tillbakavisar underförstått tesen att murförändringarna skulle vara spår efter en ombyggnad. Till detta kan läggas nyare forskningsrön som visar att Faluns befolkning på 1300-talet inte var så stor att den motiverade uppförandet av en byggnad av Stora Kopparbergs kyrkas storlek: flertalet bergsmän bodde vid den tiden på andra platser än i Falun, runt Vikasjön, vid Kvinäbben, Ornäs och Rankhyttan.⁸ Man kan också fråga sig, om kyrkan verkligen uppfördes på 1300-talet, och som en basilika, skulle bergsmännen bara omkring hundra år senare ha tagit sig för något så omfattande och kostsamt som att låta bygga om den?

Av en slump bevaras i kyrkan en gravsten över ett par personer, som båda tillhörde de mest kända släkterna vid Kopparberget och därför kan ha varit med om att finansiera bygget. Den mycket vitttrade stenen (av kalksten) står i dag i ett hörn i kyrkans nordvästra del (Fig. 2). När den omnämns i en kyrkobeskrivning från slutet av 1700-talet, låg den fortfarande över en grav i kyrkans golv men

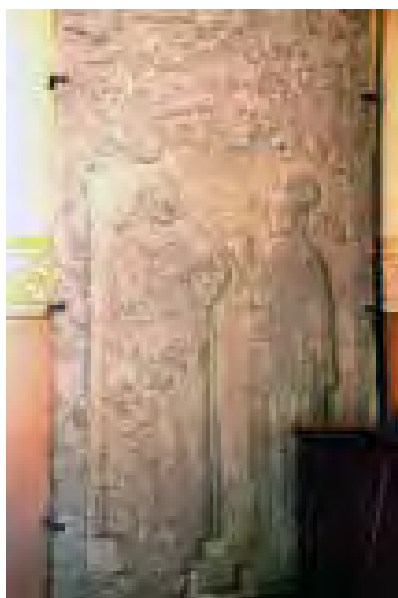

Fig. 2. Gravsten över Olof Olofsson (Stierna) och Ingeborg Jönsdotter (Svinhufvud), Stora Kopparbergs kyrka. Foto förf.

Fig. 3. Gravsten över Lasse Ingevalls-son i Bråsta och hans hustru Margit. Sala landförsamlings kyrka. Efter Gardell 1946.

avlägsnades därifrån vid något tillfälle och troddes försvunnen, tills den på 1920-talet återfanns ute på kyrkogården. Huvudytan av stenen upptas av en framställning i relief av en man och en kvinna under en spetsbågig arkad med ett rikt lövverk. De är iförda långa veckrika dräkter, kvinnan också en hög huvudbonad. Han är avbildad frontalt, hon i profil med händerna sammanfogade till bön. Under mannens fötter finns en vapensköld med en knappt skönjbar sexuddig stjärna, under kvinnans en vapensköld med ett mycket vittrat men fortfarande tydligt grishuvud. Mellan dem går en bård eller ett språkband med en numera oläslig inskrift. Med ledning av vapenbilderna och en äldre uppteckning av inskriften, har paret identifierats som Olof Olofsson (Stierna) och Ingeborg Jönsdotter (Svinhufvud), förfäder till Georg Stiernhielm. De bodde i Hosjö, där båda avled 1498; stenen bör ha tillkommit strax därefter.⁹ Deras söner var det bekanta brödraparet Otto och Kristoffer Olsson. Otto blev biskop i Västerås, Kristoffer bergsfogde vid Berget och en av de politiska huvudpersonerna där.¹⁰

Alla eventuella anletsdrag är utplånade, men även om stenen inte hade varit så förstörd, har sådana troligen aldrig varit särskilt framträdande. Att porträttlikhet vid den här tiden var av underordnad betydelse framgår av en gravsten för Lasse Ingevallsson i Bråsta (d. 1515) och hans hustru Margit (d. 1500) i Sala landsförsamlings kyrka ett tiotal mil söder om Falun, som är mycket lik den i Falun (Fig. 3).¹¹ Det enda som egentligen skiljer dem åt är att den i Sala är mindre vittrad, vilket hjälper oss tolka stenen i Stora Kopparbergs kyrka. Vi förstår att även mannen gör en bönegest och att de starkt vittrade figurerna uppe i hörnen är evangelistsymboler. Vid närmare betraktande finns dock ytterligare en skillnad: Lasse Ingevallssons ena ben pekar rakt ned, utan fot. Enligt legenden var det Lasse Ingevallsson som upptäckte Sala silvergruva. Han skall en gång i övermod ha ridit in i kyrkan men hästen, som bar silverskor, snavade och dog och Lasse Ingevallsson tvingades amputera ena benet efter olyckan. Kanske är det verkligen ett träben han stöder sig på?

Omramningarnas spetsbåge och lövverk vittnar om hur gotiken ännu i slutet av 1400-talet levde kvar i ornamentiken; människorna däremot har återgivits i enlighet med renässansens ideal, med korrekta proportioner och stående i kontrapost.

När invigdes Stora Kopparbergs kyrka? Bergsrådet Jacob Ingelsson skriver i sin *Berättelse om Stora Kopparberget år 1716* att den invigdes 1471 på S. Johannis' Baptiste dag och att den då var

försedd med lika många små torn som det hade varit bergsmän med och bekostat bygget.¹² Att den invigdes på midsommardagen 1471 är en uppgift som tidigare har avfärdats på grund av att man trodde att kyrkan var mycket äldre, men vilken i ljuset av ovanstående, nya teori om kyrkans byggnadstid framstår som ganska trolig. Det finns dessutom ett föremål i kyrkan som indirekt bekräftar om inte året 1471 i varje fall tiden däromkring, nämligen dopfunten, vilken Gerda Boëthius daterade till ”omkring 1500” på grund av likheterna med dopfunten i Storkyrkan i Stockholm, som enligt en inskrift är från 1514.¹³ Intressant nog har Vika kyrka inte långt från Falun en dopfunt som nästan är en ”tvilling” till Stora Kopparbergs och därför troligen ganska samtida med denna. Det är förmodligen därför Boëthius i sin inventering av Vika för *Sveriges kyrkor* (1932) daterade också den till omkring 1500.¹⁴ Själva kyrkan i Vika (det vill säga den nuvarande av sten, här fanns tidigare en mindre stenbyggnad och ännu längre tillbaka troligen en av trä) daterade hon till perioden 1450–75.¹⁵ Enligt Jonas M. Nordin i *Det medeltida Dalarna och Västmanland* (2009), invigdes Vika kyrka ”troligen 1469”.¹⁶ Han säger inte vad han stöder sitt antagande på men kanske är det ett avlatsbrev, citerat av Boëthius, som utfärdades 1469 till Vika kyrkas ”bevarande, vidmakthållande och byggande”.¹⁷ Formuleringen syftar väl mer på något som skall utföras än på något redan avslutat, men i vilket fall pekar avlatsbrevet på att kyrkan stod färdig senast i början av 1470-talet; troligen införskaffades dopfunten till återinvigningen.¹⁸ – På grund av likheterna med den i Vika, och om vi accepterar premisen, att varandra liknande dopfuntar bör vara ganska samtida, skulle dopfunten i Stora Kopparbergs kyrka också kunna dateras till 1470-talets början, något som indirekt bekräftar att en kyrkoinvigning verkligen ägde rum i Falun år 1471.

När en kyrka invigdes, vigdes den alltid åt ett eller ett par helgon, efter vilken eller vilka den fick sedan sitt namn. Stora Kopparbergs kyrka var inget undantag, frågan är bara vilket eller vilka helgon den vigdes åt. Kan de helgonbilder som finns eller har funnits i kyrkan hjälpa oss att reda ut detta? På högaltaret stod troligen redan vid kyrkans invigning ett snidat målat och förgyllt altarskåp. Det finns inte bevarat men har beskrivits av historieskrivaren, komministern Eric Hammarström i hans *Äldre och nyare märkvärdigheter vid Stora Kopparberget* (1789–92). Av beskrivningen framgår att det i skåpets mittparti, *corpus*, fanns en framställning av Korsfästelsen tillsammans med en inskrift på la-

tin, som Hammarström citerar och som jag har kunnat konstatera var hämtad från två medeltida rimmade hymner, ”De Vulneribus Christi” och ”De Sancta Croce”.¹⁹ Högra flygeldörren innehöll en Mariabild och inskriften O MODER WOR ERBARM DICH UNS, den vänstra Sankta Anna och texten HIELP GOTT UND SANCT ANNE. – Inte bara inskrifterna på tyska pekar på att altarskåpet troligen var tillverkat i Lübeck eller någon annan nordtysk Hansastad. Kulten av S:ta Anna – Marias mor – hade vuxit närmast lavinartat i de norra delarna av Tyskland under senare delen av 1400-talet, man hade invigt S:ta Anna-kor i kyrkorna och grundat flera S:ta Anna-kyrkor (bl. a. domkyrkan i Lübeck) och S:ta Anna-sjukhus.

Av Hammarströms ovannämnda skrift framgår att ett annat, mindre kor i kyrkan var vigd till S:ta Anna, med en S:ta Anna-bild på altaret. Att bilden av Anna fanns på flera ställen i kyrkan är knappast ägnat att förvåna med tanke på att hon också var bergsmännens skyddshelgon. Det stärker också misstanken att kyrkan var vigd åt henne.

Det bör även ha funnits ett S:t Göranskor eftersom det rika och mäktiga S:t Örjansgillet hade en särskild byggnad intill kyrkan, och det hade varit underligt om man inte sett till att gillet eget skyddshelgon hade ett eget kor i kyrkan. Det kanske också fanns ett Helga Lekamens-kor; enligt Gunnar Redelius i hans tidigare nämnda skrift om kyrkan är krucifixet i triumfbågen alldeles för litet för att vara det ursprungliga utan det kan ha tillhört ett Helga Lekamens-altare i något sidokor.²⁰

De enda bevarade skulpturerna från kyrkans äldsta tid är en liten Pietà (Maria med den döde Kristus i sitt knä), en så kallad Dubbelmadonna, som delats i två(!)²¹, och det redan nämnda krucifixet, samtliga daterade till perioden 1450–1500. Att ingen skulptur är äldre än från ca 1450 förstärker teorin om att kyrkan nyuppfördes efter 1400-talets mitt. Av stilistiska skäl har man antagit att Dubbelmadonnan och Pietàn är tillverkade i Lübeck; de utgör därmed ytterligare prov på bergsmännens nära kontakter med norra Tyskland. Triumfkrucifixet kommer förmodligen från Danzig/Gdansk, en annan nordtysk Hansastad man hade livliga handelsförbindelser med.²²

1500-talet

Reformationsårhundradet är en i Stora Kopparbergs historia en ganska okänd period, som dock inte tycks ha inneburit särskilt stora förändringar vad gäller själva kyrkorummet. Det stora, ovan beskrivna altarskåpet med sina helgonbilder blev kvar på högaltaret århundradet igenom trots att helgondyrkan officiellt avskaffats i och med reformationen. Stora Kopparbergs kyrka var inte ensam om att få behålla sitt högaltarskåp efter reformationen, utan detta var mycket vanligt.²³ Däremot försvann sidoaltarna i allmänhet efterhand; de behövdes inte längre när bruket att säga själamässor hade upphört. Det är därför ganska förvånande att det nyss nämnda S:t Anna-altaret fanns kvar i Stora Kopparbergs kyrka ännu på den ovan citerade Hammarströms tid i slutet av 1700-talet, men det får ses som ett uttryck för att bergsmännens vördnad för S:t Anna inte utplånades så lätt utan länge levde kvar.

En nyhet som introducerades i 1500-talets svenska kyrkorum i och med reformationen var predikstolen, och också Stora Kopparbergs kyrka fick så småningom en sådan. Denna ersattes på 1620-talet av kyrkans nuvarande predikstol och är sedan dess försvunnen, men enligt den tidigare nämnde Jacob Ingelsson innehöll den ett porträtt av bergsmannen Knut Pedersson (Persson) i Varggården (d. 1580), som var fogde i Borns hyttegårds län och rikast i trakten med en förmögenhet som hörde till de största i hela riket.²⁴ Knut Persson ägde en fjärding i gruvan och tillhörde på 1570-talet de största kopparproducenterna. Han lär ha haft en stor tam björn, som följde honom vart han gick. I kyrkan hade han ett förnämligt bänkkvarter.²⁵ Ändå var det inte hans rikedomar som gav honom äran att avporträtteras på predikstolen utan troligen hade han skänkt den till kyrkan och hedrades därför på detta sätt. Tyvärr är det också allt vi vet om predikstolens utseende.

Enligt räkenskaperna lät man 1605 måla om kyrkans orgel.²⁶ Hur gammal orgeln var är inte känt, men den bör vid det laget – eftersom den behövde målas om – ha haft några år på nacken. Den kan till och med ha varit från kyrkans byggnadstid – kyrkorglar är kända i Sverige ända sedan 1300-talet, även om det mesta som bevarats (i Historiska museets samlingar) kommer från Gotland.²⁷

1600-talets kyrkorum

Den som vill försöka föreställa sig Stora Kopparbergs kyrkas 1600-talsinteriör bör hålla i minnet att rummet vid den tiden och ända fram till renoveringen 1898–1901 var vitkalkat, vilket innebär att alla föremål och tavlor på väggar och pelare måste ha framträtt mycket tydligare än de skulle göra i dag mot den tegelröda bakgrunden, som tillkom vid sagda renovering.

På altaret stod det medeltida altarskåpet, som alltid omtalas som ”wackert” när det nämns i kyrkorådsprotokollen från 1600-talet; tydligen var det i tidens smak trots sin ålder; i själva verket passade de medeltida altarskåpen med sina färggranna figurer och förgyllning, stilmässigt mycket bra in i den rådande barockperioden. Men altarskåpet hade inte gått helt oförändrat in i den nya tiden; omkring 1627 hade träsnidaren Lars Mattsson från Västerås försett det med ett ramverk av snidat och målat trä och en sockel, som innehöll målade bilder av Kristus och de fyra evangelisterna.²⁸

Under loppet av 1600-talet skulle många fler medeltida altarskåp i de svenska kyrkorna få en motsvarande ny omramning men Stora Kopparbergs kyrka tycks ha varit först med idén. Att på så sätt ”förnya” föremål från medeltiden var något man hade börjat med i Schleswig-Holstein i slutet av 1500-talet; att bruket så snabbt nådde Falun var en naturlig följd av bergsmännens täta kontakter med de tyska områdena. Man kan se dessa tillägg till de medeltida altarskåpen som ett försök från församlingarnas sida att få ha dem kvar trots att de innehöll helgonbilder i en tid då helgondyrkan officiellt inte fick förekomma. Man ville inte göra sig av med de figurrika, färgglada och förgyllda altarskåpen som kanske skänkts av förfäderna bara två eller tre generationer tillbaka. För att ”motverka” det katolska budskapet och kanske blidka en biskop på visitation försågs de med ett ramverk som innehöll bilder och symboler med bäring i den lutherska läran. Bilderna av evangelisterna betonade till exempel evangeliernas framträdande plats i den lutherska förkunnelsen.²⁹

1757 härjades Stora Kopparbergs kyrka svårt i en brand. Efter branden sattes altarskåpet inte tillbaka på högaltaret men bereddes plats i koret på södra sidan om altaret. Där stod det till 1770, då biskop Benzeltierna besökte kyrkan och bestämde, att allt gammalt som inte direkt tjänade kyrkans behov skulle bort. Det var ord och inga visor; altarskåpet flyttades ut ur kyrkan och dess

vidare öden är okända. Samtidigt avlägsnades korskranket som omgärdat koret ända sedan kyrkans första tid.

Altarskåpets nya ramverk är bara ett exempel på de många förbättringar och omdaningar av Stora Kopparbergs kyrka som skedde under tidigt 1600-tal. Dessa säkert välbehövlige åtgärder vittnar samtidigt om ett ökat välstånd hos bergsmännen. 1605 lät man som nämnts måla om orgeln och 1607 fick kyrkan en ny kopparklädd port, tillverkad av mästaren Jost Timme och hans son.³⁰ Kyrkorummet hade börjat bli för litet och för att råda bot på platsbristen uppfördes 1605 en läktare i två våningar längst västerut i södra sidoskeppet. En del av materialet till läktaren tycks ha förmedlats via en viss Knut Kråka, som enligt räkenskaperna för 1604 och 1606 fick betalt för bräder och krita. Han hade också för kyrkans räkning införskaffat något som i räkenskaperna kallas ”Bastert” – ett sött spanskt vin, sannolikt använt som nattvardsvin.³¹

Knut Kråka är en av de många intressanta personligheterna i bergsmännens Falun som förekommer i Ernst Lybergs innehållsrika bok *Från Järntorget till Stora Kopparberget* (1949). Han var i början av 1600-talet ”prästgårdsbergsman” och gruvfogde, dessutom handelsman och ägare av några hemman i trakten av Falun, men 1606 köpte han ett hus i Stockholm och bosatte sig där.³² Snart hade han avancerat till köpman, rådman, kämnär, herredagsman och långgivare till kronan, samt slutligen med Lybergs formulering ”till sin egen olycka” blivit stadens uppbördsmän (och så småningom anklagad för förskingring). Han fortsatte att bo periodvis i Falun där han tjänstgjorde som ombud för kopparköpmännen i huvudstaden och dessutom hjälpte bergsmännen på olika sätt. Många gånger gällde det kyrkan, och det är intressant att se att hur borgerskapet i Stockholm bekymrade sig om kyrkan i Falun; både från 1610 och 1612 finns en anteckning i kyrkoräkenskaperna om att Knut Kråka hade förmedlat gåvor från ”stockholmsborgare”. 1611 anlände en ny orgel, införskaffad i Tyskland genom samme Kråkas försorg. För det fick han 113 daler 20 öre.³³

Så småningom bosatte sig Knut Kråka för gott i Falun, där han avled 1625. Då hade han hunnit vara med och bidra till det nya taket på kyrkan, och hans namn räknas upp bland andra ”ärlige, välvise gode bergsmän”, vilka i ”gudligt uppsåt” hade lämnat bidrag.³⁴ Samtidigt förnyades de små tornen från kyrkan invigningstid som berättats om ovan. Bergslagssenioren och kyrkvärden Olof Jonsson på Backa bekostade fyra nya spiror, Mats Hans-

son vid Gruvan, Eric Matsson i Grufriset, Eric Christophersson i Grufriset, Lars Nilsson på Heden, Lars Andersson i Bergsgården, Christoffer Philipsson på Åsen och Jon Olsson i Östanfors var sin, medan Hans Persson på Heden och Olof Jonsson i Efriksgården tillsammans bekostade en spira.³⁵

Ett annat tecken på förnyelsen under 1600-talets första decennier är att man införskaffade en ny predikstol, kyrkans nuvarande, som beställdes i Stockholm 1617.³⁶ På baldakinen ovanför predikstolskorgen står årtalet 1618, men fastän murmästare, snickare och målare redan året innan enligt räkenskaperna fått betalt för sitt arbete, dröjde det till 1624 innan bildsnidaren Mats Jönsson var klar med sina ”beläten” och predikstolen helt färdig. ”Belätena” är troligen identiska med några snidade figurer som föreställer kvinnliga ”dygder” och som i dag finns i det så kallade Mariakoret i kyrkans nordvästra del, men som tidigare stod på predikstolstaket.³⁷ I nischer runt om predikstolskorgen står några små, snidade figurer, alla utom en på en fotplatta med namnet inskrivet, men även utan sina namn är de lätta att identifiera genom att de är framställda tillsammans med sina attribut: från vänster Matteus (ängel), Markus (lejon), Johannes Evangelisten (örn), Kristus, Lukas (oxe) och Andreas (Andreaskors). Den som saknar fotplatta hade gått att identifiera om han haft sitt attribut kvar, men det är också borta.

Av inskrifter samt bomärken framgår att följande personer bidragit till predikstolen: Anna Nilsdotter (ANNA NILSD), Christoffer Olsson (CHRIS OLFS), Carin Andersdotter (CARIN ANDSD), Mats Göransson (MATS IO), Per Eriksson (Per Erichson). Av dessa torde Kristoffer (Christoffer) Olsson, vara den mest kände (se vidare nedan). Hans och hans hustrus bomärken finns på en lambrekin på predikstolens tak. Också dåvarande kyrkoherden i församlingen, Jonas Palma, hade bidragit till predikstolen. Han var gift med en dotter till sagde Kristoffer Olsson. Till predikstolen bidrog även enligt Hammarström landshövdingen Peter Kruse och kopparköparen Peder Ersson.³⁸

När den var ny kunde predikstolen säkert tävla med altarskåpet i koret i frågan om färggrannhet och guldglans medan den idag däremot knappast skulle kännas igen av sina givare bergsmännen eftersom den vid kyrkans restaurering 1898–1901 berövades all färg och förgyllning.

En av dem som bidragit till predikstolen var som nämnts Kristoffer i Nor, en viktig person i Stora Kopparbergets historia. Krist-

offer (Christoffer) Olofsson (Olsson) i Nor (Noret), adlad Gyllenknoster, var en av de ledande bergsmännen och kyrkvård i Stora Kopparbergs kyrka. 1604 hade han bevistat herredagen i Stockholm, och köpte 1608 gården Nor eller Noret, sedermera Gamla Kungsgården i Falun, som låg på nuvarande järnvägsområdet nedanför kyrkogården.³⁹ 1620 utnämndes han till borgmästare. Den 30 januari 1621 adlades Kristoffer i Nor av Gustav II Adolf och tog sig då namnet Gyllenknoster efter ett arbetsredskap i gruvan; ett knoster (eller knöster) var en stor och tung slägga som användes vid stenarbete. Det fanns också med i hans vapen, som enligt sköldbrevet innehöll ”en blå bergzman uth ett gult fiell medh sin brinnande lampa på hufwudet, hafwandes i wenstra handen en hake satt i berget och i högra handen en knöster i fullt slag, att drifwa på haken och bryta berget. Ofwan oppå en lykt Tornerhielm och på hielmen tu knöster med guhlskaftt i kors”. Hans ”begravningsvapen”, huvudbaneret som burits i hans begravningsprocession, satt ”häftad med en Guldkedja wid Hög-chors balken” i kyrkan fram till 1685, då det togs ned i samband med att kyrkans nya kor skulle byggas; det är sedan dess försvunnet.⁴⁰

Fig. 4. Koppartavla med vapensköldar runt Kristus som Salvator, världens frälsare. Stora Kopparbergs kyrka. Foto förf.

Från 1634 och drygt sextio år framåt möttes kyrkobesökarna redan vid ingången av en påminnelse om bergsmännen och deras omsorger om kyrkan: en nästan meterhög, förgylld koppartavla på kyrkporten. I början av 1700-talet flyttades den inomhus och sattes på dörren till vapenhuset. I dag intar den en mer obemärkt plats på en av pelarna inne i kyrkan (Fig. 4).⁴¹

I tavlans mitt står Kristus på världsklotet med en korsglob i ena handen och den andra höjd till välsignelse, omgiven av sol, måne och stjärnor inuti en oval ram av flätade lagerblad. På en liten sköld som sticker upp ovanför tavlan står inskriptionen ”M. Laurentius Nicolai Blackstadius Pastor”, dåvarande kyrkoherden Laurentius (Lars) Blackstadius.⁴² I tavlans övre hörn finns inskriften SALVATOR MUNDI SALVA NOS (Världens frälsare fräls oss), och på sidorna om den flätade ramen bokstäverna IP och SD. Runt kanten, i relief, finns vapensköldar med bomärken och initialer för tjugoen av bergsmännen vid Kopparberget.

Koppartavlans beskrevs för första gången av Hammarström i hans ”Märkvärdigheter” från 1789. Gerda Boëthius har i sin inventering av kyrkan från 1941 med hjälp av släktexperten Helmer Lagergren försökt identifiera vilka bergsmän som finns representerade på tavlan.⁴³ I en artikel i *Gammalt och nytt från Dalarna*,

1947, ifrågasätter Ernst Lyberg vissa av Boëthius resultat; några av hans viktigaste invändningar redogörs för här nedan.

Bokstäverna IP och SD tolkade Boëthius som initialerna för Ingolf Persson och Simon Depken (d. y.).⁴⁴ Att IP står för Ingolf Persson framstår enligt Lyberg som helt plausibelt eftersom denne 1634, samma år som tavlan sattes upp, hade blivit landsdomare i Österdalarnas domsaga.⁴⁵ Det är uttydningen av SD som initialerna för Simon Depken, som gör honom misstänksam mot Boëthius tolkning. Simon Depken var son till Klas (Claes) Depken i Falun, i sin tur son till den kände Simon Depken, som styrde ett av sin tids rikaste köpmanshus i Sverige med verksamheten förlagd både till Stockholm och till Västerås; han blev så småningom en av de största utskepparna av koppar.⁴⁶ När Simons son Klas gifte sig med en dotter till den tidigare omtalade Kristoffer Olsson i Nor, hamnade en gren av familjen Depken i Falun.⁴⁷ Klas son Simon (d. y.) utsågs 1649 till syndicus i Falun efter att förut ha tjänstgjort i Kämnärsrätten, men var, som Lyberg påpekar, vid tiden för tavlans tillkomst ännu bara en ung studerande, nämligen student i Uppsala 1632 och i Rostock 1635.⁴⁸ Det är därför enligt Lyberg knappast troligt att ”SD” står för Simon Depken utan Lyberg tolkar i stället bokstäverna I P S D tillsammans såsom stående för ”Jesus Pontifex Summus Dei”, d.v.s. Jesus, Guds överstepräst.⁴⁹

Att initialerna EE står för bokhållaren Erik Eriksson (Ersson), som också Boëthius förmodade, är otvivelaktigt enligt Lyberg, liksom att IT står för Johan Trotzig och AI för Anders Jöransson. Inte heller att PH i den lodräta raden sköldar till vänster syftar på en Peder Hansson är fel, däremot är det fel Peder Hansson – inte den i Främby bosatte Peder Hansson, som Boëthius antar, utan bergsfogden med samma namn i Falun (Peder Hanssons i Främby sköld återfinns på ett annat ställe i tavlan). En verklig feltolkning gjordes för initialerna PK, vilka Boëthius har tolkat som tillhöriga guldsmeden Peter Kruse, men som Lyberg påpekar har ingen guldsmed med det namnet påträffats i urkunderna, däremot en guldsmed vid namn Peter Krull, även kallad Peter Guldsmed. Han var en mycket inflytelserik person vid Kopparberget, och hade 1631 valts till rådman. På egen bekostnad hade han skaffat en mässkrud till kyrkan.⁵⁰ PK bör därför syfta på Peter Krull och ingen annan.

För fler om- och nytolkningar av koppartavlan hänvisas till Lybergs även i övrigt mycket läsvärda uppsats, som avslutas av en diskussion om tavlans funktion. Lyberg anser i likhet med Boëthius att den satts upp till minne av en donation bergsmännen gjort

till kyrkan, men håller inte med om att det var till minne av några stora arbeten i kyrkan.⁵¹ De skulle i så fall ha nämnts av Hammarström, påpekar Lyberg, och lanserar teorin att donationen i fråga utgjordes av – koppartavlan själv(!). Direkt felaktig är Gunnar Redelius förmodan att den sattes upp som en minnestavla över kyrkoherde Blackstadius; Redelius har tydligen inte uppmärksammat att koppartavlan tidigare suttit på kyrkporten och att den sattes upp där 1634 medan Blackstadius ännu var i livet; han dog 1640.⁵²

Ett annat mycket konkret minne av bergsmännen och samtidigt ett vittnesbörd om den centrala roll Stora Kopparbergs kyrka spelade i deras tankevärld är ett dopfat av silver i kyrkan, som ”de tjugofyra äldste” bland bergsmännen tillsammans med bergmästaren år 1647 skänkte till kyrkan, som tack för att alla undkommit oskadda i ett svårt ras i gruvan. Det har i sin mitt en graverad sköld med Bergslagens vapen, två bälgar och flammor, och inskriften Ao: 1647: ÄR DENA SKÅLEN AF SAMTLIGE; BERGSLAGEN, TIL GAMLA KOPPERBERGS KIRKAN FÖRERATT. Dopfatet ersattes 1951 av ett kopparfat.⁵³

Eftersom dopfatet skänktes till tack för att de klarat sig undan ett ras utgör det i egentlig mening en votivgåva, motsvarande de miniatyrskropp som finns i många kyrkor i kuststäderna.⁵⁴ Bruket att ge en votivgåva som tack för en mirakulös räddning, tillfrisknandet efter en svår sjukdom eller motsvarande upphörde officiellt i Sverige efter reformationen; Luther hade varit bestämt emot votivväsendet, en uppfattning som togs upp av de svenska reformatorerna och i sin tur gav den svenska kungamakten ett gott argument för att beslagta alla mer värdefulla votivgåvor från kyrkan.⁵⁵ Gåvor till helgonen förekommer inte heller i Sverige efter reformationen; däremot kunde sjömännen fortsätta att skänka votivskropp även under 1600- och 1700-talen.⁵⁶ Men, som Peter Gillgren påpekar i sin avhandling *Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden* (2005), är beteckningen votivskropp egentligen felaktig eftersom dessa inte kan förbindas med några mirakulösa räddningar, som var fallet med de äldre votivskroppen. Därför gör dopfatet i Stora Kopparbergs kyrka bättre än de skäl för namnet votivgåva.

Ett iögonenfallande inslag i Stora Kopparbergs kyrkas 1600-talsinteriör måste ha varit alla målade trätavlor på väggar och pelare. Flera av dem var så kallade epitafier, bilder uppsatta till minne av någon avliden, ett bruk som hade kommit till Sverige

i slutet av 1500-talet.⁵⁷ Ordet är en sammansättning av grekiskans *epi* (på, över, efter, vid) och *tafios* (grav) och påminner i sin ursprungliga betydelse om att epitafiet till en början intimt hörde ihop med en grav inne i kyrkan och helst skulle vara uppsatt precis över den, ett samband som sedan försvann. Fram till mitten av 1600-talet bestod de flesta epitafierna av bemålade, inramade träskivor, sedan började de göras i sten och fyllas med skulpturer. De målade epitafiernas bilder följer gärna samma mönster med ett huvudmotiv som oftast hämtats ur Jesu liv; Korsfästelsen är det vanligaste motivet, därefter följer Uppståndelsen och Gravläggningen.⁵⁸ Kring huvudmotivets grupperar sig den döde/döda och hans/hennes familj med både levande och döda familjemedlemmar.⁵⁹

Ännu på Hammarströms tid i början av 1800-talet fanns det arton epitafier i Stora Kopparbergs kyrka, sexton av trä och två av sten. Med ett par undantag var alla tillkomna under 1600-talets lopp, det stora flertalet dessutom under århundradets första hälft. I dag finns bara de två stenepitafierna kvar, båda tillverkade mot mitten av 1600-talet i svart, brun, grågrön och vit ådrig marmor och så lika varandra att de troligen har samme upphovsman. Kanske var det Simon Jöransson Hack (Hake, Hacke), en av de få stenhuggare som är kända till namnet i Falun vid den här tiden. Han hade invandrat från Pommern. 1637 omnämns han som gesäll vid Kopparberget, 1647 som mästare med en gesäll. 1643-50 deltog han med sina gesäller i uppförandet av Kristine kyrka, och slog sig senast 1656 ned i Boda. Hans dotter Anna ("Tysk-Annika"), dömdes till döden i häxeriprocesserna i Katarina församling i Stockholm och avrättades den 5 augusti 1676.⁶⁰

Det ena epitafiet är tillägnat Jakob Eriksson (d. 1646), som varit bokhållare över kopparhandeln i Falun. Det kröns av en draperad figur – troligen den uppståndne Kristus – på en vapensköld med en gruvdräng som håller en lans. På krönets sidor halvliggert två romerska krigare med sköld och svärd, ett vanligt inslag i tidens dekorativa figurgalleri, bland annat på dörröverstycken, men som också kan tolkas som de romerska soldater som vaktade Jesu grav. Längst ner står två kvinnliga "dygder" med böcker i händerna.⁶¹

Det andra stenepitafiet är över direktören vid Kopparbergets kanongjuteri, Johan Trotzig (d. 1647). Överst står Ryktet och förkunnar med en basun den dödes ära. Därunder finns det Trotzigska vapnet flankerat av allegoriska kvinnogestalter: t.v. Tron

med ett kors och t.h. Måttfullheten med en duva, båda halvliggande. På sockeln står t.v. Hoppet med ankare, t.h. en kvinna med en kalk, en symbol för Kyrkan.

Träepitafierna är som nämnts alla försvunna, men kan i viss mån rekonstrueras med hjälp av äldre beskrivningar, inventeringar etc. Det äldsta var troligen det som hängde mitt i kyrkan på tredje pelaren på nordsidan och som var tillägnat Kristoffer i Nor och hans familj. Enligt en inskrift, som citeras av Hammarström, målades det 1618, och innehöll en framställning av *Uppståndelsen* omgiven av Kristoffer med familj. När tavlan målades var denne fortfarande i livet (han dog 1628), medan samtliga andra avbildade, två hustrur, fem söner och tre döttrar, var döda.⁶² På ”andra pelaren ifrån stora dörren” placerades samma år, kanske samtidigt, ett epitafium över två av Kristoffers i Nor döda barnbarn, Anna (+1610) och Elisabeth Depken (+1611). De två systrarna stod bland andra tillbedjande personer kring en framställning av *Kungarnas tillbedjan*.⁶³

1619 uppsattes ett epitafium till minne av bergsmannen Anders Jönsson på Östborn, och 1621 ett över Jöns Albrechtsson (Svinhufvud), en son till landsdomaren Albrecht Svinhufvud som omkom när han skulle ned och bese arbetet i gruvan. På epitafiet över Hans Donkan (Donken) (d. 1623), även kallad Skotte (han var från Skottland), syntes förutom han själv hans två hustrur, varav den ena var i livet när epitafiet sattes upp 1626, och tolv barn, av vilka två söner och fyra döttrar redan låg begravda i kyrkan.⁶⁴

Ett annat epitafium, uppsatt 1633 ”på tredje pelaren mitt emot lilla dörren”, var tillägnat Lars Hansson i Piltare (d. 1626) och innehöll en framställning av *Kristi förklaring*, kring vilken Lars Hansson med sex söner och tre döttrar böjde knä. 1637 placerades ”väster om södra dörren” ett epitafium över barberaren (den tidens kirurg, fältskär), rådmannen och riksdagsmannen Ludvig Otto, avbildad tillsammans med hustrun Anna Hansdotter, sju söner och fyra döttrar.⁶⁵ Det hade överst en målning av *Törnekröningen* och därunder *Nedtagandet från korset*.

På ”4:e Södra Pelaren ifrån stora dörren” – mittemot predikstolen – satt ett epitafium över kyrkoherden Jonas Palma, som tillsammans med hustru och två söner och två döttrar var avbildad på knä inför en framställning av *Korsfästelsen*. Hammarströms beskrivning av ”epitafiet” innehåller en intressant upplysning; enligt en inskription skulle det ha målats 1625 medan Jonas Palma ännu var i livet, han avled först 1642. Det var alltså inte ett epitafium,

utan en minnestavla som satts upp med anledning av att Jonas Palma 1625 lämnade Falun för kyrkoherdetjänsten i Torstuna i Södermanland, där han slutade sina dagar.⁶⁶

Även andra tavlor i kyrkan hade blivit uppsatta långt före "huvudpersonens" död. Dit hör den redan nämnda över Kristoffer i Nor och en som Mårten Larsson i Gruvriset, en av de 24 äldste (och som förekommer på den ovan nämnda koppartavlan), lät sätta upp 1632 på samma pelare som Kristoffers, en trätavla med målningar av *Uppståndelsen* och *Himmelsfärden* ovanför *Korsfästelsen* och inskriften: GUDHI TIL ÄHRA, DETTA GUDHS HUS TIL BEPRYDNING HAFVER VÄLACHTAD MÅRTEN LARSSON I GRUFRISET SIGH OCH HANS EFTERKOMMANDE TIL ÅMINNELSE DENNA TAFLA UPSÄTTJA LÅTIT. ANNO 1632. Eftersom Mårten Larsson dog först 1648, var inte heller den tavlan ett epitafium i egentlig mening, utan mer en prydnad som också skulle hugfästa givarens namn.

Det sistnämnda exemplet öppnar för en intressant aspekt av bergsmännens bildbruk och deras förhållande till Stora Kopparbergs kyrkas inredning. Det är uppenbart att det var viktigt för dem att kyrkorummet var både rikt och vackert inrett, men det är också tydligt att det hade en viss betydelse vad bilderna föreställde. En genomgång av motiven på de ovan uppräknade, målade epitafierna (eller motsvarande) ger nämligen vid handen att det bara är *Korsfästelsen* och *Uppståndelsen* som återkommer fler än en gång, annars fanns varje motiv bara en gång. Epitafierna bildade på så sätt en kronologisk bildsvit från Jesu födelse (*Konungarnas tillbedjan*), via *Kristi förklaring* och *Törnekröningen* till *Korsfästelsen*, *Nedtagandet från korset*, *Uppståndelsen* och slutligen *Himmelsfärden*. Det är så slående att det knappast kan vara en slump och det är därför möjligt att vi här, om än i liten skala, har haft ett så kallat luthersk-evangeliskt bildprogram. Ett sådant, men mycket mer utvecklat, skulle senare fylla Tyska kyrkan i Stockholm, där konterfejarna Carl thor Högh och Johann Georg Philip mellan åren 1660 och 1665 försåg kyrkan med omkring 120 målningar, varav 91 hade motiv ur Bibeln.⁶⁷ Inspirationen till Tyska kyrkans bildsvit kom från Tyskland, där sådana bildprogram ordnats i lutherska kyrkor redan under andra hälften av 1500-talet. Via Tyska kyrkans församlingsmedlemmars kontakter med sina forna hemtrakter förmedlades idéerna till Sverige. Att en kronologiskt uppbyggd bildsvit med motiv ur Jesu liv hade börjat byggas upp ännu i till Falun, om än i mycket blygsam form, förvånar inte. Som

framgått, var det mycket man var först med när det gällde Stora Kopparbergs kyrkas inredning och i samtliga fall kom de nya idéerna från Tyskland.

Ifall det har handlat om ett genomtänkt bildprogram bör det kunna skrivas på kyrkoherde Blackstadius konto eftersom alla de ovan nämnda epitafierna/målningarna fanns på plats när han gick bort 1640. Ett tänkbart scenario är att den, som ville låta sätta upp ett epitafium eller motsvarande först gick till kyrkoherden och förhörde sig om ett lämpligt motiv, sedan till konterfejaren för att göra sin beställning

Ett viktigt motiv saknades emellertid ännu i bildprogrammet vid tiden för Blackstadius död, utan det blev komplett först 1666 i samband med uppsättandet av epitafiet över Olof Jonsson och hans familj. Enligt Hammarström var det i ”moderne smak” och innehöll förutom namnen på familjemedlemmarna en framställning av *Nattvarden*, ett i alla lutherska bildsviter självskrivet motiv.

Konklusion

Som ovanstående ”rekonstruktion” av Stora Kopparbergs kyrkas interiör från tiden för dess grundande och framåt, har kyrkorummet långt in på 1700-talet ha fungerat som ett för bergsmännen och deras familjer gemensamt, offentligt rum, som de satte en ära i att hålla prydligt och representativt och säkert gärna visade upp för besökare utifrån.

Man kan samtidigt uppfatta hela kyrkobyggnaden som bergsmännens ”kollektiva minne”, genom att det överallt, dels i byggnaden som sådan, till vilken bergsmännen bidragit ändå från dess tillblivelse, dels och framför allt i själva kyrkorummet, fanns sådant som minde om dem som levde och de som hade levat i trakten av Stora Kopparberget och om händelser som timat. I själva verket hade bergsmännen genom sin omsorg om kyrkan, manifesterat i form av gåvor och bidrag av olika slag, i vissa avseenden förvandlat byggnaden till ett monument över sig själva.

Ifall medvetenheten hade varit större om det unika i Stora Kopparbergs kyrkas 1600-talsinredning vilken till stora delar ännu var intakt när kyrkan renoverades i början av 1900-talet, hade kanske renoveringen skett med större varsamhet än vad som blev fallet; i stället utplånades bergsmännens kyrkas bildvärld genom den nästan fullständigt.

LITTERATUR

- Anrep-Bjurling, J., 1993, *Rättfärdiggörelse genom tro. Läktarmålningarna i Tyska S:ta Gertruds kyrka i Stockholm 1659–1665*, Nyköping.
- Boëthius, B., 1965, *Kopparbergslagen fram till 1570-talets genombrott*, Uppsala.
- Boëthius, G., 1932, *Kyrkorna i Falu domsagas södra tingslag*, Stockholm (Sveriges kyrkor, 37).
- Boëthius, G., 1941, *Falu stads kyrkor*, Stockholm (Sveriges kyrkor, 52).
- Bonnier, A. C., 2010, "Medeltidens kyrkor", i *Dalarna. Landskapets kyrkor*. Riksantikvarieämbetet (Forskningsprojektet Sockenkyrkorna. Kulturarv och bebyggelsehistoria), Stockholm.
- Chevalier, U., 1892–1921, *Repertorium hymnologicum. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine depuis les origines jusqu'à nos jours*, Louvain.
- Corswant-Naumburg, I., 1999, *Huvudbanér och anvapen under stormaktstiden*, Uddevalla.
- Forssman, E. 1961, "Medeltida träskulptur i Dalarna". *Dalarnas hembygdsbok*. Falun.
- Gardell, S., 1946, *Gravmonument från Sveriges medeltid*, Göteborg.
- Garmo, S., 2003, *Stora Kopparbergs kyrka*.
- Gillgren, P., 1995, *Gåva och själ. Epitafiemåleriet under stormaktstiden*, Uppsala.
- Hammarström, E., 1789, *Äldre och nyare märkvärdigheter wid Stora Kopparberget*. Andra samlingen. "Om Stora Koppar Bergslagens Gamla kyrka och dess Märkvärdigheter", Falun.
- Ingelsson, J., 1913, *Jacob Ingelssons berättelse om Stora Kopparberget år 1716*, utg. af Helmer Lagergren, Göteborg.
- Kjersgaard, M., 2004, "Medeltida orglar i Sverige", *Orgelforum* 2004:1.
- Lyberg, H., 1949, *Från Järntorget till Kopparberget*, Falun.
- Rabén, H., 1934, *Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock intill den Prechtska stilens genombrott*, Stockholm.
- Redelius, G., 1981, *Stora Kopparbergs kyrka*, Västerås 1981.
- Rydberg, S. & Ferling, R., 1969, "Samhället kring Berget – den tidigare utvecklingen", *Stora Kopparbergs socken. Historik utgiven av Stora Kopparbergs kommun och Falu stad*, Falun.
- Schlegel, B. & Klingspor, C. A., 1875, *Den med sköldebref förlänade men ej å Riddarhuset introducerade svenska adelns ättar-taflor*, Stockholm.
- Ullén, M., Gotikens kyrkobyggnade, i *Den gotiska konsten*, *Signums svenska konsthistoria* IV, Lund 1996.
- http://sv.wikipedia.org/wiki/H%C3%A4xprocessen_i_Katarina
- Ångström, I. L., 1992, *Altartavlor från renässans och barock. Studier i deras ikonografi och stil 1527–1686*, Stockholm.
- Ångström Grandien, I. L., 1994, rec. av Anrep-Bjurling, "Rättfärdiggörelse genom tro. Läktarmålningarna i tyska S:ta Gertruds kyrka i Stockholm 1659–1665", i *Konsthistorisk tidskrift. Konsthistorisk tidskrift* LXIII, 1994:2.
- Ångström Grandien, I. L., 2010, "Simon Hack", i *Allgemeines Künstlerlexikon*, Bd. 52, Leipzig.

NOTER

- 1 Av 1500- och 1600-talens rika textilskrud återstår intet. Boëthius 1941, s. 58–61.
- 2 Johansson 1969, s. 168.
- 3 Johansson 1969, s. 165.
- 4 Boëthius 1941, s. 11, s. 26ff.
- 5 Ullén 1996, s. 129.
- 6 Bonnier 2010, s. 34.
- 7 Redelius 1981, s. 2-3.
- 8 Nordin 2008, s. 93.
- 9 Boëthius 1941, s. 62.
- 10 Rydberg & Ferling 1969, s. 24.
- 11 Gardell 1946, I, s. 508 Nr. 759, samt Gardell 1946 II, s. 290 för bild. I bildtexten står felaktigt namnet Ingegialsson och dödsåret 1510.
- 12 Ingelsson 1913, s. 7.
- 13 Boëthius 1941, s. 50, samt Garmo 2003, s. 8.
- 14 Boëthius 1932, s. 208. Dateringen återfinns endast i den tyska bildtexten till dopfunten.
- 15 Ibid., s. 165.
- 16 Nordin 2009, s. 193.
- 17 Boëthius 1932, s. 165. Den latinska texten i avlatsbrevet lyder: "conservacionem sustentacionem et fabricam".
- 18 1983 omdaterade Oscar Reuterswärd de övriga dopfontarna i "Storkyrkogruppen", som han döpte till "Uppsvenska nodfontar" på grund av den mycket framträdande noden hos vissa av dem, till 1420-talet, en datering som jag ifrågasätter i en kommande uppsats i *Dalarnas Hembygdsbok* 2013.
- 19 Se Chevalier 1892–1921.
- 20 Redelius 1981, s. 6.
- 21 En av madonnorna står i dopkapellet i kyrkans nordvästra hörn, den andra i sakristian. De har av Boëthius uppfattats som om de kom från två olika helgonskåp och hon daterar dem därför något olika, men Erik Forssman har visat att de ursprungligen suttit ihop rygg mot rygg och, omgivna av en strålkran stående på månskäran, som "apokalyptisk Jungfru" hängt fritt i kyrkan. Att Madonnan på så sätt hade två "framsidor" men ingen "baksida" förklaras av att hon skulle kunna betraktas från två håll. Forssman 1961, s. 115.
- 22 Forssman 1961, s. 114–115, Redelius 1981, s. 8.
- 23 Ångström 1992, passim.
- 24 Gerda Boëthius anger felaktigt att porträttet föreställde Björn i Varggården. Enligt Jacob Ingelsson var Knut Pedersson dotterson till denne Björn i Varggården, något som utgivaren av Ingelssons handskrivna text, Helmer Lagergren, påpekar är orimligt då han levde i 1400-talets början och Knut Pedersson i slutet av 1500-talet. Jfr Hammarström 1789, s. 88 ff., 134 f.
- 25 Rydberg & Ferling 1969, s. 42.
- 26 Om orgeln, se Redelius 1981, s. 16. Att det funnits en äldre orgel var okänt för Mats Arnberg när han skrev sin uppsats *Musiken i Falun under 300 år* (1945, nytryck 2008). Den "Hans organist" som 1608 fick 20 Dlr på sin lön, var enligt honom syster till Totte Mattssons bidrag till denna antologi.
- 27 Kjersgaard 2004:1, s. 18.
- 28 Boëthius 1941, s. 41, Hammarström 1789, s. 59.
- 29 Ångström 1992, s. 320.
- 30 Porten smältes ned 1785 för att användas till den nuvarande. Redelius 1981, s. 4.

- 31 Lyberg 1949, s. 65.
- 32 Nuvarande Kråkgränd i Gamla stan är uppkallad efter honom.
- 33 Lyberg 1949, s. 65. Se även Hammarström 1789, s. 65..
- 34 Lyberg 1949, s. 67.
- 35 Boëthius 1941, s.
- 36 Garmo 2003, s. 9.
- 37 Redelius 1981, s. 10. Boëthius 1941, s. 49, antar att de tillhört 1600-talsinramningen till altarskåpet, eller möjligen korskranket.
- 38 Hammarström 1789, s. 57.
- 39 Schlegel & Klingspor 1875, s. 158.
- 40 Boëthius 1941, s. 71. Eftersom han avled utan söner slöt han sin ätt på svärdssidan.
- 41 Tidigare trodde man den var av gjutjärn. Boëthius 1941, s. 71. Porten smältes ned 1785 för att användas till den nuvarande. Redelius 1981, s. 4.
- 42 Ett målat porträtt av honom finns bevarat i kyrkan, avbildat i Boëthius 1941, s. 72 f.
- 43 Boëthius 1941, s. 72 f.
- 44 Boëthius 1941, s. 72.
- 45 Lyberg 1947, s. 210.
- 46 I Västerås domkyrka står fortfarande den av Simon Depken skänkta, Lübeck-tillverkade, rikt dekorerade dopfunten av trä med tillhörande skrank. Simons son Simon (Simonsson) Depken d.y. gifte sig *inte* med en dotter till Kristoffer Olsson i Nor, som det står i en del äldre källor.
- 47 Lyberg 1949, s. 172 stamtavlan över familjen Depken. Klas Depken d.y., en son till Klas Depken och Elisabet Kristoffersdotter, adlades 1676 Anckarström och kungamördaren härstammade från hans styvson varpå ätten bytte namn till Löwenström.
- 48 Lyberg 1947, s. 210.
- 49 Ibid., s. 210. Tolkningen omnämns inte i Redelius 1981, däremot i Garmo 2003.
- 50 Ibid., 1947, s. 211.
- 51 Boëthius 1941, s. 72.
- 52 Jfr också Boëthius 1941, s. 72.
- 53 Garmo 2003, s. 8.
- 54 Ordet syftar i sin ursprungliga betydelse på infriandet av ett avgivet löfte, latin *votum*. Katolska votivbilder bär ofta inskriften *ex voto*, enligt löfte.
- 55 Gillgren 1995, s. 38.
- 56 Ibid., s. 40.
- 57 Ibid., s. 20.
- 58 Ibid., s. 124.
- 59 Ett så kallat communionmotiv av latinets *communio*, gemensamhet, gemenskap, gemensam besittning, delande av någonting.
- 60 Han var född 1605 i Rewal/Rewahl i Pommern eller i Mecklenburg, d. 3. 3. 1672 i Boda/Dalarna. Ångström Grandien 2010. Se även: http://sv.wikipedia.org/wiki/H%C3%A4xprocessen_i_Katarina
- 61 Boëthius 1941, s. 66. Hammarströms uppgifter har av Boëthius kompletterats med uppgifter ur kyrkans arkivalier etc. och därför hänvisar jag till Boëthius fast uppgiften kanske kommer från Hammarström.
- 62 Boëthius har, kanske för att den andra hustrun avled 1614, angivit 1614 som det år det sattes upp. Eller också är det ett fel i citatet från Hammarström; han säger att det sattes upp 1618. Boëthius 1941, s. 67.
- 63 Boëthius 1941, s. 66.
- 64 Ibid., s. 68.
- 65 Ibid., s. 68.
- 66 Det målade epitafium över Palma som i dag finns i Stora Kopparbergs kyrka, målades 1936 av Kerstin Lundberg som en kopia av det i Torstuna kyrka. Redelius 1981, s. 11.
- 67 Anrep-Bjurling (1993), s. 11 samt passim.

Personregister

A

- Abrahamsson, Henrik (d. 1656). Kantor i Gamla kyrkan, Rector Cantus vid trivialskolan. 102, 109
- Adolf I, hertig (1526–86), hertig av Holstein-Gottorp, son till Fredrik I av Danmark och Sophie av Pommern. Stamfader för Holstein-Gottorpska ätten. G. m. Kristina av Hessen. 249
- Adolph, Carl Fredric (döpt 1700), hovkapellet, ”morian”. 119, 131
- Agricola, Georg (1494–1555), läkare och humanist i S:t Joachimsthal i Böhmen. 181, 182, 190
- Albert, Heinrich (1604–51), tysk kompositör och poet. 128
- Albrechtsson, Jöns (Svinhufvud) (d. 1621), son till *Albrecht Svinhufvud. 302
- Alexander den store (f. 356 f. Kr.), kung av Makedonien (reg. 336–23 f. Kr.). 91, 9
- Anckarström, Klas (Claes) Depken d. y. (1627–1702), adlad A., gruvskrivare, bruksägare, rådman, assessor i bergskollegium. Son till *Klas Depken d. ä. 238, 299, 307
- Andersdotter, Carin. 297
- Andersson, Lars på Bergsgården, bergsman. 297
- ANDREWS, MALCOLM. 251
- Angelmann, Adelheit, g. m. *Gabriel Busch, änka efter rådmusikanten i Kiel Johann Caspar A., syster till hovtrumpetaren *Herman Pfeffer. 116
- Apelblad, Jonas (1718–86), lagman, docent orientaliska språk, Uppsala. Skrev reseskildringar. 70
- Arhusia, Christina, g. m. *Anton Svab, mor till *Anton von Schwab. 233
- Archimedes (ca 287 – ca 212 f. Kr), grekisk matematiker, fysiker, astronom. 223
- Aristoteles (384–322 f. Kr.), grekisk filosof, logiker, vetenskapsman. 89, 94–95, 205, 207, 217, 219
- ARNBERG, MATTS. 96, 99–100, 102, 109, 128–129, 306
- Arndt (Arnd), Johann (1555–1621), tysk teolog. 15
- Arndt, Ernst Moritz (1769–1860), professor i historia, diktare, kompositör. Reste i Sverige 1804. 150
- Augustinus, Aurelius (354–430), kyrkofader. 160–162
- Aurelius, Aegidius Matthiæ (d. 1618), rektor scholæ i Uppsala, stadsskrivare i Stockholm. Författare till en räknelära. 30–36
- Ausonius (ca 310–395), latinsk poet och retoriker. 70

B

- Barlaeus, Caspar (1584–1648), holländsk humanist, teolog, poet, historiker. 70
- Bayly, Lewis (1565–1631), biskop i Bangor i Wales. 18
- Becker, Dietrich (ca 1623–ca 1679) tysk violinist och kompositör. 129
- Benedicti, Samuel (Salemannus, Salamontanus) (1629–77/78), konrektor. 102, 102, 125
- Benzelstierna, Lars (1719–1800) professor i grekiska i Uppsala, biskop i Västerås stift. 295
- Bergia, Helena Andersdotter (1662–1698), g. m. *Anton Svab, mor till *Anders Svab, dotter till Andreas Bergius och Beata Mårtensdotter. 233, 263, 265, 266, 270, 275, 278, 281–284

Bergius, Andreas, prost och kyrkoherde i Norrbärke. G. m. Beata Mårtensdotter. Far till Helena Bergia. 275

Bergman, Oloff (d. 1677), hovtrumpetarkåren. 177

Bille, Ludvick (d. 1640) tillhörde 1607–36 de svenska spelmännen vid hovet, från 1636 till sin död hovkapellmästare. 116

Blackstadius, Laurentius (Lars) (1590–1640), fr. 1625 kyrkoherde i Falun. G. m. *Anna Troilia. 298, 300, 304

BOËTHIUS, BERTIL. 198

BOËTHIUS, GERDA. 128, 289, 292, 298, 299, 306

Bohn, Conrad d. y. (d. 1710), hovkapellet, son till Conrad B. d. ä. 113, 115

Bohn, Conrad d. ä. (d. 1678), hovkapellet, far till Conrad B. d. y. 113, 115

Boij, Anders Henriksson (d. 1668), handelsman och rådman i Stockholm, 1663 borgmästare där. Grundade flera bruk, däribland Laxå och Lassona. Far till Anton B. 180

Boij, Anton von (1631–1710), brukspatron på Lassåna herrgård. Adlades 1676 av Karl XI. G. m. Magdalena Coyet, dotter till kanslirådet Peter Julius Coyet. 173, 177, 180, 183, 184

Bonde, Carl (1581–1652). 1607–21 ståthållare över Dalarna, 1612–21 ståthållare Kopparbergslagen, Österdalarna, Österbergslagen. G. m. 1. Beata Gustafsdotter Oxenstierna. 2. Beata Sparre. 125

BONNIER, ANN-CATHERINE. 289

BORST, ARNO. 163

Boy, Jurg Ulrich, Karl Gustav Wrangels hov, hovtrumpetarkåren. Styvson till *Heinrich von der Lühe, g. m. *Anna Wansania. 116, 117

Boy, Willem (ca 1520–92). Bildhuggare, arkitekt från Nederländerna. 241

Brahe, Nils (1633–1699). Brorson till Per B. d. y.; ärvde Bogesund efter denne. 262

Brahe, Per d. y. (1602–1680), riksråd, greve till Visingsborg. Son till Abraham Pedersson Brahe, sonson till Per B. d. ä. 211, 262, 263, 266

Brahe, Per d. ä. (1520–1590) greve till Visingsborg, riksråd. Son till Joakim Brahe och Margareta Eriksson (syster till Gustav Vasa). G. m. Beata Gustafsdotter Stenbock. 178, 179

Brandes, Margareta, g. m. *Christian von Eussem, *mor till Cristina von Eussem. 275

Bremer, Fredrika (1801–1865), svensk författare. 150

Brenner, Sophia Elisabeth (1659–1730), svensk författare. 184

Brink, Sven, bankkommissarie, Stockholm, g. m. *Maria de la Vallée. 233

Bruun, Paul, medhjälpare på orgel i Gamla kyrkan, Falun. 106, 108

Burea, Margareta Zebrozyntia (Sebroensis) (d. 1594), ”Stormor i Dalom”. G. m. 1) *Elaus Engelberti Terserus. 2) *Uno Troili (Troilius).

Bureus, Anders (1571–1646), adlad Bure, ”den svenska kartografins fader”, generalmatematikus, krigsråd. Kusine till Johannes B. 47, 48, 58

Bureus, Johannes (1568–1652) fornforskare, språkman, vetenskapsman, Sveriges förste riksantikvarie och riksbibliotekarie, nedtecknare av runalfabetet. Kusine till Anders B. 47, 48

Busch, Gabriel (f. 1671), hovkapellet. Son till Hindrick B., g. m. med *Adelheit Angelmann. 116

Busch, Hindrick (d. 1714), hovtrumpetarkåren. Far till Gabriel B. Styvfar till *Anna Regina Mültner. 116

Buschenfelt, Samuel (1666–1706), undermarkscheider vid Koppargruvan. 54

Buscher, Heizo (1564–98), tysk filosof. 31

Buskovius, Daniel (1599–1677), kaplan i Älvdalen. Under Torstensonskriget ledde han 1644 intagandet av Särna och Idre, som sedan dess tillhört Sverige. 121
Byrd, William (ca 1540–1623), engelsk kompositör. 125
Bøhm, Gotfred (Gotfrid) (d. 1677), organist i Århus. 104, 106
Böös, Anna Maria, g. m. *Jean de la Vallée, dotter till Christoffer B. 233, 246
Böös, Christoffer, far till Anna Maria B., borgmästare i Örebro.
Böös, Wilhelm (1624–1676), adlad Drakenhielm, generaltullmästare. Bror till Anna Maria Böös, far till *Maria Eleonora Drakenhielm. 246, 255

C

Caecus, Appius Claudius (ca 340–273 f. Kr.), romersk politiker, diktator. 86
Caesar, Julius (100–44 f. Kr.), romersk general, statsman. 327
Cahun, Peter (d. 1633), köpman och bergsman i Falun. Ursprungligen den skotska släkten Colquhoun, som senare skrev sig Gahun, senare Gaan, Gahn. 187
CARLBORG, HARALD, 184
Carl → Karl o.s.v.
Carlsson, Carl (1642–1728), biskop i Västerås. 11
Casimir → Kasimir
Cedercreutz, Jonas Folkernius (1661–1727), adlad C., friherre, lagman och landshövding i Kopparbergs län, son till *Laurentius J. Folkernius. 84
Cederhielm, Josias (1673–1729), friherre, ämbetsman och politiker; riksråd. 67, 68
Celsius, Olof d.y. (1716–1794), professor i historia Uppsala universitet, biskop i Lund, ledamot Svenska Akademien. Son till Olof C. d.ä. 70
Christophersson, Erik, Grufrisets bergsman. 297
Chrysostomos, John Chrysostom (347–407), biskop av Konstantinopel, kyrkofader, helgon. 15
Cicero, Marcus Tullius (106–43 f. Kr.), romersk filosof, statsman, orator. 219
Clodius, Johannes (1584–1660), trädgårdsarkitekt vid slottet Gottorp, Schleswig-Holstein. 250
CLOUGH, PAUL. 230
Columbus, Christopher (1451–1506) navigatör, upptäckare. 223
Christiersson → Hedraeus
Cominaeus, Philip (1447–1511), fransk historiker. 223, 224
Creutzen, Anders (d. 1690), gruvdräng. 194
Cronström, Peter (1651–1708). Assessor i bergskollegium. 143, 144
Crumbein (Crombein, Krumbein), Hindrich (? Lübeck, d. 1680), 1645–55 kantor i Norrköping, senare Falun. 98, 99, 100, 101, 102, 103
Cuprimontanus → Haquini

D

Dahl, Eric, student i Uppsala. 84
Dahlbergh, Erik (1625–1703), greve, militär, arkitekt, tecknare, g. m. *Maria Eleonora Drakenhielm. 65, 83, 246, 249, 260
Dahlman, Nils Nilsson, borgare i Falun. G. m. *Anna Jönsdotter. 111
Danielsson Lejegossen, Johan (d. 1683). 194
David, Sankt, av Munktorp (d. omkring 1082), engelsk munk, ev. förste missionären i Västmanland. 144, 146
De la Gardie, Magnus Gabriel (1622–1686), greve, rikskansler. G. m. *Maria Eufrosyne av Pfalz. 104, 114, 116, 229, 241–245, 253

de la Vallée, Jean (1625–1696), arkitekt. G. m. Anna Maria de la V. Son till Simon de la V. 233, 242, 246, 247, 253–255

de la Vallée, Maria, g. m. Sven Brink, dotter till Jean de la V. och *Anna Maria Böös. Syster till *Vilhelm Böös. 233, 246

de la Vallée, Simon (efter 1600–1642), arkitekt, far till Jean de la V. 241, 248

Depken, Klas d. ä. (d. 1634), borgare i Västerås, bergsman i Noret, g. m. *Elsabet Kristoffersdotter, son till Simon D. d.ä., far till Kristoffer D. och Klas D. d. y. (adlad Anckarström). 299

Depken, Klas (Claes) d. y. → Anckarström.

Depken, Kristoffer (d. 1682), vågbokhållare, bruksägare, g. m. *Christina Trotzig. Son till Klas D. d. ä.

Depken (Döpken, Döpke) Simon d. ä. (1565–1620), köpman i Stockholm och Västerås. Far till Simon D. d.y. och Klas D. d. ä. 299, 307

Depken, Simon d. y. (1586–1652), syndicus i Falun, son till Klas D. d.ä. G. m. *Kristina Kristoffersdotter. 299

Descartes, René (1596–1650 Stockholm), fransk filosof. 30, 86–90

Dijkman, Ludert, trol. född i Falun (inte son till Petter Dijkman, organist i Gävle), organist, kompositör, 1680 dir. mus. och domkyrkoorganist i Karlstad, 1685 organist i Storkyrkan. 107, 108, 129

Donkan (Donken, även kallad Skott, Skotte på Falan), Hans (d. 1623), bergsman, född i Skottland. 302

DOWNING, LAURA HIDALGO, 165

Drakenhielm, Maria Eleonora, g. m. *Erik Dahlbergh; dotter till *Wilhelm Böös D. 246

Drakenhielm, Vilhelm → Böös, Wilhelm

Drefling, Daniel Knutsson, bergmästare i Falun. 112, 146, 276

Dress, Otto (f. trol. på 1620-talet, d. 1696/97), bergsman, bruksägare, arrenderade Nora och Linde bergslag, Fellingsbro, skrev böcker om järnhantering, åkerbruk m.m. 184

Duncker, David, hovkapellet. 113

Dunte, Ludwig (1597–1639). Präst vid S. Olai kyrka i Reval. 13, 18

Duval (Duwall, Duvalt, Duvaldt), Gustaf (Gustavus, Gustave) (1630–1692), g. m. *Helena Yxkull, friherre, assessor i Bergskollegium, landshövding Stora Kopparbergs län. 98, 103, 106, 107, 114, 143, 238, 254

Duval (Duval), Johan (John), excercitiemästare, 1663–74 dansmästare vid Uppsala universitet, trol. från Skottland. 113

Düben, Andreas d.y. (1632–1665), hovkapellet, son till Gustav D. d.ä. 113.

Düben, Andreas d.ä. (ca 1597–1662), hovkapellmästare, organist, kompositör; son till Andreas D., organist i Danzig, far till Gustav D. d.ä. 113

Düben, Gustaf d.y. (1660–1726), 1707 adlad von D., hovkapellmästare, musikanter, lutenist; son till Gustav D. d.ä. 113

Düben, Gustav d.ä. (1629–1690), hovkapellmästare, organist, kompositör. Son till Andreas D. d.ä. Far till Nicolaus D., Andreas D. d.y. 98, 106, 107, 108, 113, 114, 115, 120, 124, 125, 129

Düben, Nicolaus (1657–1677), hovkapellet, son till Gustav D. d.ä. 113

E

Ehrenstrahl, David Klöcker (1628–1698), adlad E., porträttmålare, hovmålare. 115, 116, 118, 119

Ekman, Carl, kartograf. 232, 259

Ekman, Olof (1639–1713), prost, kyrkoherde i Falun, g. m. *Catharina Fabricia. 10–29, 263–286, 289

Elsius, Johan Petri (1657–1702), apologist, hosp.-präst, komminister i Falun 1702. 239

Elvius d. ä., Pehr (Per, Petrus), (1660–1718), professor i Uppsala, rektor för Uppsala universitet. 183

Epikuros (341–270 f. Kr), grekisk filosof. 87, 94

Ericks, Gert, hovkapellet. 116, 117

Ericksson (Eriksson, Ersson) Häll, Erick (Erik) (1642–1694), bergmästare, borgmästare; g. m. Brita Lybecker. Son till *Erik Johansson, Hälleforsen. 20, 142, 143, 144, 265–286

Ericsson, Emilia f. Steffenburg (1829–1892), Sundborn. 231, 232

Erik XIV (1533–1577), svensk kung (reg. 1560–1568). 133, 190

Eriksson (Ersson), Erik, bokhållare (”tullnär”) vid kopparvägen, Falun, g. m. *Karin Hille. 299

Eriksson, Jakob (1616–1646), bokhållare över kopparhandeln i Falun. 301

Ersson, Erik → Ericksson

Ersson, Peder, kopparköpare. 297

Ersson, Jan (Jon) i Sundborn, bergsman, g. m. *Elisabet Mattsdotter. Far till *Magdalena Johansdotter. 231

Eussem, Catharina von (d. 1691), g. m. *Johan Adam Nordenholm, dotter till Christian von E., kamrer vid Avesta bruk, och *Margareta Brandes. 19, 20, 262–285

F

Fabricia, Catharina, g. m. *Olof Ekman. 12

Fahlberg, Hans, stadsmusikant i Falun 1685–1705. 107

Fahlenius, Ericus (1651–1710), professor i grekiska och orientaliska språk i Perna, Estland, son till *Nils Haquini Cuprimontanus, bror till Jonas F.

Fahlenius, Jonas (Johannes) Nicolai (1674–1748), biskop i Åbo, prokansler Åbo akademi. Son till *N. H. Cuprimontanus, bror till Ericus F

Falck, Andreas, hovtrumpetarkåren, pukslagare vid *Carl Gustav Wrangels hov. 118

Fermat, Pierre de Fermat (1601 eller 1607/8–65), fransk amatörmatematiker. 30

Ficino, Marsilio (1433–1499) italiensk filosof, astrolog, nyplatonist. 94

Fischer, Johann (1636–1705), generalsuperintendent i Livland. 21, 22, 23

Fleming, Eric, president i Bergskollegiet. 146

Folkernius, Laurentius Johannis, prost i Svärdsjö, rektor vid Falu skola, far till *Jonas Cedercreutz.

Forsius, Sigfrid(us) Aron(us), (f. efter 1550, d. 1624), präst i Stockholm och Finland, matematiker, astronom/astrolog, översättare, almanacks- och psalmförfattare. 187

Forsennvald, A., troligen Arvid F. (d. 1709), kommissarie i exekutionskommissionen. 282

Fredrik III (1597–1659), hertig, far till drottning *Hedvig Eleonora. 250, 251

Freinsheim, Johannes (1608–1660), tysk filolog och historiker. 85

Fries, Harald, likbjudare på Södermalm i Stockholm. 116

Fryxell, Erland (1730–1774) lektor, latinskald. 70

Fuchs, Rutger (1682–1753), friherre, överstelöjtnant vid Dalregementet, överståthållare. 84

G

- Gambara (1533–1587), italiensk kardinal, biskop av Viterbo. 252
- Garissoles, Antoine (1587–1650), fransk hugenott, pastor, professor i teologi i Montauban, författare. 73
- Garp, Hans, från 1569 fogde över Hälsingland och Härjedalen, från 1576 i Västerås. 133
- Gassendi, Pierre (1592–1655), fransk filosof. 87, 88, 89, 94
- Geisler, Johan Tobias (1683–1729), markscheider Stora Kopparberget, kartograf, författare. Son till förmannen vid Garphyttan, Christian G. 151, 199
- Geist, Christian (1640–1711), hovkapellet, organist, kompositör. 113, 115, 124, 125
- Gerdes, Henning Johann, teolog och superintendent i svenska Wismar. 87, 89
- GILLGREN, PETER. 300
- Gothus, Laurentius Paulinus (1565–1646), svensk teolog, astronom och ärkebiskop. 82, 219.
- Greitz, Fridrich, hov- och fälttrumpetare. Senare vid hovet i Darmstadt. 117
- Grissbach, Georg (1587–1652) på Salnecke slott, tysk krigare, godsägare, överbergmästare över alla silver-, koppar- och blygruvor i Sverige, bergmästare vid Sala silvergruva. 50
- Groot, Christian, student Uppsala universitet, ev. son till *Johan Adamsson Groth. 84–95
- Grossgebauer, Theophil (1627–1661) teolog i Rostock. 22, 23
- Groth, Bryngel, kopparsmed, död i Säter 1674. 84
- Groth, Johan Adamsson från Säter, inspektör på Forsbacka bruk i Gästrikland, ev. far till Christian Groot. 84
- Grönbeck, Christina, g. m. *Christian Geist. 115
- Gustav Vasa (Gustav Eriksson, f. 1496), svensk kung (reg. 1523–1560). 133, 147, 148, 193
- Gustav II Adolf (f. 1594) svensk kung (reg. 1617–1632). 8, 47, 50, 73, 138, 140, 148, 193, 229, 247, 248, 298
- Gyllenknostrer → Olsson, Kristoffer
- Göransson, Matts (d. 1630), bergsman, bergsfogde i Falun. G. m. *Elisabet Jönsdotter (Svinhufvud). 297

H

- Hades → Pluto
- Hamilton, Hugo Johan (1668–?), general. 68
- Hammarström, Eric (1750–1813), komminister i Falun, historieskrivare. 142, 293, 294, 297, 298, 300–304
- HAMRIN, ÖRJAN, 131, 132
- Hansdotter, Anna (d. 1637), g. m. Ludvig Otto, dotter till *J. M. Cuprimontanus och NN Bertilsdotter. 231, 302
- Hansson, Baltzar, rådman. G. m. Karin Larsdotter. 267
- Hansson, Lars i Piltare (d. 1626), bergsman. 302
- Hansson, Mats vid Gruvan, bergsman. 296
- Hansson, Peder, bergsfogde, bergmästare, från 1641 borgmästare i Falun. 299
- Hansson, Peder i Främby, kyrkvärd, bisittare i gruvrätten och herredagsman. G. m. 2) *Elisabeth Jönsdotter (Svinhufvud). 299
- Haquini, Nicolaus (Nils Håkansson) Cuprimontanus (d. 1687), kollega, apologist, far till *Ericus och Jonas Fahlenius. 39
- Harakerensis, Laurentius Erici, apologist i Falun. 39

Haudreng, Heinrich Friedrich (d. 1676/77) hovtrumpetarkåren, g. m. en dotter till *Bartoldt Ladewich. Far till Anna Maria H., g. m. *Johan Waldow. 116, 118

HAUG, WALTER, 160

Hebel, Markus (d. 1664), sten- och träbildhuggare från Holstein. 243

Hedraeus, Thomas Christersson (Christiersson, Kristiersson) (1606–1673), markscheider, lantmätare, kartograf. 50, 148

Hedvig Eleonora av Holstein Gottorp (1636–1715), g. m. *Karl X Gustav, riksänkedrottning. 96, 120, 243, 244, 247, 250

Heissig, Johann Wilhelm, hovtrumpetarkåren. 117

Hennicke, Anthonius (d. 1698), hovtrumpetarkåren. 117

Hermelin, Olof (1658–troligen 1709), rikshistoriograf, statssekreterare, diplomat. 63–83

Hertig Johan → Johan, hertig

Hertig Karl → Karl IX

Hesseliuss, Peter (Petrus) (1679 – d. genom drunkning 1713), pastor i Fågelås. 283

Hille, Karin, g. m. *Erik Eriksson, dotter till Hans H., rådmann i Falun.

Hintz, Carl (1640–1710), hovkapellet. 105, 107, 108, 113, 114, 120, 125

Hjärne (Hjärne), Urban (1641–1724), läkare, författare och naturforskare, känd för sina insatser för att stoppa häxprocesserna i Stockholm. 191

Hobbes, Thomas (1588–1679), engelsk filosof. 87, 90

Holl, Mattias (d. 1681), arkitekt och byggmästare hos *Magnus Gabriel De la Gardie. 246

Horatius, Quintus Flaccus (65–8 f. Kr.), romersk skald. 88

Huygens, Christiaan (1629–1695), holländsk matematiker. 30

Hülphers, Abraham Abrahamsson (1734–1798), svensk musikskriftställare, topograf och genealog. 142, 241

Hårleman, Carl (1700–1753), arkitekt, överintendent. Son till Johan H.

Hårleman, Johan (1662–1707), trädgårdsarkitekt, kunglig trädgårdsmästare 1687, överintendent för de kungliga slottsträdgårdarna 1697. Far till Carl H. 142, 241

Häll → Ericksson, Erick

Högh, Carl thor, konterfejare, amiralitetsmålare i Stockholm. 114, 117, 303

I

Ingevallsson, Lasse (d. 1515), Bråsta, Sala. 290, 291

Ingelsson, Jacob (1641–1729), rådmann. 232, 291, 294

J

Jakobsson, Gisle (d. efter 1620), bergsman, gruvskrivare vid Stora Kopparberget, författare. 134, 135, 154–172

Johan, hertig (1589–1618) svensk prins, hertig av Östergötland, hertig av Finland (1590–1606). Son till Johan III och Gunilla Bielke. 222, 228

Johan III, kung av Sverige (1537–1592), (reg. 1568–1592). 133, 137, 241

Johannes Döparen (S. Johannes Baptist). 144, 291

Johannes Evangelisten. 297

Johannis Baptist → Johannes Döparen

Johansdotter, Magdalena, g. m. *Johan Otto Silfverström, mor till *Johan Silfverström. Dotter till *Jan Ersson. 231

Johansson, Erick, Hälleforsen, bergmästare över Närkes och Värmlands bergslagor. G. m. Ingrid Olofsdotter. Far till *Erick Ericksson Häll. 275
 Johnston, Arthur (1577–1641), skotsk författare, skrev på latin. 71
 Jonsson (Joensson), Olof (Oluf) på Backa, bergsman, kyrkvård. G. m. Margareta Wallens-dotter från Gassare. Far till Jon *Oluffsen. 296, 275
 Jonsson, Olof på Efriskgården, bergsman. 297
 Jonsson, Peder, gruvskrivare. 134, 154
 Juvenalis (55 till 60–ca 127), romersk författare, satiriker. 88
 Jönsdotter, Anna, g. m. *Nils Nilsson Dahlman. 111
 Jönsdotter (Svinhufvud), Elisabet, g. m. 1) *Matts Göransson, 2) *Ingolf Persson, 3) *Peder Hansson.
 Jönsdotter (Svinhufvud), Ingeborg (d. 1498), g. m. *Olof Olofsson. Mor till *Kristoffer Olsson och *Otto Svinhufvud. 290, 291
 Jönsson, Anders, bergsman på Östborn. 302
 Jönsson, Mats, bildsnidare i Falun. 297
 Jöransson, Anders, bergsfogde, brukare av Kvarnhyttan i Östanfors. 299
 Jørgensen, Sadolin, Hans (1528–1600), dansk humanist. 71

K

Karl IX (f. 1550), kung av Sverige (riksföreståndare 1594–1604, reg. 1604–11).
 Far till Gustav II Adolf. 47, 134, 135, 137, 147, 154, 244
 Karl X Gustav (f. 1625) kung av Sverige (reg. 1654–1660). Far till Karl XI. 98, 238, 241, 248
 Karl XI (f. 1655), kung av Sverige (reg. 1667–1697). Far till Karl XII. 96–132, 145, 179, 191, 193
 KARLING, STEN, 246, 248, 253
 Kasimir, Johan (1589–1652), pfalzgreve, g. m. Gustav II Adolfs halvsyster Katarina. Far till Karl X Gustav. 248
 Kasimir, Johan II (1609–72) (polska Jan II Kazimierz Waza), kung av Polen och storfurste av Litauen, till 1660 titulärkung av Sverige. 221
 Kepler, Friedrich Johannes (1571–1630), tysk astronom, matematiker, mystiker och fysiker. 30
 KJELLBERG, ERIK. 96, 116, 124, 248
 Klem, Christoffer, kopparsmältare. 134, 154
 Knutsson, Karl K. Bonde (1408 eller 1409–70), 1438–40 svensk riksföreståndare, 1448–57, 1464–65 och 1467–70 kung av Sverige, som Karl I kung av Norge 1449–50. 221
 Knutsson, Olof (d. ca 1590), bergmästare i Falun, Gustav I:s kammarskrivare och silverskrivare, Johan III:s fullmakt att bestämma över alla bergverk ”ovan Långheden”. 133
 Kock, Markus (1585 Liège – 1657 Avesta), fr. 1626 i svensk tjänst, Kungl. myntmästare. Från K. stammar adliga och friherrliga ätterna Cronström. 139
 KOUDAL, JENS HENRIK. 104, 110
 Krieger, Johann Philipp (1649–1725), tysk kompositör. 124
 Kristina (1626–1689), svensk drottning (reg. 1644–1654). 30, 50, 104, 109, 110, 238, 247
 Kristoffersdotter, Elisabet, g. m. *Klas Depken d. ä., dotter till *Kristoffer i Nor. 230
 Kristoffersdotter, Kristina (d. 1630), g. m. *Simon Depken d. y., dotter till en borgare i Västerås.

Krull, Peter (Peter Guldsmed), guldsmed i Falun, gjorde kopparaffärer, innehade hytta, rådman. 299
 Krumbein, Henrik → Crumbein
 Kruse, Peter (1601–1645), köpman, ståthållare, landshövding i Kopparbergs län. Adlad 1622; namnet ändrat av sönerna till Crusebjörn. 297
 Kråka, Knut (d. 1625), köpman, bergsföreståndare, rådman i Stockholm, kro-noarrendator. G. m. *Karin Nilsdotter. 296
 Krähner-Fallenitz, Anders, hovkapellet. 117
 Kühnell, August, gambist och kompositör. 114
 Kühnell, Bogislaus (1643–1680), hovkapellet, bror till August K. G. m. *Carl thor Höghs dotter Wendela Magdalena. 113, 114, 117, 120
 Kullborst, Harald, soldat. 21

L

Ladewich, Bartoldt, hovtrumpetare. 116
 Ladovius, Johannes Ludovici → Ludvigsson, Johan
 LAGERGREN, HELMER. 171, 298, 396
 LAMM, MARTIN. 23
 Larsdotter, Karin, g. m. *Baltzar Hansson. 263, 266, 267, 269, 274, 283
 Larsson, Bengt, gruvskrivare. 134
 Larsson, Mårten i Gruvriset (d. 1648), bergsman, rådman. 303
 Laurelia, Margareta (1634–1680), g. m. Nicolaus Rudbeck.
 Le Nôtre, André (1613–1700), fransk trädgårdsarkitekt. 253, 254
 Leibniz, Gottfried Wilhelm (1646–1716) tysk matematiker och filosof. 30
 Lewerin, Gottfridt (d. 1669), hovtrumpetare. Lärde den unge Karl XI spela puka. 117, 130
 Lexander, Abrahamus Petri (d. 1691), kollega, sånglärare vid Falu skola. 104
 Lillienhoff, Joakim (1630–1676). Kommersråd i Stockholm. 231
 LINDAHL, GÖRAN. 246
 LINDBERG, E. J. 241
 LINDROTH, STEN. 180, 187, 188
 Linné, Carl von (1707–1778), sin tids främste botaniker. 72, 192, 193, 198, 199, 232, 236
 Lipsius, Justus (1547–1606), filolog, humanist, professor i historia vid Leidens universitet, i latin i Leuven. 94, 218, 224
 Livius (59 f. Kr – 17 e. Kr.), romersk historieskrivare, informator åt Claudius. 88, 224
 Loccenius, Johannes (1598–1677), professor i Uppsala. 10, 73
 Loenbom, Samuel, historiker. 109
 Lohrman, Ebba (1652–1727), dotter Peter L. och Helena Pehrsson, mor till *Olof Naucler. 236
 Lovisa Ulrika (1720–1782) drottning av Sverige (1751–71), dotter till Fredrik Vilhelm I av Preussen och Sophie Dorothea av Hannover, syster till Fredrik II av Preussen, g. m. Adolf Fredrik. 234
 Ludvigsson, Johan (d. årsskiftet 1670/71). Rector cantus i Falu skola, musicus vid Nya kyrkan, gästgivare och vinhandlare. 96, 102, 108, 128
 Lundberg, Johan (1669–1749), cantor i Falun 1691–96, skolmästare i Söderbärke. 104
 Lybecker, Georg (1656–1716), generalmajor, brorson till Harald L. 23

Lybecker, Hans Philip (1608–1669), bergmästare, borgmästare; 1630 inspektor vid Garpenbergs gruvor; 1633 bergsskrivare vid Salberget; 1637 bergmästare i Västerbotten; 1644 bergmästare Kopparberget; 1647 borgmästare i Falun; son till Otto Henric. L., far till Harald L., Otto L. 40, 140–142, 149, 187, 188, 276

Lybecker, Harald (1649–1714) bergmästare, assessor; son till Hans Philip L., bror till Otto L. 11, 40, 188, 189

Lybecker, Otto Henric, bergmästare i Stora Skedvi, inspektor vid Lövåsens bergverk. Far till Hans Philip L. 40

Lybecker, Otto, bergmästare; son till Hans Philip L., bror till Harald L. 40, 41

LYBERG, ERNST. 296, 299, 300

Lühe, Christoph (Christoffer) von der (d. 1709), hovtrumpetarkåren, son till Heinrich von der L., g. m. Margareta, dotter till *Johan Pettersson. 116, 117, 119

Lühe, Heinrich von der (d. 1682) hovtrumpetarkåren, far till Christoph von der L., styvfar till *Jurgen Ulrich Boy, *Anna Margareta Boy. 116, 117

Lårman, Gert, bergmästare i Falun. 140

M

Machiavelli, Niccolò (1469–1527), italiensk filosof, historieskrivare och politiker. 218, 223

Magni, Jonas Wexionensis (1583–1651), etik- och historieprofessor i Uppsala, rektor för Uppsala universitet och biskop. 217

Magnus, Olaus (1490–1557 Rom), kyrkoman, diplomat, etnolog, kartograf, bror till Sveriges siste katolske ärkebiskop Johannes M. 190

Marcus stenhuggare → Markus Hebel.

Maria Eufrosyne av Pfalz (1625–1687), g. m. Magnus Gabriel De la Gardie. 241, 244

Markvardsson, Olof, bergsman i Vika, far till Georg Stiernhielm. 58

Martini, Anna, dotter till Olaus Martini, g. m. *Olof Naucler, mor till *Olof Simonsson Naucler. 241

Martini, Olaus 1557–1609, ärkebiskop, far till Anna Martini. 241

Mattsdotter, Elisabet, g. m. 1) *Kristoffer Olsson i Nor, 2) *Jan (Jon) Ersson. Mor till *Magdalena Johansdotter. 231

Mattsson, Erik i Grufriset, bergsman. 297

Mattsson, Lars, träsnidare från Västerås. 295

Medici, florentinsk adelsfamilj. 235

Merian, Matthäus (Mathias), d. ä. (1593 Basel–1650 Schwalbach) kopparstickare med förlag i Frankfurt. Känd för topografiska skildringar: Theatrum Europaeum. 247

Messenius, Johannes (ca 1579–1636), svensk historiker. 73, 81, 209, 210, 215

MONTELIUS, SIGVARD. 189

Momma, Theodora Christina, styvdotter till *Carl thor Högh, g. m. *Reinholdt Waldow. 117

Momma-Reenstierna, Abraham (? Holland–1690), bruksidkare och affärsman, Farna och Norns bruk i Västmanland, Kengis bruk Torne älv, adlad 1669 med sin bror Jacob M.-R. 231

Momma-Reenstierna, Jacob (? Holland–1678), affärsman. Kompanjon med Abraham M. om Kengis och kopparverket vid Svappavaara. 231

Mültner, Anna Regina, g. m. *Johan Pettersson (Petterssen), styvdotter till *Hindrick Busch.

Mårtensdotter, Beata, g. m. *Andreas Bergius, mor till *Helena Andersdotter Bergia. 275

N

- Nassenius, Petrus Israelis, apologist (1657–1708), präst, hospitalspredikant, apologist i Falu skola, kommunister i Falun, kyrkoherde i Svärdsjö 1707. 39
- Naucler, Olof (Simon Olai Nauclerus) (1570–1638), prost i Enköping, g. m. *Anna Martini, far till Olof Simonsson N. 236
- Naucler, Olof (Simonsson) (1626–1706), markscheider, kartograf. G. m. *Ebba Lohrman, son till Olof N. d.ä., far till Olof Naucler d. y. 51, 141, 236, 238
- Naucler, Olof (1675–1732), prost, son till Olof Simonsson N. Skrev avhandling om Stora Kopparbergs gruva (1702). 142, 144, 159, 236
- Nepos, Cornelius (110–24 f. Kr), romersk historiker. 88
- Newton, Sir Isaac (1643–1727), engelsk fysiker, matematiker, astronom, alkemist, teolog. 30.
- Nilsdotter, Anna. 297
- Nilsdotter, Karin, g. m. *Knut Kråka, dotter till borgmästaren Nils Eriksson i Stockholm.
- Nilsson, Anders, bergsman. 187
- Nilsson, Lars på Heden, bergsman. 297
- NOLDUS, BADELOCH, 229
- Nordenhielm, Andreas Nicolai Norcopensis (1633–1694), adlad N., professor, rektor för Uppsala universitet, lärare åt Karl XII. 86
- Norcopensis → Nordenhielm
- Nordenholm, Catharina → von Eussem, Catharina.
- Nordenholm, Johan Adam, bokhållare vid Avesta bruk, g. m. 1) *Catharina von Eussem, 2) *Elisabet Wilde. 267, 268, 278, 282, 284
- NORDIN, JONAS. 115, 118
- NORDIN, JONAS M. 292
- NYSTRÖM, SÖREN. 234

O

- Ogier (d'Ogier), Charles (1595–1654), fransk legationssekreterare, lärd jurist och humanist. 72, 191–194, 196, 198, 199
- Olai, Arvidus Scheningensis (Arvid Olofsson, Skeninge) (1609–1663), prästvigd 1633; 1634 kollega vid Linköpings skola; 1649 kyrkoherde i Gryt, från 1652 till sin död i Drothem. 201
- OLAUSSEN, MAGNUS. 244
- Olofsson, Jo(e)n (1636–1694), Östanfors, bergsman, bisittare i gruvrätten, kyrkvård i Gamla kyrkan. Son till *Oluf (Olof) Jonsson (Joensson) på Backa. 265–286
- Olofsson (Stierna), Olof (d. 1492), g. m. *Ingeborg Jönsdotter (Svinhufvud). Far till Kristoffer O. och Otto Svinhufvud. 290, 291
- Olofsson, Kristoffer (d. trol. 1531), bergfogde, bergmästare Stora Kopparberget. Son till Olof O. G. m. Anna, »änka i Korsnäs«, bror till *Otto Svinhufvud. 291
- Olsson (Olofsson), Kristoffer (Christoffer) i Nor (d. 1628), adlad Gyllenknostr, bergsman, kyrkvård, g. m. 1) Malin, dotter till fogden *Knut Pedersson, 2) Brita, dotter till fogden Måns Knutsson, 3) *Elisabet Mattsdotter. 131, 238, 297, 298, 299, 302, 303
- OLSSON, SVEN. 66
- Otto, Johan → Silfverström.
- Otto, Ludvig d. ä. (1590–1646), barberare, bergsman, rådmann, g. m. *Anna Hansdotter. 231, 302

Outhier, Réginaud (1694–1774), präst i biskopsstiftet Besançon, deltagare i den franska gradmätningsexpeditionen i Tornedalen 1736–37. 230
Ovidius, Publius Ovidius Naso (43 f.Kr – 17/18 e.Kr), romersk poet. 250
Oxenstierna, Axel (1583–1654), greve, statsman, rikskansler. 31, 50, 211, 216, 221

P

Palma, Jonas (d. 1648), kyrkoherde, g. m. en dotter till *Kristoffer Olsson i Nor. 297, 302, 303
Panten, Caspar (d. 1630), holländsk arkitekt och bildhuggare, verksam i Sverige från 1620. 247
Pedersdotter, Kirstin, båtsmansdotter från Gotland. 116
Pedersson (Persson), Knut (d. 1580), fogde i Borns hyttegårds län. 294, 306
Persson, Hans på Heden, bergsman. 297
Persson, Ingolf, landsdomare i Österdalarnas domsaga, borgmästare i Säter; g. m. *Elisabet Jönsdotter (Svinhufvud). 299
Peter, Tsar (f. 1672), Peter I, Peter den store, tsar av Ryssland 1682–1725. 7, 65–68.
Petrarca, Francesco (1304–1374), italiensk författare och diktare, kallad humanismens fader. 201
Petri, Jonas, pastor i Hassle, riksdagsman. 119
Pettersson, Johan (d. 1677), hovkapellet från 1658, dotterson till *Ludwick Bille, g. m. med *Maria Waldow, far till Margareta (g. m. *Christoffer Heinrich von der Lühe), Johan Wilhelm P. och Gabriel P. 116
Pettersson (Petterssen), Johan Wilhelm (1666–1750), hovtrumpetarkåren. Son till Johan P. G. m. *Anna Regina Mültner. 116
Pettersson, Gabriel, hovkapellet 1689–1699, g. m. *Adelheit Angelmann. 116
Pezel (Petzold), Christopher (1639–1694), tysk komponist, violinist och trumpetare. 122
Pfeffer, Herman (d. 1689), bror till *Adelheit Angelmann. 116
Pinel, Germain (1600–1661), fransk lutinist. 125
Piper, Carl (1647–1716), greve, ämbetsman. 68
Platon (428/427–348/347 f. Kr.), grekisk filosof, matematiker. 162, 222
Plautus (254–184 f. Kr.), romersk författare. 88
Plutarchos (46–120), romersk historiker. 91
Pluto, annat namn på Dödsrikets gud Hades. 72, 192, 198
Polhem, Christopher (1661–1751), uppfinnare, mekaniker. 11, 56, 196
Pompejus (106–48 f. Kr.), romersk fältherre och statsman. 86
Prudentius (348–trol. omkr. 413), romersk kristen poet. 163
Quintilianus, Marcus Fabius (35–ca 100), romersk jurist, pedagog och retoriker. 219

R

Ramus, Petrus (1515–1572), fransk filosof. 218, 219, 220
Ranie, Hans, markscheidergesäll, kartograf. 51, 54
Rantzau (Ranzow, Ranzovius), Heinrich (1526–98), tysk humanist, författare, statsman, astrolog. 249
REDELIUS, GUNNAR. 290, 293, 300
Rehnsköld, Carl Gustav (1651–1722) fältmarskalk, greve. 68
Reinkel, Catharina (1630–1682), g. m. *Fredrik Swabe. 232
Riario, Raffaele (1461–1521), italiensk kardinal. 252

Roman, Jacob Leonhard, uppsalastudent, son till en brukspatron. 186.
 Romodanovskij, Fedor Jurevitj, tsarens vice-regent. 68.
 Roos, Karl Gustav (1655–1722), general. 68.
 Rose, Joachim (d. 1676), hovkapellet. 113, 114, 120.
 Rosenadler → Upmarck.
 Rosenhane, Johan (1611–1681), riksråd. Bror till Schering Rosenhane. 247.
 Rosenhane, Schering (1609–1663), friherre, författare, riksråd, överståthållare i Stockholm. 255.
 Rosenstierna, Mårten Wewitzer, adlad R., riksräntmästare, förpaktare av Silverbjergs gruvor. 248.
 Rubenius, Nils Nilsson (omkr. 1633–1689). Censor i Stockholm. 180.
 Rudbeck, Olof (Olaus) d.ä. (1630–1702), naturforskare, historiker, m.m., professor i Uppsala. Son till Johannes Rudbeckius och Magdalena Hising. Far till Olof R. d.y. 75, 114.
 Rudbeckius, Johannes (1581–1646), biskop i Västerås stift; g. m. 1) Christina Stiernman, 2) Magdalena Hising. 210.
 Rudbeck (Rudbeckius), Nicolaus (1622–1676), biskop i Västerås, g. m. 1) Catharina Nentzelia 2) *Anna Troilia 3) Margareta Laurelia; son till Johannes Rudbeckius. 103.
 Rufus, Curtius (första århundradet e. Kr.), romersk historiker. 90.
 Räböck, Samuel skalmjblåsare (d.1705). 109

S

Salamontanus, Salemannus → Benedicti
 Sallustius, Gaius Crispus (86–34 f. Kr.), romersk historiker, lät bygga den berömda trädgården Horti Sallustiani i Rom. 86, 88, 89.
 Sauels-Hollender, Petter (d. 1676), hovtrumpetare. 117
 Scaliger, Julius Caesar (1484–1558), Italienfödd filolog och läkare i Frankrike. 71
 Schefferus, Johannes (1621–1679), filolog och historiker, kallad till Skytteanska professuren i Uppsala 1647. 85
 Scherle Ambrosius d. ä., hovkapellet, far till Ambrosius Scherle d. y., Friedrich Scherle. 114
 Scherle Ambrosius d. y., hovkapellet, son till Ambrosius Scherle d.ä. 114
 Scherle, Friedrich (1625–1673), hovkapellet, son till Ambrosius Scherle d.ä. 113, 114, 120
 Schlippenbach, Wilmar Anton von (1658–1739), general. 68
 Schnack, Jakob, notarie i Bergskollegium 1655, fiskal, revisionssekreterare och räntmästare i räntekammaren. 1673 adlad Sneckenberg. 41
 Schreij, Didrich d. ä. (d. efter 1668), organist i Falun, far till Didrik Schreij. 99, 100
 Schreij, Didrik (Didrich) d. y., organist i Falun. 99, 100
 Schwabe, Fredrik → Svab, Fredrik
 Schäfer, Georg, skolmästare i Avesta. 278
 Seneca, (ca 1 f. Kr– 65 e. Kr) romersk stoiker, statsman, dramatiker. 88, 206
 Sergel, Johan Tobias (1740– 1814), bildhuggare, skulptör, tecknare. 234
 Sigismund (1566–1632), svensk-polsk kung (reg. i Sverige 1592–99, i Polen 1587–1632), son till Johan III och Katarina Jagellonika. 134
 Silentz, Govert (f. omkr. 1562 i Holland, d. 1652 i Säter), garmakare. 139
 Silfverström, Johan (1660–1710), assessor i Kammarrevisionen och Kommerskollegium, kammarråd, son till Johan Otto S. 231

Silfverström, Johan Otto (1616–1689), adlad S., borgmästare i Falun, bergmästare i Sala, assessor i bergskollegium, g. m. *Magdalena Johansdotter; son till *Ludvig Otto, far till Johan S. 231, 232

Sivert, Daniel, violinist. 106, 108

Skytte, Johan (1577–1645), Uppsala universitets förste kansler. 85, 209–228

Spener, Philipp Jacob (1635–1705), tysk teolog, ”pietismens fader”. 12, 14, 21, 22, 23, 29

Stackelberg, Berndt Otto von (1662–1734), baron, general. 90

STADIN, K. 19, 20

Steffenburg, Emilia → Ericsson, Emilia

STENBERG, GÖRAN, 268, 273

Stenbock, Gustaf Otto Gustafsson (1614–1685), greve, riksråd, fältmarskalk, riksamiral, kansler för Lunds universitet, far till Magnus S. 63

Stenbock, Magnus Gustafsson (1664–1717), greve, officer, fältmarskalk, son till Gustaf Otto S. och Kristina Katarina De la Gardie. 63

Stevin, Simon (1548/49 – 1620) flamländsk matematiker, ingenjör och finansman. 57, 58

Stiernhielm, Georg (1598–1672) ämbetsman, språkforskare, ”den svenska skaldekonstens fader”, matematiker. Son till *Olof Markvardsson. 58, 182, 291

Stiernman, Anton A. von (1695–1765), historisk forskare, samlare, författare, utgivare av lärda verk, föreståndare för Riksarkivet, ledamot av Vetenskapsakademien, kansliråd. 70.

Stobaea, komministeränka i Mora. Dotter till *Daniel Buskovius. 121

Stobaeus, Andreas (1642–1714), professor i Lund. 73

STRÖM, ANNIKA. 276, 283

Sture d. y., Sten (1492/93–1520), svensk riksföreståndare 1512–1520. 185

Stölzer, Christopher (d. 1676), postmästare i Falun, stadsmusikant. 105, 106, 108

Svab (Swab), Anders Antonsson (1681–1731), bergmästare vid Kopparberget, bergsråd. G. m. Elisabet Brinck. Son till Anton S. och *Helena Bergia. 254

Svab (Swab), Anton (1655–1712), bokhållare; g. m. 1. *Helena Bergia; g. m. 2. *Christina Arrhusia. Son till *Fredrik Schwabe. Far till Anton v. Svab. 232, 233, 254

Swab, Anton Antonsson von (1702–1768), adlad von S. Bergmästare, assessor i Bergskollegium, överdirektör för kontrollverket. Son till Anton Svab och *Chr. Arrhusia. 233, 234

Swabe (Schwabe), Fred(e)ri(c)k (1614–1677) konststatsinspektör, g. m. *Catharina Reinkel, far till Anton Svab d. ä. 232.

Swart (Svart), Olof Hansson (1600–1644), adlad Örnehufvud 1635. Fortifikationsofficer, kartograf. 1629 första kartan över Falu gruva (första svenska gruvkartan). Länge i Preussen. Generalkvartermästare kriget med Danmark 1644. 48, 50, 135, 136

Svebilus, Olof (1624–1700), ärkebiskop. 17

Svedberg, Daniel, Geschworner, vice bergmästare i Falun. 144

Swedberg, Jesper (1653–1735), professor, rektor för Uppsala universitet, psalmist, biskop, far till Emanuel Swedenborg. 40. 185

Swedenborg, Emanuel (1688–1772), naturforskare, filosof, teolog. Son till Jesper Swedberg. 72, 196, 197

Svinhufvud, Albrecht (Albrekt) Hansson (1550–1631), landsdomare, senare landshövding i Dalarna, far till Jöns Albrechtsson S. 302

Svinhufvud, Måns Nilsson (1470–1534), bergmästare, 1525 fogde över Kopparberget. 147

T

- Tacitus (ca 55 – efter 117), romersk historieskrivare. 88
- TANDRE, ANNA, 238, 253
- Tauscher, Hans H (d. 1680), hovkapellet. Viola da gambaspelare. 113, 114, 120, 125
- Tauscher, Johan Martin (1653–1666), son till Hans T. 114.
- Terentius (ca 185–160), romersk dramatiker och komediförfattare. 87, 88, 182, 205
- Terserus, Elaus Engelberti (1554–1617), kyrkoherde, g. m. *Margareta Bure.
- Terserus, Samuel Olai (1658–1724), kyrkoherde i Säter. Far till Samuel Samuelsson T. 84, 85
- Terserus, Samuel Samuelsson (1701–1783), notarie i Falun, son till Samuel T. 85
- Tertullianus (ca 160–ca 220), tidigkristen författare. 15
- Tessin, Carl Gustaf (1695–1770), greve, statsman, konstfrämjare, ämbetsman. Son till Nicodemus T. d. y. 201
- Tessin, Nicodemus d. ä. (1615–1681), kunglig arkitekt, Stockholms första stadsarkitekt. Far till Nicodemus T. d. y. 244, 252
- Tessin, Nicodemus d.y. (1654–1728) kunglig arkitekt, Stockholms stadsarkitekt 1681–1715. Son till Nicodemus T. d. ä. 244, 252
- Thomas ab (av) Aquino (ca 1225–1274), italiensk teolog. 161, 162, 217
- Thukydidēs (ca 460–ca 400), grekisk historiker. 224
- Tidemann(i), Catharina (Karin Timansdotter, Tidemansdotter)(1602–1628). G. m. biskopen i Uppsala Lars Wallius. 276
- TILLHAGEN, CARL-HERMAN, 190
- Tilas, Daniel (1712–1772) friherre, bergsråd, historiker, samlare. 67, 200
- Timme, Jost, mästare till kopparporten i Stora Kopparbergs kyrka. 296
- Torstensson, Lennart (1603–1651), greve, militär, fältmarskalk, riksråd. 248
- Tott, Åke (1598–1640), greve, militär, riksråd, fältmarskalk. 241
- Tremper, Valentin (d. 1655), tysk trädgårdsmästare hos Gustav II Adolf. 247
- Troili (Troilius), Uno (1586–1664), kyrkoherde i Leksand, g. m. *Margareta Burea, far till Anna Troilia.
- Troilia, Anna (1622–1666), g. m. 1) *Lars Blackstadius; 2) Henrik Mårtensson Theet (ca.1590–1657); 3) *Nikolaus Rudbeck; dotter till Uno Troili.
- Troilius, Fredrik Zachrisson (1698–1744), provisor vid Kopparbergslagens Kronomagasin i Falun, g. m. *Elisabet Wilde.
- Trollerus, Laurentius Jonae, apologist i Falun. 39
- Trotzig, familjen. 105, 107, 114, 125, 131
- Trotzig, Anton (1623–1675), bergsman, brukspatron. Son till Johan T. 121, 122
- Trotzig Johan (1597–1647), ”den rike”, direktör över styckgjuteriet vid Stora Kopparberget. Bror till Peter T., far till Anton T., Christina T., Johan T. 229, 299, 301
- Trotzig, Christina (d. 1685), g. m. *Kristoffer Depken, dotter till Johan T.
- Trotzig, Peter (1613–1679), handelsagent i Amsterdam; bror till Johan T. 229
- Tuller, Lars, skalmjblåsare. 109

U

- Uparck, Johan (1664–1743), adlad Rosenadler, skytteanska professuren i Uppsala 1698–1716. 85, 87

V

- Wachtmeister, Hans af Johannishus (1641–1714), greve, riksamiral. 119
- Waldow, Caspar, hovtrumpetare, Stettin. Far till Reinholdt W. 117
- Waldow, Johan, hovtrumpetarkåren, g. m. Anna Maria Haudreng. 116
- Waldow, Maria, g. m. *Johan Pettersson; dotter till hovtrumpetaren Wilhelm W. (d. 1654).
- Waldow, Reinholdt (1637–1675), son till Caspar W., g. m. *Theodora Chr. Momma. 116, 117
- Wallenstedt, Catharina (1627–1719), kanslirådinna, kammarfröken, brevskrivska. G. m. Edvard Philipsson. 262
- WALLMANN, JOHANNES. 22
- Wallwijk, Jöns Klasson, syndicus i Falun, assessor i Svea hovrätt. 122
- Wansania, Anna, finsk kyrkoherdedotter, g. m. *Jurg Ulrich Boy. 117
- Warnmark, Petrus Olofsson (1665–1709), regementspastor. 193
- Weiss, Friedrich, hovtrumpetarkåren. 117
- Vergilius (70–19 f. Kr), romersk poet. 192
- Westhof, Willich (1577–1647), dansk författare. 71
- Wewitzer, Mårten → Rosenstierna.
- Wibold av Cambrai, fransk biskop. 900-talet. 163, 164
- Vignola, Giacomo da (1507–1573), italiensk arkitekt. 252
- Wilde, Elisabet (d. 1735), g. m. 1) *Johan Adam Nordenholm 2) *Fredrik Zachrisson Troilius; dotter till Peter W.
- Wilde, Peter, apotekare i Falun. 97
- Wilman (Wildeman), Matias (d. 1676), ”morian”, hovkapellet. 118
- Vingboons, Justus (Joost) (ca 1620–ca 1698), holländsk arkitekt. 230
- Witt (Witte), Amus (d. 1674), violinist, musikanter i Falun. 100, 105–108, 111, 114, 124
- Wodhe, Fredrik, köpman från Stockholm, bergsman i Falun. 97
- Wollimhaus-Leyonstedt, Anders (Leijonstedt) (1649–1725), greve, riksråd, förste innehavare av justitiekanslersämbetet 1714. 111
- WOLLIN, NILS G. 253
- Wrangel, Carl Gustaf (1613–1676), greve, militär, riksråd, fältmarskalk generalguvernör Pommern, riksmarsk. 113, 117, 118, 229

Y

- Yxkull, Helena (d. 1691), g. m. *Gustaf Duwall; dotter till Didrik Y. och Beata Oxehufvud. 238

Å

- Åkerhielm Samuel (1684–1768), friherre, politiker. 67

Ä

- Älf, Samuel (1727–1799), teol. dr, lektor i latin och domprost i Linköping. 70

Ö

- Örnehufvud → Swart, Olof Hansson

Ortsregister

- Amerika 223
Amsterdam 56, 99, 112, 229
Avesta 20, 139, 145, 275
Balkan 71
Blekinge 234
Bohuslän 234
Bordeaux 70, 82
Brabant 84
Breitenburg/Schleswig-Holstein 249
Bråsta, Västmanland 290, 291
Böhmen 233, 308
Danmark 47, 71, 104, 110, 137, 138,
139, 141, 249, 327
Danzig 293, 289, 311
Dorpat 63, 64
Drottningholm 139, 234, 241–244,
253, 254, 255
Ekeby, Uppland 12
Ekolsund 241
England 63, 138, 233
Europa 8, 30, 31, 26, 56, 63, 65, 71,
73, 86, 88, 113, 119, 133, 138,
139, 159
Falun
Backa 275, 296
Bergsgården 297
Born 133, 134, 135, 147, 149, 294
Efriksgården 297
Elsborg 11, 51, 149, 150
Falan 146, 147, 149, 311
Faluån 146, 147, 148, 149, 289
Gamla Berget 147
Gamla Herrgården 149, 150
Grufriiset 297, 303
Gruvbacken 147
Hanrö, Hanrövägen 146, 147, 289
Heden 297
Hyttgården 148
Ingarvet 147
Kivnäbben 290
Kristine k:a 7, 97, 149, 150, 288,
301
Kungsgården, 122, 131, 147, 149,
238–241, 298
Källslätten, 232–236, 237, 238,
254
Lundstälten 121
Noret 238–241, 254, 297, 298
Rådhuset 149, 150, 199
Slaggatan 149
Stigaregatan 149
Stora Kopparbergs k:a, 148, 149,
287–307
Stora Torget 149
Södra Mariegatan 147
Tisken 147, 148, 238, 240
Varggården 240, 294
Åsen 147, 149, 297
Östanfors 149, 150
Filipstad 63, 73
Florens 235
Forsbacka/Gästrikland 84
Frankfurt 14
Frankrike 63, 70, 163, 233, 234, 244,
252, 254
Gadebusch 84
Garpenberg 40, 140
Gdansk → Danzig
Godahoppsudden 139
Gotland 116, 294
Gottorp/Schleswig-Holstein 249, 250,
254
Greifswald 140, 231
Guldkusten (Cabo Corso) 118
Gästrikland 84, 137
Gävle 120, 147, 311
Göteborg 115, 150
Halland 234
Hedemora 147, 287
Heidelberg 247
Holland 138, 139, 233, 249
Holowczin 66
Hosjö 291
Hälsingland 133, 137
Höjentorp 244, 245, 254, 255
Indien 61, 71, 139
Italien 7, 71, 179, 234, 250–254
Kalmar 74, 320
Karlskrona 74
Karlstad 63, 73, 74, 311
Kassel 212
Kina 139
Klarälven 74
Köpenhamn 115
Landskrona 113
Leksand 121, 104
Livland 12, 14, 21, 22, 23
Lund 40

Lübeck 100, 179, 293, 307
 Läckö 255
 Mansfeld 134
 Marburg 215
 Mora 121
 Moskva 65, 82
 Mälaren 47, 77, 241
 Nederländerna 63
 Nordafrika 71
 Norden 47, 58, 75, 77, 145
 Norrbärke 181, 286
 Norrköping 100, 150
 Nyköping 215
 Nürnberg 115
 Nystad 150
 Ornäs 121, 290
 Oxford 63
 Paris 87, 99, 112, 113, 139
 Polen 65, 71, 191, 289
 Poltava 7, 66, 67, 116, 117, 119, 131
 Portugal 138
 Rankhyttan 290
 Reval 17, 130, 318
 Riga 22
 Roskilde 74, 139
 Rostock 22, 29, 31, 102, 123, 299
 Ryssland 65, 67, 137
 Rättvik 289
 Sala, Silvergruvan 50, 72, 73, 102,
 111, 180, 190, 191, 193, 231,
 291
 Salzburg 232
 Schleswig-Holstein 249, 250, 295
 Siljan 121, 230
 Silvberg 248
 Själland 71
 Skenäs 248
 Skottland 71, 302
 Skåne 6, 234
 Staberg (Gamla) 236–238, 253, 254
 Stenhammar 247
 Stettin 115, 117
 Stockholm, 12, 23, 31, 40, 76–77,
 248, 249, 255, 292, 296, 297,
 299, 301, 303.
 Stora Hyttån 231–232, 259
 Stora Skedvi 40, 147
 Stora Tuna 121
 Stralsund 238
 Strängnäs 12, 74, 216, 219
 Strömsholm 117, 128
 Ståket 84
 Säter 84, 138, 139
 Söderfors 238
 Tallinn → Reval
 Tartu → Dorpat
 Tiskasjöberget 157
 Torstuna 303, 307
 Torvesunds kungsgård 241
 Trossö 74
 Tuna → Stora Tuna
 Tyrolen 134, 137
 Tyskland 40, 50, 63, 97, 102, 114,
 134, 137, 139, 149, 157, 233,
 247, 248, 249, 251, 254, 262,
 276, 289, 293, 296, 303
 Ulriksdal 255
 Ungern 137, 234
 Uppsala 12, 31, 40, 63, 74, 84–93,
 104, 114, 115, 147, 150, 180,
 183, 186, 204, 227, 231, 233,
 276, 299
 Vallery 244
 Vaux-le-Vicomte 255
 Versailles 139, 255
 Vika 28, 147, 236, 289, 292
 Vikasjön 290
 Villa d'Este, 251
 Villa Lante/Bagnaia 252
 Wismar 87
 Väneren 74
 Västerbotten 140
 Västerdalarna 147
 Västerås, 11, 12, 20, 103, 113, 147,
 116, 291, 295, 299
 Västindien (Nya Sverige) 118
 Västmanland 142, 310
 Århus 104, 106
 Österdalarna 147
 Östermalma 246, 254
 Östersjön 75, 77, 289

Förkortningar

NF Nordisk familjebok
SAOB Svenska Akademiens Ordbok.
SBL Svenskt biografiskt lexikon
SvKl Svenskt Konstnärslexikon
SvK Sveriges Kyrkor
RA Riksarkivet
KB Kungl. Biblioteket

rdr = riksdaler

rdr smt = riksdaler silvermynt

rdr kmt = riksdaler kopparmynt

Författare

- FD **Urban Claesson**, Falun, forskare vid Svenska kyrkans forskningsenhet i Uppsala. Tid. universitetslektor i religionsvetenskap vid Högskolan Dalarna.
- FM **Kerstin Hagland**, Falun, f.d. universitetsadjunkt i matematikdidaktik vid Högskolan Dalarna.
- Professor emeritus **Hans Helander**, Uppsala, tid. professor i latin vid institutionen för lingvistik och filologi vid Uppsala universitet.
- FD **Andreas Hellerstedt**, Stockholm, för närvarande postdocforskare vid Lunds universitet.
- FK **Hållbus Totte Mattsson**, Falun, universitetslektor i ljud- och musikproduktion vid Högskolan Dalarna.
- Daniels Sven Olsson**, Falun, f.d. museichef vid Gruv museet i Falun.
- FD **Iris Ridder**, Umeå, universitetslektor i litteraturvetenskap vid Högskolan Dalarna.
- FD **Kristiina Savin**, Lund, undervisar i idé- och lärdoms historia vid Lunds universitet och Högskolan i Halmstad.
- Professor **Erland Sellberg**, Stockholm, idéhistoria vid institutionen för litteraturvetenskap och idéhistoria vid Stockholms universitet.
- FM **André Strömqvist**, Stockholm, konstvetenskap. Tid. antikvarie vid Statens fastighetsverk, Drottningholm/Svartsjö. I dag verksam som kulturmiljöspecialist och trädgårdsskribent.
- FD **Gisela Vilhelmsdotter**, Långvikshyttan, tid. universitetslektor i svenska språket/retorik vid Högskolan Dalarna.
- Docent **Inga Lena Ångström Grandien**, Stockholm. Tid. universitetslektor i konstvetenskap vid Högskolan Dalarna.